

Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584

K.W. Swart

bezorgd door Raymond Fagel, M.E.H.N. Mout en Henk van Nierop

bron

K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (eds. Raymond Fagel, M.E.H.N. Mout en Henk van Nierop). Sdu, Den Haag 1994.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/swar014will01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / Raymond Fagel, M.E.H.N. Mout, Henk van Nierop en erven K.W. Swart,

Ten Geleide

Na het plotselinge overlijden van Koenraad Wolter Swart op 27 juli 1992 vroegen velen die hem gekend hadden zich af in welke staat van voltooiing de grote biografie van Willem van Oranje zich zou bevinden, waaraan Swart de laatste vijftientig jaar van zijn leven vrijwel onafgebroken had gewerkt. Al snel bleek dat alleen de tweede helft van het manuscript zo goed als voltooid was, het deel dat de periode van het hernieuwde uitbreken van de Opstand in Holland en Zeeland in 1572 tot de moord op de prins in 1584 behandelt. In maart 1992, ruim vier maanden voor zijn dood, had Swart deze hoofdstukken aan zijn oud-leerlingen Alastair Duke en Jonathan Israel toegezonden met het verzoek om commentaar. In een begeleidende brief noemde Swart deze tekst 'het min of meer voltooide deel van mijn boek over Willem van Oranje'.

In Swarts schriftelijke nalatenschap bevond zich eveneens een groot aantal mappen met aantekeningen en ontwerpen voor hoofdstukken over het leven van Oranje tot 1572. Deze teksten verkeerden in nogal verschillende staat van afwerking. Sommige waren in het Engels geschreven, andere in het Nederlands; sommige waren in handschrift, andere getypt. Annotatie ontbrak vrijwel overal. Bij deze verzameling had Swart mismoedig geschreven: 'Biografie van Willem van Oranje. Hierin een eerste poging om zijn leven te schetsen voor dat hij de wapenen opnam tegen de Spaanse overheersing (1533-1572). Hierin zou nog heel wat veranderd moeten worden. Bijna geheel waardeloos voor iemand anders.'

Na bestudering van Swarts nagelaten handschriften kwamen wij al snel tot de conclusie dat publikatie van het eerste deel van de biografie inderdaad onmogelijk was. De uitgave in enigerlei vorm van het 'min of meer voltooide' deel leek ons daarentegen van groot belang. In deze hoofdstukken geeft Swart een nieuwe visie op het optreden van Oranje in de cruciale jaren van de Opstand, gebaseerd op de grondige studie van alle gepubliceerde en een groot aantal archivalische bronnen. Swarts inzichten zijn niet alleen van belang voor de kennis van de figuur van

Willem van Oranje, maar ook voor een beter begrip van de Nederlandse Opstand.

In zekere zin was het gelukkig dat Swart zich geconcentreerd had op het einde van Oranjes leven. De monumentale biografie door Felix Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (3 delen, Den Haag, 1906-1924) was in het jaar 1569 blijven steken. Jan Romein heeft over deze 2342 bladzijden dikke studie eens opgemerkt dat deze ‘helaas torso gebleven’ was. Als het artikel uit 1897 van Robert Fruin ‘Prins Willem I in het jaar 1570’ (*Verspreide geschriften*, II, 111-166) als de nek kan worden beschouwd, dan wordt door de uitgave van het manuscript van Swart het beeld van Oranje nu van een hoofd voorzien.

Het stond voor ons dus al snel vast dat Swarts ‘min of meer voltooid’ beschrijving van Oranjes laatste twaalf levensjaren moest worden uitgegeven. De vraag was echter in welke vorm. Twee mogelijkheden stonden ons voor ogen. De eerste was een auteur te vinden die bereid en in staat zou zijn alsnog het leven van de prins tot 1572 te beschrijven, al dan niet steunend op Swarts nagelaten aantekeningen. Op deze manier zou een volledige biografie tot stand komen, hetgeen altijd Swarts bedoeling was geweest. De tweede mogelijkheid was alleen het manuscript over Oranjes leven na 1572 uit te geven, min of meer zoals het er lag. Wel zou het moeten worden voorafgegaan door een korte inleiding over Oranjes leven tot 1572, opdat Swarts eerste hoofdstuk, dat volledig *in medias res* begint, in een begrijpelijk verband zou worden geplaatst.

Wij verwierpen al snel de eerste optie en kozen voor de laatste. Het schrijven van een biografie over het eerste deel van Oranjes leven zou opnieuw vele jaren kosten. Hierdoor zou de publikatie van Swarts manuscript lang worden uitgesteld en veel van zijn frisheid verliezen. Een eventuele bewerker zou ook tot andere interpretaties dan Swart kunnen komen, waardoor het om compositorische redenen noodzakelijk zou kunnen zijn inhoudelijk in diens tekst in te grijpen. Dat laatste kwam ons onaanvaardbaar voor.

De moeilijkheid was echter dat Swarts manuscript wel (‘min of meer’) klaar was, maar zeker niet persklaar. Voordat het typoscript een boek kon worden, moest er nog heel wat redactioneel werk worden verricht aan de tekst en (vooral) het notenapparaat. Dankzij een subsidie van het Prins Bernhard Fonds kon drs. Raymond Fagel worden belast met de bewerking van het manuscript.

Het grootste deel van Fagels werkzaamheden bestond uit het controleren en waar nodig corrigeren van de verwijzingen naar literatuur en archiefbronnen. Bij zijn werkzaamheden kon Fagel gebruik maken van de omvangrijke en goed geordende verzameling literatuur, fotokopieën en aantekeningen die Swart had nagelaten. Waar dit materiaal tekortschoot, bezocht hij de universiteitsbibliotheken van Leiden en Utrecht en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de gemeentearchieven van Rotterdam, Delft, Leiden, Utrecht, Gouda en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Met uitzondering van het stadsarchief in

Antwerpen werden buitenlandse archieven en bibliotheken niet bezocht.

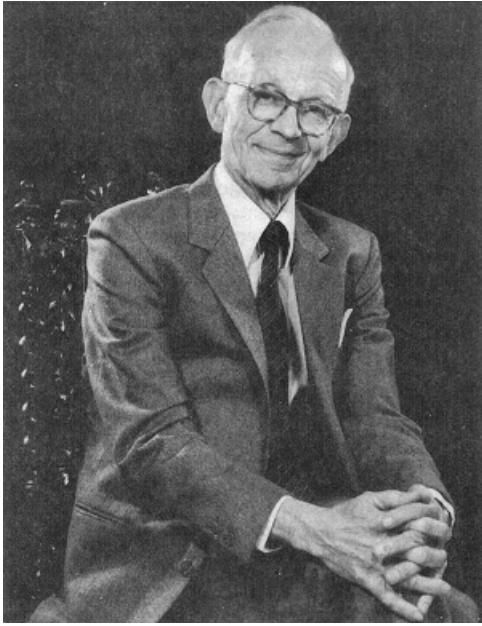
Gelukkig bleek al snel dat Swart uiterst secuur was geweest bij het vervaardigen van zijn verwijzingen. Slechts in enkele gevallen was een noot in het geheel niet thuis te brengen. Waar mogelijk zijn onjuiste verwijzingen stilzwijgend gecorrigeerd of aangevuld. De wijze van annoteren is geüniformeerd en in de titelbeschrijvingen van de gebruikte literatuur en bronnenuitgaven zijn correcties aangebracht. Fagel vervaardigde eveneens de bibliografie, de lijsten van geraadpleegde archivalia en geciteerde pamfletten, alsmede de registers op de namen van personen en plaatsen.

Ten slotte heeft een volledige redactie van de tekst plaatsgevonden. Ons uitgangspunt was respect voor Swarts oorspronkelijke tekst. De spelling van plaatsen eigennamen is uniform gemaakt; een enkele spelfout of minder gelukkige formulering is verbeterd.

Wij zijn velen erkentelijk voor hun hulp. Het Prins Bernhard Fonds reageerde prompt en ruimhartig op ons verzoek om subsidie. De erfgenamen van K.W. Swart, alsmede diens broer mr. P.J. Swart waren buitengewoon behulpzaam bij het ter beschikking stellen van Swarts nagelaten manuscripten en aantekeningen. Zij stelden eveneens diens omvangrijke collectie literatuur en fotokopieën van bronnen over Willem van Oranje ter beschikking, waardoor het redactionele werk aanzienlijk eenvoudiger werd gemaakt. Dr. Alastair Duke (University of Southampton) en professor Jonathan I. Israel (University College London) reageerden onmiddellijk enthousiast op ons verzoek een inleiding voor dit boek te schrijven. De Sdu was bereid zijn oorspronkelijke overeenkomst met de auteur te honoreren door ook diens halve Oranje-biografie uit te geven.

Het boek dat thans voor u ligt, is geen gedenkboek. Ofschoon er alle reden is Swart als persoon en als historicus in vriendschap en met respect te gedenken, zien wij dit boek in de eerste plaats zoals Swart het had bedoeld: als een gedegen wetenschappelijke studie over Willem van Oranje, onmisbaar voor de vakman, leesbaar voor een breder, historisch geïnteresseerd publiek. Wij zouden het op prijs stellen indien dit boek niet met piëteit, maar met kritische zin werd ontvangen. Zo wordt de geest van Koen Swart nog het meest in ere gehouden.

H.F.K. van Nierop
M.E.H.N. Mout

K.W. Swart

K.W. Swart: zijn loopbaan als historicus

JONATHAN I. ISRAEL

De dood van de emeritus hoogleraar Koenraad Wolter Swart (1916-1992) op 27 juli 1992 was vooral te vroeg omdat hij toen, na vele jaren van onderzoek en schrijven, de voltooiing naderde van zijn lang en met spanning verwachte revisionistische studie over prins Willem van Oranje. Het was zijn bedoeling dat dit zijn *magnum opus* zou zijn en dat is het ongetwijfeld, ofschoon het onvoltooid is gebleven. Het is zijn derde boek, het werk waarvoor hij het uitvoerigst onderzoek heeft verricht en waaraan hij de meeste tijd en moeite heeft besteed. Ook in andere opzichten kan het gezien worden als het hoogtepunt van zijn ontwikkeling en streven als historicus.

Swart werd te Rotterdam geboren als de zoon van de bekende journalist P.C. Swart die G.G. van der Hoeven in mei 1936 als redacteur van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)* opvolgde. Oorspronkelijk studeerde hij rechten in Leiden, maar hij ging in 1935 over op geschiedenis; hij behaalde er in 1939 zijn kandidaatsexamen en deed zijn doctoraal in 1941. Daarna werkte hij aan zijn promotieonderzoek. Hij was een van de allerlaatste promovendi die werd begeleid door de grote, maar (zoals Swart mij zelf heeft verteld) bijna pijnlijk gereserveerde en afstandelijke Johan Huizinga die tot 1942 in Leiden verbleef.

Nadat Swart gedurende de jaren 1947-1949 als vertegenwoordiger van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie de oorlogsprocessen in Neurenberg had bijgewoond en daar veel Amerikanen had ontmoet - en ook zijn proefschrift over de verkoop van ambten in het vroegmoderne Europa¹ had voltooid - besloot hij een loopbaan als historicus in de Verenigde Staten na te streven. Zijn eerste baan in Amerika was die van gastdocent aan de universiteit van Illinois te Urbana (1950-1952), waarna hij achtereenvolgens doceerde aan Georgetown University (1952-1953), Brenau College (1954-1956) en Agnes Scott College (1956-1966); dit laatste gecombineerd met onderwijstaken aan Emory University in Atlanta.

Het was op dat punt, na zestien jaar doceren op Amerikaanse campuses, dat hij

als kandidaat voor de opvolging van E.H. Kossmann als hoogleraar Nederlandse geschiedenis en instellingen aan het Londense University College naar voren werd gebracht. ‘Het kwam als een grote verrassing,’ herinnerde hij zich in een interview dat hij in februari 1984 gaf, ‘dat ik plotseling gevraagd werd om deze zeer bekende leerstoel te bekleden.’² Zijn verbazing lag aan het feit dat hij daarvóór bijna uitsluitend op andere gebieden had gewerkt; in het bijzonder de Franse, en niet de Nederlandse geschiedenis. Ook verbaasd en in het geheel niet ingenomen met de keuze was de eerste bezetter van de leerstoel, de befaamde historicus Pieter Geyl (1887-1966) die van 1920 tot 1936 aan University College had gedoceerd en toen, in 1966, het einde van zijn lange produktieve leven naderde. Swart bezette de Londense leerstoel vanaf 1967 tot zijn emeritaat in september 1984, waarna hij voor het grootste deel van de rest van zijn leven in Wassenaar woonde.

Als een Nederlands historicus die praktisch zijn hele loopbaan in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië had doorgebracht, was een van Swarts favoriete gespreksthema's de staat van de hedendaagse Nederlandse geschiedschrijving en vooral ook de wisselwerking tussen Nederlandse geleerden en buitenlandse collega's - meestal Brits of Amerikaans - die op het gebied van de Nederlandse geschiedenis werkzaam waren. Niet zonder grond zag hij zichzelf als iemand die bij uitstek in staat was deze betrekkingen naar waarde te schatten en om te gaan met zowel de afweer die Nederlandse collega's vaak tegenover deze invasie van hun nationale geschiedenis door buitenlanders aan den dag leggen alsook met de ongevoeligheid van buitenlanders met betrekking tot talrijke aspecten van het Nederlands verleden. Aan de ene kant was hij een Nederlander, te Leiden opgeleid in de beste Nederlandse geschiedkundige tradities; aan de andere kant deelde hij in het voordeel dat buitenstaanders genieten: hun grotere afstandelijkheid en neiging het Nederlands verleden in een breder Europees en mondiaal kader te plaatsen. In zo'n situatie als de zijne, legde hij uit in het interview van 1984, kun je ‘het onderwerp van een afstand bekijken, maar bent toch zo vertrouwd met de taal, opvattingen en geschiedenis van het land dat je beter dan een buitenlander een oordeel kunt geven; als ex-patriot heb ik zo *the best of two worlds*. Ik ben een beetje een vreemde vogel, een mengseltje Nederlander, Amerikaan en Engelsman’. Gedurende zijn jaren in Londen moedigde hij jongere Britse collega's, zoals Geoffrey Parker, Leslie Price, Alistair Duke, Graham Gibbs en anderen onder wie mij zelf, onverdroten aan Nederlandse (en Belgische) geschiedenis in een brede internationale context te benaderen, daar hij dit als een gepast en nuttig tegenwicht beschouwde van wat hij als de soms buitensporig enge benadering van de ‘vaderlandse geschiedenis’ beschouwde die in Nederland zelf opgeld deed. Op deze manier droeg hij veel bij tot de voortzetting van de opmerkelijke traditie, die door Geyl was gegrondvest en verder door G.J. Renier en E.H. Kossmann was gekoesterd, om de belangstelling voor Nederlandse geschiedenis aan Britse universiteiten te bevorderen en te verspreiden.

Na zijn komst naar Londen in 1967 legde Swart zich bijna uitsluitend toe op de studie van de Lage Landen in de vroegmoderne tijd en speciaal op de loopbaan van prins Willem van Oranje - wel de beroemdste figuur in de Nederlandse geschiedenis over wie uiteraard reeds een omvangrijke literatuur bestond. In tegenstelling hiertoe had hij vóór 1967 nauwelijks op het gebied van de Nederlandse geschiedenis gewerkt. Het is dus verlokkelijk aan te nemen (zoals vaak wordt gedaan) dat er een scherpe scheidslijn is tussen zijn werk van vóór 1967 en wat hij daarna deed en schreef. Maar, zoals het zo vaak gaat met iets dat eerst vanzelfsprekend lijkt, nadere beschouwing onthult dat dit tot op zekere hoogte een misvatting is. In werkelijkheid is er een aanmerkelijk element van continuïteit tussen wat hij vóór en na zijn aanvaarding van de leerstoel in de Nederlandse geschiedenis publiceerde. Het lijkt mij dat de voornaamste drijfveer van zijn historische werk - die ongetwijfeld samenhang met zijn oorlogservaringen, zijn haat tegen het nationaal-socialisme en zijn werk te Neurenberg - een hevig wantrouwen en afkeer was van alle vormen van chauvinisme, zelfverheerlijkende nationale mythen en politieke ideologieën die zelfgenoegzame of agressieve groepsidentiteiten en simplistische, conventionele denkbeelden omtrent nationale geschiedenis bevorderen. Terwijl hij weinig gaf om Geyls groot-Nederlands nationalisme was hij een warm voorstander van Geyls kritiek op het beperktere Nederlandse nationalisme dat was gebaseerd op verheerlijking van de Nederlandse Opstand en de opkomst van het Nederlands protestantisme. Geen Nederlands historicus van de Opstand tegen Spanje was mogelijk minder geneigd Willem van Oranje en zijn voornaamste volgelingen tot helden uit te roepen en meer geneigd de waarde van het verbreken van de eenheid, of gedeeltelijke eenheid, van de Habsburgse Nederlanden vóór 1572 ter discussie te stellen. Hoewel uit een protestantse achtergrond stammend was hij zelf in wezen een ongodsdienstige persoonlijkheid, die door zijn afstandelijke, sceptische zienswijze in hoge mate bereid was de Opstand vanuit het standpunt van de katholieke bevolking in de Nederlanden te beschouwen en sympathie te tonen voor het moeilijke parket waarin Karel V en Filips II zich in de Lage Landen bevonden. Hoewel altijd gematigd en voorzichtig in zijn gepubliceerde werk - zoals het een serieus historicus betaamt - krijgt men hier en daar een glimp te zien van het nadrukkelijkere en uitdagendere revisionisme dat zijn voordrachten en de vele levendige discussies over de Nederlandse Opstand kruide, waartoe hij als leider van het Low Countries Seminar van het Institute of Historical Research in Londen de stoot gaf.

Het is zowel boeiend als leerzaam de constante factoren in Swarts oeuvre tot het eind toe te volgen. Toen hij aan zijn dissertatie werkte, trok het onderwerp van de veiligheid van ambten uitvoerig de aandacht en begon het onderwerp van een brede gedachtenwisseling te worden onder de prikkel van Roland Mousniers

onderzoek en publikaties - maar dat geschiedde bijna uitsluitend in een Frans kader. Dit was zelfs zo sterk het geval dat vele niet-Franse geleerden geneigd waren - zoals Swart in zijn inleiding uitlegde - het fenomeen van geïnstitutionaliseerde verkoopbaarheid van ambten als een kenmerkend Franse ontwikkeling te zien die eigen was aan de vermeend corrupte neigingen van het absolutisme en de samenleving in het vroegmoderne Frankrijk. Swarts fundamentele punt was dat in het vroegmoderne Europa de ‘universality of sale of offices indicates that this phenomenon was caused by factors which had a more general character than is usually assumed’.³ Hij vervolgde met het beklemtonen van de doorslaggevende rol die de verkoop van ambten ook in Spanje en Engeland had gespeeld, en terwijl hij toegaf dat Holland na de Opstand tot op zekere hoogte een uitzondering vormde en ‘particularly watched that sale of offices did not penetrate into the courts of justice and prescribed an oath of purgation for all public servants’,⁴ stelde hij dat dit in wezen kwam door Hollands buitengewone vermogen om genoeg geld voor het laten functioneren van de regering bijeen te krijgen zonder dat het nodig was extra sommen op te brengen en de kosten van de regering door geïnstitutionaliseerde veelheid van ambten te spreiden. Hij liet echter zien dat andere Nederlandse provincies financieel zwakker waren dan Holland en dat daar verkoopbaarheid van ambten werd aangewend als een methode om de toestand te beheersen; in zijn uitvoerigste vorm was dit het geval in Friesland.

Jarenlang, in de jaren vijftig en de vroege jaren zestig, had Swart de werken van negentiende- en twintigste-eeuwse Franse schrijvers, commentatoren en intellectuelen onderzocht. Zijn omvangrijkste tijdens zijn leven gepubliceerde werk handelt over het wijdverspreide gevoel van verval dat in het bijzonder gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw onder de Franse intelligentsia overheerste.⁵ Het is een studie in Franse culturele en sociale geschiedenis. Maar ook hier was zijn belangrijkste zorg het onderwerp uit de sfeer van vermeende nationale gevoelens en neigingen te halen, die het kleurden in de ogen van vele zowel Franse als buitenlandse geleerden. Wat hij trachtte aan te tonen was dat de grotere gangbaarheid van een gevoel van verval en van pessimistische filosofieën en verwachtingen in het negentiende-eeuwse Franse culturele leven en de literatuur - groter dan in Groot-Brittannië, Duitsland of Amerika - niet beschouwd moest worden als iets dat tegen de hoofdstroming van het westerse denken en de cultuur in ging, of als iets dat bewees dat Frankrijk in feite eigenlijk in verval was - vergeleken met andere, schijnbaar levenskrachtigere westerse naties. Hij vatte het Franse gevoel van verval en toenemende fin de siècle-somberheid eerder op als slechts een vroeger ontwikkelde en intensere uitdrukking van iets dat snel een algemeen Westeuropese tendens aan het worden was. Hij was het ermee eens dat veel van de opvattingen uitgedrukt door Franse intellectuelen van de late negentiende eeuw ‘impress us as unduly pessimistic’, maar hield staande dat in sommige

opzichten Franse beschouwers van hun eigen tijd eenvoudigweg hun Britse en Duitse tegenhangers vooruit waren: ‘in some of their analyses of the trends of the times, nineteenth-century French authors showed a remarkable insight into the development of modern society and expressed fears and anxieties that have become much more widely shared in our own time. Many of them, for example, clearly perceived the dangers inherent in an increasingly standardized, centralized and industrialized society’, en gaven uitdrukking aan een mate van elders toen nog ongewone vrees voor de ‘frightful power that modern science was to place at the disposal of man’.⁶

Nationale mythen en mythen over naties, die op cruciale momenten in de geschiedenis waren gevormd, stonden zowel voor als na zijn overgang naar University College London in het middelpunt van Swarts geschiedkundige interesses. Hij genoot ervan de spanningen en vooroordelen die tot zulke mythen leiden te belichten, samen met de rollen die zij niet alleen in het historisch proces zelf speelden maar ook in de vorming van moderne denkbeelden en veronderstellingen omtrent de geschiedenis. Hij beschouwde het als wezenlijk de ware natuur van zulke mythen te ontleden en te openbaren en hun oorsprong in propaganda, vooroordeel en misleidende argumentatie aan te tonen. Een klassiek voorbeeld van zijn benadering was zijn welsprekende stuk over de Zwarte Legende van Spaanse wreedheid.⁷ Hij was getroffen door de intensiteit en de kracht van de propagandacampagne om Spanje te belasteren die in de vroege zestiende eeuw in Italië begon en haar hoogtepunt vond in de Nederlandse Opstand en later in Engeland. Er is geen twijfel aan de grote invloed van de Zwarte Legende op generaties Europeanen, maar het is een feit dat zij, zoals Swart het uitdrukte, ‘grossly exaggerated Spanish misdeeds and entirely ignored the tangible benefits which the Low Countries derived from their personal union with Spain’. In een bijzonder typerende passage aan het eind van dit artikel merkte Swart op dat ‘in arguing that the Dutch greatly exaggerated Spanish misdeeds, this paper may seem to place the Dutch struggle against Spain in a far from favourable light. But my quarrel is not so much with the Dutch patriots who resorted to the time-honoured expedient of vilifying the enemy as with the many later historians who perpetuated anti-Spanish propaganda. With the ending of the Eighty Years' War the myth of Spanish tyranny ceased to play any role in Dutch foreign and domestic policy, but hispanophobia remained deeply ingrained in the Dutch mind and had a lasting influence on the historiography of the Revolt.’⁸

Er is een opmerkelijke verwantschap tussen Swarts artikel over de Zwarte Legende en zijn oratie, *The Miracle of the Dutch Republic*, gehouden aan University College London en in 1969 in brochurevorm gepubliceerd.⁹ Swart bedoelde beslist niet de indrukwekkende prestaties van de Nederlandse zeventiende eeuw of de glories van zijn kunst of algemene cultuur te ontkennen. Maar hij zag wel

in dat het noodzakelijk was de oorsprong en context van het denkbeeld van de Nederlandse Gouden Eeuw te onderzoeken, waarbij hij aantoonde dat het veel attributies van een nationale mythe bezat en op verschillende tijdstippen - en niet het minst gedurende de zeventiende eeuw zelf - een specifieke functie of aantal functies vervulde in de opbouw van een gevoel van een Nederlandse nationale identiteit. Tamelijk typerend is dat hij erop wees dat het beeld van Nederlandse prestaties en Nederlandse cultuur evenzeer versterking behoefde bij de regenten als bij het gewone volk. Hij merkte op dat de Nederlandse regerende klasse van de zeventiende eeuw 'readily accepted the superiority of the aristocratic, courtly civilization of France with its Baroque and classicist style of life, and looked down upon Dutch painting and literature in so far as these did not live up to foreign standards'.¹⁰ Evenals met de Zwarte Legende van Spaanse wreedheid het geval was geweest, diende de idee van een Nederlandse Gouden Eeuw een doel dat allang overbodig was geworden maar desondanks de vermoedens en vooronderstellingen van de historici omtrent de vroegmoderne tijd bleef kleuren.

Een van de opvallendste en belangrijkste trekken van Swarts werk is zijn verzet tegen de hokjesgeest in de geschiedwetenschap, die in recente decennia zo is gaan overheersen. Zijn karakteristiekste en origineelste werk, zoals *The Sense of Decadence* of de studie over de Zwarte Legende, laat geen classificatie toe als intellectuele, culturele, politieke of sociale geschiedenis en is in wezen een mengsel van dit alles. De klemtoon die hij op de rol van beeld, mythen en propaganda in de geschiedenis legde, leende zich - evenals de niet minder uitgesproken nadruk op de centrale plaats van enorme persoonlijkheden als Willem van Oranje, Napoleon en Hitler - voor een brede, allesomvattende benadering van het historisch proces. Hij was altijd onmiddellijk bereid de deterministische verklaringen gebaseerd op een opzichzelf staande categorie of type factoren te verwerpen. In het geval van de Nederlandse Opstand geloofde hij eenvoudig niet dat het fenomeen eigenlijk kon worden toegeschreven aan economische, godsdienstige of constitutionele oorzaken, maar wel aan al deze tezamen en aan meer - het meerdere was dan mythe, propaganda en persoonlijkheid. Toen hem werd gevraagd zich op het terrein van de economische geschiedenis te wagen en commentaar te leveren op het fenomeen van de Nederlandse industriële achterlijkheid sinds de zeventiende eeuw voor een internationale conferentie die in 1974 in Canada werd gehouden, bracht hij - tamelijk karakteristiek - een verklaring naar voren waarin politieke elementen (de in hoge mate gedecentraliseerde politieke structuur en erfenis van de Republiek) met culturele factoren (de overheersende rol van burgerlijke geesteshoudingen en waarden onder de bevolking) en zulke kenmerkende economische feiten als hoge lonen werden gecombineerd. Een belangrijk deel van zijn redenering was het denkbeeld van de verburgerlijking of 'ontproletarisering' van de massa's: 'the bourgeois conception of life, prizing orderliness, honesty, thrift,

respectability, material success, quiet family life, and domestic comfort, was adopted as a standard by the lower ranks of society, as well as by patricians and rich merchants'.¹¹ Hier bespeuren wij weer de kracht van beeld en mythe in zijn begrip van de geschiedenis.

K.W. Swart zou weleens een van die zeldzame historici kunnen zijn die meer invloed blijken te hebben uitgeoefend na hun dood dan gedurende hun leven. Want de draagwijdte van zijn revisionisme met betrekking tot Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand begon slechts algemeen door te dringen rond het moment van zijn emeritaat, halverwege de jaren tachtig, en zal pas nu met de publikatie van zijn belangrijkste werk volledig duidelijk worden. Hij is onbetwistbaar de oorspronkelijkste revisionist met betrekking tot Willem van Oranje die in meer dan een halve eeuw naar voren is getreden.

Eindnoten:

- 1 K.W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century* (Den Haag, 1949; herdr. Utrecht, 1980).
- 2 Mechtild Witlox, 'Interview met professor K.W. Swart', *Spiegel Historiae* (februari 1984) 103.
- 3 Swart, *Sale of Offices*, 2.
- 4 Ibid., 71.
- 5 K.W. Swart, *The Sense of Decadence in Nineteenth-Century France* (Den Haag, 1964).
- 6 Ibid., 262-263.
- 7 K.W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty Years' War', J.S. Bromley - E.H. Kossmann red., *Britain and the Netherlands* 5 (1975) 36-57.
- 8 Ibid., 57.
- 9 K.W. Swart, *The Miracle of the Dutch Republic as Seen in the Seventeenth Century* (Londen, 1969).
- 10 Ibid., 10.
- 11 K.W. Swart, 'Holland's Bourgeoisie and the Retarded Industrialization of the Netherlands', F. Krantz - P.M. Hohenberg red., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland* (Montreal 1975) 46.

Van ‘trouwe dienaar’ tot ‘onverzoenlijke tegenstander van Spanje’: K.W. Swarts interpretatie van Willem van Oranje, 1533-1572¹

ALASTAIR DUKE

Het werk aan de biografie

K.W. Swart naderde zijn vijftigste verjaardag toen hij werd benoemd op de leerstoel voor Nederlandse geschiedenis en instellingen aan de universiteit van Londen. Evenals zijn befaamde voorganger, E.H. Kossmann, kwam Swart tot de Londense leerstoel als een betrekkelijke nieuweling in de vaderlandse geschiedenis. Alsof hij zijn betrokkenheid bij de Nederlandse geschiedenis wilde onderstrepen, verkoos de nieuwe hoogleraar Willem van Oranje - de beroemdste maar ook de raadselachtigste van alle helden in het Nederlandse pantheon - tot middelpunt van zijn toekomstig onderzoek. Het zou voor een beginnend historicus een stoutmoedige keus geweest zijn; het was een bijzonder moedige beslissing voor een gevestigd geleerde die op het hoogtepunt van zijn academische loopbaan tot de Nederlandse geschiedenis kwam.

Wij weten niet waarom zijn keuze op Willem van Oranje viel, hoewel wij mogen veronderstellen dat zijn verantwoordelijkheid voor de speciale cursus over de Nederlandse Opstand voor derdejaars studenten te Londen ertoe heeft bijgedragen. In sommige opzichten leek de timing ongunstig. Swart zou snel ontdekt hebben, als hij het al niet geweten had, dat de historiografie van de Opstand ten minste tijdelijk was afgeleden tot een dor debat tussen diegenen die van mening waren dat het programma van de opstandelingen ‘modern’ was en diegenen die de ‘conservatieve’ trekken in de Opstand beklemtoonden.² De Opstand zelf was uit het zicht van het publiek geraakt terwijl de ‘Vader des Vaderlands’ veel van zijn symbolische betekenis verloren had voor een generatie die was geschoold in ‘wereldgeschiedenis’. Het ingetogen en voornamelijk academische karakter van de tentoonstellingen en publikaties rond de vierhonderdjarige herdenking van de moord op Oranje in 1984 beklemtonen de veranderde stemming sinds 1933 toen

er door het hele land uitbundige openbare manifestaties waren gehouden om Oranjes geboorte in 1533 te herdenken.³

Misschien omdat Swart na een academische loopbaan buiten Nederland tot de Nederlandse geschiedenis kwam, beschouwde hij deze vanuit een ander gezichtspunt. In de Angelsaksische wereld bleef de geboorte van de Nederlandse Republiek zich duidelijk onderscheiden als de belangrijkste periode in de geschiedenis van de Lage Landen. Binnen dit perspectief leek de afwezigheid van een kritische biografie van Willem van Oranje een bijzonder verbazingwekkende leemte in de Nederlandse geschiedschrijving. Hoewel de levensbeschrijvingen van de prins geschreven door Veronica Wedgwood (1944), J.W. Berkelbach van der Sprenkel (1946), Henriëtte de Beaufort (1950) en Yves Cazaux (1970) alle hun verdienste hadden, maakten zij geen aanspraak op wetenschappelijke oorspronkelijkheid.⁴ Swart streefde ernaar deze lacune te vullen met een politieke biografie van Oranje die steunde op een zorgvuldig (her)onderzoek van de gedrukte en ongedrukte bronnen. Het was een ambitieuze opgave die hij helaas tijdens zijn leven niet kon vervullen. Maar de wetenschap dat hij met een onderneming bezig was waar anderen zo duidelijk gefaald hadden, kruigde zeker de uitdaging.

Het was kenmerkend dat hij zijn nieuwe belangstelling in het onderzoek niet aan de grote klok hing: Willem van Oranje kreeg geen enkele vermelding in de oratie die hij op 6 november 1967 aan het University College London hield.⁵ Hij ging zonder enige ophef aan het werk en kwam pas in 1973 voor den dag met zijn eerste wetenschappelijke bijdrage over de Opstand. De gelegenheid was de vijfde Engels-Nederlandse historische conferentie waar zijn precieze en evenwichtige ontleding van de Zwarte Legende rijkelijk getuigenis aflegde van zijn beheersing van de omvangrijke pamfletliteratuur.⁶

Vanaf zijn benoeming op de Londense leerstoel tot zijn dood vijftientig jaar later namen de prins en de beginfase van de Tachtigjarige Oorlog Swarts intellectuele krachten bijna geheel in beslag.⁷ Toen hij in juli 1992 stierf, liet hij een omvangrijk manuscript na waarin hij Oranjes loopbaan onderzocht vanaf de tijd dat deze in 1572 de leiding van de Opstand in Holland op zich nam tot de moord te Delft twaalf jaar later. Swart beschouwde dit deel, dat nu in dit boek wordt gepubliceerd, als ‘min of meer voltooid’,⁸ hoewel zijn gebrek aan zelfvertrouwen hem noopte kritisch commentaar aan collega's te vragen. Afgezien van essentieel redactiewerk volgt de publikatie het manuscript getrouw. Ongetwijfeld zou Swart de puntjes op de i gezet willen hebben, maar er is geen reden om aan te nemen dat hij van plan was geweest uitvoerige herzieningen aan te brengen. Als dit een lezing zou zijn geweest, zou Swart heel goed kunnen zijn geëindigd met het gebruikelijke en uitdagende ‘ik heb gezegd’.

Eén waarschuwing moet echter eerlijkheidshalve wel worden gegeven. Dit boek van Swart is wel een wetenschappelijk werk, maar het is, zoals hij zelf zei,

geschreven met het oog op de algemene lezer. Hoewel hij uiteraard volstrekt op de hoogte was van de literatuur over de Opstand, vond hij het niet passend om in een boek dat voor het ‘grote publiek’ bestemd was te polemiseren. Hij wenste geen volgens zijn mening ‘onjuiste opvattingen over Oranje of over de loop van de Nederlandse Opstand’ te weerleggen. In plaats daarvan was Swart van plan een ‘bibliografisch overzicht... van de belangrijkste door mij geraadpleegde bronnen en studies betreffende Oranje’⁹ toe te voegen. Om in de behoefte van een dergelijk overzicht te voorzien en het wetenschappelijk apparaat aan te vullen, is daarom door de bezorgers van Swarts boek een bibliografie toegevoegd.

De verschijning van deze biografie in druk is gedeeltelijk een eerbewijs aan een nauwgezet en toegewijd geleerde, maar het is geen daad van piëteit en overdreven aanprijzingen zijn niet nodig om de publikatie te rechtvaardigen. Diegenen die verantwoordelijk zijn voor de verschijning van het werk menen dat Swarts kritische studie in hoge mate die fundamentele herwaardering van Oranjes rol in de Nederlandse Opstand brengt die er allang had moeten zijn. Teneinde Oranjes karakter en zijn politiek te begrijpen, stond Swart erop naar de bronnen terug te keren. Hij wilde de lezer liever de Oranje van de geschiedenis voorzetten dan de Oranje van de legende. Daarom zag hij geen reden om het beeld van de prins als de ‘onbaatzuchtige strijder voor Gods woord’ te onderschrijven, zoals dit in het Wilhelmus wordt voorgesteld, niet in het minst omdat oranjegezinde pamfletschrijvers deze geïdealiseerde visie hadden gekoesterd. Op dezelfde wijze weigerde hij Oranjes beoordelingsfouten goed te praten.

Op het eerste gezicht mag het merkwaardig schijnen dat Swart besloot de taak van het schrijven van de biografie van Oranje als het ware van achter naar voren aan te pakken. Terwijl hij zijn studie van de prins als leider van de Opstand voltooide, liet hij slechts uitvoerige aantekeningen en tekstfragmenten achter voor de daaraan voorafgaande jaren. Die beslissing kan wel samen hebben gehangen met zijn overtuiging dat de prins, totdat hij na 1572 in het door oorlog verscheurde Holland en Zeeland de leiding van de Opstand op zich had genomen, ‘niets tot stand [had] gebracht dat van historische betekenis was’.¹⁰ Diegenen die tegen deze uitspraak in verzet zouden willen komen, zouden zich moeten afvragen hoe het nageslacht Oranje zou hebben beoordeeld indien hij in september 1568 zou zijn omgekomen, toen slechts de schede van zijn zwaard hem redde van een kogel van een woedende muiter.¹¹ Waarschijnlijk zou de prins dan een tamelijk marginale figuur op het toneel der historie geschenen hebben, misschien in belang vergelijkbaar met Egmont of Hendrik van Brederode, maar zeker niet groter.

Misschien vond Swart het vroegere deel van Oranjes leven ook ondankbaar. Daar de bronnen voor de jeugd van de prins zowel beter bekend alsook minder overvloedig waren, boden zij minder ruimte voor nieuwe conclusies. Aangezien Swart bovendien ongebreidelde fantasie vermeed, vormde de spaarzame docu-

mentatie omtrent het karakter en de politieke opvattingen van Oranje gedurende ongeveer de eerste dertig jaar van zijn leven een bijzondere hinderpaal. Als een pragmatisch beoefenaar van het historisch ambacht had hij een instinctieve weerzin tegen het zowel liberale als romantische denkbeeld dat de prins vanaf het ogenblik van zijn geboorte tot iets groots voorbestemd was geweest. Een bijkomende reden voor Swarts besluit om in 1972 te beginnen, zou de afschrikwekkende schaal van Felix Rachfahls onvoltooide monografie over Oranje en Opstand geweest kunnen zijn. Swart had de grootste waardering voor Rachfahls geleerdheid, maar deze drie monumentale delen, die het verslag van het leven van de prins niet verder brachten dan het einde van 1568, dienden als waarschuwing tegen de nutteloosheid van een benadering, waarbij het ging om een beschrijving van ‘leven en tijd’ tezamen. Bovendien had de ijverige Rachfahl bij zijn navorsingen schijnbaar niets onbeproefd gelaten. Waar zijn opvolgers op zoek naar bronnen ook heen gingen, ze liepen de kans dat de Duitse historicus er al vóór hen was geweest.

Ondanks de ongelukkigerwijs onvoltooide staat van zijn biografie maken Swarts andere publikaties over Oranje en de Opstand¹² en wat er over is van zijn ongepubliceerde bescheiden het mogelijk met een redelijke mate van zekerheid die aspecten van Oranjes vroege loopbaan te selecteren, waaraan hij de meeste betekenis hechtte. Hier vormt zijn brochure getiteld *William the Silent and the Revolt of the Netherlands*, uitgegeven door de Historical Association in 1978, een tamelijk betrouwbare gids. Een vergelijking tussen zijn behandeling van de loopbaan van de prins voor 1572 in deze brochure met zijn andere geschriften bevestigt dat de omtrekken voor het eerste deel van de biografie in Swarts geest reeds vorm hadden aangenomen.

Swart liet zeven mappen na die ieder aantekeningen bevatten ter voorbereiding van een hoofdstuk.¹³ De grotendeels met de hand geschreven aantekeningen zijn in het Nederlands, behalve die over Oranjes leven voor 1559, die hij in het Engels schreef en daarom uit Swarts Londense jaren zouden kunnen stammen. Dit materiaal, dat duidelijk gedurende een lange periode is verzameld, kan niet gemakkelijk gedateerd worden. De aantekeningen reiken van korte en onsamenvattende losse notities tot tamelijk uitvoerige, vaak herschreven fragmenten van een bladzij of twaalf. De map getiteld ‘De grote ommekeer’ bevat een min of meer voltooid, hoewel ongetiteld, hoofdstuk over Oranjes veldtocht van 1568. In vele opzichten behandelt dit hetzelfde als het artikel ‘Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?’, dat in 1984 werd gepubliceerd. In het ongepubliceerde stuk poogt Swart het ogenblik vast te stellen waarop Oranje in 1568 zich onherroepelijk verplichtte een leger tegen Alva te leiden. Evenals bij bijna al Swarts aantekeningen ontbreekt ook hier ongelukkigerwijs een wetenschappelijk apparaat.¹⁴

De visie op Oranjes loopbaan 1533-1572

Toen Willem van Oranje in 1533 werd geboren zou het een opmerkelijk vooruitziende blik hebben vereist om te hebben verwacht dat zijn toekomst eerder in de Bourgondische Nederlanden dan in de graafschap Nassau zou liggen, laat staan dat hij daar een opstand tegen de Habsburgse vorst zou leiden. Als de oudste zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg leek hij voorbestemd om, als de tijd daar was, zijn vader als graaf van Nassau op te volgen. Maar in 1544 stierf zijn neef René van Chalons voortijdig op het slagveld zonder directe nakomelingen achter te laten. Na onderhandelingen tussen keizer Karel v en Willems vader werd besloten dat het erfgoed van het huis Nassau-Breda in overeenstemming met Renés testament zou overgaan op het jonge Duitse prinsje. Karel v stond er echter op dat hij als goede katholiek en Bourgondisch edelman in de Nederlanden werd opgevoed. Daarom verwisselde Willem op elfjarige leeftijd de landelijkheid van zijn geboortestreek Nassau, met een totale bevolking van nauwelijks half Antwerpen,¹⁵ voor de wereld van het kosmopolitische Brabant en de luister van het Habsburgse hof.

Hoewel de prins de overgang met kennelijk gemak maakte, vergat hij noch zijn Duitse afkomst noch zijn plicht tegenover het huis Nassau. Gedurende zijn hele leven behield hij een sterk gevoel van familie-eer, in het bijzonder in de jaren tussen 1559, toen hij na de dood van zijn vader aantrad als hoofd van de Nassause dynastie, en 1572, waarna de Opstand zijn krachten in beslag nam. Deze trots vond uitdrukking in zijn handtekening ‘Guillaume de Nassau’ en in zijn vervanging van Renés lijfspreuk ‘Je maintiendray Chalons’ door ‘Je maintiendray Nassau’.

Swart gaf zich echter moeite te beklemtonen dat Oranjes gehechtheid aan het huis Nassau geenszins botste met zijn positie als de ‘trouwe dienaar van de Habsburgse landsheren’. Tussen 1544 en 1552 had Willems vader Karel v op het oog voor het vinden van een gunstige oplossing voor een al lang bestaande twist met Hessen over grondgebied. Maar deze verwachtingen liepen op niets uit. Na de vernedering van Karel v, hem in 1552 toegebracht door de Schmalkaldische Bond, nam de Duitse tak van de familie Nassau omzichtig afstand van de Habsburgse sfeer teneinde toenadering tot de protestantse vorsten te zoeken. Nadat in 1557 door bemiddeling van de Duitse vorsten een vergelijk over de omstreden gebiedsaanspraak was bereikt, voelde Willem de Rijke zich vrij het protestantse geloof in zijn landen voor te staan. Naarmate de Duitse Nassaus een nauwer verbond aangingen met de lutherse vijanden van de keizer, werd gedurende de late jaren vijftig de mogelijkheid voor een botsing tussen Oranjes twee loyaliteiten groter.

Toch had deze verschuiving in de politieke en godsdienstige gezindheid van de

Duitse Nassaus geen directe weerslag op Oranjes positie in Brussel. Zijn lotgevallen leken daarentegen onder een toenemend gelukkig gesternte te staan nadat in 1555 Filips II van Spanje Karel V in de Lage Landen was opgevolgd. In november van dat jaar werd hij opgenomen in de Raad van State. Zijn status als lid van de hoge adel werd bevestigd door zijn verkiezing tot ridder van het Gulden Vlies en door zijn benoeming, in augustus 1559, tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Zelfs de boze woordenwisselingen tussen Oranje en Filips II, kort voordat de koning in 1559 naar Spanje vertrok, luidden naar Swarts mening niet de onherstelbare breuk in in de betrekkingen tussen de koning en zijn belangrijkste leenman in de Nederlanden. Hoewel Oranje het oneens was met de besluiten om Margaretha van Parma tot landvoogdes van de Nederlanden te benoemen en Spaanse troepen in het land te houden na de Vrede van Cateau-Cambrésis met Frankrijk, was er geen twijfel aan zijn trouw aan Filips. In dit stadium onderhield Oranje nog hartelijke betrekkingen met de toekomstige kardinaal Granvelle, Anthoine Perrenot, wiens jongere broer Jérôme in de hofhouding van de prins had gediend. Het is moeilijk voor te stellen dat Filips Oranjes benoeming in februari 1561 tot het gouverneurschap van Franche-Comté zou hebben bekrachtigd als hij ernstige bedenkingen ten opzichte van diens loyaliteit zou hebben gehad.

Binnen enkele maanden na deze benoeming veranderde Oranjes loopbaan echter dramatisch van richting. In augustus 1561 trouwde hij Anna van Saksen, de verweesde dochter van wijlen Maurits van Saksen, wier voogden de leidende lutherse vorsten August, keurvorst van Saksen, en Filips van Hessen waren. Anna's godsdienst deed er voor Oranje zelf weinig toe: tenslotte had hij slechts kort tevoren huwelijken overwogen met twee Franse katholieke edelvrouwen. Via derden vatte Oranje in de herfst van 1559 onderhandelingen met de keurvorst aan en in februari 1560 was men het min of meer eens over de voorwaarden. Dit huwelijk was volgens Swart Oranjes 'eerste belangrijke initiatief' en het werd duidelijk ondernomen om politieke en dynastieke redenen: Anna had goede familiebetrekkingen en vertegenwoordigde daarom, zoals Swart opmerkte, een 'goede, rijke partij'.

Niettemin had dit 'politieke huwelijk' uiteindelijk vergaande gevolgen door Oranjes eigen houding tegenover de godsdienstige problemen van zijn dagen. Hoewel August van Saksen bereid was geweest Oranjes vage verzekeringen omtrent de waarborgen voor Anna's geloof in de Nederlanden te aanvaarden, kante Filips van Hessen zich fel tegen de verbintenis. In een poging hem gunstig te stemmen gaf Oranje bedekt maar niet mis te verstaan te kennen dat hij in het geheim het protestantse geloof was toegedaan, terwijl hij bijna in één adem Filips II van Spanje verzekerde van zijn gehechtheid aan 'nostre vray religion catholique'. Onmiddellijk voor de huwelijksceremonie te Leipzig beloofde de prins plechtig

ervoor in te staan dat zijn gemalin godsdienstvrijheid zou genieten. Wanneer zij ook maar de sacramenten volgens de lutherse rite zou wensen te ontvangen, zou zij meegenomen worden naar een ‘ort... dat sie das hochwürdige Sacrament des leibs und bluts... nach rechter einsetzung unter beiderlei gestalt sicher und ohne gefahr brauchen könne.’¹⁶ Oranjes verklaring van sympathie voor het luthers geloof kon Filips van Hessen niet overtuigen: hij wist dat ‘per slot van rekening Oranje toch niet eens een luthers predikant aan zijn echtgenote kon toestaan’. Maar de prins was een te scherpzinnig politicus om niet te beseffen dat hij alleen de vruchten van deze verbintenis zou kunnen plukken als hij kon aantonen dat hij een crypto-lutheraan was, zoals hij in augustus 1561 had verklaard, die echter door de omstandigheden in de Habsburgse Nederlanden gedwongen was als katholiek zijn godsdienstige plichten te vervullen. Met andere woorden, dit huwelijk dwong Oranje, al was het maar om politieke redenen, een kritischer houding aan te nemen tegenover de vervolging van protestanten en feitelijk tegenover het katholicisme zelf. Swart was ervan overtuigd dat dit huwelijk, dat geen van beide partijen enig geluk bracht, ‘een van de redenen [was] waarom Oranje er zich tenslotte toe gedwongen zag met het katholicisme te breken’. Zeker indien Oranje hetzij Renée de Lorraine, een achternicht van Filips II, of de ‘jonge, schoone en rijke weduwe van den hertog van Enghien’¹⁷ getrouwd had, zou hij geen reden gehad hebben met de oude godsdienst te breken en zou hij inderdaad misschien nooit een ‘onverzoenlijke tegenstander van Filips’ politiek van kettervervolging’ zijn geworden.

In juli 1561, een maand voor Oranjes huwelijk met Anna van Saksen te Leipzig, schreven de prins en Egmont aan de koning teneinde te protesteren aangaande hun uitsluiting van de regering van het land. Blijkbaar kwam de breuk tussen Oranje en Granvelle zonder veel waarschuwing. Tot de lente van dat jaar hadden de twee mannen het goed met elkaar kunnen vinden. Het was in feite Granvelle die, ondanks zijn afkeer van Oranjes huwelijk met de Duitse lutherse prinses, de koning had aangeraden het zijn goedkeuring te geven. Oranje vroeg van zijn kant zelfs nog in maart 1561 Granvelle om advies over de vraag welke godsdienstpolitiek hij in zijn Franse vorstendom zou volgen.¹⁸ Het was duidelijk dat de hoge adel bitter aanstoot nam aan zijn geïsoleerde positie in de Raad van State, maar aangezien dat de toestand geweest was vanaf het moment zelf dat de koning in augustus 1559 de Nederlanden had verlaten, moeten wij naar specifiekere redenen zoeken waarom Oranje zich juist op dat tijdstip was gaan ergeren aan de klaarblijkelijke groei van Granvelles politieke invloed.

In de eerste plaats deelde Oranje de wijdverspreide verontwaardiging over het plan om de nieuwe bisdommen in te stellen; een plan waaromtrent de Raad van State als lichaam niet was geraadpleegd. Granvelle kreeg bij vergissing de schuld van deze bisschoppelijke hervorming waarover sinds oktober 1560 geruchten de

ronde hadden gedaan. Teneinde de nieuwe bisdommen te begiffigen, besloot Filips de rijkdom van de grootste abdijen aan te spreken door de nieuwe bisschoppen daar als abten te benoemen. Als zodanig zouden verscheidene abten, met inbegrip van Granvelle, zitting hebben in de Staten van Brabant. Granvelle wilde op deze manier het koninklijk gezag versterken in een lichaam dat vermaard was wegens zijn weerspannig karakter. Oranje zag zichzelf niet alleen in de Staten van Brabant door Granvelle in de schaduw gesteld, maar ook in de Raad van State. Toen Oranje daar in mei 1561 na lange afwezigheid weer verscheen, was dat slechts om te ontdekken dat Granvelle, die vroeger tijdens de vergadering na Oranje en Egmont gezeten was, nu ten gevolge van zijn verheffing tot kardinaal voorging. Voor de hoge adel waren vragen van voorrang en eer geen onbeduidende zaken: zij weerspiegelden de politieke feiten. Oranje zou in de bevordering van de kardinaal het openlijke bewijs hebben gezien dat de parvenu uit Franche-Comté de grootste edelman in de Habsburgse Nederlanden van de zetels van de macht had gestoten.¹⁹

Oranjes huwelijk met Anna van Saksen was niet de reden voor de breuk met Granvelle. Maar ten gevolge van dit prestigieuze huwelijk werd de prins een cliënt van de keurvorst van Saksen, de belangrijkste protestantse vorst in het Duitse Rijk, op precies het moment dat Oranje zich in de Raad van State moest voegen naar Granvelle. Met andere woorden, Oranjes ster rees in Duitsland terwijl zijn status in de Habsburgse Nederlanden afnam. Na zijn huwelijk handelde Oranje in de niet altijd gewettigde overtuiging dat hij aan de Duitse protestantse hoven machtige steun genoot. Als gevolg daarvan 'durfde hij meer', in de woorden van Swart. In het bijzonder moedigde het hem aan de leiding van de oppositie in de hoge adel van Egmont over te nemen, ofschoon hij ongeveer elf jaar jonger was dan deze.

Swart zag opvallende overeenkomsten tussen de tegen Granvelle gerichte Liga, die in 1562 werd gevormd, en de Franse frondeurs die in opstand kwamen als protest tegen het beleid van Richelieu en Mazarin. In beide landen 'trachtten de hoge edellieden gebruik te maken van een tijdelijk zwak koninklijk gezag en van de impopulariteit van een kardinaal die in 's konings naam de regering uitoefende, om de koninklijke macht te beknotten'.²⁰ Op het eerste gezicht verschillen Oranjes motieven om deel te nemen in het verbond tegen Granvelle weinig van die van de andere tegenstanders van de kardinaal. Maar Swart vestigde de aandacht op twee belangen van de prins die niet, of in ieder geval niet in dezelfde mate, door zijn standgenoten werden gedeeld.

In de eerste plaats kende Oranje een hogere voorrang toe aan een oplossing voor de godsdienstige problemen dan de andere edelen in de Liga. Horne en Montigny hadden zeker weinig op met het hardvochtige regime van de koning, maar zij aarzelden zich aan te sluiten bij de stedelijke magistraten, in het bijzonder van

Antwerpen, om een toleranter beleid tegenover godsdienstige dissidenten te eisen. Als echtgenoot van een Duitse lutherse prinses en als soeverein vorst van Oranje, met zijn talrijke hugenoten, werd de prins ertoe gedreven de algemeen aanvaarde wijsheid van het adagium ‘une foi, une loi, un roi’ te betwijfelen. Reeds gedurende het tijdvak 1563-1564 kwam hij tot de conclusie dat dwang alleen niet voldoende zou zijn om ketterij te onderdrukken en dat een staat, waarin veel inwoners niet meer het katholieke geloof beleden, een politiek van onderdrukking zou moeten laten varen. Bijgevolg verleende hij de calvinisten in zijn vorstendom beperkte godsdienstvrijheid en ging discussies aan met de Franse irenist François Baudouin. Het duurde echter nog lang, tot het einde van 1564, negen maanden na Granvelles vertrek uit de Nederlanden, voordat Oranje zich bezig ging houden met het godsdienstprobleem in de Habsburgse Nederlanden. Op oudejaarsavond 1564 hield hij zijn beroemde rede in de Raad van State, waarin hij vorsten hekelde die het geweten van hun onderdanen aantastten. Hoewel Oranjes opmerkingen bij die gelegenheid de staatsman Viglius een beroerte bezorgden, reageerden de landvoogdes en de Raad van State door Filips II uit te nodigen een godsdienstpolitiek te ontwerpen die toegesneden was op de feiten in een economie die afhing van handel met buurlanden, waarvan er enkele hetzij het protestantisme hadden omarmd hetzij de ketters tegemoetgekomen waren. Filips' weigering de ketterplakkaten te verzachten, versterkte Oranjes besluit om door te gaan in zijn ‘vreedzaam verzet tegen de koninklijke politiek’.²¹

In de tweede plaats geloofde Oranje na 1561 dat de vertegenwoordigende vergaderingen, in het bijzonder de Staten-Generaal, een rol moesten spelen in het zoeken naar een oplossing voor de nijpende godsdienstige en financiële problemen die zich in de Nederlanden voordeden.²² Ook in dit opzicht ging hij tegen de koninklijke politiek in, want Filips II had, na zijn ongelukkige ervaringen in 1557-1558 met de Staten-Generaal, bevolen dat dit lichaam nooit meer bijeengeroepen zou worden. Hoewel de prins in dit stadium de Staten-Generaal nog beschouwde als een advieslichaam, maakte zijn steun de overtuiging aannemelijk, die tegen 1566 in de kringen der oppositie wijd verspreid was, dat de vertegenwoordigende staten nauw betrokken zouden moeten zijn bij het ontwerpen van een nieuwe godsdienstpolitiek.

Gedurende de politiek-godsdienstige crisis van 1566 bleef Oranje de rol van de loyale doch kritische leenman spelen. De verwerping in 1565 door de koning van de pleidooien van de landvoogdes en van de hoge edelen in de Raad van State voor een matiging van de hardvochtige ketterplakkaten kwam voor Oranje als een harde, maar niet onverwachte slag. Toch bleef de prins aan de overtuiging vasthouden, dat de politieke druk van binnenuit of vanuit het buitenland Filips II nog zou kunnen overhalen zijn godsdienstpolitiek te wijzigen.

Daarom steunde Oranje de doelstellingen van het Compromis der edelen

gedurende het voorjaar en de vroege zomer van 1566. De aanvankelijke reactie van de landvoogdes op het Smeekschrift, dat in april 1566 was aangeboden, moedigde Oranje aan te geloven dat ‘zijn gematigde politiek gezegevierd scheen te hebben’. Maar de daaropvolgende reeks gebeurtenissen bewezen dat zijn optimisme voorbarig was. Hoewel de landvoogdes in het midden van juli 1566 instemde met de benoeming van de prins tot superintendant om de orde in Antwerpen te bewaren, deed zij dit op aandringen van de magistraat van de stad. Inmiddels had zij het vertrouwen in Oranje verloren en wendde zich daarentegen voor advies tot zijn rivalen onder de hoge adel en tot Viglius. Het begin van de calvinistische hagepreken en bovenal de beeldenstormen brachten Oranje en de gematigden van het Compromis ernstig in verlegenheid. In de eerste plaats hielden de regering in Brussel en de koning in Spanje Oranje en andere leden van de aristocratische oppositie verantwoordelijk voor deze troebelen. Tezelfdertijd brachten de activiteiten van de militante calvinisten gematigde katholieken onder de adel ertoe zich achter de centrale regering te scharen. Oranje hoopte dat de Duitse lutherse vorsten druk konden uitoefenen op Filips II teneinde een verandering in de godsdienstpolitiek teweeg te brengen. Maar Oranje vergiste zich ernstig in de toestand, gedeeltelijk omdat hij zijn eigen invloed op de protestantse vorsten overschatte, maar ook omdat hij buiten de vijandigheid tussen de lutheranen en calvinisten in Duitsland en in de Nederlanden gerekend had. Bovendien weigerden de lutherse vorsten tussenbeide te komen, behalve als de prins openlijk zijn bekering tot het protestants geloof bekendmaakte en de calvinisten in de Lage Landen de Augsburgse confessie aanvaardden.

Tegen het einde van 1566 was Oranjes politiek van ‘vreedzaam verzet’ aan flarden. In Madrid gaf de koning begin december Alva de opdracht als kapitein-generaal aan het hoofd van een leger naar de Nederlanden op te trekken ‘pour... procurer l'obéissance que de Dieu et droict nous est due’.²³ Tussen het eind van december en maart 1567 herstelden regeringstroepen orde en rust: de beginnende opstanden in het Vlaamse Westkwartier en rond Antwerpen werden onderdrukt, terwijl het calvinistische bolwerk te Valenciennes gedwongen werd zich over te geven. Intussen nam Oranje een afwachtende houding aan, hoewel zijn vijanden geloofden dat hij dubbelspel speelde. Hij hoopte nog steeds dat zelfs in dit late stadium Filips II zich zou laten vermurwen en de bevelen aan Alva zou herroepen, maar tezelfdertijd spande hij zich in voeling te houden met de politieke oppositie die naar openlijke opstand afgleed. Bovendien wist de prins dat een verkeerde actie van zijn kant in deze gevaarlijke tijden rampzalige repercussies voor hemzelf en zijn familie zou kunnen hebben. Daarom probeerde hij tevens de betrekkingen met loyalisten als Aarschot te herstellen en weer met Granvelle in contact te komen. Hij wenste de landvoogdes ook geluk met de geslaagde onderdrukking van een calvinistische opstand in het Westkwartier. Hij poogde zijn loyaliteit te

bewijzen door het Akkoord over calvinistische erediensten in Holland en Utrecht streng te handhaven. Maar met zulke gebaren lukte het niet zijn geloofwaardigheid te herstellen tegenover de regering, die begrijpelijkerwijs wantrouwig was door zijn betrekkingen met de leiders van de opstand, onder wie zijn jongere broer Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode.²⁴

Hoewel Oranje zowel voor de koning als de opstandelingen de leidende tegenstander van de koninklijke godsdienstpolitiek leek te zijn, sloeg de prins zelf de uitnodiging van de calvinisten af de rol van hun beschermheer op zich te nemen en het gewapend verzet te leiden. Naar de mening van Swart beging Oranje hiermee ‘wellicht een van de grootste vergissingen in zijn leven, want in het begin van 1567... waren de omstandigheden voor een geslaagde opstand gunstiger dan in 1568’. Toch was die beslissing, zo gaf Swart toe, ‘heel begrijpelijk’.²⁵ Gedrag patronen van trouw, die er door meer dan twintig jaar in dienst van de Habsburgse vorsten ingeslepen waren, konden niet gemakkelijk tenietgedaan worden. Bovendien had zijn loyaliteit hem tot voor kort rijke beloningen opgeleverd; aan de andere kant zouden tartend uitdagende daden hem onvermijdelijk worden vergolden en bijna zeker de verbeurdverklaring brengen van de bezittingen van de dynastie van Oranje-Nassau in de Lage Landen. Hoewel Oranje inderdaad na 1568 buitengewone risico's nam, zoals Swart ons voorhoudt, aarzelde hij zo'n gok te wagen in het voorjaar van 1567, toen hij nog niet alle hoop op een politieke terugkeer had opgegeven. Daarom besloot hij zich, gedeeltelijk als voorzorgsmaatregel, uit de Nederlanden terug te trekken en de gebeurtenissen af te wachten.

In feite bevond hij zich in een welhaast hopeloze toestand. In dit stadium had hij het vertrouwen van de regering verloren zonder dat van de calvinisten te hebben gewonnen; de ene zijde verdacht hem ervan heimelijk hulp aan de opstandelingen te geven, terwijl de andere zijde hem verantwoordelijk hield voor de slachting van hun geloofsgenoten in Oosterweel in maart 1567. Vanuit zijn veilige positie in Duitsland hield de prins koppig vast aan zijn opvatting dat een verzoening met de koning - wiens op handen zijnde aankomst nog steeds werd verwacht - met hulp van de Duitse vorsten nog mogelijk zou zijn. Om die reden hield Oranje zich afzijdig van elk plan dat de heethoofden onder de vluchtelingen gedurende de zomer van 1567 uitbroedden. Tevens bood Oranje in het begin van september 1567 Alva de olijftak aan toen hij deze schreef om hem te verwelkomen en zijn diensten aan te bieden.²⁶

Maar zelfs toen hij deze brief schreef, verminderde de kans dat de koning de hoge adel in genade zou aannemen toen Alva Egmont en Hoorne arresteerde. Toch besloot Oranje pas in maart 1568 definitief de wapens tegen Alva op te nemen en het was pas in de herfst dat de prins Brabant binnenviel, na de Maas op 5 oktober overgetrokken te zijn. Aanvankelijk stelde Oranje zijn plannen voor een militaire interventie in de Nederlanden uit op instigatie van de Duitse vorsten.

Zij drongen er bij hem op aan zijn vertrouwen te stellen in de pogingen van keizer Maximiliaan II een verzoening met Filips II te bewerkstelligen. Swart heeft scherpzinnig geredeneerd dat Oranje pas aan deze wanhopige onderneming was begonnen nadat zijn veroordeling als verrader, de verbeurdverklaring van zijn goederen en de ontvoering van zijn oudste zoon Filips Willem hem geen andere keus meer lieten.²⁷ De koning, die Oranjes erfgoed in beslag had genomen en zijn reputatie had vernietigd, had hem eigenlijk gedwongen de wapens op te nemen.²⁸ Nadat Lodewijk van Nassau in april 1568 Groningen was binnengevallen en graaf Adolf van Nassau op het slagveld van Heiligerlee was gesneuveld, kon Oranje niet langer talmen. Voor de prins nam de Opstand het dubbele karakter aan van een rechtmatige strijd tegen de Spaanse tirannie en een persoonlijke wraakoefening tegen Filips II.

Vanuit een strikt militair oogpunt hadden de veldtochten van 1568 en 1570 niets opgeleverd. Toch hadden in andere opzichten de jaren 1568-1572 Oranjes positie wel diepgaand veranderd, zowel in de ogen van de Nederlandse opstandelingen als van de Duitse en Franse protestanten. Gedurende dezelfde periode gaf Oranje 'braintrust'²⁹ - grotendeels protestantse juristen uit Frankrijk en Duitsland alsook uit de Lage Landen - vaardig leiding aan de pamflettenoorlog, waardoor zij ervoor zorgden dat de opstandelingen een voordeel behaalden dat zij vervolgens nooit meer werkelijk verloren.

Toen Oranje in 1566-1567 gouverneur van Antwerpen was, had hij de calvinisten als 'gevaarlijke onruststokers' beschouwd, terwijl zij hem op hun beurt als 'een verrader en atheïst' zagen. Maar tegen 1568 moest Oranje nieuwe bondgenoten vinden, daar Alva de aristocratische oppositie, die een paar jaar eerder tegen Granvelle ogenschijnlijk zo geducht was geweest, tot onderwerping had gedwongen. De veldtocht van 1568 schonk de betrekkingen tussen de prins en de calvinisten meer warmte. Zodra Oranje, door de poging tot een inval, zijn bereidheid had getoond leven en bezit in de waagschaal te stellen, waren zij bereid op zijn leiderschap van het verzet te vertrouwen. Van zijn kant stelde de prins 'alle prijs op hun steun'.

Oranjes godsdienstige opvattingen hebben tot veel discussie geleid, niet in het minst vanwege zijn innemende gewoonte om zijn opmerkingen op zijn publiek af te stemmen. Volgens Swart kwamen Oranjes woorden uit zijn hart toen hij in 1566 volhield dat katholieken en protestanten 'in principe in dezelfde waarheid geloofden, ook al brachten zij dit geloof op zeer verschillende wijzen onder woorden'.³⁰ Sinds het einde van 1566 was hij min of meer opgehouden met het bezoeken van de mis en toen hij zich in het voorjaar van 1567 op de Dillenburg vestigde, woonde hij lutherse diensten bij. Maar Oranje veranderde niet van een Saulus in een Paulus. Belijdend lutheranisme betekende in 1568 niet veel meer voor hem dan gereformeerd protestantisme later.³¹ En toch merkt Swart geduren-

de de jaren van beproeving na 1567 een duidelijke verandering in Oranjes godsdienstige houding op, al was het dan niet in de grond van zijn geloof. Bij gelegenheid gaf Oranje ook uiting aan de anti-katholieke gevoelens die vrij gebruikelijk waren in de protestantse omgeving waarin hij zich nu bewoog, hoewel hij na 1568 even gekant bleef tegen vervolging als vroeger. De ervaring van tegenspoed maakte Oranje tot een 'veel ernstiger mens', terwijl zijn ondogmatisch protestantisme de overtuiging in zich borg dat de 'Heer der heerscharen' zijn zaak steunde. Deze overtuiging hielp hem de vernederingen en de persoonlijke tragedies van die jaren met opmerkelijke gelijkmoedigheid te verdragen, in overeenstemming met zijn lijfspreuk 'saevis tranquillus in undis': rustig temidden der woelige baren.

De pamflettenoorlog was uiteraard niet in 1568 begonnen. De openingsalvo's waren twee of drie jaar eerder afgevuurd tegen de 'Spaanse' inquisitie en de hardvochtige godsdienstpolitiek van Filips II.³² De uitgesproken oranjegezinde propaganda - niet alle pamfletten kunnen aan de 'ghostwriters' van de prins worden toegeschreven - was zorgvuldig in zulke bewoordingen gegoten dat zij uiterst uiteenlopend publiek, zowel in Duitsland als in de Nederlanden, tot steun verlokte. De *Verantwoordinghe* was bijvoorbeeld 'in de eerste plaats bestemd voor de Duitse vorsten en de keizer, die voor hun bemiddelingspogingen tussen Filips II en Oranje overtuigende bewijzen van Oranjes onschuld verstrekt moesten worden'. Om die reden werd Oranjes gewapende tussenkomst in tamelijk traditionele bewoordingen gerechtvaardigd als verzet tegen 'de ongehoorde tirannie van de Spanjaarden', terwijl ervoor was gezorgd dat Filips II eerbiedig werd aangesproken.³³ Aan de andere kant beschreef de *Bekendtnus... des Herren Wilhelm Printz zu Uranien*, waarvan ook Nederlandse, Franse en Engelse versies bewaard zijn gebleven, Oranjes strijd alsof het 'een soort protestantse kruistocht' was, ondernomen tegen de paus en Alva's tirannie, die het gehele Duitse Rijk bedreigde. Daarom was het een oproep aan protestanten overal in Europa de wapens op te nemen.³⁴ In de brieven, oproepen en benoemingsbrieven die in die tijd tot geboren Nederlanders werden gericht, putten Oranje en zijn omgeving uit de patriottische retoriek die rond het midden van de zestiende eeuw in Duitse protestantse kringen gangbaar was, in een poging een gevoel van nationale identiteit te kweken.³⁵ Door middel van deze knappe propagandacampagne poogde Oranje de in Duitsland en elders in Europa wijdverspreide vrees voor Spanje voor zijn karretje te spannen, teneinde de morele overwinning in de wacht te slepen. Indien de zaak van de Nederlandse opstandelingen na 1568 een centrale plaats is gaan innemen in de harten en geesten der protestanten, is dat grotendeels toe te schrijven aan Oranje en zijn publicisten.

De mislukkingen van 1568 en 1570 overtuigden hem dat 'zonder buitenlandse hulp de strijd tegen Spanje op den duur niet met enig succes gevoerd kon worden'.

Toen het erop aan kwam, weigerden de machtigste lutherse vorsten in Duitsland, met inbegrip van de keurvorst van Saksen, betrokken te raken in de Nederlandse aangelegenheden. Daarom kwam Oranje te steunen op de paar vorsten in het Duitse Rijk die de calvinistische zaak waren toegedaan, met name keurvorst Frederik van de Palts, terwijl hij ook zijn betrekkingen met de hugenoten versterkte. De prins zette de protestantse kaart uiteraard in tot een bepaalde prijs. Maar als een ervaren politicus wist hij dat, in ruil voor militaire en financiële hulp op een schaal die nodig was om Alva's regime omver te werpen, hij zijn bondgenoten een tastbaardere beloning moest voorspiegelen dan de wetenschap dat zij Gods werk volvoerden. Om die reden was Oranje na het debâcle van 1570 bereid de mogelijkheid in ogenschouw te nemen dat delen van de Nederlanden losgemaakt en onder de jurisdictie van bevriende buitenlandse regeerders geplaatst zouden moeten worden.

In 1572 organiseerde Oranje de grootste veldtocht die hij ooit op touw had gezet. Er zouden nauw gecoördineerde invallen in de Nederlanden vanuit Duitsland en Frankrijk plaats moeten vinden, terwijl de watergeuzen, die in het verleden een ongezegelijke en onbetrouwbare kracht waren gebleken, een betrekkelijk ondergeschikte rol werd toegewezen. Toen het puntje bij paaltje kwam, mislukten de plannen bijna vanaf het begin. De overval van de watergeuzen op Den Briel op 1 april was zeker voorbarig zo niet onvoorzien, en had in oorsprong niets te maken met de anti-Spaanse opstand in Vlissingen enkele dagen later. Bijna twee maanden later trok Lodewijk van Nassau de zuidelijke Nederlanden binnen, in de voorhoede van wat vermoedelijk een gezamenlijk leger van geuzen en hugenoten was, en nam Bergen in. Om deze dreiging het hoofd te bieden, haalde Alva midden juni troepen terug uit de noordelijke provincies. Dit gaf de opstandelingen in Holland en Zeeland een adempauze, gedurende welke onderbreking zij het aantal steden onder hun gezag uitbreiden. Maar zowel Oranje als Alva verwachtten dat de uitkomst van de veldtocht in Brabant zou worden beslist en maakten in die zin hun militaire plannen.

Toen Oranje op 27 augustus het hertogdom Brabant binnenviel, verwachtte hij nog zijn troepen bij de hoofdmacht van het hugenootse leger te kunnen voegen, maar de Bartholomeusnacht, waarvan het nieuws Oranje pas in Mechelen bereikte, sloeg die hoop de bodem in. Op 24 september zei de bezorgde prins, die had gefaald in zijn poging de Spaanse greep op Bergen te doorbreken, zijn broer graaf Johan van Nassau dat hij had besloten terug te vallen op Holland en Zeeland om daar de wil des Heren af te wachten.³⁶ Een paar weken later sprak hij er somber van daar zijn 'sépulture' te maken.³⁷ De opstandige steden in Brabant en in het noordoosten haastten zich reeds vrede met Alva te sluiten en het leek slechts een kwestie van tijd voordat die van Holland en Zeeland hun voorbeeld zouden volgen.

Het is verleidelijk te concluderen dat Oranjes omstandigheden in de herfst van 1572 nauwelijks gunstiger waren dan in februari 1569, toen hij uit Straatsburg had moeten vluchten om aan zijn schuldeisers te ontsnappen. Zijn besluit in 1568 om de wapens op te nemen zou als een kostbare mislukking afgeschilderd kunnen worden. Hij had de steun van de invloedrijke lutherse vorsten verspeeld en de familie Nassau aan de rand van de financiële ondergang gebracht. Zijn jongere broer was te Heiligerlee gestorven. En toch hadden Oranjes beeld en reputatie een dramatische verandering ondergaan. De lotgevallen van deze eens loyale dienaar van het huis Habsburg, die zichzelf nog in 1568 beschouwde als ‘een rasechte Duitser’, waren nu onlosmakelijk verbonden met die van de opstandige Nederlanders. Reeds in 1571 had een Nederlandse humanistische schoolmeester Oranje verheerlijkt als ‘pater patriae’: vader des vaderlands.³⁸ In zijn *Instructie ende bericht voor... Philips van Marnix* schrok de prins zelf er in juli 1572 niet voor terug de Staten van Holland te zeggen dat hij als de ‘voorneempste gelidmaet der generale staten des Landts schuldich [was]... het landt van de vreempde tyrannen ende onderdruckeren in zijne oude rechten en privilegien te beschermen ende te beschutten’.³⁹ Met deze bewering stond de prins van Oranje op het punt, in de woorden van Swart, ‘zijn plaats in de geschiedenis’ in te nemen.⁴⁰

Eindnoten:

- 1 Ik ben mr. P.J. Swart (Den Haag) dank verschuldigd voor zijn toestemming de ongepubliceerde aantekeningen en bescheiden van prof. dr. K.W. Swart over Oranjes leven voor 1572 te raadplegen.
- 2 J.W. Smit, ‘The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands’, J.S. Bromley - E.H. Kossmann red., *Britain and the Netherlands* 1 (Londen 1960) 11-28.
- 3 Zie voor het opvallende gebrek aan belangstelling voor de herdenking van 1984 F. Postma, ‘Willem van Oranje 1584-1984. Een literatuuroverzicht’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 708; J. Blokker, ‘Telkens op een schone lei’, *Geschiedenis zonder verleden? Over Nederlandse identiteit en geschiedschrijving* (een uitgave van de *Volkskrant*, Amsterdam 1990) 42-43. Misschien kondigt de populariteit van recente grote tentoonstellingen zoals ‘De eeuw van de beeldenstorm’ en ‘The Dawn of the Golden Age’ en het openbare debat over de Nederlandse identiteit een herleving van de belangstelling in de vroege geschiedenis van de Republiek aan. Zie naast de hierboven genoemde discussie die de *Volkskrant* organiseerde ook het themanummer van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) gewijd aan ‘de Nederlandse identiteit’.
- 4 G.A.C. van der Lem, ‘De Prins in de geschiedschrijving van de laatste halve eeuw’, E.O.G. Haitsma Mulier - A.E.M. Janssen red., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht, 1984) 191-219. Een beknopte en recente biografie die toegankelijk is voor het algemeen publiek is A. Th. van Deursen, ‘Willem van Oranje’, in: *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp-Tielt, 1984) 101-156.
- 5 K.W. Swart, *The Miracle of the Dutch Republic as Seen in the Seventeenth Century* (Londen, 1969).
- 6 ‘The Black Legend during the Eighty Years' War’, J.S. Bromley - E.H. Kossmann red., *Britain and the Netherlands* 5 (1975) 36-57.
- 7 Hij publiceerde daarna slechts twee stukken over onderwerpen buiten de geschiedenis van de Opstand, namelijk zijn ‘Holland's Bourgeoisie and the Retarded Industrialization of the

- Netherlands', F. Krantz - P.M. Hohenberg red., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland* (Montreal, 1975) 44-48, en zijn bespreking van L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, getiteld 'The Fortunes of War', *Times Literary Supplement*, 28 november 1975, 1428.
- 8 Persoonlijke mededeling van K.W. Swart aan schrijver dezes, 9 maart 1992.
 - 9 Persoonlijke mededeling van K.W. Swart aan schrijver dezes, 9 maart 1992.
 - 10 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', in: *Vaderlands verleden in veelvoud 1 16e-18e eeuw* (Den Haag, 1980) 114.
 - 11 F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand 3* (Den Haag, 1924) 485.
 - 12 Zie hierna de Bijlage: Lijst van publikaties van K.W. Swart over Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand (1975-1993).
 - 13 Deze droegen de volgende voorlopige titels: 'Je maintiendray Nassau 1533-1559'; 'Het huwelijk met Anna van Saksen, 1560-1561'; 'Oranjes succesvol politiek debuut: de strijd tegen Granvelle (1561-1564)'; 'De jaren van aarzeling voor de sprong in het duister (1564-1567)'; 'Jaren van rampspoed en vernedering (1568-1570)'; 'De grote ommekeer: Nieuwe aanvalsplannen met nieuwe bondgenoten en nieuwe tegenslagen (1570-1572)'.
 - 14 Zie voor bijzonderheden de Bijlage: Lijst van publikaties van K.W. Swart over Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand (1975-1993). Swart hield tenslotte geregeld voordrachten voor het Low Countries Seminar van het Institute of Historical Research in Londen. Schrijver dezes heeft voor wat volgt soms zijn aantekeningen van deze voordrachten geraadpleegd. Citaten zonder bronvermelding in de volgende paragraaf zijn afkomstig uit de eveneens geraadpleegde nagelaten aantekeningen.
 - 15 R. Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI.* (Marburg, 1973) 16.
 - 16 Het geheime protocol is herdrukt in R.C. Bakhuizen van den Brink, *Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen* (Amsterdam, 1853) 75-76.
 - 17 P.J. Blok, *Willem de Eerste, Prins van Oranje 1* (2 dln.; Amsterdam, 1919-1920) 54-55.
 - 18 M. Dierickx, S.J. *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht, 1950) 121.
 - 19 Volgens Swart was 'de directe aanleiding' tot de breuk de omstrede opzet geweest om de bisschoppelijke structuur in de Nederlanden ingrijpend onder handen te nemen, zie 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 103-104. Zie ook Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, 118, 122-123. De betrekkingen tussen de twee mannen kunnen ook gespannen zijn geraakt toen Granvelle Oranje niet raadpleegde over de vernieuwing van de Antwerpse magistraat in mei 1561, maar recent onderzoek over politieke patronage in Antwerpen duidt erop dat de stedelijke elite zijn onafhankelijkheid tegenover zowel Granvelle als de prins zorgvuldig handhaafde: H.G. Koenigsberger, 'Orange, Granvelle and Philip II', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 584-585.
 - 20 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 104-105. Van der Lem merkt ook op dat Swart 'terecht... in het verzet van de hoge adel een zelfstandige fronde tegen de kroon' zag, zie zijn 'De Prins in de geschiedschrijving', 211.
 - 21 Citaat uit Swarts ongepubliceerde bescheiden. Zie de tussenkop in zijn 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 102.
 - 22 'Oranje en de opkomst van het Statenbewind', *Spiegel Historiael* 19 (1984) 195.
 - 23 L.P. Gachard red., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas 2* (5 dln.; Brussel, 1848-1879) 600-601.
 - 24 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 557-559; R.C. Bakhuizen van de Brink, 'Hendrik van Brederode en Willem van Oranje in 1566 en 1567', in zijn: *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog 1* (2 dln.; Den Haag, 1898) 68, 91, 95.
 - 25 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 108; 'Wat bewoog Willem van Oranje', 558-559.
 - 26 'Wat bewoog Willem van Oranje', 561; de tekst in J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux 2* (6 dln.; Brugge, 1883-1885) 599-600.
 - 27 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 109; 'Wat bewoog Willem van Oranje', 561-562.

- 28 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 109; 'Wat bewoog Willem van Oranje', 560, 562, 568-572. Vgl. 'Maar Oranje werd... als het ware gedwongen [de strijd met de koning aan te binden] door zijn besef dat hij anders alle eer en reputatie zou verliezen.'
- 29 'Black Legend', 37; 'Wat bewoog Willem van Oranje', 564 n. 47.
- 30 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 106.
- 31 'Een gelovig protestant is Oranje echter nooit geworden want hij kende niet het sterke protestantse besef van de menselijke zondigheid waarvan alleen het geloof in de genade Gods verlossing kan schenken.'
- 32 'Black Legend', 37-40.
- 33 'Wat bewoog Willem van Oranje', 564.
- 34 'Wat bewoog Willem van Oranje', 565.
- 35 'Wat bewoog Willem van Oranje', 567.
Paul Regan, die nu aan de universiteit van Southampton een dissertatie over het patriottische gevoel in de Nederlandse Opstand voltooit, was zo vriendelijk mij te wijzen op de overeenkomsten tussen Duitse protestantse literatuur tijdens de Schmalkaldische Oorlog en oranjegezinde propaganda na 1568.
- 36 G. Groen van Prinsterer red., *Archives ou correspondance de la maison d'Orange-Nassau* 3 (9 dln.; Leiden, 1835-1847) 512.
- 37 *Ibid.*, 4, 4.
- 38 E.H. Kossmann - A.F. Mellink red., *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (Cambridge, 1974) 92.
- 39 Bakhuizen van den Brink, 'Eerste vergadering der Staten van Holland, 19 juli 1572', in zijn: *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog* 2, 190.
- 40 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', 130.

[Bijlage]

Bijlage: Lijst van publikaties (1975-1993) van K.W. Swart over Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand

1. 'The Black Legend during the Eighty Years' War', J.S. Bromley - E.H. Kossmann red., *Britain and the Netherlands* 5 (1975) 36-57.
2. *William the Silent and the Revolt of the Netherlands*. Historical Association General Series 94 (Londen, 1978). In het Nederlands verschenen als 'Willem de Zwijger', C.A. Tamse red., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan de Rijn, 1979) 47-82 (met illustraties en genealogische tabellen); herdrukt met voetnoten onder de titel 'Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand', *Vaderlands verleden in veelvoud 1 16e-18e eeuw* (Den Haag, 1980) 99-132. Deze van voetnoten voorziene tekst is iets uitvoeriger dan het Engelse origineel en genier daarom de voorkeur.
3. 'Een nieuw "wetenschappelijk standaardwerk" over de geschiedenis van de Nederlanden in de vroeg-moderne periode', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 95 (1980) 127-134.
4. 'Oranje en de opkomst van het Statenbewind', *Spiegel Historiae* 19 (1984) 195-200; in het Engels verschenen als 'The Foundation of the Dutch Republic', *History Today* 34 (1984) 41-44. Prof. dr. H.G. Koenigsberger was zo vriendelijk mij een kopie van nog een ongepubliceerde lezing te verschaffen, getiteld 'Willem van Oranje en de vestiging van de macht van de Nederlandse Statenvergaderingen'. Bij nadere bestudering blijkt dit een uitvoeriger versie te zijn van de artikelen die in 1984 in *Spiegel Historiae* en *History Today* verschenen.
5. 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 554-572. Er is een verkorte Franse vertaling van verschenen, zonder voetnoten: 'l'Entrée en lutte de Guillaume d'Orange contre le roi d'Espagne', *Réflexions sur Guillaume le Taciturne* (Den Haag, 1984) 71-85. Swarts ongepubliceerde bescheiden bevatten een min of meer voltooid, hoewel ongetiteld, hoofdstuk over Oranjes veldtocht van 1568. Dit heeft een grote gelijkenis met de rede die hij in 1984 voor het Nederlands Historisch Genootschap hield en zou een vroeger ontwerp kunnen zijn. In het ongepubliceerde stuk wordt de nadruk gelegd op het vastleggen van het moment in 1568 waarop Oranje zich onherroepelijk verplichtte een leger tegen Alva te leiden.
6. 'William the Silent's Statecraft', T. Hermans - R. Salverda red., *From Revolt to Riches. Culture and History of the Low Countries, 1500-1700* (Londen, 1993) 65-73.

K.W. Swart:

Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand

1572-1584

I De verdediging van Holland en Zeeland (1572-1576)

Oranjes ‘finest hour’

Gedurende de vier benarde jaren dat Holland en Zeeland alleen de vijandelijke strijdkrachten trotseerden, prees Oranje herhaaldelijk zijn troepen voor hun heldhaftig gedrag en verzekerde hij hun dat zij hiervoor eeuwige roem bij het nageslacht zouden verwerven.¹

Niemand droeg echter meer bij tot de mislukking van de Spaanse pogingen om de opstand in de twee zeegebieden te onderdrukken dan Oranje zelf. In deze tijd zette hij zich volledig in voor de zogenaamde ‘gemene zaak’ en deed hij voor het eerst zich kennen als een staatsman van buitengewoon formaat.

Een van zijn grootste verdiensten was dat hij onwankelbaar trouw bleef aan zijn doelstellingen. Ondanks de vele tegenslagen die hij in deze jaren moest incasseren, dacht hij er nooit aan de kamp gewonnen te geven. Enkele van zijn meest toegewijde volgelingen betoonden zich niet zo standvastig en rieden hem soms aan op vijandelijke vredesvoorstellen in te gaan. De prins weigerde echter pertinent de wapens neer te leggen zolang de Spaanse soldaten niet uit het land waren vertrokken en de Staten geen grote mate van medezeggenschap in de regering was toegekend. Het grote doorzettingsvermogen dat hij in deze strijd aan den dag legde, valt te vergelijken met de onverzettelijkheid die Winston Churchill na de val van Frankrijk in de zomer van 1940 betoonde als leider van Englands strijd tegen een eveneens overmachtige en heerszuchtige vijand. De periode waarin Oranje al zijn krachten inspande om Holland en Zeeland te verdedigen was ook zijn ‘finest hour’.

Hiernaast liet hij zich kennen als een bekwaam politicus die zeer pragmatisch en behoedzaam te werk ging. Hij toonde zich een meester in het verkrijgen van de goedkeuring van de Staten voor de vele drastische maatregelen die genomen dienden te worden om de vijand te weerstaan. In het invoeren van nieuwe

belastingen en het inlegeren van troepen trachtte hij vooral de gevoelens van de gezeten burgerij te ontzien en haar door middel van overreding of het verlenen van speciale gunsten voor zijn standpunt te winnen. Toen Hollandse edellieden er zich in oktober 1574 bij hem over beklagden dat de steden zich vele adellijke rechten toeëigenden, verzocht hij hen te bedenken dat men in woelige tijden leefde waarin alle tweedracht geschuwd diende te worden en men de stedelijke bewindslieden te vriend moest houden.² Wegens deze tegemoetkomende houding tegenover de welgestelde middenklasse, wier vaderlandsliefde dikwijls veel te wensen overliet maar wier politieke en financiële steun hij dringend behoefde, werd hij door vele onbesuisde opstandelingen van slaphartigheid beschuldigd. Jr. Gijsbrecht van Duivenvoorde, die medeplichtig was geweest aan het schrikbewind van Lumey, liet zich in maart 1573 zelfs ontvallen dat hij de prins voor niet goed wijs hield.³

Maar door tactvol op te treden wist Oranje veelal zijn zin door te drijven en te voorkomen dat de meer behoudensgezinde groepen van de bevolking met de vijand samenspannen. Het opmerkelijke feit dat de opstand in Holland en Zeeland niet, zoals bijna alle revoluties in het verleden, op een grote mislukking is uitgelopen, heeft veel aan zijn gematigd beleid te danken.

In de jaren 1572-1576 fungeerde Oranje weer als stadhouder van Holland en Zeeland. Zijn taak was in deze tijd echter onvergelijklijk veel zwaarder dan in de periode 1559-1567, toen hij deze positie in opdracht van Filips II had vervuld. Hij was nu de leider van de regering die allerlei beslissingen moest nemen waarvoor in het verleden de verantwoordelijkheid bij de koning of diens gevolmachtigden in Brussel berustte. Voor het eerst werd veel van zijn aandacht in beslag genomen door allerlei belangrijke politieke kwesties, zoals de financiering van de oorlogsvoering, het verkrijgen van buitenlandse steun en de inrichting van een nieuw regeringsstelsel. Niet minder tijdrovend was zijn functie als opperbevelhebber van alle strijdkrachten. Als zodanig moest hij een legermacht in het leven roepen die in strijdvaardigheid enigszins tegen die van de vijand was opgewassen, deze troepen van het strikt noodzakelijke krijgsmateriaal voorzien en bepalen hoe deze zo doeltreffend mogelijk tegen zijn zo veel machtigere tegenstander dienden te worden ingezet. ‘Dag en nacht,’ zo verzuchtte hij soms, ‘zwoeg ik voor de gemene zaak’.⁴

Oranje beschikte over slechts een klein aantal medewerkers die in staat waren zijn veelomvattende taak aanzienlijk te verlichten. Een van deze weinigen was Marnix van St. Aldegonde, die in deze bij uitstek kritieke periode van de strijd tegen Spanje de prins vele belangrijke diensten bewees. Hij was bijvoorbeeld diens vertegenwoordiger op de eerste ‘vrije’ vergadering van de Staten van Holland te Dordrecht in juli 1572 en droeg zorg dat het aldaar bijeengebrachte geld naar

Oranjes legerkamp bij Roermond vervoerd werd. Ook in de volgende vier jaren werd hij door de prins met een aantal gewichtige opdrachten belast. Zo begaf hij zich in begin 1575 naar Heidelberg om daar voor de prins de hand van Charlotte de Bourbon te vragen en trad hij in 1576 op als leider van het gezantschap dat naar koningin Elizabeth werd gezonden om haar te verzoeken zich over het lot van de Nederlandse opstandelingen te ontfermen. Marnix was een trouw en onzelfzuchtig dienaar van Oranje, maar politieke standvastigheid was niet zijn sterke zijde. Dit bleek duidelijk gedurende zijn Spaanse krijgsgevangenschap van november 1573 tot oktober 1574, toen hij Oranje aanriep op de zeer bezwaarlijke vredesvoorstellen van de vijand in te gaan.

Een medestander van grotere politieke bekwaamheid was Paulus Buys, die wellicht op Oranjes voorspraak in het najaar van 1572 tot het belangrijke ambt van landsadvocaat van Holland werd benoemd. In tegenstelling tot Marnix was hij een persoon zonder vaste godsdienstige beginselen, die niet schroomde van zijn politieke invloed gebruik te maken om zijn eigen beurs te spekken. Om deze redenen was hij bij de fervente protestanten gehaat. Een van deze geloofsijveraars, Johan Fruytiers, had vooral Buys op het oog toen hij in 1574 vele prominente Hollands burgers ervan betichtte de huik naar de wind te hangen en aankondigde dat als de Spanjaard buiten gevecht was gesteld, zij aan de beurt zouden komen.⁵ Maar Oranje waardeerde de diensten die de landsadvocaat hem bewees en hield hem altijd de hand boven het hoofd. Dat hij groot vertrouwen in hem stelde, blijkt wel uit het feit dat hij hem tot voorzitter van de nieuw opgerichte Raad nevens Zijne Excellentie benoemde in tijden dat hijzelf verhinderd was als zodanig te fungeren.⁶

Als landsadvocaat stond Buys niet in dienst van de prins maar in die van de Staten. Zoals later bekleeders van dit ambt wist hij echter grote invloed op de besluiten van de Staten uit te oefenen en werd zijn standpunt, in tegenstelling tot dat van de meeste leden van de Staten, niet in de eerste plaats door bezorgdheid voor stedelijke belangen bepaald. In zijn strijd tegen de particularistische neigingen van lokale bewindslieden vond Oranje daarom in Buys een trouw bondgenoot. Het was bijvoorbeeld gedeeltelijk aan Buys te danken dat de Staten hun verzet opgaven tegen verschillende van Oranjes impopulaire voorstellen, zoals het onder water zetten van het platteland van Zuid-Holland en het heffen van gedwongen leningen. Uit erkentelijkheid voor de door Buys bewezen diensten bekleedde Oranje hem met het lucratieve ambt van grootzegelbewaarder van Holland en Zeeland.⁷

Oranje had echter heel weinig andere medewerkers die voor de hun opgedragen taken berekend waren. Bijna alle edellieden die als legeraanvoerders of als militaire gouverneurs in Hollandse en Zeeuwse steden dienden, waren ruwe klanten die

niet de kunst verstonden hun troepen in toom te houden en voortdurend in onmin met de burgerbevolking leefden. Sommige van hen waren ook om hun schraapzucht berucht, zoals Jr. Arend van Dorp, de gouverneur van Zierikzee van 1573 tot 1576. Deze had Oranje aan zich verplicht door hem in het voorjaar van 1572 12.000 gulden te lenen voor de financiering van zijn veldtocht en werd als beloning hiervoor met enkele winstgevende ambten en verbeurdverklaarde goederen begiftigd. Hij was een van de meest gesmade van Oranjes raadsheren. In juli 1573 werd er zoveel kwaad over hem gesproken dat de prins gelaste allen gevangen te zetten die zich beledigend over Van Dorp hadden uitgelaten. Maar ook hierna kwam hij in opspraak bij het volk wegens zijn zelfzuchtig en kleinmoedig gedrag.⁸

De vijand was zich van Oranjes essentiële bijdragen aan de verdediging van Holland en Zeeland ten volle bewust. Toen Alva in het begin van 1573 begon in te zien dat de opstand in de twee zeegebieden niet zo gemakkelijk bedwongen kon worden als hij zich aanvankelijk had voorgesteld, ried hij de koning aan de strijd te beslechten door de prins uit de weg te laten ruimen. Filips had geen enkel bezwaar tegen dit voorstel van zijn landvoogd. De koning, zo kreeg Alva te horen, zou buitengewoon verheugd zijn indien zijn Nederlandse onderdanen van de aanstichter van hun rampen zouden worden verlost.⁹ Zelfs Granvelle, die in het algemeen Alva's meedogenloze handelswijze laakte, was van oordeel dat tegenover verstokte rebellen zoals Oranje op z'n 'Turks' opgetreden behoorde te worden.¹⁰

Gedurende de landvoogdij van Alva en diens opvolger Louis de Requesens verklaarden een aantal personen van diverse pluimage zich bereid een aanslag op Oranjes leven te plegen, maar geen van hen ging hiertoe over. Enkele van hen werden bijtijds gevat, zoals het individu dat op 12 juni 1575, de dag waarop Oranje met Charlotte de Bourbon in het huwelijk trad, in Den Briel werd gearresteerd. Anderen, waaronder enkele Schotse en Engelse militairen die in Spaanse krijgsgevangenschap waren geraakt, schijnen nooit van zins geweest te zijn hun toezeggingen gestand te doen. Dit was zeker niet het voornemen van de Schotse kapitein Sir Henry Balfour, aan wie Alva na de inname van Haarlem het leven had geschonken op voorwaarde dat hij proberen zou Oranje te vermoorden. Deze stelde de prins onmiddellijk in kennis van wat tussen hem en Alva was overeengekomen en op grond van de door Balfour en anderen verstrekte inlichtingen beschikte Oranje spoedig over een lange lijst van personen die het op zijn leven hadden gemunt. Behoedzaam van nature en beschermd door zijn lijfwacht wist hij nog vele jaren aan de door zijn vijanden gelegde lagen te ontkomen.¹¹

Ook in het opstandige kamp beseftte men dat zonder Oranjes leiding de strijd niet lang zou kunnen worden volgehouden. In deze jaren dreigde de prins de Staten vele malen zijn ontslag te zullen nemen indien zij in hun oppositie tegen

de door hem voorgeschreven maatregelen bleven volharden, maar in bijna al deze gevallen gaven zij hierop onmiddellijk hun tegenstand op. Bij een van deze gelegenheden stelde hij hun voor dat zij zichzelf met de leiding van de regering belastten; dit aanbod sloegen zij echter af, betogende dat zij het hoognodig achtten ‘een hoofd en hoge overheid’ te hebben.¹² En dat niemand anders dan de prins als hoofd van de regering kon dienen, werd hun overduidelijk in 1574. Toen het in dat jaar bekend werd dat de vijand hem uit de weg wilde laten ruimen en hij bovendien zo ernstig ziek werd dat aan zijn herstel werd gewanhoopt, begonnen zowel het Hof van Holland als de Statencolleges naar een mogelijke opvolger uit te zien. Niemand bleek echter te vinden te zijn die in staat was in Oranjes voetstappen te treden.¹³

Al was het voor een aanzienlijk deel aan de prins te danken dat het Spaanse leger er niet in slaagde de opstand in Holland en Zeeland te onderdrukken, toch zou hij dit niet hebben kunnen voorkomen indien verschillende omstandigheden de verdediging van deze gewesten niet buitengewoon begunstigd hadden. Het Spaanse offensief werd in de eerste plaats belemmerd door de geografische gesteldheid van het opstandige gebied. In het zo bij uitstek waterrijke rebellenbolwerk viel het de Spanjaarden moeilijk alle toevoerwegen tot de door hen belegerde steden af te snijden. Verder kon in het drassige, soms geïnundeerde platteland niet altijd zwaar belegeringsgeschut worden opgesteld en werd de voorziening van de Spaanse strijdkrachten bemoeilijkt door hun lange en kwetsbare verbindingslijnen met de zuidelijke Nederlanden.

De ligging van Holland en Zeeland aan de mond van de belangrijkste rivieren had nog een ander voordeel voor de zaak van de Opstand; hierdoor konden de rebellen de doorvaart naar de Spaans gebleven handelssteden Antwerpen en Amsterdam versperren en hun eigen zo profijtelijke handel op andere Europese landen ongestoord blijven voeren.

Het kwam Oranje ook ten goede dat ten gevolge van Alva's hardhandig optreden en de steeds grotere moedwil van diens soldaten de vijand in deze tijd meer dan ooit gehaat was. Al was de opofferingsgezindheid die de Hollanders en Zeeuwen aan den dag legden, minder groot dan veelal is aangenomen, toch was een aanzienlijk deel van de bevolking bereid om zich tot het uiterste tegen de Spanjaarden te verdedigen. Na de uitmoording van Zutphen tot Naarden viel Oranjes fel anti-Spaanse propaganda in goede aarde. Met de barbaarse bestraffing van deze twee steden, die bijna geen enkele weerstand aan het Spaanse leger hadden geboden, had Alva hopen te bereiken dat voortaan de burgers in andere opstandige steden onmiddellijk de poorten voor zijn strijdkrachten zouden openen. Zijn terroristische tactiek had echter een averechts effect. Want nu werd vrij algemeen aangenomen dat men alleen door hardnekkig verzet te bieden een

kans had het er levend af te brengen. Wat de vijand nog duurder zou komen te staan, was dat hij zijn troepen niet op tijd betaalde. Hierdoor sloegen zij herhaaldelijk aan het muiten, soms juist wanneer een volledige overwinning binnen hun bereik scheen te liggen. Deze misstand was gedeeltelijk te wijten aan het feit dat Spanje in deze jaren ook nog in een zware strijd met de Turken was gewikkeld. Alva drong er bij de koning herhaaldelijk op aan deze oorlog te beëindigen zodat meer geldmiddelen en schepen voor de onderdrukking van de opstand in de Nederlanden beschikbaar konden worden gesteld. Deze verzoeken legde Filips echter naast zich neer.

Al deze gunstige omstandigheden zouden de rebellen evenwel weinig gebaat hebben indien zij in de persoon van de prins van Oranje niet zo'n begaafde leider hadden gevonden.

De godsdienstige omwenteling

De godsdienstige ontwikkeling loopt uit de hand

In godsdienstig opzicht vond na het begin van de opstand in Holland en Zeeland een ware omwenteling plaats: de van oudsher enig toegelaten kerk werd van al haar voorrechten en bezittingen beroofd en de voorheen meedogenloos vervolgde leden van de gereformeerde of hervormde kerk verkregen het monopolie van godsdienstoefening. Deze anti-katholieke revolutie ging veel verder dan Oranje voorzien of gewenst had. Vóór het begin van zijn veldtocht van 1572 had hij de katholieken vrijheid van godsdienst toegezegd en zich eerder als beschermer van 's lands privileges dan als pleitbezorger van het protestantisme voorgedaan. Want hij beseftte dat de meeste inwoners van de Lage Landen nog het oude geloof waren toegedaan en minder verontwaardigd waren over Alva's scherpe kettervervolgging dan over diens veelvuldige schending van de oude voorrechten. Oranjes opvattingen ten aanzien van het te voeren godsdienstige beleid waren geheel in overeenstemming met een opmerkelijk advies dat hem gegeven werd kort voordat hij uit Dillenburg vertrok door een zekere Charles de Meyere. Deze wees hem erop dat hij de bijstand zou behoeven van alle leden van de bevolking, niet alleen van de kleine schare die gereformeerde leerstellingen huldigde, en hij daarom ook de katholieken, lutheranen en doopsgezinden volledige vrijheid van godsdienst diende toe te zeggen.¹⁴

Dat Oranje het katholieke deel van de bevolking geen reden wilde geven om zich tegen hem te keren, blijkt heel duidelijk uit zijn instructies aan Lumey en Sonoy die door hem in het voorjaar van 1572 als zijn plaatsvervangers in respectievelijk Zuid- en Noord-Holland werden benoemd. Hierin werd hun verboden

de katholieken te molesteren of hun eredienst te verstoren.¹⁵ In overeenstemming met deze opdracht was in een aantal overeenkomsten die tussen deze geuzenleiders en Hollandse stadsbesturen gesloten werden, bepaald dat de geestelijken hun voorrechten zouden behouden en kerken en kloosters in hun bezit zouden blijven.¹⁶

Deze bepaling bleef echter een dode letter. De ongedisciplineerde geuzenbenden ontzagen zich niet kerkelijke gebouwen te plunderen en talrijke monniken en pastoors te vermoorden. Wat vooral ergernis wekte, was dat Lumey zelf het voorbeeld gaf. Toen zijn troepen in begin juli een zeventiental monniken in Gorkum gevangengenomen hadden, gelastte Oranje hem deze vrij te laten. Maar nadat Lumey van dit gebod had kennisgenomen, begon hij te razen, zeggende dat hij het gezag van de prins niet erkende, en gaf hij bevel de geestelijken op de meest gruwelijke wijze ter dood te brengen.¹⁷ Even weinig stoorde hij zich aan de protesten van de Staten van Holland tegen de schending van de hun gedane belofte er zorg voor te zullen dragen dat de katholieke geestelijkheid niet werd gemolesteerd.

De terreur van Lumey en zijn trawanten bleek niet meer te stuiten. Toen Oranje eind oktober in Holland aankwam, kon het katholicisme nergens meer in het openbaar worden beleden en hadden talrijke geestelijken een goed heenkomen gezocht. De vele stedelijke gezaghebbers die het oude geloof nog waren toegedaan, hoopten nu dat de prins zijn toezeggingen aan de katholieken gestand zou doen. In principe had hij dit gaarne gewild. Hij deelde waarschijnlijk de mening van Adriaan van der Myle, een van zijn trouwste aanhangers, die in februari 1573 aan de paltsgraaf Frederik III verklaarde het ten zeerste te betreuren dat men zijn woord aan de katholieken niet was nagekomen, want hierdoor waren vele vooraanstaande burgers van de zaak van de Opstand vervreemd geraakt.¹⁸

Oranje beseftte echter ook hoe moeilijk het hem zou vallen gewelddaden tegen de katholieken te voorkomen. Dit had hij reeds ondervonden bij zijn inname van Roermond in juli 1572, toen hij niet had kunnen verhinderen dat zijn troepen monniken en priesters van hun leven beroofden.¹⁹ Een overeenkomstige ervaring deed hij op in begin november tijdens een bezoek aan Haarlem, toen geuzenbenden stedelijke kloosters begonnen te plunderen en hij een der burgemeesters gelastte hieraan een einde te maken; aan deze opdracht werd toen geen gevolg gegeven, wellicht omdat hiervoor de schutterij moest worden ingezet en deze bevolkingsgroep in Haarlem, zoals in de meeste Hollandse steden, de katholieke geestelijkheid ongunstig gezind was.²⁰

Kort hierop vestigde Oranje zich te Delft. Hier verzochten de burgemeesters hem de katholieke eredienst weer toe te laten en op 9 december liet hij bekendmaken dat in de Oude Kerk en de St.-Joriskapel het oude geloof weer beleden

mocht worden. De kans dat in Delft Oranjes verdraagzame politiek zou slagen, scheen beter te zijn dan elders in Holland, daar dit de enige stad was die van Oranje het voorrecht had weten te verkrijgen van inlegering van de zo plunderzieke soldaten verschoond te zullen blijven. Maar ook vele leden van de Delftse kleine burgerij hadden het op de katholieke kerk voorzien. Toen in februari en maart 1573 anti-katholieke relletjes uitbraken, wist de prins door een hernieuwde afkondiging van zijn vorig besluit het volk nog in toom te houden. Eind april echter, toen een nederlaag van Oranjes troepen voor het belegerde Haarlem door velen werd opgevat als Gods straf voor het toelaten van de katholieke afgodendienst, was dit niet langer het geval. Een ware beeldenstorm vond plaats, waarbij Oranje werkeloos bleef toezien. Weliswaar gelastte hij de volgende dag alle buitgemaakte goederen in te leveren, maar de katholieke kerken bleven afgesloten en honderden Hollandse geestelijken die in Delft hun toevlucht hadden gezocht, werden gedwongen de stad te verlaten.²¹

Hierna bleef in alle Hollandse en Zeeuwse steden die de partij van de prins hadden gekozen, de openbare uitoefening van het katholieke geloof verboden. De reden hiervoor is niet, zoals veelal is aangenomen, dat de stedelijke regenten in deze tijd overtuigde calvinisten waren geworden. Integendeel, nog tal van jaren droegen vele van hen het oude geloof een warm hart toe en waren slechts enkelen van hen lid van de gereformeerde kerk. Maar bijna zonder uitzondering hechtten zij meer waarde aan het handhaven van de stadsvrede dan aan het herstel van de katholieke eredienst.

Oranjes begunstiging van de 'ware religie'

Al zou Oranje gaarne gezien hebben dat de katholieken vrijheid van godsdienstoefening werd toegestaan, toch kan de betreuenswaardige toestand waarin hun kerk kwam te verkeren gedeeltelijk aan hem worden geweten. In de eerste plaats was het vooral op zijn aandrang dat de vele bezittingen van de oude kerk in beslag genomen en voor andere doeleinden gebruikt werden. Reeds in 1570 had hij aangekondigd dat allen die hem financiële bijstand zouden verlenen in zijn pogingen Alva's schrikbewind omver te werpen, ruimschoots schadeloos zouden worden gesteld uit de opbrengsten van de verkoop van geestelijke goederen in de steden die in zijn handen zouden vallen. Het was ook op zijn voorstel dat de Staten van Holland in juli 1572 besloten de voor de betaling van zijn troepen zo dringend benodigde gelden voor een groot deel door verkoop van katholieke kleinodiën op te brengen.²² Spoedig na Oranjes aankomst in Holland in oktober 1572 werd ook al op het onroerend bezit van de katholieke kerk beslag gelegd.

Enkele kerkgebouwen werden voor de gereformeerde eredienst in gereedheid

gebracht, maar aan vele werd een wereldlijke bestemming gegeven. Het voormalige St.-Agathaklooster te Delft diende bijvoorbeeld Oranje tot residentie tijdens zijn verblijf in deze stad en werd hem aan het einde van zijn leven, ter gedeeltelijke vergoeding van zijn in 's lands belang gemaakte onkosten, in eigendom toegewezen. Andere katholieke gebouwen werden gebruikt voor e huisvesting van stedelijke regeringscolleges of voor de verpleging van gewonde soldaten. Eind 1575, toen de geldnood bijzonder nijpend was, werd op voorstel van Oranje een aanzienlijk deel van de geestelijke goederen aan de meest biedenden verkocht of aan de steden geschonken ter compensatie van de grote financiële offers die deze zich voor de gemene zaak hadden getroost.²³ Door deze geleidelijke vervreemding van katholieke bezittingen werd een steeds groter aantal invloedrijke personen die weinig of geen sympathie voor het calvinisme koesterden, geïnteresseerd in de bestending van het verbod van de katholieke godsdienst.

Ook door zijn begunstiging van de nieuwe religie droeg Oranje veel bij tot de ondermijning van de positie van de oude kerk. Het hooghouden van Gods eer en de verspreiding van Zijn woord waren, zoals hij althans aan zijn protestantse volgelingen herhaaldelijk betuigde, een hoofdreden waarom hij de wapens had opgenomen. Aan zijn meer gelovige broer Jan verklaarde hij zelfs dat, voorzover hij kon nagaan, niemand anders zich meer ingespannen had om het welzijn van Gods kerk te behartigen en diens gevolge zoveel geleden en verloren had.²⁴ Al geeft dit een overdreven voorstelling van Oranjes godsdienstijver, het is waar dat hij vanaf 1572, in tegenstelling tot de meeste Hollandse en Zeeuwse regenten, die door fervente calvinisten niet geheel ten onrechte voor libertijnen werden uitgemaakt, op verschillende wijzen de opbouw van de gereformeerde kerk bevorderde. Het feit dat hij in augustus van dit jaar de calvinistische predikant Dathenus de opdracht gaf om op alle godsdienstige en politieke zaken in het opstandige gebied orde te stellen, wijst er al op aan welke zijde zijn sympathieën lagen, in het diepgaande conflict tussen de katholieken en de protestanten.²⁵ In de hierop volgende vier jaren werden door zijn toedoen in verscheidene steden de door geuzenbenden geschonden kerken voor de gereformeerde eredienst in gereedheid gebracht en aan de nieuwe predikanten een passende jaarwedde uitgekeerd. Verder gaf hij zich veel moeite om in het ernstig tekort aan protestantse voorgangers te voorzien. Zo overreedde hij een aantal vooraanstaande predikanten van Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland en Duitsland om aan een beroep vanuit het vaderland gehoor te geven.²⁶

Ook met de oprichting van de Leidse hogeschool in februari 1575 beoogde de prins het aantal van geschoolde protestantse kerkdienaren te vermeerderen.²⁷

Hiermee wilde hij tevens de indruk wekken alsof het 'ware' geloof zo vaste voet in het rebellenbolwerk had gekregen dat een in de aanstaande vredesonderhandelingen door de tegenpartij gestelde eis dat de uitoefening van de protestantse

godsdienst in Holland en Zeeland weer moest worden verboden, als onuitvoerbaar kon worden afgewezen. Een zelfde beweegreden verklaart ook een schromelijke overdrijving waaraan Oranje zich in deze tijd bezondigde: zowel aan Jan van Nassau als aan de koninklijke vredesonderhandelaars te Breda deed hij in het voorjaar van 1575, toen in Holland en Zeeland nog slechts een kleine schare de nieuwe religie had omhelsd, het voorkomen alsof bijna alle inwoners van deze provincies het geloof van hun voorvaderen hadden afgezworen.²⁸

Oranje wordt lidmaat van de gereformeerde kerk

Gedurende de jaren van zijn ballingschap in Duitsland had Oranje zich als een lutheraan gedragen, hoewel de door de meeste lutherse kerkleraren gehuldigde opvatting dat het ongeoorloofd is in opstand tegen de wettige overheid te komen, hem tegenstond. Een tirannieke of goddeloze regering was volgens deze predikanten een straffe Gods voor de zonden van de bevolking en diende daarom met berusting gedragen te worden. Dit was bijvoorbeeld de mening van de superintendent van de lutherse kerk in het graafschap Nassau, Bernhard Bernhardt, die Oranjes veldtocht van 1572 openlijk bekritiseerde als ‘een wederrechtelijke, calvinistische zaak’.²⁹

Men kan zich afvragen waarom de prins niet reeds in deze tijd in navolging van zijn broer Lodewijk een lidmaat werd van de calvinistische kerk, die weerstand tegen een tirannieke regering onder zekere omstandigheden geheel gerechtvaardigd oordeelde. De voornaamste reden waarom hij weigerde dit te doen, wordt vermeld door Marnix, die eind 1570 in dienst van de prins trad en zich daarop veel moeite gaf hem tot zijn geloof te bekeren. Het was volgens Marnix vooral ‘onze eigenzinnigheid’, waartegen Oranje grote bezwaren maakte: net zoals de meeste hoge edellieden en stedelijke regenten was hij van mening dat de calvinisten ernaar streefden ‘een nieuwe monnikerij’ in te voeren, die even onverdraagzaam zou zijn als die van de katholieke kerk. ‘Dit was het prinselijke schild,’ zo verklaarde Marnix in latere jaren, ‘waarop lange tijd alle door mij op hem afgeschoten pijlen afketsen.’³⁰

Ook na zijn aankomst in Holland ging de prins er nog niet direct toe over zich bij de calvinisten of gereformeerden aan te sluiten. Gedurende het hierop volgende jaar bleef hij wat tijdgenoten ‘een liefhebber van de ware religie’ noemden, dat wil zeggen iemand die wel vrij geregeld ter kerke ging, maar niet bereid was een geloofsbelijdenis af te leggen en daarom ook niet tot het avondmaal werd toegelaten. Het was pas in het najaar van 1573 dat de prins ertoe besloot een lid van de gereformeerde kerk te worden. Volgens Jan van Nassau was het naast God vooral aan Lodewijk van Nassau te danken dat Oranje zich tot de ‘christelijke gereformeerde religie’ bekeerde.³¹ Van een echte godsdienstige bekering was

echter geen sprake. De prins is nooit een fervent calvinist geworden. Hoewel hij de verbreiding van ‘de ware religie’ in de hand werkte, liet hij zich tot het einde van zijn leven soms zeer kritisch uit over vele calvinistische opvattingen. Hij laakte vooral hun onverdraagzame houding tegenover andersdenkenden, niet alleen tegenover katholieken, maar ook tegenover protestanten die de calvinistische leerstellingen niet onderschreven. Hij kwam bijvoorbeeld op voor de Middelburgse doopsgezinden, die hun winkels zouden moeten sluiten en uit de stad moeten vertrekken omdat zij een verklaring van trouw aan het stadsbestuur niet met een door hun geloof verboden eed, maar alleen met een ja-woord wilden bevestigen. Tot grote teleurstelling van Marnix liet de prins in dit geval de Middelburgse bewindhebbers weten dat hun beleid geheel in strijd was met het beginsel van vrijheid van geweten waarvoor de wapens tegen de koning van Spanje waren opgenomen; het ja-woord van een doopsgezinde, zo vermaande hij de leden van de magistraat, betekende niet minder dan een eed van een lid van een ander kerkgenootschap.³² Hij was ook sterk gekant tegen de strenge tucht waaraan leden van de gereformeerde kerk waren onderworpen, en deelde niet de afschuw die de meeste calvinisten hadden van zulke wereldse vermaken als dans en toneelspel. Verder wenste hij, in tegenstelling tot bijna alle gereformeerde predikanten, hun kerk onder toezicht van de wereldlijke overheid te plaatsen, zodat een nieuwe drukkende inquisitie kon worden voorkomen.

Weliswaar ging hij in dit opzicht niet zo ver als de libertijns gezinde Staten van Holland, die, toen zij in 1575 Oranje de Hoge Overheid opdroegen, hem ertoe wilden verplichten geen vergaderingen van kerkeraden toe te laten tenzij hiervoor toestemming van de burgerlijke autoriteiten verkregen was. Maar al stond Oranje er bij deze gelegenheid op dat deze bepaling uit zijn instructie werd geschrapt, hij gaf toe dat de vrees van de Staten voor een nieuwe kerkelijke tirannie niet van alle grond ontbloot was.³³

De verschillende pogingen die zijn eind 1573 benoemde hofprediker Jean Taffin in het werk stelde om de prins tot de kerkelijke opvattingen over deze vraagstukken te bekeren, bleven vruchteloos en het feit dat Taffin in 1583, toen Oranje zich weer in het Noorden vestigde, in Antwerpen achterbleef, schijnt aan te duiden dat hun verhouding op den duur niet de beste was.

Oranjes persoonlijke geloofsovertuigingen waren eerder oecumenisch dan calvinistisch. Zoals Robert Fruin het eens uitdrukte: ‘de afstand die de prins heeft doorlopen toen hij zich van rooms tot protestant, van luthers tot calvinist bekeerde, was niet groot.’³⁴ De enige predikant over wie hij zich ooit zeer lovend uitliet, was Hubert Duifhuis, die een ondogmatisch christendom beleeft dat nog dicht bij het katholicisme stond. Deze was lange tijd zeer ingenomen geweest met de esoterische denkbeelden van Hendrik Niclaes, de stichter van de door Marnix

en andere orthodoxe protestanten zo verfoeide sekte het Huis der Liefde. Nadat de prins een van Duifhuis' kerkdiensten had bijgewoond, verklaarde hij nooit zo gesticht geweest te zijn en toonde hij zich zeer verbaasd van calvinistische predikanten te vernemen dat diens opvattingen verre van leerstellig waren.³⁵

Wel bleef Oranje in de tijd dat Holland en Zeeland door een zoveel machtigere vijand dreigden te worden overweldigd, het sterke godsvertrouwen betonen dat hij zich in de voor hem zo bij uitstek rampspoedige jaren van zijn ballingschap in Duitsland had eigen gemaakt. Al wist hij dat Gods wegen onnaspeurlijk zijn, toch vertrouwde hij erop dat de volgens hem godgevallige en gerechte strijd tegen de Spaanse tirannie op de lange duur op de zegen des Heren zou kunnen rekenen. Van dit geloof getuigen tal van Oranjes brieven aan zijn volgelingen. Het komt vooral goed tot uiting in zijn bekend schrijven aan Sonoy en andere bevelhebbers in her Noorderkwartier die na de val van Haarlem alle moed hadden verloren. Deze hadden de prins gevraagd of hij niet een verbond met een buitenlandse vorst had gesloten waardoor aan de onafgebroken reeks van tegenslagen een einde zou kunnen komen. Hierop liet Oranje hun weten dat, voordat hij had besloten de christenen en andere onderdrukten in den lande te hulp te komen, hij zo'n vast verbond had gesloten 'met de alleropperste Potentaet der potentaten' dat hij er niet aan twijfelde dat 'wij... door Zijn geweldige en machtige hand ten langen leste zullen worden ontzet'.³⁶

Of zulk een oudtestamentisch vertrouwen in de Heer der heirscharen in overeenstemming is met de leer van het evangelie moge hier in het midden gelaten worden. Het is stellig niet een specifiek calvinistisch geloof. Vele van Oranjes katholieke tegenstanders waren er niet minder vast van overtuigd dat zij Gods zaak dienden en Hij hun de overwinning zou bezorgen. Bovendien valt op te merken dat tal van calvinisten Oranje verweten nog te veel vertrouwen in mensenwerk te stellen. Sommige van hen, zoals Marnix, betwijfelden zelfs of God ooit zijn zegen schenkt aan hen die tot wapengeweld hun toevlucht nemen, terwijl andere, zoals Jan van Nassau, geloofden dat de tegenslagen die zijn broer in latere jaren te verduren had, een goddelijke straf betekenden voor het feit dat deze de katholieke hertog van Anjou tot heer der Nederlanden had laten benoemen.³⁷

Zeker is het dat Oranje steeds van oordeel was dat op Gods hulp niet te rekenen valt indien men niet alle middelen gebruikt die Hij beschikbaar stelt, en dat hij in de keuze van zijn middelen zich vaak weinig scrupuleus betoonde en ter rechtvaardiging hiervan naar het oude gezegde verwees 'nood breekt wet'.³⁸

Het godsdienstige vraagstuk raakt op de achtergrond

Oranjes persoonlijke voorkeur voor een vorm van godsdienst waarin zowel vele katholieken als vele protestanten zich thuis zouden voelen, strookte met zijn

politieke instelling. Hij zag in dat confessionele kwesties ernstige verdeeldheid onder de tegenstanders van de Spaanse overheersing zaaiden, en streefde er daarom naar het godsdienstige vraagstuk op de achtergrond te schuiven. En met deze politiek boekte hij in Holland en Zeeland in de jaren 1572-1576 opmerkelijk succes. Nadat in begin 1573 de katholieke godsdienst overal verboden was, bleven ernstige conflicten over godsdienstige geschilpunten achterwege. Dit was niet alleen aan Oranjes principiële verdraagzaamheid te danken, maar ook aan het feit dat het katholicisme zich in het rebellenbolwerk weinig strijdvaardig betoonde. De meeste vooraanstaande katholieken waren naar de koningsgetrouwe gebieden uitgeweken en de vele katholieken die achterbleven, gedroegen zich gedurende deze benarde jaren eerder anti-Spaans dan anti-protestant. Zij schikten zich in de vernedering van hun geloof en van een krachtige katholieke oppositie tegen Oranjes bewind, zoals die zich naderhand in de zuidelijke gewesten manifesteerde, was in Holland en Zeeland nimmer sprake. Vele katholieken zullen ook wel ingezien hebben dat Oranje niet hun grootste vijand was. Dit liet hij weer blijken toen hem in 1575 door de Staten van Holland de Hoge Overheid werd aangeboden. In hun opdracht wilden de Staten, die in deze tijd meer anti-katholiek, zij het niet meer pro-protestant, dan Oranje waren geworden, hem ertoe verplichten geen vrije uitoefening van de katholieke godsdienst toe te laten. Maar de prins verklaarde dit onaanvaardbaar en op zijn aandrang moesten de Staten genoegen nemen met een voor de katholieken minder aanstotelijke bepaling, namelijk geen toelating van enige godsdienst die in strijd was met het evangelie.³⁹

Ook de katholieken in de nog koningsgezinde gewesten wenste Oranje niet nodeloos van zich te vervreemden. In een in 1574 te Delft verschenen pamflet dat aan de Staten van de zuidelijke gewesten was gericht, werd hun verzekerd dat de katholieke godsdienst nooit in Holland en Zeeland verboden zou zijn indien vele papisten niet met de Spanjaarden hadden samengespannen; tevens werd hierin betoogd dat indien, zoals door bijna alle Nederlanders werd verlangd, de Spaanse soldaten uit het land verdwenen, er geen enkele reden meer zou bestaan waarom de verschillende provincies van de Lage Landen met elkaar omtrent godsdienstige problemen in onmin zouden leven.⁴⁰ De door Oranje gepropageerde voorstelling dat het godsdienstige vraagstuk gemakkelijk kon worden opgelost en dat hijzelf geen vijand van het katholicisme was, werd door een groot deel van de bevolking in het Zuiden geaccepteerd. Vrij algemeen werd hier de opvatting gehuldigd dat hij niet verantwoordelijk moest worden gehouden voor het jammerlijke lot dat hun geloofsgenoten in Holland en Zeeland te beurt was gevallen. Gedurende de vredesonderhandelingen te Breda in 1575 hielden enkele zuidelijke afgevaardigden het zelfs geenszins voor onmogelijk dat de prins weer tot het oude geloof zou terugkeren.

En twee jaren later verklaarden katholieke Brusselse burgers, die Oranje tot gouverneur-generaal wilden laten benoemen, er niet voor bevreesd te zijn dat onder diens bewind hun godsdienst enig gevaar zou lopen; de vervolging waaraan de katholieken in Holland en Zeeland hadden blootgestaan, zo betoogden zij, was niet aan Oranje te wijten, maar aan Lumey en diens consorten, die Oranje spoedig na zijn aankomst in deze provincies van hun macht had beroofd.⁴¹

De nieuwe politieke orde

De vergadering van de Staten van Holland in juli 1572

De bijeenkomst van de Staten van Holland te Dordrecht in juli 1572 was een keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse staatsinrichting. Hier legden de afgevaardigden van twaalf Hollandse steden en één lid van de Hollandse ridderschap de grondslag voor een regeringsvorm waarin voor het eerst de welgestelde burgerij grote macht uitoefende. Deze vergadering was niet, zoals in het verleden gebruikelijk was geweest, door de landsheer of diens gemachtigden uitgeschreven. Weliswaar waren al tijdens de landvoogdij van Margaretha van Parma de Staten van Holland herhaaldelijk eigenmachtig bijeengekomen. Maar zulke vergaderingen waren in die tijd zowel door Oranje, de stadhouder van het gewest, als door de Brusselse regering als ongeoorloofd beschouwd. Wat echter de Dordtse bijeenkomst vooral een revolutionair karakter verleent, is dat, terwijl in vroegere eigenmachtig belegde vergaderingen uitsluitend zaken van ondergeschikt belang werden behandeld, de Staten ditmaal een aantal besluiten namen die de bestaande regeringsvorm ingrijpend veranderden.⁴²

De leden van deze Statenvergadering waren zich van de draagwijdte van hun beslissingen niet bewust. Voor het merendeel behoorden zij tot het stedelijk partriciaat dat in principe behoudend gezind was. Al verfoeiden zij Alva's tirannieke regime, ze dachten er niet aan met de koning te breken en koesterden evenmin de ambitie zelf een leidende rol in de regering te spelen. Maar zij maakten zich ernstig ongerust over de chaotische toestanden in hun gewest en besloten Oranje als regeringshoofd te erkennen omdat niemand anders voldoende prestige had om rust en orde te herstellen.

Oranje was er evenmin op uit de bestaande regeringsvorm radicaal te veranderen. Hij was in wezen een pragmatist met traditionele politieke opvattingen. De bijeenkomst van de Staten van Holland in juli 1572 kwam hem zeer te pas omdat deze zijn optreden een zekere legitimiteit kon verlenen en hem van de voor zijn inval in de zuidelijke Nederlanden zo dringend benodigde geldmiddelen kon voorzien. Al werd de vergadering formeel belegd door de secretaris van Dordrecht,

het valt aan te nemen dat dit op aandrang van de prins geschiedde. Hierop duidt dat de Staten bijna uitsluitend die punten behandelden die door Marnix in opdracht van Oranje aan de orde waren gesteld. Zeker is het dat de eerste ‘vrije’ vergadering van de Staten van Zeeland, die pas in maart 1574 plaatsvond, op de uitdrukkelijke wens van Oranje bijeenkwam.⁴³

Op de Dordtse vergadering werd in feite een verbond gesloten tussen Oranje en de Staten van Holland, die voorlopig gezamenlijk een groot deel van de macht zouden uitoefenen die voorheen bij de koning of de Brusselse regeringsautoriteiten had berust. De Staten erkenden de prins als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, ondanks het feit dat hij in 1567 deze functie had neergelegd en in het volgende jaar door de Raad van Beroerten op doodstraf tot eeuwige verbanning uit de Nederlanden was veroordeeld. Zij hechtten verder hun goedkeuring aan Oranjes voorstel zowel de aanhangers van de nieuwe, ‘gereformeerde’ religie als de katholieken vrijheid van godsdienst toe te staan. Nog verder gingen zij hun traditionele bevoegdheden te buiten door te verklaren dat Oranje als ‘een voornaamste lid van de Staten-Generaal’ de taak had om bij afwezigheid van de koning als beschermheer van alle Nederlandse gewesten op te treden, terwijl zij zich ontegenzeggelijk aan majesteitsschennis schuldig maakten door er zich toe te verbinden met niemand, zelfs niet met de koning, in enig vergelijk te treden zonder de instemming van de prins. Van zijn kant keerde Oranje de Staten rechten toe die zij vroeger nooit hadden bezeten. Door hem werd nu als vanzelfsprekend aangenomen dat de Staten eigenmachtig mochten bijeenkomen en tot medezeggenschap gerechtigd waren in zulke belangrijke beslissingen als een eventueel akkoord met de koning en het bepalen van een nieuw godsdienstpolitiek.⁴⁴

Het viel nog te bezien of de op Oranjes voorstel aangenomen veranderingen in de godsdienstige en politiek orde levensvatbaar zouden zijn. Hiernaar zag het zeker niet uit in de zomer en de herfst van 1572, toen chaotische toestanden in Holland heersten en de dienst niet voor Oranje of de Staten maar door Lumey, Sonoy en hun geuzenbenden werd uitgemaakt. In deze tijd verloren vele burgers die in het voorjaar de zaak van de prins een goed hart hadden toegedragen, al hun geestdrift voor de opstandige beweging. Net zoals in vele andere revoluties dreigde er een burgeroorlog tussen de meer gematigde en meer radicale groepen van de bevolking uit te breken. Het was voor een groot deel aan het wijs beleid van Oranje te danken dat in Holland en Zeeland dit gevaar werd bezworen.

Het ontslag van Lumey

Reeds voor zijn aankomst in Holland had Oranje getracht aan het schrikbewind van Lumey een einde te maken. Aanvankelijk had hij niet de held van Den Briel, maar Charles de Boisot, een van zijn bekwaamste volgelingen onder de Neder-

landse adel, tot zijn plaatsvervanger in Holland willen benoemen. Maar deze laatste liet de prins op 27 mei weten dat hij zich niet in staat voelde de ongezeglijke Luikse graaf van zijn macht te beroven.⁴⁵ Pas op 20 juni, ruim tweeëneenhalve maand na de inname van Den Briel, ging Oranje er node toe over Lumey tot waarnemend stadhouder in Zuid-Holland aan te stellen. In diens instructie werd zijn gezag sterk aan banden gelegd. Onder andere werd hierin bepaald dat hij zijn beleid in nauw overleg met de Staten van Holland diende te voeren.⁴⁶ Maar de pogingen van de prins om Lumey ertoe te bewegen de Staten een beslissende stem in de regering te geven, bleven vruchteloos. Hun verhouding werd integendeel steeds meer gespannen. Lumey verklaarde dat de meeste leden van de Staten papisten, libertijnen en aanhangers van Alva waren, die weigerden voldoende gelden voor de strijd tegen de vijand te laten opbrengen.⁴⁷ De Staten van hun kant namen steeds meer aanstoot aan het baldadige gedrag van de geuzenbenden. Tot hun ergernis gaf Lumey geen gevolg aan Oranjes opdracht een nieuw Hof van Holland op te richten en bleef Oranjes plakkaar van 27 augustus, waarin de soldaten die zich aan plundering en doodslag schuldig maakten, met zware straffen bedreigd werden, een dode letter. Hierop besloten de Staten van Holland in begin oktober 1572 een onderzoek te laten instellen naar alle wandaden die door Lumey en zijn volgelingen waren bedreven. Zij gelastten Dirck Volkertsz. Coornhert, de befaamde voorvechter van godsdienstige verdraagzaamheid, die in de jaren van zijn ballingschap in Duitsland in nauw contact met Oranje had gestaan en wellicht op diens voorspraak tot secretaris van de Staten was benoemd, dit onderzoek in Kennemerland uit te voeren. Toen Lumey vernam dat Coornhert tot de conclusie was gekomen dat Holland meer van de geuzenbenden dan van het Spaanse leger had geleden, was hij buiten zichzelf van woede en beval hij Coornhert uit de weg te ruimen. Hierop besloot deze wijselijk wederom naar Duitsland uit te wijken.⁴⁸

Kort hierop kwam de prins in Holland aan. Hij was ongetwijfeld voornemens Lumey zo spoedig mogelijk aan de kant te zetten. Hij besepte echter zeer omzichtig te werk te moeten gaan, daar de geuzenleider over een aanzienlijke aanhang beschikte.

In de eerste plaats kon deze rekenen op de steun van vele legerofficieren, die vreesden dat indien hun leider ter verantwoording werd geroepen, ook zij voor hun wandaden rekenschap zouden moeten afleggen. Verder werd zijn hardhandig optreden tegen de katholieke afgodendienst ten zeerste gewaardeerd door de meeste overtuigde protestanten, terwijl ook een deel van de kleine burgerij het met Lumey eens was dat alle leden van de Staten kleinhartige opportunisten waren. Wat de prins tot elke prijs wilde voorkomen, was dat Lumey met behulp van het hem gunstig gezinde deel van de bevolking het hoofd werd van een anti-orangistische beweging, want hierdoor zou de zo hoogst noodzakelijke

eendracht in de strijd tegen de vijand ten enenmale verloren gaan. In het begin van december maakte deze het echter al te bont. In deze tijd had Oranje zijn intrek genomen in het Delftse Agathaklooster, waar de tweeënzeventigjarige Cornelius Musius, een hooggeacht humanist, het bewind had gevoerd. Musius was niet ten onrechte voor anti-katholieke relletjes beducht en wenste zich daarom in het nog koningsgetrouwe Amsterdam terug te trekken. Hiervoor verkreeg hij een vrijgeleide van Oranje, maar op weg naar deze stad werd hij door geuzenbenden aangehouden en op last van Lumey op barbaarse wijze ter dood gebracht.⁴⁹

Oranje was begrijpelijkerwijs zeer verstoord over deze flagrante miskennis van zijn gezag en in begin januari 1573 ontbood hij Lumey samen met diens adjutant Barthold Entens naar Delft, zogenaamd om te overleggen hoe het door de vijand belegerde Haarlem het beste zou kunnen worden ontzet. Het moet wel Oranje geweest zijn die, tot grote verbazing van Lumey en Entens, ook enkele leden van de Staten voor deze bespreking had uitgenodigd en het zal ook wel niet buiten zijn voorkennis geweest zijn dat deze leden Entens ten laste legden de Staten voor vuile en ellendige verraders te hebben uitgemaakt. Hierop besloot de prins Entens huisarrest op te leggen en hem voor zijn belasterende opmerkingen gerechtelijk te laten vervolgen. Oranje wenste klaarblijkelijk Lumey nog te ontzien, maar wel diens gezag te ondermijnen door een van diens trouwe volgelingen in staat van beschuldiging te laten stellen. Maar toen Lumey de volgende dag Entens met geweld uit zijn verzekerde bewaring trachtte te verlossen om samen met hem uit de stad te vertrekken, wisten de burgermeesters van Delft dit te beletten en werd ook Lumey gearresteerd. Oranje deed het voorkomen alsof niet hij, maar de Staten en Delftse burgers voor dit gebeuren verantwoordelijk waren. Toch is het wel duidelijk aan wiens kant hij in dit conflict stond, want kort hierop onthief hij Lumey uit al zijn functies en gaf hij aan een van zijn vertrouwden te kennen dat het van het grootste gewicht was de Staten genoegdoening te verschaffen.⁵⁰

Wél wilde de prins van de held van Den Briel geen martelaar maken. Het liefst had hij gezien dat deze zo spoedig mogelijk naar elders uitweek. Hiervoor waren de Staten echter niet te vinden. Eerst werd Lumey het slot bij Gouda als verblijfplaats toegewezen, maar de regering van deze stad, die in het voorafgaande jaar zo veel van Lumeys schrikbewind had geleden, maakte de grootste bezwaren tegen diens aanwezigheid. Daarop werd deze onwelkome gast verlof gegeven zich in Leiden te vestigen, waar hij onder de hoede stond van de hem zeer toegenegen gouverneur, de Waalse kolonel de heer van Noyelles. Maar toen het eind mei 1573 Oranje ter ore kwam dat Lumey een coup d'état voorbereidde, werd hij naar het kasteel Honingen dicht bij Rotterdam overgebracht. Twee maanden later verlostten Rotterdamse schutters, die zeer op Lumeys hand waren, hem uit zijn hechtenis en voerden zij hem triomfantelijk naar hun stad, waar hij volledige vrijheid van beweging genoot. Oranje was zeer verontrust over dit voorval. Dit geschiedde

juist in de tijd dat hij ten gevolge van de val van Haarlem veel van zijn prestige verloren had.

Het scheen niet uitgesloten dat de Rotterdamse bewindhebbers Lumey als militair gouverneur van hun stad zouden erkennen in plaats van Marnix, die door Oranje tot deze positie benoemd was.⁵¹ Maar zover kwam het niet. Wel verleende het stadsbestuur Lumey een ruime toelage en werd hem alle gelegenheid gegeven een scheepsmacht uit te rusten, waarop hij zich in begin oktober 1573 inscheepte. Hij was klaarblijkelijk van zins zijn loopbaan als zeeschuimer te hervatten en ditmaal Oranjes schepen niet te ontzien. Na enkele dagen werd hij echter op last van de prins in Zeeuwse wateren gevat en daarop in het fort Rammekens op Walcheren gedetineerd.⁵²

In maart 1574 lieten de Staten van Holland op aandrang van de prins hun verzet tegen Lumeys vrijlating eindelijk varen. Zonder zijn schulden betaald te hebben vertrok hij naar Duitsland, vanwaar deze Luikse edelman een jaar later naar zijn geboorteland terugkeerde. Hier verzoende de wrede vervolger van vele katholieke geestelijken zich met de moederkerk en beschuldigde hij Oranje ervan hem door vergiftiging uit de weg te willen laten ruimen. Maar Oranje zal wel opgelucht geweest zijn dat hij de persoon die zijn positie als leider van de Opstand enige tijd ernstig bedreigd had, zonder grotere ongelukken was kwijtgeraakt.⁵³

Dualistisch regeringsstelsel

Tegelijkertijd dat Oranje Lumey van zijn functies onthief, begon hij een einde te maken aan de chaotische toestanden die in het leger, de financiële administratie en de rechtspraak heersten. De soldaten werden aan een striktere discipline onderworpen en enkele geuzenkapiteins moesten voor hun wandaden met de dood boeten. De provinciale colleges van de Rekenkamer en het Hof van Holland, waarvan bijna alle leden naar de vijand waren uitgeweken, werden heropgericht. Het nieuwe Hof verkreeg echter uitsluitend rechterlijke bevoegdheden. Zijn vroegere rol als bestuursorgaan van de provincie werd gedeeltelijk overgenomen door de nieuw opgerichte Raad nevens Zijne Excellentie, ook wel Raad van State genoemd, die zoals het gelijknamige college in Brussel advies over het door de regering te voeren beleid diende te geven.⁵⁴ Een belangrijk verschil was echter dat in Oranjes nieuwe raad geen hoge edellieden zitting hadden maar voornamelijk vooraanstaande burgers die hun politieke ervaring in de stedelijke vroedschappen hadden opgedaan en door de prins werden verkozen uit een voordracht die door de Staten werd ingediend. In de loop van de volgende jaren begon de Raad nevens Zijne Excellentie een rol in de regering te spelen die enige gelijkenis vertoonde met die van de Gecommitteerde Raden van de tijd van de Republiek.

Ten onrechte wordt soms de opvatting gehuldigd dat al vanaf 1572 het soevereine gezag in Holland en Zeeland bij de Statenvergaderingen berustte.⁵⁵ In feite fungeerde Oranje, althans tot hij in 1577 naar het Zuiden vertrok, als staatshoofd van de twee opstandige gewesten. De Staten van deze provincies beschouwden hem zeker als zodanig. Zij verklaarden herhaaldelijk dat een eenhoofdige regeringsvorm vereist was, en spraken van Oranjes ‘gelukzalige regering’. De prins was in deze jaren nog gerechtigd allerlei beslissingen te nemen waartoe de stadhouders in de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden niet meer gemachtigd waren. Vooral het buitenlandse beleid lag voor een groot deel in zijn handen. De onderhandelingen met de vorsten van het Duitse rijk, Engeland en Frankrijk werden voornamelijk door zijn vertrouwelingen gevoerd, van wie de meeste, zoals Marnix, de broeders Boisot, de heer de Lumbres en Johan Junius, niet in Holland en Zeeland geboren edellieden waren. Verder namen zowel afgevaardigden van Oranje als die van de Staten van Holland en Zeeland deel aan de vredesbesprekingen die eerst te Breda en later in Gent werden gehouden, en werd in deze onderhandelingen het door de delegatie van het opstandige bewind ingenomen standpunt grotendeels door Oranjes vertegenwoordigers bepaald. Dit hield ook in dat de door de rebellen gesloten verdragen zoals de Pacificatie van Gent niet alleen door de Staten van Holland en Zeeland werden getekend maar ook, en in de eerste plaats, door de prins van Oranje of diens gevolmachtigden.⁵⁶

De macht die de prins in de jaren 1572-1577 als stadhouder van Holland en Zeeland uitoefende, was hem toegekend door de Staten, wier steun hij niet kon ontberen en wier invloed op het te voeren regeringsbeleid niet minder sterk toenam. Voor een groot aantal beslissingen waarin de Staten in het verleden niet werden gekend, was nu hun goedkeuring vereist. Verder konden ook vele besluiten die aan Oranje waren voorbehouden, moeilijk ten uitvoer worden gelegd indien de Staten deze bezwaarlijk achtten. Om zich van de steun van de Staten voor zijn dikwijls zeer impopulaire politiek te verzekeren, placht hij vijf of zes van de meest gezaghebbende gedeputeerden aan zijn welvoorziene dis uit te nodigen en hen door middel van toekenning van winstgevend baantjes of andere douceurs voor zijn standpunt in te nemen.

Door deze heren werd hij ook op de hoogte gebracht van alle bezwaren die tegen zijn voorstellen konden worden ingebracht zodat hij bij een bespreking hiervan in de Statenvergadering de tegenstanders van het door hem voorgestane beleid altijd goed van repliek kon dienen.⁵⁷ Zonodig bediende de prins zich ook wel van minder zachtzinnige middelen om zijn zin door te drijven. Zo werden bijvoorbeeld Statenleden die zich tegen het door hem voorgestelde beleid bleven verzetten soms dusdanig door hem onder handen genomen dat zij hem lange tijd niet meer onder ogen durfden te komen.⁵⁸

Het in het opstandige deel van Holland en Zeeland vigerende regeringsstelsel, waarin de macht door Oranje en de Staten werd gedeeld, draagt een uitgesproken dualistisch karakter. Zolang de prins nog in deze provincies verbleef, oefende deze echter het opperste gezag uit en vermatten de Staten zich nog niet, zoals dat wél gebeurde toen de prins in het Zuiden resideerde, belangrijke beslissingen te nemen zonder hiervoor zijn goedkeuring te hebben verkregen. Voorlopig vertoonde de grotere macht van de Staten zich vooral in het feit dat deze, veel meer dan in de tijd dat het politieke beleid door de koning en diens gevolmachtigden in Brussel werd bepaald, zowel bereid als in staat waren het nemen en uitvoeren van allerlei besluiten te verhinderen. De Staten wensten de verantwoordelijkheid voor de regering nog geheel aan de prins over te laten, maar maakten het hem dikwijls wel heel moeilijk die politiek te voeren die hij in 's lands belang noodzakelijk achtte.⁵⁹ Hun opvattingen betreffende de inlegering van troepen, het invoeren van nieuwe belastingen en de te voeren buitenlandse politiek weken bijvoorbeeld soms sterk van die van Oranje af. Al behandelde deze, in tegenstelling tot Lumey, de Staten met grote voorkomendheid, toch was hij zoals zo vele van zijn adellijke volgelingen van mening dat de meeste leden van de Staten zich maar bitter weinig aan de strijd tegen de vijand gelegen lieten liggen. Ernstige geschillen tussen de prins en de Staten bleven daarom niet achterwege.

Impopulaire belastingen

Net zoals vroegere landsheren ondervond Oranje veel tegenstand van de Staten in zijn pogingen hogere belastingen in te voeren. Maar hij boekte in dit opzicht veel meer succes dan de Bourgondische of Habsburgse vorsten, zodat de fiscale druk in de opstandige gewesten veel zwaarder werd dan ooit tevoren.⁶⁰ Ook werden in deze jaren de belastingen in Holland en Zeeland veel hoger dan in de nog koningsgezinde provincies. Het is verbijsterend, zo berichtte Alva op 11 februari 1573 aan Filips II, dat Uwe Majesteit zo veel moeite heeft financiële hulp van uw onderdanen te verkrijgen, terwijl de Hollanders en Zeeuwen wel lijf en goed willen offeren voor een rebel als Oranje.⁶¹

Deze financiële offers werden echter niet, zoals Alva deed voorkomen, zonder veel tegenkanting gebracht. De prins moest dikwijls zware pressie op de Staten uitoefenen voordat zij bereid waren hun verzet tegen zijn fiscale voorstellen op te geven. Toen hij in juli 1574, tijdens het tweede beleg van Leiden, er bij de Staten van Holland op aandrong een extra 45.000 gulden te laten heffen voor de betaling van de garnizoenssoldaten, maakten de afgevaardigden van verscheidene steden hiertegen onoverkomelijke bezwaren. Hierop waarschuwde hij de bewindslieden van deze steden dat indien zij in hun oppositie bleven volharden, hun niets anders zou overblijven dan een van de volgende beslissingen te nemen: (1) zich aan de

vijand overgeven; (2) uit het verbond met de andere Hollandse steden treden en zich geheel op eigen krachten tegen het Spaanse leger trachten te verweren; (3) samen met de bevolking uit hun stad wegtrekken en deze door de garnizoenssoldaten laten verdedigen.⁶²

Geconfronteerd met deze onaantrekkelijke alternatieven gaven de afgevaardigden van de weerspannige steden zich gewonnen. Maar vier maanden later, na het ontzet van Leiden, kwamen zij op hun beslissing terug en moest Oranje nog grover geschut gebruiken om zijn zin door te drijven. In plaats van de gevraagde 45.000 gulden wilden ze nog slechts 30.000 laten opbrengen, hetgeen volgens de prins onvermijdelijk tot een algemene muerij onder het krijgsvolk zou leiden. Daar hij hiervoor geen verantwoordelijkheid wilde dragen, kondigde hij aan dat indien de Staten niet aan zijn wensen voldeden, hij al zijn functies zou neerleggen en tezamen met allen die hem wilden volgen, uit het land zou vertrekken. Of Oranjes dreigement ernstig gemeend was, valt te betwijfelen, maar het had het gewenste effect: in afwijking van hun gewoonte geen beslissing over het invoeren van nieuwe belastingen te nemen zonder eerst hun opdrachtgevers geraadpleegd te hebben, besloten de Staten terstond het door Oranje voorgestane hogere bedrag te laten heffen.⁶³

Ook nadat de Staten hun goedkeuring aan Oranjes belastingsvoorstellen hadden gehecht, waren zijn problemen nog niet over. Steden, wier afgevaardigden tegen de genomen beslissing hadden gestemd, voelden zich vaak hieraan niet gebonden. Verder kwam het veel voor dat de voor de bestrijding van de oorlogskosten bestemde gelden voor andere, minder urgente doeleinden werden gebruikt. Ten slotte bleek het dikwijls moeilijk de belastingen te innen. Want vele inwoners waren ervan overtuigd dat de door hen opgebrachte bedragen alleen Oranje of de belastingambtenaren ten goede kwamen. Een van de ambtenaren die door de bevolking ervan beschuldigd werd de door hem geïnde penningen in eigen zak te steken, repliceerde dat hij slechts deed wat hem opgedragen was, maar dat wat hem betrof zowel Oranje als Alva opgehangen mochten worden.⁶⁴ Tegen de weigerachtige belastingplichtigen moest soms hard worden opgetreden.

In december 1572 gelastte de prins bijvoorbeeld alle personen te arresteren die in gebreke gebleven waren de zoveelste vermogensheffing te betalen; indien deze onvindbaar bleken te zijn, dan moesten hun echtgenotes worden gevangengezet.⁶⁵

Op allerlei wijze werd de belastingdruk verzwaard. De bestaande accijnzen op bier en wijn werden aanzienlijk verhoogd en van de verkoopprijs van vele voorheen onbelaste artikelen moest nu een deel aan de overheid worden afgedragen. De heffingen op vermogen en inkomen werden veelvuldiger ingevorderd dan ooit tevoren. Toch was de opbrengst van deze traditionele belastingen nog geheel onvoldoende om de hoge oorlogskosten te dekken. Daarom trachtte Oranje op velerlei andere wijzen zich van de zo dringend benodigde geldmiddelen te

voorzien. Zo werden aanzienlijke bedragen van de meer vermogende klasse van de bevolking geleend, waarvoor soms drie of vier maal zoveel rente werd toegezegd als vóór de Opstand gebruikelijk was. In januari 1574, toen de geldnood in Zeeland bijzonder nijpend was, verbond de prins zich zelfs het dubbele van het geleende bedrag terug te betalen zodra Middelburg in zijn handen viel (hetgeen een maand later gebeurde).⁶⁶ Desalniettemin schreef bijna niemand vrijwillig op zulke leningen in, omdat men wist dat op rentebetaling, laat staan op terugbetaling van de hoofdsom, niet te rekenen viel. Gedwongen leningen, die door de steden moesten worden opgebracht, waren daarom aan de orde van de dag.⁶⁷

Om in de heersende geldnood te voorzien moesten ook een aantal geheel nieuwe bronnen van inkomsten worden aangeboord. In afwijking van de monetaire politiek die door Karel V en Filips II was gevoerd, werden munten in omloop gebracht tegen een koers die hun metaalwaarde verre te boven ging, en waardoor een extra bedrag van ongeveer een miljoen gulden voor de financiering van de oorlogsvoering beschikbaar kwam.⁶⁸ Nog groter was de opbrengst van de in 1573 ingevoerde belastingen op de handel met de vijand. Uit deze zogenaamde konvooien en licenten en de prijsgelden van buitgemaakte schepen die zonder vergunning van de opstandelingen koers naar vijandelijke havens hadden trachten te zetten, was het mogelijk bijna alle onkosten van Oranjes oorlogsvloot te bestrijden.⁶⁹

Aanzienlijke bedragen werden verder verkregen door het in beslag nemen van de goederen van de katholieke kerk. Hiermee was op aandrang van Oranje reeds in het voorjaar van 1572 een begin gemaakt, maar het was pas na zijn aankomst in Holland dat de oude kerk van bijna al haar bezittingen werd beroofd. In de volgende vier jaren werden de inkomsten van katholieke onroerende goederen voor een groot deel voor de bestrijding van de oorlogskosten gebruikt.⁷⁰ Dit gebeurde eveneens met de in beslag genomen bezittingen van welgestelde burgers die naar de vijand waren uitgeweken. Ook minder rijke bronnen van inkomsten werden niet over het hoofd gezien. Dat Oranje hieraan waarde hechtte, blijkt wel uit de inspanningen die hij zich getroostte om de protestantse Nederlanders die naar het buitenland waren uitgeweken, ertoe te bewegen zich voor de strijd in het vaderland geldelijke opofferingen te getroosten. Vooral de leden van de welgestelde vluchtelingenkerken in Engeland werden herhaaldelijk door hem aangespoord hun beurzen voor dit doel te openen. Maar hun financiële bijdragen beantwoordden niet aan zijn verwachtingen. In talrijke brandbrieven berispte hij hun gierigheid en maande hij hun aan meer aan de stem van hun geweten gehoor te geven. Hun zieleheil, zo waarschuwde hij hen, zou ernstig gevaar lopen indien zij zich in allerlei wereldse genoegens bleven verlustigen in plaats van een deel van de door hen vergaarde rijkdommen voor de verdediging van het ware geloof in hun vaderland beschikbaar te stellen.⁷¹

Hoewel de totale inkomsten in de loop der jaren sterk stegen, beschikte Oranje nooit over voldoende middelen om alle oorlogskosten te bestrijden. Het bedenkelijke was dat het tekort steeds toenam. De toestand werd uiterst kritiek toen de vijand in de zomer van 1575 op verschillende fronten tot het offensief overging en de opstandelingen een groot aantal nieuwe troepen in dienst moesten nemen. Op allerlei wijze werd getracht in de acute geldnood te voorzien. Besloten werd om aan de financiële verplichtingen die niet direct de oorlogvoering betroffen, voorlopig niet te voldoen: de terugbetaling van de geleende sommen werden voor drie maanden opgeschort, ambtenaren zouden nog langer dan gewoonlijk op de uitbetaling van hun salaris moeten wachten en de bruidsgift die de Staten in juni 1575 aan Charlotte de Bourbon hadden toegezegd, was vijf jaren later nog niet uitgekeerd.⁷² Als zijn eigen bijdrage tot de leniging van de financiële nood trachtte Oranje zijn prinsdom Oranje, nota bene, aan de paus te verkopen.⁷³ Met dit al kwam er echter nog niet voldoende geld binnen om de troepen te betalen. Daarom werd besloten wederom zijn toevlucht te nemen tot het opleggen van gedwongen leningen. Maar toen de prins in het voorjaar van 1576 de Staten van Holland en Zeeland voorsloeg 100.000 gulden door de welgestelde burgerij te laten opbrengen, werden hiertegen door een aantal steden de grootste bezwaren gemaakt. Het door de vijand bedreigde Gouda gaf zijn tegenkanting pas op nadat het driemaal door Oranjes afgezanten onder zware druk was gezet en het de toezegging had verkregen dat de door de stad op te brengen geldsom uitsluitend voor het inkopen van voedsel voor Gouda's bevolking zou worden gebruikt. Ook Leiden maakte grote bezwaren en een stad als Rotterdam die in de voorafgaande jaren geen enkel protest tegen het opleggen van gedwongen leningen had gemaakt, verklaarde nu uitdrukkelijk dat in het vervolg de burgerij pertinent weigeren zou haar kapitaal voor de bevordering van de gemene zaak aan te spreken.⁷⁴ Algemeen was men van oordeel dat de strijd niet veel langer zou kunnen worden volgehouden tenzij aanzienlijke financiële of militaire steun vanuit het buitenland werd verleend. Geen enkele buitenlandse vorst bleek echter bereid te zijn zich over het beklagenswaardige lot van de opstandige gewesten te ontfermen. Toch zou tegen bijna iedereen verwachting de kamp niet gewonnen behoeven te worden gegeven. Het geldgebrek van de vijand bleek nog groter te zijn dan dat van de opstandelingen.

De moedwil van het rebelse krijgsvolk

Naast de zware belastingen die Oranje vereist achtte om het land tegen de vijand te verdedigen, vormde vooral het moedwillige optreden van zijn krijgsvolk een steen des aanstoets voor de burgerij. Ook in dit opzicht was ze van de wal in de sloot geraakt. Gedurende Alva's gehate regime waren slechts enkele Hollandse steden en dan nog maar voor korte tijd met garnizoen belast en op het tijdstip

dat de watergeuzen Den Briel innamen, was er in geen enkele Hollandse stad een Spaans soldaat te vinden. Gedurende de volgende vier jaren werden echter alle steden die Oranjes zijde gekozen hadden, gedwongen garnizoen in te nemen. En het gedrag van deze ongedisciplineerde, slecht betaalde troepen, die voor een groot deel uit Waalse, Duitse, Schotse of Franse huurlingen bestonden, was niet veel beter dan dat van Alva's leger. In 1577 beroemde Oranje er zich op binnen enkele weken na zijn aankomst in Holland in oktober 1572 aan de losbandigheid van het krijgsvolk een einde gemaakt te hebben.⁷⁵ Maar deze verklaring wordt gelogenstraft door de scherpe kritiek die hijzelf in de tijd dat Holland zich tegen de Spanjaarden moest verdedigen op het gedrag van zijn soldaten uitoefende. In augustus 1573, toen de steden van het Noorderkwartier hem verzocht hadden hun voortaan alleen maar 'nuchtere kapiteins' toe te zenden, antwoordde hij hun bijvoorbeeld dat hieraan het grootste gebrek bestond en dat niets hem zo grote zorgen baarde als het wangedrag van zijn krijgsvolk.⁷⁶ Dit nam in deze tijd zo alarmerende vormen aan dat hij soms vreesde dat de bevolking tegen hem in opstand zou komen.⁷⁷

Hoeveel het gedrag van de garnizoenssoldaten te wensen overliet, blijkt nog duidelijker uit de veelvuldige klachten die de stadsbesturen hierover bij Oranje indienden. Zo berichtten de burgemeesters van Leiden hem op 23 augustus 1573 dat een jonge maagd van goede huize door zes Franse soldaten was aangerand en door 'de een na de andere' verkracht. Tien dagen later maakten ze de prins op een nog ernstiger incident opmerkzaam: de soldaten kwamen in groten getale op het stadhuis, waar zij de vergaderingen verstoorden; om dit te beletten had het stadsbestuur de schutterij opgedragen het stadhuis te bewaken, maar de soldaten hadden alle toegangswegen bezet en de stad met plundering bedreigd. De Leidse magistraat waarschuwde Oranje dat het volk de uitspattingen van zijn krijgsvolk niet veel langer zou willen verdragen en op het punt stond zelf naar de wapens te grijpen of de stad te verlaten.⁷⁸

In vele andere steden was men niet minder verbitterd over het aanmatigend gedrag van de garnizoenssoldaten. In Den Briel, de eerste stad die van losbandige geuzenbenden te lijden had, verzocht de bevolking al in november 1572 om vergunning zich elders te mogen vestigen.⁷⁹ En in de volgende jaren lieten ook de burgemeesters van Gorkum, Woerden en Zaltbommel aan Oranje weten dat indien hij nog meer troepen in hun stad legerde, de bevolking een goed heenkomen zou zoeken.⁸⁰ Al mogen dit sterk gekleurde berichtgevingen geweest zijn, die ten doel hadden van verdere inlegering verschoond te blijven, toch kan het niet betwijfeld worden dat er soms een ondraaglijke spanning bestond tussen de burgerbevolking en de garnizoenssoldaten. Ook gebeurde het dat de gebouwen van de stadsregering in brand werden gestoken, terwijl moord en doodslag geen hoge uitzondering waren. Zo berichtte een burgemeester van Zaltbommel in

maart 1576 aan de prins dat in een oproer van het krijgsvolk een aantal burgers gedood was, waaronder een van de schepenen en een gerechtsbode, en dat de ingezetenen meer beducht waren voor de soldaten die zich binnen de stad bevonden dan voor de vijandelijke troepen daarbuiten.⁸¹

Voor de stadsbesturen betekende de garnizoenen bovendien dikwijls een zware financiële last, want de soldij van de troepen moest veelal door hen worden voorgeschoten en de terugbetaling uit de steeds onvoldoende gevulde provinciale kas liet dan lang op zich wachten.

Het is begrijpelijk dat alle steden de inlegering van soldaten als een plaag beschouwden die zo enigszins mogelijk moest worden vermeden. Toen in de zomer van 1573 Alkmaar door de vijand dreigde overvallen te worden, weigerde het stadsbestuur Oranjes soldaten binnen te laten, en toen in mei 1574 de Spanjaarden voor de tweede maal het beleg voor Leiden sloegen, sloot de magistraat tot Oranjes verontwaardiging, de poorten voor het krijgsvolk dat de stad tegen de vijand kon helpen verdedigen.⁸² Op den duur wist echter geen enkele stad aan inlegering te ontkomen. In 1572 had Delft zich gelukkig geprezen omdat het van Oranje het privilege had verkregen geen garnizoen hoeven in te nemen. Maar na de val van Haarlem, toen Delft gevaar liep door de Spanjaarden belegerd te worden, moest de stad van dit voorrecht afstand doen.⁸³ Toch had Delft nooit zoveel van Oranjes krijgsvolk te verduren als Leiden, Gouda of Zierikzee. Het ergste te lijden hadden de kleine grensstadjes, zoals Gorkum, Woerden, Buren en Zaltbommel, die met een in een verhouding tot hun aantal inwoners heel groot garnizoen werden belast.

Oranje betoonde zich niet geheel ongevoelig voor de vele klachten die hem over de verre gaande moedwil van zijn troepen bereikten. Vooral de grotere steden, op wier financiële steun hij was aangewezen, trachtte hij soms ter wille te zijn. Op hun verzoek werden vele vendels, vooral die van buitenlandse soldaten, die het meeste aanstoot gaven, op het platteland gelegerd. Ook drong hij er bij hun commandanten voortdurend op aan een betere discipline te bewaren en in goede verstandhouding met de burgerlijke autoriteiten te leven.⁸⁴ Maar aan de andere kant bracht hij de stedelijke bewindhebbers ook onder ogen dat men in deze strijd op leven en dood niet veel ophef van de door zijn troepen bezorgde overlast diende te maken. Ook wees hij hen erop dat het wangedrag van de soldaten grotendeels aan henzelf te wijten was, daar zij niet voldoende gelden voor de betaling van het leger wilden laten opbrengen. Verder bleef hij erop staan dat de meeste vendels niet op het platteland, maar in de steden werden gelegerd.

Op dit punt was hij onvermurwbaar. Want hij achtte de aanwezigheid van een troepenmacht binnen de steden noodzakelijk, niet alleen om deze te helpen verdedigen maar ook om te voorkomen dat de burgerij een goed verdedigbare stad zonder dringende noodzaak aan de vijand zou overgeven.⁸⁵

Dat alleen het ingrijpen van garnizoenscommandanten kon beletten dat een stad geen verzet aan de vijand bood, bleek voor het eerst in december 1572, toen het aan de militaire gouverneur van Haarlem, Wigbolt Ripperda, te danken was dat de stad zich tegen het Spaanse leger in verweer stelde. Een overeenkomstig optreden van de militaire autoriteiten in Zierikzee verhinderde dat de magistraat van deze stad in oktober 1575 de poorten voor de vijand opende. Het is daarom begrijpelijk dat Oranje ernstig verstoord was wanneer steden weigerden garnizoen in te nemen en dat hij in oktober 1574 verklaarde zijn functies te zullen neerleggen indien hem niet het recht werd verleend garnizoenen te leggen waar hij dit wenselijk oordeelde.⁸⁶

Voor een stadsbestuur had het innemen van garnizoen nog het bijkomstig bezwaar dat dit bijna altijd gepaard ging met de aanstelling van een militair gouverneur, aan wie Oranje in vele gevallen ook politieke bevoegdheden verleende, zodat de stad onder een militaire dictatuur dreigde te vallen.⁸⁷ Vele van deze militaire gouverneurs waren in Holland of Zeeland geboortige edellieden waarvoor men weinig begrip kon opbrengen. Zij waren met weinige uitzonderingen uiterst impopulair.

Voortdurend kreeg Oranje te horen dat zij de stedelijke privileges schonden, hun soldaten onvoldoende in toom hielden of zich aan verduistering schuldig maakten. De prins beseftte echter dat aan deze gouverneurs een heel moeilijke taak was opgedragen. Indien zij streng tegen hun troepen optraden, liepen zij gevaar, zoals het lot was van een van de gouverneurs van Geertruidenberg, Jérôme Tseraerts, door oproerige soldaten te worden vermoord. Ook konden zij er de prins dikwijls terecht op wijzen dat de stedelijke bewindslieden onbetrouwbare heren waren. Enkele van hen maakten het echter al te bont en werden door Oranje uit hun functies ontheven. Dit gebeurde bijvoorbeeld met een van de gouverneurs van Leiden, de heer van Noyelles, die zich bij Oranje had beklagd over de slaphartigheid en verraderlijke gezindheid van het stadsbestuur en hem aangeraden had drie van de burgemeesters te laten ophangen.⁸⁸

De bekwaamste militaire gouverneur was wellicht Dirck Sonoy, een in het Kleefse geboren edelman die zijn functie niet in één stad maar in het gehele Noorderkwartier vervulde. Hij was een overtuigd protestant en een loyaal dienaar van de prins maar bezorgde hem toch grote problemen. Hij regeerde zijn kwartier met ijzeren hand en miste de tact en de innemende manieren waarmee Oranje zo dikwijls de stedelijke bewindslieden voor zijn standpunt wist te winnen.⁸⁹

Oranje drukte Sonoy meermalen op het hart zich minder autoritair te gedragen. Bijvoorbeeld in de zomer van 1576, toen de Noordhollandse steden er zich bij de prins over beklagd hadden dat hun gouverneur hun het recht had ontzegd een Statenvergadering te leggen, liet Oranjes woordvoerder Marnix aan Sonoy weten dat hij diende te beseffen dat 'onze regering op de gemeente berust en het daarom

geraden is met haar wensen rekening te houden'.⁹⁰ Maar deze en vele andere pogingen van de prins om de geschillen tussen Sonoy en de stedelijke autoriteiten van diens kwartier bij te leggen, hadden geen duurzaam resultaat. Deze laatsten hadden het liefst gezien dat Sonoy net zoals Lumey van de hem in het voorjaar van 1572 door Oranje opgedragen functie werd ontheven en dat zij dan geen hoger gezag meer behoeften te erkennen dan dat van de prins. Maar volgens Oranje kon het Noorderkwartier, dat nadat de Spanjaarden zich in december 1572 rondom Haarlem gevestigd hadden, van de rest van Holland was afgesneden, het niet zonder een eigen gouverneur stellen. Wel liet hij tot tweemaal toe aan de Noordhollandse steden weten bereid te zijn een andere edelman als zodanig aan te stellen. Maar de enige persoon die hij voor deze belangrijke positie wist te bedenken, was zijn zwager Willem van den Bergh, die in deze tijd al zo'n slechte reputatie genoot dat de Staten ertoe besloten van verdere aandrang op het ontslag van Sonoy af te zien.⁹¹ Het was pas na Oranjes dood, in 1588, dat de Noordhollandse steden van hun zo impopulaire gouverneur zouden worden verlost.

Een tegenhanger van de bittere klachten van de stedelijke regenten over Oranjes zware belastingen en de baldadigheid van zijn soldaten was de ergernis van de prins over de geringe ijver die de meeste lokale bewindslieden betoonden om het land tegen de vijand te verdedigen. In zijn brieven aan zijn broers oefende hij soms scherpe kritiek uit op hun flauwhartig gedrag. 'Men walgt hier van de oorlog,' zo berichtte hij in maart 1573, 'en doet op slappe wijze zijn plicht.'⁹² Nog geringschattender uitte hij zich in januari 1573, toen het Spaanse leger het beleg voor Leiden had geslagen en de Staten weigerden hun toestemming te geven tot het onder water zetten van het Zuidhollandse platteland: 'De burgers vereren hun koeien als halfgoden en zullen in opstand komen indien zij deze in de komende lente niet in de wei kunnen sturen.'⁹³ En toen vier maanden later hij het slechte nieuws vernam dat de schans bij de Goudse sluis wegens gebrek aan ammunitie en artillerie door de vijand was ingenomen, verzuchtte hij: 'Als degene wien het bestuur is bevolen de zaken niet beter ter harte nemen, zal het niet bij dit verlies blijven.'⁹⁴ Zelfs de Raad nevens Zijne Excellentie, wiens taak het was de prins in de regering bij te staan, handelde soms in strijd met zijn instructies. In juli 1574 bleef deze raad bijvoorbeeld in gebreke een hoeveelheid koren naar het door het Spaanse leger bedreigde Zaltbommel te sturen niettegenstaande dat Oranje hiertoe opdracht had gegeven. Hierop vaardigde de prins een verklaring uit waarin hij scherpe kritiek op zijn eigen raadsheren leverde en alle verantwoordelijkheid van zich afwierp voor het geval Zaltbommel in vijandelijke handen viel.⁹⁵

In tegenstelling tot Oranje bekommerden de meeste burgers zich meer om de belangen van hun stad en streek dan om die van 'het gemene vaderland'. Het stedelijke particularisme, dat door de Bourgondische en Habsburgse vorsten beteugeld was, manifesteerde zich na het uitbreken van de Opstand, met her-

nieuwde kracht.⁹⁶ Veel van de macht die voorheen door de landsheer was uitgeoefend, kwam niet in de handen van de Staten te liggen maar in die van de stedelijke bewindslieden. De afgevaardigden naar de Staten van Holland en Zeeland waren maar zelden van absolute volmachten voorzien, hoewel de prins hier herhaaldelijk op aandrang.⁹⁷ Over alle zaken van enig gewicht konden de Staten daarom in de regel pas een beslissing nemen nadat de afgevaardigden hun stedelijke lastgevers hadden geraadpleegd. Deze gewoonte van ruggespraak veroorzaakte dat vele urgente besluiten niet bijtijds konden getroffen.

Het sterk toegenomen particularisme uitte zich verder in hooglopende ruzies tussen de verschillende steden, die elkaars rechten betwistten in kwesties van belastingheffing, rechtspraak en bestuur. In Holland waren er bijvoorbeeld ernstige conflicten tussen Gouda en Delft, en in Zeeland tussen Zierikzee en Brouwershaven. Deze vetes, die soms tot gebruik van geweld van de ene stad tegen de andere leidden, deden ernstig afbreuk aan de door Oranje zo noodzakelijk geachte eendracht en daarom getroostte hij zich veel moeite een bevredigende oplossing voor deze geschillen te vinden.⁹⁸

Hij was nog meer verontrust over de geringe samenwerking tussen de drie delen waarin na de belegering van Haarlem het rebellenbolwerk verdeeld was, namelijk het Noorderkwartier, Zuid-Holland en Zeeland. Zelfs in tijden dat een van deze gebieden in handen van de vijand dreigde te vallen, kostte het hem de grootste moeite de lokale autoriteiten elders in Holland of Zeeland ertoe te bewegen het bedreigde gebied te hulp te komen. De Noordhollandse steden beweerden herhaaldelijk dat zij hiertoe te armoedig waren en zelfs niet over voldoende geld en troepen beschikten om hun eigen kwartier tegen de vijand te verdedigen.⁹⁹ Ook de steden in Zeeland waren van oordeel dat zij in vergelijking met het zoveel rijkere Zuid-Holland te grote lasten moesten torsen en hielden daarom in het bepalen van de militaire strategie en het opleggen van belastingen vooral rekening met hun eigen belangen.¹⁰⁰ Ter bevordering van het saamhorigheidsbesef van alle inwoners van het opstandige gebied belegde Oranje in maart 1574 voor het eerst een gezamenlijke vergadering van de Staten van Holland en Zeeland, waarin werd besloten uniforme belastingen te laten heffen.¹⁰¹ De uitvoering van dit besluit liet echter veel te wensen over en tegen de door de prins voorgestelde unie tussen Holland en Zeeland maakten de Zeeuwen in deze tijd nog onoverkomelijke bezwaren. Menig Zeeuws regent deelde waarschijnlijk de mening van de Zierikzeese burgemeester Cornelis Claes, die, toen in 1574 de hoge, tevoren alleen in Holland geheven belastingen ook in Zeeland werden ingevoerd, in zijn dagboek noteerde: 'In naam van de vrijheid dreigt de vrijheid ten onder te gaan.'¹⁰²

Oranjes veelvuldige verzekering dat de strijd tegen de vijand gevoerd werd ter wille van de vrijheid, dienen niet alleen als propaganda beschouwd te worden.

Want het was de prins ongetwijfeld volkomen ernst met de aankondiging dat hij een einde begon te maken aan Alva's despotieke regime dat zo wederrechtelijk was opgetreden tegen hemzelf en vele anderen die zich vermeten hadden oppositie tegen de koninklijke politiek te voeren. Vrijheid is echter een vage term en over de kwestie wat hieronder verstaan diende te worden, bestond er een groot verschil van mening tussen hem en de verschillende bevoorrechte groepen van de bevolking. Voor de laatsten werd de strijd vooral gevoerd om de oude vrijheden en privileges in ere te herstellen, terwijl de prins een tegenstander van zulke voorrechten was in zoverre zij de tweedracht bevorderden of anderszins een krachtdadige oorlogsvoering in de weg stonden. In zijn manifesten van 1572 had hij de bevolking van Holland weliswaar toegezegd alle oude privileges te zullen eerbiedigen en nieuwe te zullen verlenen: maar in zijn geheime in dit jaar aan Lumey en Sonoy verleende instructies had hij hun de opdracht gegeven zich niet te bekommeren om de velerlei voorrechten waarmee de gemene zaak niet was gediend.¹⁰³ Het valt daarom niet te verwonderen dat velen hem verweten de door hem gedane beloftes niet te zijn nagekomen.¹⁰⁴ Hollandse edellieden beklaagden zich er bijvoorbeeld bij hem over dat hij in strijd met de gewestelijke privileges vele niet in Holland geboren personen tot eervolle posities had benoemd.¹⁰⁵ Ook het Hof van Holland voelde zich achteruitgezet omdat het beroofd was van de belangrijke rol die het voor het uitbreken van de Opstand in het bestuur van de provincie had vervuld. Het was er ook over verstoord dat men alom het recht in eigen handen nam: 'wegens de langdurige oorlog', zo liet het Hof in juli 1573 aan de prins weten, 'staat de justitie, God beter het, stil'.¹⁰⁶ De nog zo talrijke katholieken waren er uiteraard over verbitterd dat hun voorheen zo bevoorrechte kerk nu werd vervolgd maar schijnen hun lot in stilte te hebben gedragen.

De stedelijke gezaghebbers hadden ogenschijnlijk minder reden om zich in hun rechten tekort gedaan te voelen. In een aantal gevallen hield de prins inderdaad zijn belofte hun nieuwe privileges toe te kennen. Zo verleende hij Enkhuizen het recht van paalgeld, de vóór de Opstand door Amsterdam geheven belasting op schepen die de Zuiderzee in- en uitvoeren. Ook schonk hij Vlissingen, Veere en Arnemuiden rechten die voorheen in het bezit van Middelburg waren geweest. Bovendien kregen de meeste steden aanzienlijk meer medezeggenschap in het beslissen over zaken van staat. Maar voor vrijwel alle regenten wogen deze winsten niet op tegen de vele inbreuken die op hun traditionele voorrechten werden gemaakt. Hoorn beklaagde er zich bijvoorbeeld in 1575 bij Oranje over dat een van zijn burgers in strijd met de stedelijke privileges door Sonoys gevolmachtigden was gefolterd en Goudse bewindslieden waren in deze tijd zeer ontstemd over de schending van het aloude privilege volgens welke de binnenvaart tussen Noorden Zuid-Holland slechts via de watertol bij hun stad mocht plaatsvinden.¹⁰⁷ Een veel voorkomende grief was ook dat Oranje in het vernieuwen van de magistraat

de stedelijke voorrechten niet in acht nam. Toen hij in november 1572 een aantal onbetrouwbare leden van Delftse vroedschap wilde afzetten, tekende het stadsbestuur hiertegen protest aan, opmerkende dat hij in plaats van de privileges te schenden, hij zijn woord deze te vermeerderen gestand diende te doen.¹⁰⁸ Zelfs Pieter Adriaensz. van der Werff, de enige prinsgezinde Leidse burgemeester tijdens het beleg van deze stad, sprak er schande van dat Oranje na Leidens ontzet zelf de nieuwe burgemeesters en schepenen koos en het aantal vroedschappen van 40 tot 28 terugbracht.¹⁰⁹

De prins rechtvaardigde zijn niet inachtneming van vele privileges door op de uitzonderlijke oorlogsomstandigheden te wijzen en beloofde dat na het sluiten van vrede het recht zijn beloop weer zou krijgen. Zijn beslissingen, zo verzekerde hij, waren genomen ‘zonder prejudice van bestaande voorrechten’. Het is echter niet verwonderlijk dat toen Middelburg in deze jaren van een aantal van zijn privileges werd beroofd, het stadsbestuur hem verweet dat hij zich voordeed als een voorvechter van de vrijheid maar in feite de vrijheid sterk beperkte door evenals de vroegere landsheren veelvuldig gebruik te maken van ‘de ijdele clause van non-prejudice’.¹¹⁰ Ter verdediging van Oranjes handelswijze betoogde in deze tijd een van zijn volgelingen dat men alle voorrechten verbeurt indien men zich aan landverraad (crimen laesae patriae) schuldig maakte, maar velen zullen wel weinig verschil hebben gezien tussen deze opvatting en de mening van de Spaanse regering dat dezelfde consequenties verbonden waren aan het plegen van majesteitsschennis (crimen laesae majestatis).¹¹¹

De eerste vuurproef doorstaan

De Spanjaarden ontmoeten onverwacht taaie tegenstand

Zoals zo vele staatslieden overschatte Oranje dikwijls zijn kansen op succes. In de herfst van 1572, toen hij na zijn onfortuinlijke veldtocht in de zuidelijke Nederlanden zich in Holland terugtrok, zag hij de toekomst echter te somber in, menende dat hij zich aldaar zonder steun van buitenlandse vorsten te ontvangen hoogstens twee jaren zou kunnen handhaven.¹¹² Maar hoewel hij in de hierop volgende twee jaren geen noemenswaardige hulp uit het buitenland ontving, was in het najaar van 1574 de opstand in Holland en Zeeland nog geenszins bedwongen. Wél was het uiteindelijke resultaat van alle krijgsverrichtingen in deze periode dat de opstandelingen ernstig in het nauw waren gedreven. Alleen in Zeeland, waar hun zeemacht het overwicht verwierf en Middelburg in hun handen viel, wisten zij enig terrein te winnen. Te land was het Spaanse lager echter oppermachtig en drong het diep in het rebellenbolwerk door.

Toen Oranje in oktober 1572 in Holland aankwam, had hij nog gehoopt dat hij de enkele Overijsselse, Gelderse en Utrechtse steden die zijn zijde hadden gekozen, tegen de vijand zou kunnen helpen verdedigen.¹¹³

Tegen zijn verwachting in was Alva's leger echter al in het late najaar van 1572 zijn offensief ten noorden van de grote rivieren begonnen en had het zonder veel tegenstand te ontmoeten elk verzet in de oostelijke provincies weten te breken. Hierop vleide Oranje er zich nog mee het binnendringen van de Spanjaarden in Holland te kunnen verhinderen,¹¹⁴ maar na Naarden te hebben uitgemoord, sloegen de Spaanse strijdkrachten reeds in het begin van december het beleg voor Haarlem. Hier stuitte de vijand voor het eerst op taaie tegenstand en het was pas na een zeven maanden durende belegering en ten koste van zware verliezen dat deze stad in hun handen viel. Op dit langdurig en heldhaftig verweer was Alva niet voorbereid. 'Nooit,' zo schreef hij aan de koning, 'is een stad met zoveel bekwaamheid verdedigd.'¹¹⁵

Toch was de val van Haarlem een zware slag voor de opstandelingen. Hierdoor boette Oranje ook veel aan prestige in, want hij had de burgers van deze stad herhaaldelijk toegezegd dat ontzet zou komen opdagen. Het rebellenbolwerk was nu in tweeën gesneden, en vooral in Noord-Holland, dat in de zomer van 1573 de Spanjaarden op de hals kreeg, zonk velen de moed in de schoenen. De inwoners van dit gebied vernamen met ontsteltenis dat Oranje zich gedwongen had gezien zijn veldleger te ontbinden. Zij vreesden dat de vijand nu in staat zou zijn de ene stad na de andere tot overgave te dwingen en bijna iedereen door honger of wapengeweld om het leven zou komen. Daarom achtte menigeen het geraten met vrouw en kinderen per schip naar elders uit te wijken. Dit defaitisme werd gedeeld door de gouverneur Sonoy en diens naaste medewerkers, die op 26 juli de prins van de mistroostige toestand van het Noorderkwartier op de hoogte brachten en hem vroegen of hij hun kon verzekeren dat de komst van diens broer Lodewijk met de door deze in Duitsland geworden legermacht spoedig te wachten stond.¹¹⁶

De herfst van 1573 bracht enige verademing. Het leger van Lodewijk van Nassau kwam weliswaar niet opdagen maar de Spanjaarden delfden het onderspit in een zeeslag op de Zuiderzee. Ze faalden ook in hun beleg van Alkmaar. Toch begon met het ontzet van deze stad nog niet de victorie. De toestand werd eerder onrustbarender dan ooit tevoren toen het Spaanse leger zich in november 1573 van een groot deel van het platteland van Zuid-Holland meester maakte en het beleg van Leiden sloeg.

Om de inname van deze stad te verhinderen stelde Oranje voor de dijken langs de Maas en de Hollandse IJssel door te graven en de sluizen in deze rivieren open te zetten. Maar hiertegen rees hevig verzet van de Staten van Holland, die de door Oranje bepleite maatregel kenschetsten als een wanhoopsdaad die het land tot

eeuwige, onherstelbare ondergang zou doemen. Deze pessimistische prognose was gebaseerd op het oordeel van waterbouwkundigen, die verzekerd hadden dat het verdrinken land nimmer weer zou kunnen worden drooggelegd. Het voornemen tot dit strijdmiddel zijn toevlucht te nemen getuigt zeker van een vermete, zo niet van een niets ontziende mentaliteit.¹¹⁷ In deze kwestie betoonde de om zijn wreedheid berucht staande koning van Spanje zich merkwaardigerwijs meedogender. Toen hem in 1574 werd voorgeslagen een aantal dijken in Holland te laten doorsteken, waardoor volgens zijn raadslieden de Opstand ten einde gebracht kon worden, gaf hij hiertoe geen vergunning omdat hij zijn onderdanen niet in onbeschrijflijke ellende wilde storten.¹¹⁸ Oranje was daarentegen, zoals Marnix het in deze tijd uitdrukte, vastbesloten alles op het spel te zetten.

Op 30 juli 1574, tijdens het tweede beleg van Leiden, wist hij te bereiken dat de Staten van Holland hun oppositie tegen het onder water zetten van het Zuidhollandse platteland opgaven, en vier dagen later begaf hij zich samen met Paulus Buys naar Capelle aan den IJssel om daar het doorgraven van twee dijken bij te wonen.¹¹⁹

Zoals bekend, won Oranje ditmaal zijn ‘spel’. Nadat de Zeeuwse watergeuzenvloot op 3 oktober Leiden ontzet had, was het grootste gevaar voorlopig geweken. Maar ook nu was de krijgskans nog niet definitief ten gunste van de opstandelingen gekeerd. Wel was duidelijk gebleken dat het de Spaanse strijdkrachten verre van gemakkelijk zou vallen de hun opgedragen taak te voltooien. In deze tijd begon zelfs Filips II eraan te twijfelen of hij over voldoende middelen beschikte om Holland en Zeeland weer geheel onder zijn macht te brengen.¹²⁰

De inferioriteit van de rebelse landmacht

Als legeraanvoerder legde Oranje nooit grote begaafdheid aan den dag en was hij, zoals tijdens zijn veldtochten van 1568 en 1572 duidelijk was gebleken, verre de mindere van Alva. De laatste maal dat de prins voornemens was zich aan het hoofd van zijn troepen te stellen, was in juni 1573, toen een poging werd gewaagd de verbindingslijnen tussen de voor Haarlem gelegerde Spaanse strijdkrachten en de oostelijk gelegen provincies af te snijden. Maar hij volgde wijselijk het advies van zijn krijgsraad, die op het grote levensgevaar wees dat hij hierbij zou lopen, en betoogde dat hij als regeringshoofd veel belangrijkere diensten aan de oorlogvoering kon bewijzen dan als aanvoerder van de krijgsmacht.¹²¹

Al fungeerde de prins in deze jaren niet meer als legerbevelhebber, toch was het voor een groot deel aan hem te danken dat de opstandelingen de vijandelijke krijgsmacht met aanzienlijk succes wisten te weerstaan. Hij trad wel op als minister van oorlog en chef van de generale staf. Als zodanig droeg hij de zorg voor het mobiliseren van alle verdedigingsmiddelen waarover het kleine rebellen-

bolwerk beschikte, en was hij verantwoordelijk voor het doorgaans effectieve strategische beleid dat in deze tijd werd gevoerd. Het was bijvoorbeeld op zijn aandrang dat de meeste steden garnizoenen innamen, hun verdedigingswerken versterkten en gebouwen buiten hun stadswallen afbraken. Bovendien droeg hij er zorg voor dat nieuwe huurtroepen werden aangeworven en legereenheden werden ingezet op plaatsen die het meest door de vijand werden bedreigd.

Hij ging ook geregeld op inspectie om zich ervan te verzekeren dat zijn voorschriften waren opgevolgd. Hij slaagde er niet in alle bij zijn aankomst in Holland in het leger heersende wantoestanden uit te roeien. Maar zonder de vele hervormingen die hij in het leger doorvoerde, zou de Opstand tot een vroegtijdig einde gekomen zijn. Door zijn toedoen werd de krijgstucht beter gehandhaafd en paal en perk gesteld aan het woeste en eigenmachtig optreden van de geuzenkapiteins. Een begin werd ook gemaakt met het opbouwen van een legeradministratie die de troepen van artillerie, kruit, vervoersmiddelen en voedselvoorraden voorzag en beter orde stelde op het monteren en betalen van de soldaten.

Met dit al slaagde Oranje er echter niet in een legermacht in het leven te roepen die de vijandelijke strijdkrachten in gevechtswaarde evenaarde. In de eerste plaats beschikte de prins wegens gebrek aan geldmiddelen steeds over veel minder troepen dan zijn tegenstanders. Hoeveel manschappen zijn leger telde, valt niet met enige precisie te bepalen. Zelfs Oranje schijnen hierover geen betrouwbare gegevens ter beschikking gestaan te hebben. Zijn opgaven betreffende de sterkte van zijn strijdmacht liepen tenminste sterk uiteen. Zo gaf hij in mei 1573, toen hij koningin Elizabeth ertoe trachtte te bewegen hem steun te verlenen, hoog op van het aantal troepen dat in zijn dienst stond: niet minder dan 34.000 man¹²² Maar zeven jaar later, toen hij zich beklaagde over de geringe ijver die de Staten-Generaal aan den dag legden voor de gemene zaak en hun ten voorbeeld stelde wat Holland en Zeeland in de jaren 1572-1576 hadden weten te presteren, beweerde hij dat deze twee gewesten met slechts 4000 of 5000 soldaten een vijandelijke legermacht hadden weten te trotseren die meer dan 60.000 man telde.¹²³ In dit laatste geval gaf Oranje het aantal van zijn troepen ongetwijfeld veel te laag en dat van de vijand veel te hoog op; want de prins zal meestal wel over een 15.000 soldaten plus een enkele duizend man scheepsvolk hebben beschikt, terwijl het Spaanse leger dat tegen Holland en Zeeland werd ingezet nooit meer dan tweemaal zo groot geweest kan zijn.¹²⁴ Dit neemt echter niet weg dat Oranjes leger steeds veel kleiner was dan dat van zijn tegenstander. Hierbij kwam nog dat in krijgservaring en de kwaliteit van het officierencorps Oranjes troepenmacht verre inferieur was aan die van de vijand. Zulke opmerkelijke Spaanse prestaties als het bij laag getij doorwaden van de wateren tussen het Brabantse vasteland en de Zeeuwse eilanden, waarbij de hoogste eisen werden gesteld aan de discipline van de soldaten en het vernuft van hun officieren, gingen het vermogen van

Oranjes troepen geheel te boven. Ook in het Spaanse leger heersten de nodige misstanden, desalniettemin was het de best georganiseerde strijdmacht die in deze tijd in Europa bestond en die, behalve in tijd van mouterij, als onoverwinnelijk kon gelden.

De kwaliteit van Oranjes troepeneenheden varieerde, maar geen enkele was in gevechtswaarde aan de Spaanse keurtroepen gelijk te stellen. De Hollandse soldaten die in zijn dienst stonden, moesten de krijgskunde nog grotendeels leren. Ook de meeste Engelsen die in 1572 en 1573 aan de strijd deelnamen, hadden heel weinig krijgservaring. Daar deze bovendien nog op een hoog soldij aanspraak maakten, gaf Oranje op den duur de voorkeur aan Schotten, Walen en Duitsers, die met minder geld genoegen namen. Oranjes beste troepeneenheden bestonden waarschijnlijk uit hugenoten. Aan het in dienst nemen van Franse soldaten was echter het bezwaar verbonden dat zij nog ongezeglijker waren dan de andere huursoldaten. In september 1573 trachtte Oranje een aantal Franse officieren die geweigerd hadden zijn bevelen op te volgen, terecht te wijzen maar hierop sloegen zij zulk een godslasterlijke taal uit dat hij zich gedwongen zag hen en hun troepen naar hun vaderland terug te zenden.¹²⁵

Vooraf aan kundige hoofdofficieren heerste in Oranjes leger ernstig gebrek, terwijl de vijand over vele bekwame aanvoerders beschikte. Geen van Oranjes pogingen om een ervaren opperbevelhebber voor zijn landstrijdkrachten te vinden, werd met succes bekroond. Lumey was slechts een onverschrokken, woest guerrillaleider die spoedig ontslagen moest worden. Zijn opvolger, de heer Van Batenburg bleek evenmin tegen zijn taak opgewassen, en nadat deze in juli 1573 in een laatste poging Haarlem te ontzetten de dood had gevonden, benoemde Oranje zijn broer Lodewijk tot legercommandant. Deze sneuvelde echter voordat hij als zodanig kon optreden. Ervaren Franse legeraanvoerders, zoals De La Noue en de prins van Condé, die vervolgens door Oranje werden aangezocht het opperbevel op zich te nemen, stelden zich niet beschikbaar, en hierop bleef de hoogste positie in het leger geruime tijd vacant.¹²⁶ Pas in november 1575 vond de aanstelling plaats van de vijftwintigjarige graaf Filips van Hohenlohe, een jongere broer van een van Oranjes zwagers, die gedurende vele jaren het opperbevel over de rebelse strijdkrachten in de noordelijke Nederlanden zou voeren. Hij bleek een trouwe en moedige vechtersbaas te zijn, maar ook een losbandige dronkaard die niets van de hogere krijgskunst afwist. Zoals een tijdgenoot over hem opmerkte: ‘We kunnen niet op Gods zegen rekenen zolang we onder een opperbevelhebber strijden wiens levenswijze meer gemeen heeft met die van een varkenshoeder dan met die van een aanvoerder van vrome en eenzame lieden.’¹²⁷

In de jaren dat Holland en Zeeland zich alleen tegen de Spaanse overmacht moesten verdedigen, werden slechts enkele veldslagen van enige betekenis gele-

verd. Deze trachtte Oranje zo veel mogelijk te vermijden, daar hij inzag dat in een treffen in het open veld zijn in elk opzicht zo inferieure strijdkrachten het tegen de vijand zouden afleggen. Toen in begin juli 1573 de verdedigers van Haarlem te kennen hadden gegeven zich niet veel langer meer tegen de Spaanse belegeringsmacht te kunnen verzetten, werd nog een laatste poging in het werk gesteld om met een grotendeels uit Hollandse burgers bestaand leger de stad te ontzetten, hoewel Oranje dit had afgeraden. De rampzalige afloop van deze expeditie versterkte hem in zijn overtuiging dat het geraden was zich in de landstrijd zo veel mogelijk tot de verdediging te beperken. Toen in december van dit jaar de Spaanse troepen aanstalten maakten uit het door hen bezette Middelburg weg te trekken, gelastte de prins zijn Walcherse legercommandanten de vijand niet tegemoet te treden, maar zich achter de wallen van de andere steden van het eiland te verschansen.¹²⁸ De enige in deze jaren geleverde veldslag die een onmiskenbare invloed op het verloop van de strijd uitoefende, werd de opstandelingen opgedrongen. Dit was de slag op de Mookerhei in april 1574, die zo noodlottige gevolgen had voor Lodewijk en Hendrik van Nassau en het leger waarmee deze hun broer hadden trachten te hulp te komen. Na deze zo verpletterende nederlaag werd het Oranje duidelijker dan ooit dat van een offensieve oorlogsvoering geen sprake kon zijn.

Het is begrijpelijk dat Oranje zijn kracht in de verdediging zocht. Want in de zestiende eeuw konden versterkte steden die met een klein aantal troepen voorzien waren, lange tijd een veel machtiger vijand weerstaan. Zelfs indien de vijand op den duur zijn doel wist te bereiken, waren zijn verliezen vaak veel groter dan die van de belegerden. De steden waren, zoals de admiraal de Coligny het eens uitdrukte, de kerkhoven van de belegeraars.¹²⁹ Oranjes defensieve strategie was echter verre van populair, want deze bracht met zich mee dat een groot deel van het krijgsvolk binnen de steden gelegerd diende te worden. Om deze onwelkome gasten kwijt te raken stelden de stedelijke magistraten Oranje herhaaldelijk voor een aanvallende oorlog te voeren.

Maar de prins beseftte dat dit de krachten van zijn leger te boven ging. Om deze reden dacht hij er ook nooit aan om door vijandelijke troepen bezette steden zoals Amsterdam en Haarlem te belegeren. Wel beraamde hij een aantal aanslagen op steden zoals Tiel, Nijmegen, 's-Hertogenbosch en Nieuwpoort, die door kleine troepeneenheden met bijstand van Oranje gunstig gezinde ingezetenen moesten worden overrompeld. Maar aan geen van deze plannen kon een begin van uitvoering gegeven worden, omdat het geheim ervan uitlekte en de vijand tijdig voorzorgsmaatregelen wist te nemen.¹³⁰

Het meeste verwachtte de prins van de pogingen die voor het eerst in maart 1574 en wederom in december van dit jaar werden aangewend om Antwerpen bij verrassing in te nemen. Hierbij werd ook aan de rebelse zeemacht een belangrijke

rol toebedacht. Met het doel persoonlijk de voorbereiding van deze aanslagen in handen te nemen, begaf Oranje zich in deze tijden naar Zeeland. Maar ook deze plannen mislukten wegens gebrek aan geheimhouding.¹³¹

Overwicht van de rebelse zeemacht

Oranje behoefde zich veel minder zorgen te maken over de staat van zijn oorlogsvloot, die zich bijna steeds de meerdere van de vijandelijke zeestrijdkrachten betoonde. In tegenstelling tot Alva en Requesens beschikte hij vrijwel altijd over voldoende schepen en matrozen en in de uitzonderlijke gevallen dat hieraan gebrek dreigde te ontstaan, kon hij hierin gemakkelijk voorzien door tijdelijk de uitvaart van koopvaardijsschepen te verbieden.¹³² Ook staken Oranjes vlootvoogden, zoals de Zeeuwen Ewout Pietersz. Worst en Bouwen Ewoutz en de Brabantse edelman Louis de Boisot, in bekwaamheid verre boven hun Spaanse tegenhangers uit.

Al had Oranje zich niet te beklagen over de krijgsvaardigheid van zijn zeevolk, toch was de vorming van de zo geduchte zeemacht voor een aanzienlijk deel aan hem te danken. Net zoals in het leger stelde hij op de vloot meer orde op zaken.¹³³ Door zijn bemoeienissen kwam er een betere samenwerking tot stand tussen de veelal zo eigengereide zeeofficieren. Hij zorgde er ook voor dat de vloot van de benodigde bewapening en voedselvoorraden voorzien werd. In 1573, toen de Zeeuwen het vooral hard te verduren hadden, ontvingen zij door Oranjes toedoen aanzienlijke steun vanuit Holland in de vorm van schepen, ammunitie en geldmiddelen.¹³⁴

Na de grote overwinning in de zeeslag bij Reimerswaal in januari 1574, die tot de overgave van Middelburg leidde, was het niet meer in Zeeland maar in Zuid-Holland dat de vijand de overhand dreigde te krijgen, en ditmaal wist de prins het Zeeuwse zeevolk ertoe te bewegen het door Spanjaarden belegerde Leiden uit zijn nood te verlossen.¹³⁵

Oranje was zich ten volle bewust van de grote voordelen die hij in zijn strijd tegen Spanje kon trekken van de macht van zijn vloot en het bezit van zo vele belangrijke havensteden. Vooral het bezit van Vlissingen dat de toegang tot de Schelde beheerste, gaf de prins een machtig wapen in de hand dat hij niet aarzelde te gebruiken. Zijn oorspronkelijke denkbeeld een aantal schepen in de Schelde tot zinken te brengen en hierdoor de doorvaart naar Antwerpen onmogelijk te maken, bleek weliswaar niet te verwezenlijken¹³⁶ maar het in augustus 1573 ingevoerde stelsel, dat handel op de vijand tegen de betaling van de zogenaamde licenten toeliet, leverde niet minder grote voordelen op. Deze nieuwe belasting verschafte de rebellen niet alleen een rijke bron van inkomsten, maar had ook ten gevolge dat in de niet opstandige gewesten de prijzen sterk stegen en handel en industrie achteruitgingen.

Filips II besloot in het begin van 1574 een grote vloot naar het Norden te zenden. Voor dit doel werd in Spanje een scheepsmacht uitgerust die onder admiraal Pedro de Menendez zich van een aantal havensteden aan de Noordzee meester zou moeten maken. Oranje was nauwkeurig over het Spaanse voornemen ingelicht, daar de rapporten waarin de Spaanse autoriteiten te Brussel advies gaven over de te volgen strategie in zijn handen waren gevallen. Op zijn last werden direct de nodige voorzorgsmaatregelen genomen; zeebakens werden weggenomen, maar schepen werden uitgerust en nieuwe kustversterkingen werden aangelegd. Tot zijn grote opluchting vernam hij echter in de herfst dat de Spaanse armada was afgelast omdat de pest de admiraal en duizenden van de bemanning ten grave had gesleept.¹³⁷

Onzeker vooruitzicht na twee jaren strijd

Eind 1574 zag het er nog niet naar uit dat de strijd in het voordeel van de opstandelingen zou worden beslist. De overmacht van de rebelse strijdkrachten ter zee woog niet op tegen het overwicht dat het Spaanse leger in de landoorlog bezat. Oranjes vloot kon de vijand niet ernstig in het nauw drijven en het viel te verwachten dat de strijd te land en niet die ter zee de afloop van de oorlog zou bepalen.

Toch had de prins nog niet de hoop opgegeven dat de vijand het onderspit zou delven. Zijn optimisme sproot niet alleen voort uit de overtuiging dat God de Zijnen niet in de steek zou laten, maar ook uit een sterk ontwikkeld besef van de wisselvalligheid van al het wereldse gebeuren. Hij had zijn oog in het bijzonder op twee mogelijke ontwikkelingen die zijn kansen op een zege over zijn tegenstanders zeer ten goed zouden kunnen komen. Ten eerste achtte hij het niet uitgesloten dat ook in de andere Nederlandse gewesten de bevolking de wapens tegen hun vreemde overheersers zou opnemen. Voor het eerst sinds de aankomst van Spaanse troepen in de zomer van 1567 durfden hier velen openlijk de regering te bekritisieren. Volgens Requesens, die in november 1573 Alva als landvoogd was opgevolgd, zou er zelfs in elk gezin iemand te vinden zijn die Oranje gunstig gezind was.¹³⁸

De Staten-Generaal, die in juni 1574 door hem waren bijeengeroepen om hun goedkeuring aan het heffen van nieuwe belastingen te hechten, weigerden hiertoe over te gaan tenzij een einde kwam aan een groot aantal misstanden: de ondraaglijke moedwil van de muitende Spaanse soldaten, de schending van de privileges en de benoeming van tal van Spanjaarden tot hoge regeringsposities. Het felst lieten de Staten van Brabant zich uit, die op vergaande concessie aan de opstandelingen aandrongen om de volgens hen zo rampzalige burgeroorlog te beëindigen.¹³⁹

Oranje was goed van deze ontwikkelingen op de hoogte en deed al het mogelijke om het verzet in de zuidelijke gewesten aan te wakkeren. Zo werden in 1574 in een door hem geïnspireerd pamflet de ingezetenen van de koningsgetrouwe provincies aangespoord gemene zaak te maken met de prins van Oranje, die gekenschetst werd als een edele held die geld en bloed voor het vaderland overhad en vergeleken werd met een pelikaan die zijn jongeren met zijn bloed voedt; anders, zo werden zij gewaarschuwd, zouden zij net zoals de Indianen in de Nieuwe Wereld op den duur door de Spanjaarden als slaven worden behandeld.¹⁴⁰

Oranje schijnt weliswaar van oordeel geweest te zijn dat zolang het Spaanse lager oppermachtig was, een opstand in de zuidelijke gewesten weinig of geen kans van slagen had. Veel meer verwachtte hij van buitenlandse militaire en financiële steun. In het bijzonder vertrouwde hij erop dat de regeringsleiders van Engeland of Frankrijk tot de conclusie zouden komen dat zij uit eigenbelang de onderdrukking van de opstand in Holland en Zeeland dienden te voorkomen.

Vruchteloze pogingen buitenlandse steun te verkrijgen

‘Het mooie meisje’ dat geen vrijers kan vinden

In juli 1574, toen de zaak van de Opstand er vrijwel hopeloos voorstond, kwam Hugo Bonte, een afgezant van de nieuwe Spaanse landvoogd Requesens, Oranje opzoeken om hem mede te delen dat de koning bereid was zijn opstandige onderdanen al hun wandaden te vergeven mits in Holland en Zeeland de katholieke kerk in al haar oude rechten werd hersteld en aan de koning weer de hem verschuldigde gehoorzaamheid werd bewezen. Hierop liet de prins hem weten dat de ingezetenen van deze gewesten zich gaarne met de koning wilden verzoenen, maar niet voordat de Spaanse soldaten het land hadden verlaten en alle privileges weer werden gerespecteerd. Hij scheen geenszins bezorgd te zijn dat voor het geval dat zijn vredesvoorwaarden onaanvaardbaar werden bevonden, de Opstand spoedig in ernstige moeilijkheden zou geraken. ‘Holland en Zeeland,’ zo beweerde hij, ‘zijn een mooi meisje dat geen gebrek aan vrijers heeft.’¹⁴¹

Met dit gezegde beoogde de prins de indruk te wekken alsof verschillende buitenlandse vorsten van ongeduld brandden om Holland en Zeeland te hulp te komen. In feite waren de opstandige gewesten in deze tijd een verre van aantrekkelijke bruid en stond geen enkele vorst gereed zich over hun lot te ontfermen. Leiden werd in deze tijd belegerd en indien ook deze stad in Spaanse handen was gevallen, zou de Opstand waarschijnlijk een voortijdig einde hebben gevonden. Men kan Oranjes uitspraak ook zien als een geval waarin de wens de vader van de gedachte was. In zijn conflict met de zoveel machtigere koning van Spanje

achtte hij buitenlandse steun meestal absoluut onontbeerlijk. Dit was zeker het geval in de jaren dat hij zich tot taak had gesteld Holland en Zeeland tegen de vijand te verdedigen.

De enige mogendheid die in deze periode tegen Spanje de wapens opnam en daarmee de Nederlandse opstandelingen een grote dienst bewees, was het Ottomaanse rijk. Maar het Turkse offensief in de Middellandse Zee, dat in 1574 tot de inname van Tunis en Bizerra leidde - een van de meest verblijdende tijdingen die Oranje in deze benarde jaren ontving - was niet het gevolg van een overeenkomst tussen de prins en de Turkse regering. Door gebrek aan geldmiddelen en ervaren diplomaten viel het hem moeilijk contact met de Porte op te nemen. Er is wel beweerd dat calvinistische predikanten Oranje ervan overtuigden dat het ongeoorloofd was een verbond met de gehate vijand van de christenheid te sluiten, maar het valt moeilijk te geloven dat de prins op dit punt grotere gewetensbezwaren had dan de Franse koningen van zijn tijd. Net zoals de Zeeuwse watergeuzen die Leiden ontzetten, zal hij liever Turks dan paaps geweest zijn. Zeker is dat in 1573 serieus overwogen werd een secretaris van Lodewijk van Nassau, Michel de La Huguerie, als afgezant naar Constantinopel te sturen. Wellicht was het aanknopen van diplomatieke betrekkingen met de Turkse regering ook het doel van de reis die Marnix in 1575 naar Polen maakte, want een meer bevredigende verklaring van dit bezoek valt niet te geven.¹⁴² Enig verdrag tussen Oranje en het Ottomaanse rijk is echter nooit gesloten.

Onderhandelingen met Engeland

Na de Parijse bloedbruiloft, die tot de hervatting van de Franse godsdienstoorlogen had geleid, beseftte Oranje dat voorshands van enige Franse steun aan de verdediging van Holland en Zeeland geen sprake kon zijn. Onder deze omstandigheden was zijn hoop voorlopig weer, net zoals in 1568, op protestantse vorsten gevestigd. Weliswaar koesterde hij niet meer zoals in 1568 de illusie dat de Duitse lutherse prinsen bereid gevonden konden worden zijn zijde te kiezen. Maar hij had nog niet de hoop opgegeven dat de enige belangrijke Duitse calvinistisch vorst, de paltsgraaf Frederik III, zich met een aantal Duitse graven en protestantse heersers van andere Europese staten in een anti-katholiek verbond zou verenigen. Dit zou een tegenhanger moeten vormen van de overeenkomst, die volgens Oranje en vele van zijn volgelingen al in 1565 te Bayonne tussen de Franse en Spaanse kroon was gesloten met het doel overal in Europa het protestantisme uit te roeien, aan welk voornemen, naar zij geloofden, met de Bartholomeusnacht een begin van uitvoering was gegeven.¹⁴³

In het te sluiten verbond van protestantse vorsten was door Oranje een leidende rol aan koningin Elizabeth toebedacht. Om haar ervan te overtuigen dat indien

de opstand in Holland en Zeeland onderdrukt werd, haar koninkrijk groot gevaar zou lopen door Spaanse strijdkrachten te worden overweldigd zond hij reeds in september 1572, toen hij nog in Brabant vertoefde, Charles de Boisot, naar Engeland.¹⁴⁴ Drie maanden later vaardigden ook de Staten van Holland gezanten met dit oogmerk naar Elizabeth af. De bepalingen van de overeenkomst die Oranje en de Staten van Holland met haar wilden aangaan, vertonen veel gelijkenis met die van het verdrag van Nonsuch dat een jaar na Oranjes dood door de Staten-Generaal met Elizabeth werd gesloten. De koningin zou als beschermvrouwe van Holland en Zeeland optreden en een aanzienlijke legermacht naar de opstandige gewesten zenden. Deze troepen zouden vier Hollandse en Zeeuwse havensteden (Den Briel, Enkhuizen, Rotterdam en Vlissingen) mogen bezetten en in onderpand houden zolang de door de Engelse regering gemaakte onkosten niet waren terugbetaald.¹⁴⁵

Oranje verwachtte wellicht dat ten gevolge van de Parijse bloedbruiloft, waarover men aan het Engelse hof diep verontwaardigd was, de factie van de graaf van Leicester, die een pro-protestantse, anti-Spaanse buitenlandse politiek voorstond, grotere invloed op het regeringsbeleid zou verkrijgen. Het tegenovergestelde bleek echter het geval te zijn. Nog steeds was Elizabeth meer voor een Franse dan voor een Spaanse overheersing van de Lage Landen bevreesd. Toen in de herfst van 1572 het gevaar dat Franse troepen zich van Zeeland zouden meester maken, geweken was, trok zij haar strijdkrachten uit deze provincie terug. Het was niet met de Nederlandse opstandelingen maar mer Alva dat zij in maart 1573 een overeenkomst trof, waarin onder andere bepaald werd dat de contracterende partijen geen enkele steun aan elkanders rebellen zouden verlenen.¹⁴⁶

Oranjes verzoek om militaire steun werd door Elizabeth resoluut afgewezen en ten aanzien van zijn plannen voor een Europees protestants verbond nam zij een afwachtende houding aan. Het enige wat zij de opstandelingen aanbood, was haar bemiddeling in hun conflict met de Spaanse koning. Met dit voorstel werd William Herle in maart 1573 naar Holland gezonden. Uit het gedetailleerde verslag dat deze van zijn missie uitbracht, blijkt dat Oranje nog niet alle hoop op Engelse steun had opgegeven. In urenlange gesprekken, waarin hij zich allerm minst een zwijger betoonde, verklaarde hij uit zeer betrouwbare bron te hebben vernomen dat de Spaanse koning vastbesloten was Engeland binnen te vallen zodra zijn gezag in alle Nederlandse gewesten hersteld was.

Met behulp van de grote Nederlandse zeemacht waarover Filips dan zou beschikken, zou hij het weinig versterkte koninkrijk van Elizabeth zonder veel moeite onder zijn macht kunnen brengen. Daarentegen zou zij niets van Spanje te duchten hebben indien zij het haar aangeboden protectoraat aannam. Ditmaal beloofde hij haar zoveel pandsteden als zij maar wenste, en gaf hij hoog op van

de rijkdom van Holland en Zeeland. Hij beweerde verder dat indien Elizabeth hem militaire steun verleende, ook de andere gewesten in opstand zouden komen en Duitse protestantse vorsten en de Hanzesteden met haar een anti-Spaans verbond zouden sluiten. Mocht Filips vroeger of later genegen zijn de traditionele vrijheden van de Lage Landen te herstellen, dan zou Elizabeth zo gewenst de Nederlandse steden die in haar bezit waren, aan de koning kunnen teruggeven. Hij drong er verder op aan dat, mocht Elizabeth niet genegen zijn Holland en Zeeland onder haar bescherming te nemen, zij de opstandelingen althans financiële steun zou verlenen. Indien zij weigerde zich over het lot van Holland en Zeeland te ontfemen, zou hij er niet voor terugdeinzen een pact met de duivel, wat wil zeggen met Frankrijk, te sluiten. Hieraan voegde hij toe dat de Franse koning van ongeduld popelde zich van de Lage Landen meester te maken en al gereed stond hem met zijn troepen te hulp te komen.¹⁴⁷

Oranjes schrikbaanagende alternatieven schijnen wel enige indruk op de Engelse koningin gemaakt te hebben. Vooral maakte zij zich er ongerust over dat hij zich in de armen van de Fransen zou werpen. Dit verklaart wellicht dat zij er geen bezwaar tegen maakte dat hij troepen en oorlogsmateriaal uit Engeland bleef betrekken. Hierbij kon de prins ook op de volle medewerking rekenen van verschillende invloedrijke personen in de Engelse regering. Vooral Walsingham, die in mei 1573 tot staatssecretaris werd benoemd, bewees hem allerlei diensten. Hij deelde bijvoorbeeld in januari 1576 Hollandse afgezanten in vertrouwen mee dat Oranje het aan Elizabeth moest doen voorkomen alsof hij op het punt stond een overeenkomst met de Franse koning te sluiten, daar de koningin er alleen toe bereid zou zijn steun aan de Nederlandse opstandelingen te verlenen indien zij ervan overtuigd was dat anders de belangrijkste Nederlandse havens in handen van de Fransen zouden vallen.¹⁴⁸

Onderhandelingen met Frankrijk

Reeds in de herfst van 1572, kort na de Bartholomeusnacht die de goede verstandhouding tussen Oranje en de Franse kroon zo abrupt had verstoord, werden van Franse zijde de eerste stappen ondernomen om het vertrouwen van de prins te herwinnen. Met dit doel bracht de in Franse diplomatieke dienst staande Genuees Gian Galeazzo Fregoso in november 1572 een bezoek aan Dillenburg, waar hij Lodewijk van Nassau verzekerde dat de Franse koning nog steeds op goede betrekkingen met Oranje gesteld was. Het is begrijpelijk dat Lodewijk, die in de voorafgaande zomer zo verraderlijk door Karel IX in de steek was gelaten, niet veel waarde aan deze verklaring hechtte. Toch wees hij verdere onderhandelingen met de Franse regering niet van de hand. In maart 1573 had hij op de jaarmarkt te Frankfort langdurige besprekingen met een andere Franse afgezant, Gaspar de

Schonberg, en bereikten zij overeenstemming over de tekst van een tussen Oranje en de Franse koning te sluiten verdrag. Hierin zou worden bepaald dat, indien Karel IX de wapens tegen Spanje opnam, Holland en Zeeland hem in plaats van Filips II als landsheer zouden erkennen en in deze twee gewesten zowel de katholieken als de gereformeerden vrijheid van godsdienst zouden genieten.

Mocht de Franse koning niet bereid zijn openlijk aan de strijd tegen Spanje deel te nemen, dan zou hij een subsidie van 300.000 gulden aan de opstandelingen moeten verstrekken, terwijl hem het landsheerlijk gezag zou toevallen over alle Nederlandse gebieden die op Spanje zouden worden veroverd. In beide gevallen zou de prins zich er bovendien toe moeten verplichten geen vrede met Filips II te sluiten zonder toestemming van de Franse regering.¹⁴⁹

Oranje achtte deze bepalingen te bezwaarlijk. Volgens hem zouden de Staten van Holland liever door hun wettige vorst worden getiranniseerd dan door een vreemdeling. Toch besloot hij, naar het schijnt zonder hierin de Staten te kennen, twee van zijn vertrouwelingen naar Frankrijk te zenden om daar over het sluiten van een anti-Spaans verdrag te onderhandelen. De prins stelde voor dat indien Karel IX aan Spanje de oorlog verklaarde, alle op de vijand te veroveren gebieden onder diens gezag zouden vallen. In Holland en Zeeland zou de Franse koning zich echter met de titel van beschermheer en verdediger tevreden moeten stellen. Hieruit blijkt dat de veelal gehuldigde opvatting als zou Oranjes streven er altijd op gericht zijn geweest één onafhankelijke groot-Nederlandse staat te stichten onjuist is. In de instructie van de prins was verder geen sprake van godsdienstvrijheid voor de katholieken in Holland en Zeeland, terwijl hij het wél een vereiste achtte dat Karel IX dit recht aan de hugenoten verleende. Dit laatste beschouwde hij van het grootste belang, niet zozeer omdat hij zich het lot van de Franse protestanten sterk aantrok, maar omdat hij ervan overtuigd was dat zolang de godsdienstoorlog in Frankrijk woedde, nooit veel steun van betekenis vanuit dit land kon worden verwacht.¹⁵⁰

Oranjes voorstellen vonden geen gunstige ontvangst aan het Franse hof. De meeste raadsheren van de kroon wantrouwden Oranje en Lodewijk als gevaarlijke onruststokers, die, zoals de zegelbewaarder Jean de Morvilliers het uitdrukte, liever de gehele wereld ondersteboven wilden keren dan genoeg nemen met hun berooide staat.¹⁵¹ Catharina de Medici, bij wie in deze tijd meer dan bij de koning de leiding van de regering berustte, was van oordeel dat Frankrijk veel te innerlijk verdeeld was om een oorlog tegen Spanje te voeren. Wel wenste zij Oranje en Lodewijk te vriend te houden, want zij behoefde steun voor de verkiezing van haar lievelingszoon Hendrik tot koning van Polen. Verder wilde zij de opstand in de Lage Landen gaande houden, niet alleen omdat hierdoor Spanjes macht werd beknot, maar ook omdat zij vreesde dat anders Oranje en

Lodewijk weer net zoals in 1569 hun diensten aan de hugenoten zouden aanbieden. Daarom werd in de herfst van 1573 een bedrag van 120.000 Franse kronen (ongeveer 180.000 Hollandse gulden) aan Lodewijk overgemaakt. Dit was een welkome bijdrage tot de financiering van de legermacht waarmee Lodewijk zijn broer te hulp wilde komen. De enige andere belangrijke geldschieter was Jan van Nassau, die zich al diep in de schulden had gestoken om Oranjes veldtocht van 1568 te helpen bekostigen en nu wederom een groot deel van zijn armoedige graafschap verpandde om de voor Lodewijks invasieleger benodigde geldsommen bijeen te brengen.¹⁵²

Lodewijk van Nassau was toegezegd dat Franse troepeneenheden zich bij de zijne zouden voegen en dat nog meer financiële steun van de Franse regering te verwachten was. De nieuwe anti-Spaanse koers die de Franse buitenlandse politiek nu genomen scheen te hebben, droeg nog meer dan het ontzet van Alkmaar en de andere tegenslagen die Alva in de herfst van 1573 te verduren had, bij tot het grotere vertrouwen waarmee Oranje in deze tijd de toekomst tegemoet begon te zien. Net zoals in het voorjaar van 1572 vleide hij zich ermee dat met Franse bijstand het gehele vaderland uit de Spaanse tirannie zou worden verlost.

Zijn hoop was echter niet zoals in 1572 vooral op Karel IX en de hugenoten gevestigd, maar op 's konings jongste broer, de zeer eierzuchtige hertog van Alençon, die meer bekendstaat onder de door hem in 1576 verworven waardigheid van hertog van Anjou. In de herfst van 1573 was er sprake van dat deze als aanvoerder zou optreden van de Franse strijdkrachten die aan Lodewijks inval in de Lage Landen zou deelnemen. In deze tijd werd er ook onderhandeld over een huwelijk tussen Alençon en koningin Elizabeth, waarmee eveneens de Nederlandse opstand zeer gebaat zou zijn. Want hun echtverbintenis zou Frans-Engelse relaties ten goede komen en de weg kunnen banen voor een offensieve en defensieve alliantie die tegen Spanje gericht was, en behalve door Frankrijk en Engeland ook door Oranje en een aantal Duitse vorsten ondertekend zou kunnen worden. Oranje was begrijpelijkerwijs met deze kans op een verbetering van Frans-Engelse betrekkingen zeer ingenomen en het was ongetwijfeld met diens volledige instemming dat Lodewijk van Nassau op 10 april 1573 een schrijven aan koningin Elizabeth richtte om haar een huwelijk met Alençon aan te bevelen.¹⁵³ Er was nog een andere reden waarom Oranje in deze en latere jaren zoveel van deze broer van de Franse koning verwachtte. Als een eventuele troonopvolger die de zaak van de hugenoten gunstig gezind scheen te zijn, kon deze prins een essentiële bijdrage leveren aan een duurzame beslechting van de Franse godsdienstgeschillen, die de regering verhinderden haar traditionele anti-Habsburgse politiek te voeren. Toen Karel IX in mei 1574 kinderloos overleed en diens oudere broer en wettige opvolger in Polen vertoefde, spoorde Oranje zijn Duitse vrienden

aan diens terugkeer naar Frankrijk te beletten zodat Alençon zich van de troon meester kon maken.¹⁵⁴

Maar al deze verwachtingen van de prins werden de bodem ingeslagen. De Franse troepen die zich bij die van Lodewijk zouden voegen, kwamen te laat aan om aan de slag op de Mookerhei deel te nemen en Lodewijks leger werd verpletterend verslagen, terwijl een huwelijk tussen Alençon met Elizabeth op onoverkomelijke bezwaren in Engeland stuitte en Catharina de Medici wist te verhinderen dat haar jongste zoon naar de macht greep.

Het is niet onbegrijpelijk dat in deze tijden van nieuwe tegenslagen Oranje soms de wanhoop nabij was. Zijn bange voorgevoelens luchtte hij in een schrijven van 7 mei 1574 aan zijn broer Jan, een van de meest persoonlijke brieven die van hem bewaard is gebleven. Hierin kondigt hij nieuwe pogingen aan om steun van buitenlandse vorsten te verkrijgen maar aanvaardt hij een mislukking hiervan met een zekere berusting. ‘Ware er geen enkele te vinden die hiertoe bereid zou zijn,’ zo betuigt hij, ‘en zouden wij door gebrek aan hulp omkomen, in Gods naam dan zij het zo. Ons blijft dan toch altijd de eer gedaan te hebben wat geen ander volk vóór ons heeft gepresteerd: dat wij ons in zo'n klein land zonder enige bijstand verdedigd en instandgehouden hebben tegen zo grote en verschrikkelijke krachtsinspanningen van machtige vijanden. Naar ik hoop, zullen de arme inwoners, door iedereen verlaten, toch willen blijven voortvechten... En mocht het Gods wil zijn dat wij worden gekastijd en geheel ten gronde gaan, dan zal het de Spanjaarden nog de helft van Spanje, zowel in goederen als mensen, kosten voordat zij met ons hebben afgerekend.’¹⁵⁵

Huwelijk met Charlotte de Bourbon

Oranjes eenzaamheid

In januari 1575 zond Oranje Marnix naar het hof van de paltsgraaf Frederik III te Heidelberg om hem de hand te vragen van Charlotte de Bourbon. Deze Franse prinses van den bloede, die spoedig na haar geboorte door haar vader, de hertog van Montpensier, aan de zorgen van haar tante, de abdis van Jouarre, was toevertrouwd en op twaalfjarige leeftijd tegen haar zin tot opvolgster van haar tante was verkozen, was in 1572 om godsdienstige redenen uit de abdij naar de Paltis gevlucht. Oranjes beweegredenen om met haar te trouwen waren van zuiver persoonlijke aard. Het was een van de weinige belangrijke beslissingen in zijn leven waarmee hij geen enkele politieke belangen, maar uitsluitend zijn eigen welzijn beoogde te behartigen.

Over Oranjes privé-leven in de jaren dat hij zich volledig voor de verdediging

van Holland en Zeeland inzetten, is heel weinig bekend. We beschikken niet over dagboeken of memoires van zijn naaste medewerkers of Hollandse burgers die ons zouden kunnen inlichten over zijn levensgewoontes en gemoedstoestand. Over deze onderwerpen zijn slechts enkele spaarzame gegevens te vinden in zijn vertrouwelijke brieven aan zijn familieleden in Duitsland. Hieruit blijkt wel dat hij zich dikwijls eenzaam en verre van gelukkig voelde. Hij miste sterk de ‘douce compagnie’ van zijn naaste verwanten en andere leden van de hoge adel. Voor het eerst in zijn leven was hij voornamelijk aangewezen op de omgang met Hollandse burgers en landjonkers, wier levensstijl hij niet deelde en wier taal hij niet geheel machtig was. Hij had, zo klaagde hij in een van zijn brieven aan zijn broers, absoluut niemand die hem in het vervullen van zijn zware taak kon bijstaan.¹⁵⁶ Vol verwachting zag hij in 1573 en in het begin van 1574 uit naar de komst van Lodewijk en Hendrik van Nassau en hun dood in de slag op de Mookerhei was een van de zwaarste slagen die hem in deze moeilijke jaren troffen. ‘Ik wil u wel bekennen,’ zo schreef in de hierboven reeds vermelde meer persoonlijke brief aan zijn enig overgebleven broer Jan, ‘dat mijn hoofd zo duizelt van de vele zaken die mijn aandacht vragen en van de smart en verslagenheid over het verlies van mijn broers, aan wier dood ik niet twijfel, dat ik nog nauwelijks weet wat ik doe.’¹⁵⁷

Meer dan enig ander edelman van zijn tijd had Oranje de gave om met personen van lagere stand om te gaan. Hij wist, zoals Granvelle eens opmerkte, hoe men door een biertje met een man uit het volk te drinken diens gunst kon winnen.¹⁵⁸ Maar dit betekent nog niet dat hij, zoals soms is aangenomen, in de loop van zijn langdurig verblijf in Hollandse en Zeeuwse steden zich de opvattingen en gewoontes van een gewone burger begon aan te meten. Zoals bijna al zijn tijdgenoten trok hij nooit in twijfel dat leden van de adel tot een bevoorrechte positie in de samenleving gerechtigd waren en dat zij de aangewezen personen waren om leidende functies in de regering en de krijgsmacht waar te nemen. Ook bleef hij de staat van een grand seigneur voeren, en niemand zou in deze tijd anders verwacht hebben. Al kon hij weinig gelegenheid meer vinden voor zijn geliefkoosde tijdverdrijven zoals jacht en wapenspel, zijn hofhouding was niet minder kostbaar dan in de periode dat hij in Breda of Brussel geresideerd had. In het eerste halfjaar dat hij in het Agathaklooster te Delft woonde, bedroegen de kosten van zijn keuken niet minder dan 14.631 gulden,¹⁵⁹ zeker een enorm bedrag als men bedenkt dat een predikant van de nieuwe religie zich in deze tijd gelukkig mocht prijzen indien hem per jaar 300 gulden voor zijn diensten werd uitbetaald.

Oranjes tafel was in de regel voorzien van het fijnste voedsel zoals allerlei soorten pasteien en confituren en een overdaad van vis en vlees, terwijl de wijn ook rijkelijk vloeide. Een belangrijke reden voor deze luxe was natuurlijk dat hij geregeld als gastheer van vooraanstaande persoonlijkheden uit binnen- en buiten-

land diende op te treden. Maar aan tafel vond hij ook een welkome ontspanning van de zware lasten die op zijn schouders rustten. Want hij schepte altijd groot genoeg in een oudvaderlandse droom aan een welvoorzien dis. Volgens Everard van Reyd, de enige geschiedschrijver van de Nederlandse opstand die Oranje persoonlijk goed heeft gekend, verbaasden Oranjes tafelgenoten zich erover dat hij ook in de meest benarde tijdsomstandigheden zich in hun bijzijn zo vrolijk betoonde.¹⁶⁰

Van Reyd was van mening dat de door Oranje aan den dag gelegde opgewektheid slechts voorgewend was om zijn medewerkers een hart onder de riem te steken. Zeker is het dat de vele tegenslagen die hij in deze tijd ondervond, hem dikwijls zeer somber stemden. Hierbij kwam nog dat in de eerste twee jaren dat hij in Holland of Zeeland verbleef, zijn gezondheid veel te wensen overliet. Het wordt vermeld dat hij zich in november 1572 in Delft vestigde omdat de lucht van deze stad zo gezond zou zijn.¹⁶¹ Maar in het hierop volgende halfjaar had hij meer dan ooit van zijn oude kwaal, malaria, te lijden. Op 6 april schreef hij aan zijn oudste dochter Maria dat de aanvallen van de driedaagse koorts, waarmee hij de gehele winter te kampen had gehad, nog steeds niet wilden wijken. In de voorafgaande maanden was hij dientengevolge soms niet in staat geweest voldoende leiding aan 's lands zaken te geven. In januari 1573 was hij bijvoorbeeld te ongesteld om een bezoek aan het legerkamp te brengen, hoewel zijn aanwezigheid aldaar zeer gewenst was in verband met de verontwaardiging van het krijgsvolk over het ontslag van Lumey.¹⁶²

In augustus 1574 leed Oranje aan een veel ernstiger ziekte, die vele tijdgenoten voor de pest hielden, maar die wellicht een acute leverontsteking was. Hierop wijzen tenminste enkele symptomen: hij had een onlesbare dorst en kon geen enkel vast voedsel verdragen. Hij was zo verzwakt dat hij geen tien minuten kon opzitten zonder flauw te vallen en niet meer in staat was enige aandacht aan regeringszaken te schenken. Een hittegolf verergerde de toestand van de patiënt en eind augustus ging in binnen- en buitenland reeds het gerucht dat hij niet meer tot de levenden behoorde. Hij had, zoals de geschiedschrijver Bor bericht, zijn dienaren weggestuurd uit vrees ze met zijn ziekte te besmetten. Uitgeput lag hij in een kamer van de St.-Sebastiaansdoelen te Rotterdam. Hier vonden hem eind augustus enige boden uit Leiden, de stad die in deze tijd op het punt scheen te staan zich aan de vijand over te geven. Deze stonden erop de prins te zien zodat ze na de terugkeer naar hun stad het gerucht van zijn dood konden tegenspreken. Met zwakke stem gaf Oranje hun zijn blijdschap te kennen dat Leiden nog niet in vijandelijke handen was en gaf God hiervoor zijn dank. 'Van dit uur,' zo vermeldt Bor, 'begon hij te beteren en nam hij de zaak van het ontzet weer ter hand.'¹⁶³

De geleidelijke verbetering in de toestand van de prins was wellicht te danken

aan de goede zorgen van Pieter van Foreest, een van de bekwaamste geneesheren van zijn tijd, die aan Oranjes ziekbed was geroepen. Deze arts, die misschien terecht van mening was dat de inzinking van de prins vooral aan diens overmatige arbeid en groot verdriet over het sneuvelen van zijn broers te wijten was, schreef hem een ander diëet voor. In plaats van wijn en warme spijsen, kreeg hij voortaan kaneelwater, kersensap en andere frisse dranken toegediend, en allengs begon hij zijn krachten te herkrijgen. Eind september was hij voldoende hersteld om de geuzenvloot te inspecteren die zich over het onder water gezette platteland van Zuid-Holland een weg naar het belegerde Leiden trachtte te banen.

Het was enkele dagen later, op zondag 3 oktober, terwijl hij in de Waalse kerk te Delft de dienst bijwoonde, dat hem bericht werd dat Leiden ontzet was. Hij liet dit heuglijke nieuws direct van de kansel voorlezen en God den Heere voor de betoonde genade ‘met vrolijke en vurige harte’ bedanken. Hierop spoedde hij zich naar Leiden om daar orde op zaken te stellen. De prins was, zoals in deze tijd naar Duitsland werd gerapporteerd, weer ‘gants junck’ geworden.¹⁶⁴

Redenen voor het huwelijk met Charlottede Bourbon

Het is begrijpelijk dat Oranje in deze tijd waarin hij zich over zijn eenzaamheid beklaagde en zware zorgen zijn geesteskracht dreigden te ondermijnen, een sterke behoefte aan een levensgezellin gevoelde. Een nieuwe echtgenote was ook gewenst om leiding te geven aan zijn hofhouding en aan de opvoeding van de kinderen uit zijn eerste twee huwelijken, die tot dusver aan de hoede van Jan van Nassau waren toevertrouwd. Aan deze, die zijn oudere broers' huwelijksplannen ongeraden achtte en hem vermaand had voorlopig zonder vrouw te leven, gaf de prins een van de belangrijkste redenen voor zijn besluit opnieuw te trouwen te kennen: God, zo verklaarde Oranje, had hem niet de gave van seksuele onthouding verleend, en voor mensen zoals hij, voor wie een leven van kuisheid niet was weggelegd, had de Almachtige de staat van het huwelijk ingesteld. Met zijn besluit te hertrouwen, zo beweerde hij, volgde hij daarom ‘un commandement de Dieu’. Deze opmerkelijke verklaring impliceert dat Oranje er zeker van was dat indien hij niet weer in het huwelijk trad, hij zich aan een buitenechtelijke liefdesverhouding zou bezondigen en zodoende in strijd met Gods woord zou handelen.¹⁶⁵

In zijn jongere jaren had Oranje zeker niet zo zwaar aan de bezwaren van de vrije liefde getild. Het is bekend dat hij in de tijd tussen de dood van Anna van Buren en zijn echtverbintenis met Anna van Saksen een relatie had met Eva Elinx, uit welke verhouding zijn zoon Justinus werd geboren. Het is ook heel goed mogelijk dat hij, zoals niet alleen door de verwanten van Anna van Saksen maar ook door andere personen werd beweerd, zich gedurende zijn zo diep ongelukkige

tweede huwelijk aan overspel had schuldig gemaakt.¹⁶⁶ In de adellijke kringen waarin Oranje toen verkeerde, werd het immers met de huwelijkstrouw niet zo erg nauw genomen. Aan twee Duitse vorsten had Oranje zelfs in die tijd eens de mening verkondigd dat het huwelijk bestond om wettige erfgenamen voort te brengen en het geen zonde was om er bijzitten op na te houden.¹⁶⁷ Maar calvinistische predikanten hielden er over deze kwestie striktere denkbeelden op na. Zij achtten het al zeer bedenkelijk dat aan het stadhouderlijke hof gedanst werd en toneelvoorstellingen werden gegeven. Indien zulke betrekkelijk onschuldige wereldse vermaken geen genade in hun ogen vonden, moet wel aangenomen worden dat zij de prins duidelijk te kennen hebben gegeven dat hij als een aan de tucht onderworpen lidmaat van hun kerk een onbesproken liefdesleven diende te leiden.

Een van de meest prominente Nederlandse predikanten, Petrus Dathenus, die in deze tijd een raadsheer was van paltsgraaf Frederik III, speelde wellicht een belangrijke rol in de totstandkoming van Oranjes derde huwelijk. Het was niet alleen om te voorkomen dat de prins zich aan een buitenechtelijke verhouding zou bezondigen dat Dathenus en andere gereformeerde kerkdienaren Oranjes huwelijk met Charlotte de Bourbon begunstigde. Zij hoopten ook dat deze echtverbintenis met een overtuigend protestantse ten gevolge zou hebben dat de prins de bevordering van ‘de ware religie’ meer ter harte zou nemen. Want zij waren er bezorgd over dat hij niemand bij zich had die ‘Christus' zaak’ meer was toegedaan.

‘Wat baat het,’ zo verklaarde een andere vooraanstaande Nederlandse kerkdienaar, Gaspar van der Heyden in september 1573, ‘dat wij vele steden innemen, als Jeruzalem niet wordt opgebouwd?’¹⁶⁸

Het is zeer de vraag of Oranje Charlotte de Bourbon ooit ontmoet had voordat zijn in begin juni 1575 in Den Briel voet aan wal zette. Weliswaar wordt algemeen aangenomen dat hij in het voorjaar van 1572 bij gelegenheid van een bezoek aan het Paltse hof met haar zou hebben kennisgemaakt maar over zo'n bezoek is niets bekend. Indien het heeft plaatsgevonden, kan het slechts van zeer korte duur zijn geweest en op zijn hoogst tot een vluchtige kennismaking met Charlotte hebben geleid. De wel verkondigde opvatting dat Oranje toen een grote liefde voor haar had opgevat, moet zeker naar het rijk der fabelen worden verwezen. Wél zal hij van gemeenschappelijke kennissen vernomen hebben dat zij, in tegenstelling tot Anna van Saksen, een onzelfzuchtig karakter had en dat van haar verwacht kon worden dat zij zich naar zijn wensen zou schikken. Het feit dat Charlotte als prinses van den bloede tot de hoogste Franse adel behoorde, zal hem zeker ook niet onverschillig hebben gelaten, ook al had hij laten verluiden eerder een dochter van een gewoon burger te zullen trouwen dan in zijn staat van vrijgezel te

volharden.¹⁶⁹ Aan zijn toekomstige bruid liet hij weten dat zij zich geen illusies over hem moest maken: hij was reeds een oude man (13 jaar ouder dan zij, maar pas 42); verder had hij haar en mogelijke kinderen uit een huwelijk in financieel opzicht bitter weinig aan te bieden, daar het grootste deel van zijn bezittingen aan de kinderen uit zijn eerste twee huwelijken zou toekomen en hij bovendien zwaar met schulden was beladen. Voor Charlotte waren deze omstandigheden echter geen enkel bezwaar.

Scherpe kritiek op het huwelijk

Directe voordelen voor Oranjes berooide financiële toestand of voor de zaak van de Opstand waren van het huwelijk niet te verwachten. Als voormalige abdis bracht Charlotte geen enkele goederen ten huwelijk. En van politiek standpunt bezien kon de echtverbintenis eerder schadelijk dan voordelig worden beschouwd. Het is weliswaar verondersteld dat Oranje erop rekende dat een huwelijk met een Franse prinses zijn streven hulp vanuit Frankrijk te verkrijgen ten goede zou komen. Maar zijn huwelijk met een fervente protestantse paste niet in het door hem in deze tijd gevoerde beleid zich van de hugenoten te distantiëren om zodoende betere betrekkingen met het Franse hof en vooraanstaande Franse katholieken te kunnen aanknopen. Het huwelijk werd zeker niet gunstig ontvangen door de invloedrijke hertog van Montpensier, die zich met zijn dochter gebrouilleerd had nadat zij uit de abdij van Jouarre was ontvlucht. Ook Hendrik III was niet met het huwelijk ingenomen. Hij ging niet in op Oranjes verzoek zijn goedkeuring aan het huwelijk te hechten, verklarende dat dit de zaak van Charlottes vader was.¹⁷⁰

Het was vooral onder de Duitse protestantse vorsten dat Oranjes besluit wederom in het huwelijk te treden veel kwaad bloed zette. Met uitzondering van de calvinistische paltsgraaf Frederik III waren zij van oordeel dat Oranje hiermee een grote misstap beging. Het felste drukte zich de keurvorst van Saksen uit, de oom en voormalige voogd van Oranjes tweede vrouw. Door te hertrouwen gaf Oranje uiteraard grotere ruchtbaarheid aan de echtbreuk die door Anna van Saksen gepleegd was.

In zijn woede over de smaad die hierdoor zijn geslacht was aangedaan, schonk August van Saksen geloof aan de wildste geruchten die over Charlottes liefdesverhoudingen met Lodewijk van Nassau en Frederik III's zoon Johan Casimir de ronde gingen, en verlustigde hij zich in obscene bespiegelingen over het nieuwe echtpaar. Zelfs Willem, de landgraaf van Hessen, die Oranje tot dusver zeer gunstig gezind was, kon niets goeds over het huwelijk zeggen. Hij was van mening dat Oranje door zijn huwelijk meer schade aan de zaak van 'het Heilige evangelie' berokkend had dan indien hij Holland en Zeeland aan de vijand had prijsgegeven.

Het kwam hem voor dat Oranje zijn verstand verloren had: Charlotte was geen schoonheid, kinderen had Oranje zeker al in overvloed, en kinderen die uit het nieuwe huwelijk geboren zouden worden, had hij materieel niets aan te bieden. Hij betwistte bovendien Oranje het recht een nieuwe echtgenote te kiezen. Anna van Saksen was immers nog in leven en haar huwelijk met de prins was nooit formeel ontbonden. Hij achtte het heel goed mogelijk dat indien een onpartijdige echtscheidingsprocedure zou plaatsvinden, de uitspraak niet ten gunste van Oranje zou uitvallen. Want met August van Saksen was hij van mening dat Anna's wangedrag voor een groot deel aan Oranje te wijten was, die zich wel eerder dan zijn vrouw aan echtbreuk schuldig zou hebben gemaakt.¹⁷¹

Het is begrijpelijk dat het huwelijk evenmin de goedkeuring wegdroeg van Jan van Nassau. Want hierdoor dreigde deze zich de vijandschap op de hals te halen van de zo machtige verwanten van Anna van Saksen. Bovendien vreedse hij dat van hem gevraagd zou worden Anna de tegenwaarde uit te keren van Oranjes bezittingen waarop zij op grond van haar huwelijkscontract bij beëindiging van haar echtverbintenis aanspraak kon maken. Voor de eerste maal in zijn leven liet hij duidelijk zijn ontstemming blijken over een beslissing van zijn oudste broer. Hij somde de vele bezwaren op die aan het huwelijk verbonden waren en verzocht Oranje zijn plannen uit te stellen, zo niet op te geven. Tot Oranjes ergernis trachtte hij het vertrek van Charlotte naar Holland te verhinderen en weigerde hij hem de documenten toe te zenden die uitwezen dat Anna overspel had gepleegd.¹⁷²

Oranje legde de door zijn broer geopperde bezwaren naast zich neer en op 12 juni 1575 werd in Den Briel het huwelijk ingezegend. In scherpe tegenstelling tot de vorstelijke praal die veertien jaar eerder in Leipzig ter gelegenheid van zijn echtverbintenis met Anna van Saksen tentoon was gespreid, vond ditmaal de huwelijksvoltrekking in grote eenvoud plaats. De dag tevoren hadden vijf vooraanstaande Nederlandse predikanten een verklaring ondertekend waarin betoogd werd dat ten gevolge van het door Anna van Saksen gepleegde overspel haar huwelijk met Oranje was ontbonden en dat hij daarom gerechtigd was opnieuw in het huwelijk te treden.¹⁷³ Veel juridische waarde kan aan dit attest niet toegekend worden, daar de tegenpartij niet was gehoord en de documenten betreffende Anna's echtbreuk niet konden worden overgelegd. Dit was ook de mening van Charlotte, die geruime tijd de wettigheid van haar huwelijk betwijfelde.¹⁷⁴ En het is niet verbazingwekkend dat Oranjes tegenstanders beweerden dat hij zich aan bigamie had schuldig gemaakt.

In zijn brief aan Jan van Nassau waarin de prins zijn broers bedenkingen tegen een huwelijk met Charlotte ongegrond verklaarde, merkte hij op dat hij niet gewoon was op door hem noodzakelijk geachte besluiten terug te komen omdat vrienden en verwanten hierop aandrongen. In dit verband herinnerde hij zijn

broer eraan dat in 1568 velen uit zijn naaste omgeving hem hadden afgeraden als leider van het gewapend verzet tegen de Spaanse tirannie in de Nederlanden op te treden en dat hij desondanks zich ingezet had voor wat hij een rechtvaardige en godgevallige zaak beschouwde.¹⁷⁵

Deze vergelijking van zijn besluit te hertrouwen met zijn historisch zo uiterst belangrijke beslissing de wapens tegen de koning op te nemen, gaat echter nogal mank. Want het door Oranje in 1568 genomen besluit stortte hem in de grootste moeilijkheden, gaf aan zijn levensloop een geheel andere wending en oefende een diepgaande invloed op de loop van de Nederlandse geschiedenis uit. Zijn besluit om met Charlotte de Bourbon te trouwen had daarentegen geen politieke betekenis en sproot voort uit zijn grote behoefte aan een vrouw met wie hij zijn lief en leed kon delen.

Het huwelijk met Charlotte beantwoordde geheel aan Oranjes verwachtingen. Zij bleek een zeer onzelfzuchtige echtgenote te zijn, die hem een grote steun was in de volgende zeven jaren. Jan van Nassau, die haar huwelijk met Oranje had tegengewerkt, leerde haar spoedig waarderen. Volgens hem was zij een toonbeeld van deugd, vroomheid en verstandigheid en was het vooral aan haar te danken dat de prins ondanks de vele tegenslagen die hij te verduren had, altijd zo opgewekt en vol goede moed bleef.¹⁷⁶ Haar grootste zorg betrof steeds Oranjes welstand en zieleheil. Toen hij in het najaar van 1577 in Brussel en Antwerpen verbleef, leefde zij in voortdurende angst dat een moordaanslag op haar echtgenoot zou worden gepleegd, en verontrustte het haar dat hij wegens het in deze tijd nog in Brabant geldend verbod van de protestantse godsdienst niet ter kerk ging.¹⁷⁷ Charlotte was ook een zorgzame moeder, niet alleen voor de zes dochters die zij Oranje schonk maar ook voor de drie oudste uit diens eerste twee huwelijken geboren kinderen, die in september 1577 vanuit Dillenburg naar de Nederlanden verhuisden. Al heeft zij op Oranjes denkbeelden weinig of geen invloed uitgeoefend, het valt wel aan te nemen dat door zijn huwelijk met een overtuigd protestantse de kans dat hij tot de katholieke kerk zou terugkeren - waarop in katholieke kringen nog lange tijd werd gehoopt - geheel was verkeken. Na Charlottes dood in mei 1582 nam de prins echter een beslissing die nauwelijks haar goedkeuring kan hebben weggedragen: hij vertrouwde een van hun dochters, de driejarige Flandrina, toe aan de zorgen van Charlottes vader, die zich in het voorafgaande jaar met zijn dochter had verzoend. Dit betekende natuurlijk dat deze dochter katholiek werd opgevoed. In latere jaren werd zij abdis van een Frans klooster, een ambt dat zij in tegenstelling tot haar moeder met diepe geloofsovertuiging en grote voldoening vervulde.¹⁷⁸

Liever oorlog dan een onzekere vrede

Het initiatief tot het voeren van vredesonderhandelingen ging niet van Oranje uit, maar van zijn tegenstanders. Dit denkbeeld werd voor het eerst, in november 1573, door de Spaanse legerbevelhebber Julian Romero geopperd, en kort hierna ook door de door Alva benoemde stadhouder van Holland, de heer van Noircarmes. Deze vonden Marnix, die in deze tijd in Spaanse gevangenschap was geraakt en de toekomst somber begon in te zien, bereid om als bemiddelaar tussen hun regering en Oranje op te treden. De prins beschouwde het echter nutteloos op dit voorstel in te gaan. Hij beseftte dat zolang de zaak van de Opstand er zo hachelijk voorstond, de vijand niet genegen zou zijn aannemelijke vredesvoorwaarden aan te bieden. Ook Alva voelde er niets voor met zijn tegenstander in onderhandeling te treden en desavoueerde het door zijn ongeschikten genomen initiatief.¹⁷⁹

Alva's dagen als gouverneur-generaal waren echter al geteld en zijn opvolger Requesens, die eind november 1573 zijn functie aanvaardde, zag zich spoedig gedwongen een meer verzoeningsgezinde politiek te voeren. Het was hem duidelijk geworden dat voor een volledige onderdrukking van de Opstand grotere geldsommen vereist waren dan in de Nederlanden of Spanje konden worden opgebracht. In de nog koningsgezinde gewesten was bijna iedereen de oorlog moe en de in het voorjaar van 1574 bijeengeroepen vergadering van de Staten-Generaal weigerde de door de nieuwe landvoogd voorgestelde belastingen goed te keuren. Vanuit Spanje, dat op de rand van een staatsbankroet stond, vielen evenmin aanzienlijke geldsommen voor de oorlogsvoering te verwachten. Hierbij kwam nog dat de Duitse keizer, Maximiliaan II, die net zoals koningin Elizabeth vreesde dat Oranje de Fransen in het land zou roepen en de Nederlanden dan onder Franse heerschappij zouden vallen, er bij zijn zwager Filips II sterk op aandrang onderhandelingen met het opstandige bewind te voeren. Hiertoe gaf de koning op 31 maart 1574 schoorvoetend zijn toestemming, zij het op voorwaarde dat geen overeenkomst werd gesloten waardoor tekort werd gedaan aan het katholieke geloof en het koninklijke gezag.¹⁸⁰

Requesens vertrouwde de voorbereiding van een te houden vredesconferentie toe aan twee vooraanstaande vredesgezinde persoonlijkheden uit de zuidelijke Nederlanden: Elbertus Leoninus, een Leuvens jurist, die in het verleden Oranje als raadsman had gediend, en Thomas de Champagney, een anti-Spaans gezinde broer van Granvelle. Daar zij wisten dat vele inwoners van Holland en Zeeland de oorlog moede waren, hoopten zij dat Oranje en de Staten van deze provincies genoeg zouden nemen met een koninklijke proclamatie waarin algemene amnestie, teruggave van geconfisqueerde goederen en herstel van de privileges werden toegezegd. Zij koesterden de illusie dat de opstandelingen een zeer

tegemoetkomende houding ten aanzien van het netelige godsdienstvraagstuk zouden aannemen. Dit kwam hun heel goed mogelijk voor, daar Marnix in november 1573 Oranje had aangeraden zich met de koning te verzoenen, zelfs indien dit betekende dat alle protestanten het land zouden moeten verlaten. Indien een vurige calvinist vrijheid van godsdienstoefening voor de protestanten geen vereiste achtte, zouden volgens Leoninus en Champagney Oranje en de Staten van Holland en Zeeland zich op dit punt wel niet veeleisender betonen.

Maar het resultaat van de voorbereidende besprekingen, die in het voorjaar en de zomer van 1574 tussen Oranje en de gemachtigden van Leoninus en Champagney werden gevoerd, was verre van bemoedigend.

Hoewel Oranje en de Staten van Holland en Zeeland verzekerd werd dat Filips geheel met Alva's tirannieke beleid wenste te breken, waren zij niet bereid al hun vertrouwen in 's konings goedertierenheid te stellen en weigerden ze hun verontschuldiging aan te bieden voor hun opstandig gedrag. Een afgezant van Leoninus wees de prins erop dat er alle kans was dat zijn strijd tegen zijn zoveel machtigere tegenstander slecht voor hem zou aflopen en dat het daarom in zijn eigen belang was nu een vergelijk met de koning te treffen. Oranje weigerde echter in een schikking te treden die zijn volgelingen geen recht deed wedervaren. Zijn leven, zo verklaarde hij, zou wellicht tot een vroegtijdig einde komen, maar hierover maakte hij zich geen zorgen daar hij ervan verzekerd was dat hij niet roemloos zou sterven. Hij liet verder uitkomen dat de Staten nooit genoeg zouden nemen met een verbod van de protestantse godsdienst in Holland en Zeeland. Op zijn hoogst zouden zij godsdienstvrijheid aan de katholieken willen verlenen, maar alleen op voorwaarde dat protestanten hetzelfde recht in de andere gewesten werd toegekend. Wel werd door zijn toedoen het controversiële godsdienstvraagstuk niet aangeroerd in een officieel aan Filips gericht verzoekschrift dat de Staten in juli 1574 aan Champagney toestuuden. De prins beseftte dat alleen op dit punt er een ernstig verschil van mening bestond tussen de rebellen en de vele vredegezinden in de niet-opstandige gewesten. Door het te doen voorkomen alsof het godsdienstgeschil een probleem was van ondergeschikte betekenis dat gemakkelijk tot iedereen bevrediging in een toekomstige vergadering van de Staten-Generaal geregeld kon worden, wilde hij de indruk wekken alsof bijna alle Nederlanders dezelfde grieven tegen het Spaanse bewind hadden. Om dezelfde reden werd de koning buiten schot gehouden en de schuld van de onlusten aan Alva en andere heerszuchtige raadsheren van Filips toegeschreven. Het enige wat in het verzoekschrift gevraagd werd, was dat de uitheemse troepen het land verlieten en dat daarna de Staten-Generaal werden bijeengeroepen om orde op zaken te stellen.¹⁸¹

Dit waren ogenschijnlijk geen exorbitante eisen, zeker niet in de ogen van de

leden van de door Requesens in juni 1574 bijeengeroepen Staten-Generaal, die op hetzelfde hadden aangedrongen. Maar Champagny achtte het noodzakelijk dat de rebellen een onderdanigere toon aansloegen en zond daarom het verzoekschrift aan hen terug met de mededeling dat het van te weinig eerbied voor de koning getuigde om hem ter hand te worden gesteld.¹⁸² Maar na het ontzet van Leiden op 3 oktober, dat aantoonde dat met wapengeweld de strijd niet gemakkelijk te beëindigen viel, zag Requesens zich gedwongen minder veeleisend te zijn en besloot hij de opstandelingen te berichten dat een kopie van het zogenaamd oneerbiedige verzoekschrift per slot van rekening toch aan de koning was toegestuurd en door hem gunstig ontvangen was. Met deze boodschap zond hij Leoninus weer naar Oranje, hopende ditmaal diens instemming met het houden van vredesonderhandelingen te verkrijgen. Nadat de prins overleg met de Staten van Holland en Zeeland gepleegd had en had weten te bereiken dat een aantal ondiplomatieke passages uit het door de Staten ontworpen antwoord op het door Leoninus overgelegde schrijven van de landvoogd waren weggelaten, werd overeenstemming over het houden van vredesonderhandelingen bereikt, die op 3 maart 1575 te Breda werden geopend.

Aan de afgevaardigden van Oranje en de Staten van Holland was een uitgebreide instructie meegegeven waarin de voorwaarden waren vastgesteld waarop vrede kon worden gesloten. Deze behelsden onder andere de handhaving van de nieuwe godsdienstige orde in Holland en Zeeland en het vertrek van de jezuiten en de nieuwe bisschoppen uit de andere gewesten.

Wat Oranje betreft, werd verwacht dat zijn recht op de functies van admiraal-generaal en stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht zou worden erkend en al de door hem voor zijn veldtocht van 1568 gemaakte schulden zouden worden betaald. Weliswaar werd op advies van de prins besloten van deze vergaande eisen aanvankelijk geen gewag te maken en eerst de tegenpartij alleen maar te vragen een duidelijk antwoord te geven op het in het voorafgaande jaar ingediende verzoekschrift, waarin slechts werd aangedrongen op het vertrek van alle uitheemse troepen en op grote bevoegdheden voor de Staten-Generaal.¹⁸³

Op 14 maart werd dit antwoord door de gemachtigden van Requesens gegeven. Zij boden niet meer aan dan herstel van de privileges en algemene amnestie. Een vertrek van de Spaanse troepen en een bijeenkomst van de Staten-Generaal (maar met zeer beperkte bevoegdheden) werden niet uitgesloten geacht, maar pas nadat rust en orde in het land waren hersteld en de rebellen al hun steden, versterkingen, oorlogsschepen en krijgsmateriaal aan de koninklijke autoriteiten hadden overgeleverd. Verder achtten zij het vereist dat de katholieke godsdienst in Holland en Zeeland weer ongehinderd uitgeoefend werd en dat de protestanten binnen korte tijd het land verlieten. De koning, zo merkten ze op, had over al deze

kwesties zijn mening nog niet te kennen gegeven, maar zij waren ervan overtuigd dat indien hij zich niet met de gedane voorstellen kon verenigen, zijn eigen vredesvoorwaarden van niet minder grote edelmoedigheid zouden getuigen.¹⁸⁴

Voor Oranje en zijn aanhangers waren de vijandelijke vredesvoorstellen echter geenszins edelmoedig. Volgens hen zou zelfs de grootste tiran in de wereld niet zulke harde voorwaarden hebben gesteld. In hun repliek werd voor het eerst uitdrukkelijk melding gemaakt van twee essentiële eisen van de rebellen. In de eerste plaats maakten zij het duidelijk dat zij nooit zouden instemmen met een vertrek van de protestantse inwoners van Holland en Zeeland. Bovendien achtten zij het noodzakelijk verzekerd te zijn tegen een eventuele verdragsbreuk van hun tegenstander. Daar volgens hen de Spanjaarden nog steeds de laat-middeleeuwse opvatting huldigden dat men tegenover kettters niet zijn woord hoefde te houden (*haeticis non est servanda fides*), dachten zij er niet aan de wapens te strekken voordat de Spaanse troepen waren verdwenen en de Staten-Generaal waren bijeengekomen. Zij waren niet van plan, zo verklaarden zij, de fout van de schapen in de fabel van Aesopus te maken: die waren door de wolven verslonden omdat zij zich ertoe hadden laten verleiden hun waakhonden aan hun belagers uit te leveren. Het was niet, zoals veelal is aangenomen, alleen maar de godsdienstkwestie die overeenstemming te Breda in de weg stond, maar ook het probleem van de ‘assurantie’, dat wil zeggen de door Oranje en zijn volgelingen noodzakelijk geachte waarborgen dat de met hem gemaakte afspraken nagekomen zouden worden. Zoals op een na het afbreken van de Bredase vredesonderhandelingen geslagen penning te lezen stond, verkozen zij de staat van oorlog boven die van een onzekere vrede (*‘securius bellum pace dubia’*).¹⁸⁵

Volgens de afgevaardigden van Requesens was de verwerping van hun vredesvoorstellen niet in overeenstemming met de wensen van de bevolking in Holland en Zeeland. Om dit argument te ontzenuwen werd door toedoen van Oranje bepaald dat niet alleen de stedelijke vroedschappen, maar ook de gilden en de schutterijen gevraagd zouden worden hun oordeel over de vijandelijke vredesvoorwaarden te kennen te geven. Daar deze organisaties van de kleine burgerij over het algemeen meer anti-Spaans waren dan de stedelijke regenten, had deze regering voor de prins het voordeel dat er minder kans bestond dat de vijandelijke voorstellen werden aangenomen.

Een overeenkomstig effect had de bepaling dat ditmaal vijf stemmen zouden worden uitgebracht, waarvan één door Oranje zelf, één door de twee Gelderse stadjes Buren en Zaltbommel, waar de prins alles te zeggen had, en de overige drie stemmen door Holland en Zeeland. Het resultaat was een eenstemmig besluit de vijandelijke voorstellen te verwerpen.¹⁸⁶

Op 25 juni verklaarden de afgevaardigden van Oranje en de Staten van Holland

en Zeeland bereid te zijn een opmerkelijke concessie aan de tegenpartij te doen: zowel de godsdienstkwestie als het vraagstuk welke waarborgen hun gegeven zouden worden om te verzekeren dat een met hen gesloten overeenkomst zou worden nageleefd, zouden door een toekomstige vergadering van de Staten-Generaal worden geregeld. Dit moge een gewaagde concessie schijnen te zijn, daar een beslissing van de Staten-Generaal, waarin de twee opstandige gewesten een kleine minderheid zouden vormen, niet in elk opzicht gunstig voor hen zou uitvallen. Maar in feite was het risico niet groot want het was zeer onwaarschijnlijk dat Filips erin zou toestemmen een beslissing over deze belangrijke kwesties aan de Staten-Generaal over te laten. Want de koning was evenals Oranje ervan op de hoogte dat ook in de nog koningsgetrouwe gewesten bijna iedereen op het onmiddellijke vertrek van de Spaanse troepen aandrong en bereid was de protestanten in Holland en Zeeland zo niet godsdienstvrijheid, dan althans vrijheid van geweten toe te staan.¹⁸⁷ Deze concessie moet dan ook niet gezien worden als een laatste poging om een mislukking van de vredesonderhandelingen te voorkomen, maar had ten doel om het aan de koningsgetrouwe gewesten nog duidelijker dan te voren te doen voorkomen alsof er tussen hen en de opstandelingen geen enkel belangrijk verschil van mening bestond ten aanzien van de voorwaarden waarop de oorlog beëindigd kon worden. En dit schijnt ook de mening van bijna iedereen in de niet-opstandige provincies geweest te zijn. ‘Iedereen is ervan overtuigd,’ zo berichtte Requesens in juli 1575, na het afbreken van de onderhandelingen, aan de koning ‘dat de rebellen gelijk hebben. Het is ongelooflijk hoezeer de publieke opinie voor hen is ingenomen; men neemt alles aan wat zij beweren, als ware het de bijbel.’¹⁸⁸ Zelfs de door de landvoogd benoemde vredesonderhandelaars waren van mening dat men de opstandelingen niet voldoende tegemoet was gekomen.

Door met weinig buitensporige eisen voor den dag te komen had Oranje velen in de koningsgetrouwe gewesten ervan weten te overtuigen dat het falen van de vredesonderhandelingen niet aan hem maar aan Requesens of de koning te wijten was. Dit bleek ook duidelijk uit het advies dat in juni 1575 door de Brusselse Raad van State werd uitgebracht. Hierin werd Requesens aangeraden de twee oorspronkelijke eisen van de rebellen - het onmiddellijk vertrek van de uitheemse troepen en de bijeenroeping van de Staten-Generaal - in te willigen. Ook ten aanzien van de godsdienstkwestie betoonde de Raad zich toeschietelijker dan de landvoogd: weliswaar zou de protestanten in Holland en Zeeland geen vrije godsdienstoefening kunnen worden toegestaan, maar ze zouden hier wel mogen blijven wonen zolang ze de katholieken geen aanstoot gaven. In dit advies werd ook op het grote gevaar gewezen dat indien geen vrede werd gesloten, Oranje ertoe zou overgaan Holland en Zeeland in Franse handen te stellen en hierbij werd verwezen naar diens uitlating over het mooie meisje dat geen gebrek aan vrijers zou hebben.¹⁸⁹ Al werd in de Bredase vredesonderhandelingen geen overeenstemming bereikt, ze

kwamen Oranjes zaak wel ten goede. Beide partijen trachtten propaganda uit de besprekingen te slaan, maar alleen de prins slaagde hierin.

Na vernomen te hebben dat de vredesonderhandelingen waren afgebroken, verbrak Filips II, die negen maanden lang Requesens volledig in het ongewisse had gelaten omtrent de specifieke concessies die aan de opstandelingen mochten worden gedaan, eindelijk zijn stilzwijgen.

Hij betuigde volledig in te stemmen met het besluit van de landvoogd niet langer met de rebellen te onderhandelen. Van zulke kwade lieden, zo verklaarde de koning, viel niets goeds te verwachten. Hij vertrouwde er nu op dat met behulp van de scheepsmacht die in haven van Santander bijeengebracht werd, een einde aan de Opstand zou worden gemaakt.¹⁹⁰

Hernieuwd Spaans offensief

Al voordat de Bredase vredesonderhandelingen waren afgebroken, had het Spaanse leger een nieuw offensief geopend. Voor dit doel was door de stadhouder van Gelderland, de heer van Hierges, een grote legermacht op de been gebracht. Na het stadje Buren op 26 juni 1575 te hebben ingenomen, overmeesterde hij in begin augustus Oudewater, dat door zijn troepen werd uitgemoord. Dit lot werd bespaard aan Schoonhoven, dat zonder enige weerstand geboden te hebben aan het eind van deze maand zijn poorten voor de vijand opende. De toestand werd nog onrustbarender toen spoedig hierop de Spaanse troepen de schansen bij Krimpen aan de Lek innamen en het beleg voor Woerden sloegen. Gouda werd nu ernstig bedreigd en het viel te vrezen dat de zo oorlogsmoede bevolking van deze stad geen lange weerstand aan een vijandelijke belegering zou bieden. Ook in Dordrecht, waar Oranje toen vertoefde, begon het defaitisme de overhand te krijgen. Uit door zijn soldaten onderschepte brieven vernam hij tot zijn ontsteltenis dat vele vooraanstaande Dordtse burgers samenspanden om hun stad aan de vijand over te leveren. In een door hem bijeengeroepen vergadering van de vroedschap, die door een aantal van de samenzweerdere werd bijgewoond, liet hij deze brieven voorlezen. Hierop vielen, indien men een Utrechtse kroniekschrijver mag geloven, de door de prins bezwaarde regenten op hun knieën en smeekten zij hem om genade. Zeker is het dat enkele van hen uit de stad werden verbannen en dat een tweetal, waaronder een van Dordrechts meest welgestelde ingezetenen, Willem Oom, heer van Papendrecht, op verdenking van landverraad in verzekerde bewaring werd genomen.¹⁹¹

Tezelfdertijd liet Oranje verschillende maatregelen treffen om de voortgang van het nieuwe Spaanse offensief te stuiten. Een groot deel van het platteland in het oosten van Zuid-Holland werd op zijn bevel onder water gezet en troepen en

munitie werden naar het bedreigde Woerden gestuurd, waardoor deze stad zich met succes elf maanden lang tegen de vijand wist te verdedigen. Oranje bracht verder een bezoek aan Gouda, dat zich gedwongen zag meer garnizoen in te nemen. Toen zijn troepen begin maart 1576 erin slaagden de schansen bij Krimpen aan de Lek te heroveren, was het grootste gevaar voor Zuid-Holland geweken.¹⁹²

Een veel minder gunstig verloop had echter het offensief dat in de herfst van 1575 door de Spaanse strijdkrachten in Zeeland werd ingezet. In de vroege ochtend van 28 september slaagden zij erin om bij laag getij de wateren van de Zijpe, die St.-Philipsland van Duiveland scheiden, te doorwaden. De rebelse troepen die hen bij hun aan land komen opwachtten, namen spoedig de vlucht, nadat hun bevelhebber, Charles de Boisot, door een kogel dodelijk getroffen was. Hierop maakten de Spaanse soldaten zich zonder veel tegenstand te ontmoeten van Duiveland meester. Op Schouwen werd wat meer verzet geboden, maar Zierikzee, de enige belangrijke stad op dit eiland, scheen niet bereid te zijn de vijand te weerstaan. De stad werd door Mondragon, de bevelhebber van de Spaanse legermacht, zeer gunstige voorwaarden van overgave aangeboden, en in een op 12 oktober belegde vergadering van de vroedschap, waartoe ook vertegenwoordigers van de schutterij waren uitgenodigd, werd in principe besloten op het vijandelijk aanbod in te gaan. De burgers, zo trachtte de magistraat zich later tegenover Oranje te verontschuldigen, hadden van zijn soldaten, die zij als vrienden in de stad hadden binnengelaten, zoveel te verduren gehad, dat zij het onmogelijk achtten dat de vijandelijke troepen zich nog ergerlijker zouden gedragen.¹⁹³ Weliswaar werd door enkele legerkapiteins protest tegen de beslissing aangetekend.

Het was vooral Nicolaas Ruychaver, een voormalig watergeus, die zijn verontwaardiging over de onheldhaftige houding van het stadsbestuur op onmiskenbare wijze te kennen gaf. In een vergadering met de Zierikzeese bewindslieden begon hij geweldig tegen hen uit te varen. Toen deze in hun besluit bleven volharden, greep hij naar zijn geweer en bracht hij aan een van de verschrikte heren, die achter stoelen en tafels dekking zochten, een wond in de arm toe.¹⁹⁴

Nadat Oranje het alarmerende nieuws had gehoord dat het zo goed versterkte Zierikzee op het punt stond zich zonder slag of stoot aan de vijand over te geven, zond hij de burgers van de stad een lange brief toe, waarin hij wellicht meer dan in enig ander bewaard gebleven document al zijn talenten op het gebied van psychologische oorlogsvoering tentoonspreidde. Hij laakte de door de Zierikzeeërs betoonde flauwhartigheid en stelde hun Leiden en andere steden ten voorbeeld die zich vele maanden met succes tegen de vijand hadden verdedigd. Hij berichtte hun ook dat Franse, Engelse en Schotse troepen binnenkort zouden arriveren en dat alle maatregelen zouden worden genomen om de stad van de

benodigde voedselvoorraden, soldaten en munitie te voorzien. Indien zijn aanwezigheid in Holland niet zo dringend vereist was, zou hijzelf zich ook op staande voet naar Zierikzee hebben begeven. Hij verzekerde hun verder dat de vijand in een veel benardere toestand verkeerde dan de stad. Want de rebelse zeemacht zou in staat zijn alle toevoer naar het vijandelijke leger af te snijden, zodat het spoedig meer van hongersnood zou hebben te lijden dan de bevolking van Zierikzee. Indien de stad zich twee of drie maanden bleef verdedigen, zou volgens Oranje de vijand zich gedwongen zien een smadelijke aftocht te blazen. Ten slotte schetste hij het beklagenswaardige lot dat de inwoners te wachten stond indien zij op het vijandelijk aanbod gingen. In strijd met de door Mondragon gedane toezeggingen zouden zij door de Spanjaarden als slaven worden behandeld. Verder zou Oranjes vloot de haven van Zierikzee blokkeren en de stad worden uitgehongerd. Ook zou van hun lafhartigheid ten eeuwige dage schande worden gesproken. Hij besloot zijn vermanende brief met de woorden; ‘Mocht u uw vijanden liever geloven dan mij, dan verklaar ik voor God en alle mensen geen enkele schuld aan uw verderfenis te dragen.’¹⁹⁵

Oranjes schrijven werd op 22 oktober door de gouverneur van Zierikzee, Adriaan van Dorp, tweemaal aan de in de kerk verzamelde burgerij voorgelezen maar had niet het door Oranje gewenste effect. Bijna alle aanwezigen gaven te kennen de stad aan de vijand te willen overgeven. Dit werd echter voorkomen door het kordate optreden van Caspar van Vosbergen, de baljuw van Zierikzee. Deze trouwe volgeling van Oranje nam een krijgslist te baat, waardoor in overeenstemming met de wensen van de prins hardnekkig verzet aan het Spaanse leger werd geboden. Hij stelde aan Mondragon voor ook de Zeeuwse scheepsbevelhebbers in de overgave te betrekken en kreeg van hem permissie zich naar hen te begeven zogenaamd om hun instemming met zijn plan te verkrijgen, maar in feite om meer soldaten en munitie voor Zierikzees verdediging te verwerven. Op 24 oktober keerde hij met deze versterkingen terug en liet toen onmiddellijk zeven prominente Zierikzeese burgers, die de overgave van de stad hadden bepleit, arresteren en naar Middelburg wegvoeren.¹⁹⁶

Tijdens de zeven maanden durende belegering van Zierikzee deed Oranje al het mogelijke om de stad van voedsel en wapentuig te voorzien en de vijand schade te berokkenen. In de eerste twee maanden van het beleg was er nog geen ernstig gebrek onder de bevolking en liet het zich aanzien of de Spanjaarden niet in hun toeleg zouden slagen. Maar eind januari 1576 wist Mondragon de haven van Zierikzee te blokkeren en hierna werd het steeds moeilijker om de stad te bevoorraden.

Begin mei 1576, toen de toestand uiterst kritiek werd, begaf de prins zich naar Walcheren om persoonlijk de leiding van het ontzet van Zierikzee op zich te nemen. Zijn plan was om met een grote zeemacht onder het commando van Louis

de Boisot, de admiraal van Holland en Zeeland, de Spaanse blokkade te doorbreken. Maar de door middel van postduiven gezonden brief, waarin Oranje Zierikzee van de tijd en plaats van Boisots landing verwittigde, viel in Spaanse handen. Daarom stonden op 27 mei, toen Boisots schepen de kust van Schouwen naderden, Spaanse strijdkrachten gereed om hun landing te beletten. Het admiraalschip werd tot zinken gebracht en Boisot en een groot deel van de bemanning vonden de dood in de golven, terwijl de andere schepen onverrichterzake naar Walcheren moesten terugkeren. Ook na deze tegenslag trachtte de prins de Zierikzeeërs nog moed in te spreken door hun te berichten dat 2000 ‘fraaie en kloeke’ soldaten uit Schotland waren aangekomen en opnieuw beproefd zou worden hen uit hun nood te verlossen. Maar ook deze poging de stad te ontzetten faalde omdat de vijand hiervan hoogte had gekregen. Zierikzee had nu geen andere keuze dan te capituleren.¹⁹⁷

Nadat op 2 juli 1576 Spaanse troepen Zierikzee waren binnengedrongen, was Walcheren het enige Zeeuwse eiland van betekenis dat nog in Oranjes handen was. Uit vrees dat ook dit spoedig door de Spanjaarden zou worden overmeesterd, begon hier al menigeen een goed heenkomen te zoeken.¹⁹⁸ Ook in Holland waren vele invloedrijke personen tot de conclusie gekomen dat verdere tegenstand zinloos was. Als hun woordvoerder fungeerde Willem Oom van Papendrecht, de defaitistische oud-burgemeester van Dordrecht die in september 1575 op bevel van de prins in hechtenis werd genomen. Tot grote verontwaardiging van Oranje, die in deze tijd nog in Zeeland vertoefde, werd Willem Oom in begin juli door de Staten van Holland permissie gegeven naar Utrecht te reizen om daar met de koninklijke autoriteiten over vredesvoorwaarden te onderhandelen. Tegenover Oranje trachtten de Staten hun eigengereid besluit te rechtvaardigen door te verklaren dat dit bestemd was om het volk, dat vuriger dan ooit naar vrede verlangde, enige genoegdoening te verschaffen.¹⁹⁹ Deze moedeloosheid van de bevolking zou echter niet van lange duur zijn. Spoedig zou blijken dat de zege van de Spaanse wapenen in Zeeland een Pyrrusoverwinning geweest was.

Opdracht van de hoge overheid

De ernstige tegenslagen die de zaak van de Opstand in 1575 en 1576 te verduren had, werden door Oranje voor een groot deel geweten aan verschillende gebreken in het bestaande regeringsstelsel. Een van deze tekortkomingen was dat de opbrengst van de voor de bestrijding van de oorlogskosten geheven belastingen door de lokale autoriteiten dikwijls voor andere, minder essentiële doeleinden werd gebruikt. Een ander groot bezwaar was volgens hem dat de Staten of de stedelijke autoriteiten zich soms aanmatigden hem voor te schrijven hoe hij de

oorlog tegen de vijand diende te voeren. In de zomer van 1574 weigerde Gouda bijvoorbeeld de door Oranje voorgestelde lening goed te keuren tenzij diens plan voor het onder water zetten van het Zuidhollandse platteland niet ten uitvoer werd gelegd.²⁰⁰ ‘Het viel te vrezen,’ zo waarschuwde hij in deze tijd, ‘dat wij nog meer verliezen zullen lijden indien degene die het regeringsbeleid moeten uitvoeren, de zaken niet beter behartigen.’²⁰¹ In het algemeen waren volgens hem de Staten en de stedelijke bewindslieden te traag in het nemen van beslissingen en bemoeiden zij zich te snel met het uitvoerend beleid. Hij achtte het daarom noodzakelijk van grotere volmachten te worden voorzien in alle zaken die de oorlogsvoering betroffen. Ook was hij van mening dat een veel nauwere samenwerking tot stand diende te komen tussen de drie kwartieren van het rebellenbolwerk. Te dien einde drong hij aan op het sluiten van een unie tussen Holland en Zeeland en het invoeren van overal op gelijke voet te heffen belastingen die uitsluitend voor de betaling van de krijgsmacht mochten worden gebruikt.

Aanvankelijk hoopte Oranje de tegenstand die de stedelijke regenten zo dikwijls aan zijn doortastende anti-Spaanse politiek boden, te kunnen breken door aan de kleine burgerij die in de schutterijen en de gilden was georganiseerd, een stem in de Staten te geven. Vooral in de eerste jaren van de Opstand vond zijn oorlogspolitiek meer steun bij deze klasse van de bevolking dan bij de stedelijke machthebbers. Het was bijvoorbeeld voor een groot deel aan de anti-Spaanse gezindheid van de schutterij en de gilden te danken dat in 1572 zo vele Hollandse steden zijn zijde kozen en dat in de volgende twee jaren Haarlem en Leiden zich zo hardnekkig tegen de vijand verdedigden. Het is daarom begrijpelijk dat de prins er in 1573 en 1574 herhaaldelijk bij de stadsbesturen op aandrong ook vertegenwoordigers van het gewone volk of ‘de gemeente’ als afgevaardigden naar de vergaderingen van de Staten van Holland te zenden.²⁰² Aan zijn dringende verzoeken dienaangaande werd echter, voor zover nagegaan kan worden, door geen enkel stadsbestuur gevolg gegeven. Wel werd in 1574 door de magistraat van Delft en Rotterdam soms overleg met de gilden of de schutterij gepleegd over kwesties van stadsbelang en werden in 1575 en 1576 in de meeste Hollandse en Zeeuwse steden vertegenwoordigers van deze organisaties gevraagd hun mening te kennen te geven over de door de vijand aangeboden vredesvoorwaarden en de door Oranje voorgestelde regeringshervormingen.²⁰³

Dit was echter het enige succes van alle pogingen van de prins om het machtsmonopolie van de stedelijke oligarchieën te doorbreken. Onder de kleine burgerij schijnt niet veel animo bestaan te hebben om medeverantwoordelijkheid voor de regering te dragen, en de meeste regenten hadden onoverkomelijke bezwaren tegen Oranjes populistische voorstellen, die volgens hen in strijd waren met de stedelijke privileges. Op den duur legde de prins zich neer bij het streven van de regenten om de lagere klassen van elke deelneming aan de regering uit te sluiten.

Hij tekende bijvoorbeeld geen enkel protest aan tegen het besluit van de Staten van Holland van 23 maart 1581, waarbij het de steden verboden werd gilden en schutterijen over 's lands zaken te raadplegen. Een belangrijke reden voor zijn inschikkelijkheid was vermoedelijk dat wegens de zware oorlogslasten de kleine burgerij langzamerhand al haar geestdrift voor Oranjes onverzoenlijke anti-Spaanse politiek verloor. Reeds in 1575 moet hij zich afgevraagd hebben of grotere volksinvloed wel gewenst was. Want toen de vijand in dit jaar een nieuw offensief in Zuid-Holland en Zeeland ondernam, bleek dat juist onder de lagere klassen oorlogsmoeheid onrustbarende vormen had aangenomen. In Dordrecht, dat in dit jaar door Spaanse strijdkrachten bedreigd werd, was de bevolking Oranje zo vijandig gezind dat hij zich hier nauwelijks meer in het openbaar durfde te vertonen en in Zierikzee was de schutterij niet meer te vertrouwen en drong zij op overgave aan de Spaanse belegeraars aan.²⁰⁴

Meer succes had Oranje met zijn voorstel hem met meer macht te bekleden, hoewel de Staten slechts node hiertoe overgingen. Al in maart 1573 drong Marnix hierop bij de Staten van Holland aan, zogenaamd niet in opdracht van de prins, maar ongetwijfeld met diens instemming. De Staten besloten over deze kwestie de mening van de stedelijke besturen in te winnen maar wegens gebrek aan overeenstemming bleef alles bij het oude.²⁰⁵ In juli 1574 werd deze kwestie opnieuw, ditmaal op aandrang van Oranje zelf, aan de orde gesteld en werd een commissie benoemd om hierover advies uit te brengen.²⁰⁶ Toen eind oktober van dat jaar over deze belangrijke aangelegenheid nog steeds geen beslissing was genomen, was het geduld van de prins uitgeput. Dit was vlak na het ontzet van Leiden en, al was hierdoor het grootste gevaar voorlopig geweken, Oranje vreesde dat, indien de Staten zich te veel met het regeringsstelsel bleven bemoeien, de vijand in een te verwachten nieuw offensief zijn doel zou weten te bereiken. In een geharnaste nota aan de Staten laakte hij de geringe ijver waarmee zij 's lands welzijn behartigden. In het bijzonder beklagde hij zich erover dat zij onvoldoende geldmiddelen voor de oorlogsvoering beschikbaar stelden en dat vele steden weigerden garnizoen in te nemen. Hij betuigde gaarne van de zware last die in de laatste twee jaren op zijn schouders had gedrukt, te willen worden ontheven, en wees erop dat dit voor de Staten het voordeel met zich meebracht dat zij hun traktement en de kosten van zijn lijfwacht niet langer zouden behoeven te betalen. Deze verklaring van Oranje liet niet na diepe indruk op de Staten te maken. In hun antwoord van 12 november verzochten zij hem 'in aller onderdanigheid zijn gelukzalige regering' te willen voortzetten en verklaarden zij zich bereid hem 'absolute macht, autoriteit en soeverein gezag' in het bepalen van het regeringsbeleid te verlenen. Weliswaar zou hij de regering dienen te voeren in overleg met de raad nevens Zijne Excellentie, maar zij verzekerden hem dat het advies van deze raad niet bindend voor hem behoefde te zijn. Voor zichzelf bedongen de

Staten heel weinig. Behalve dat hun van oudsher gebruikelijke goedkeuring voor het heffen van belastingen vereist zou blijven, wensten zij alleen gekend te worden in een verandering van de regeringsvorm en zouden een aantal hoge ambtenaren door Oranje uit een door hen opgemaakte voordracht moeten worden verkozen.²⁰⁷

Op verzoek van de prins werden de grotere bevoegheden die de Staten van Holland hem in november 1574 hadden toegekend, nader uitgewerkt in een formele akte van 11 juli 1575, waarin hem de Hoge Overheid voor de duur van de oorlog werd opgedragen. Hierin werd onder andere bepaald dat het hem zou vrijstaan alle beslissingen te nemen die hij in het belang van 's lands verdediging wenselijk achtte. In het bijzonder zou hij gerechtigd zijn garnizoen te leggen waar hij dat nodig oordeelde, een recht dat de landsheren nimmer was verleend.²⁰⁸ Hiermee was echter nog niet aan al zijn wensen voldaan.

De nieuwe Raad van State of Landraad die de Staten van Holland hadden opgericht om hem in zijn regeringstaak bij te staan, bleek te veel van de Staten afhankelijk te zijn en werd spoedig op Oranjes verzoek opgeheven. Bovendien bleef Zeeland nog weerspannig. Wegens de oppositie van Zierikzee werd de prins in deze provincie niet als de Hoge Overheid erkend en de op 4 juni 1575 tussen Holland en Zeeland gesloten unie had daarom weinig te betekenen. De nauwe samenwerking tussen het Noorderkwartier, Zuid-Holland en Zeeland die Oranje tot stand wilde brengen, werd pas het volgende jaar verwezenlijkt: op 25 april 1576, nadat Oranje opnieuw bedreigd had te zullen aftreden, indien zijn wensen niet werden verhoord, en het belegerde Zierikzee zijn tegenstand tegen het opdragen van de Hoge Overheid aan hem had opgegeven, werd te Delft de Unie tussen Holland en Zeeland gesloten. Hierin werd bepaald dat voortaan een groot aantal belastingen alleen voor de bestrijding van de oorlogskosten zouden dienen en dat deze in alle drie kwartieren op gelijke voet zouden worden geheven. Verder zou in elk kwartier een nieuwe raad van State, ook wel Gecommitteerde Raad genaamd, worden opgericht en zouden om het regionale zelfstandigheidsstreven te beteugelen zowel in de Gecommitteerde Raad van Zeeland als in die van het Noorderkwartier, drie Zuidhollanders zitting hebben, terwijl ook drie Zeeuwen en drie Noordhollanders aan alle besprekingen in de overeenkomstige Zuidhollandse raad zouden deelnemen.²⁰⁹

De Unie van Delft betekende geenszins het einde van het Hollandse en Zeeuwse particularisme. In de jaren 1572-1576 wist Oranje echter te verhinderen wat na 1576, toen ook de andere gewesten in opstand kwamen, wel gebeurde, namelijk dat het provinciale en stedelijke zelfstandigheidsstreven hoogtij vierde en de centrale regering geleidelijk bijna alle invloed op de gang van zaken verloor. In deze latere jaren eigenden ook in Holland en Zeeland de Staten en de stedelijke

autoriteiten zich een groot deel van de macht toe die zij in 1576 aan Oranje hadden toegekend. Maar totdat de prins in september 1577 naar Brussel vertrok, werd zijn gezag in deze twee provincies doorgaans geëerbiedigd.

Door de gehele wereld verlaten

Toen de opstandelingen in de zomer en het najaar van 1575 meer dan ooit in het nauw werden gedreven, stelde Oranje opnieuw pogingen in het werk om militaire en financiële steun vanuit het buitenland te verkrijgen. Al kon worden verwacht dat ten gevolge van de tussen Holland en Zeeland gesloten unie en de grotere macht die aan Oranje was toegekend, beter weerstand aan de vijand kon worden geboden, toch betwijfelde hij of het effect van de tot stand gekomen regeringshervorming voldoende zou zijn om te voorkomen dat het Spaanse leger aan elk verzet een einde maakte.

Net zoals de prins waren de meeste leden van de Staten er sinds het begin van de Opstand van overtuigd dat de strijd op den duur niet kon worden volgehouden tenzij buitenlandse hulp werd ontvangen. Maar in tegenstelling tot hem waren zij gedurende de jaren 1572-1574 nog niet bereid aan een buitenlandse vorst wiens steun zij hoopten te verwerven, de landsheerlijke macht op te dragen; in deze periode betuigden zij steeds het wettige gezag van de koning te willen eerbiedigen en volstrekt niet van zins te zijn van landsheer te veranderen. Ogenschijnlijk was Oranje in deze tijd een soortgelijke mening toegedaan. Hij ontkende zich aan rebellie schuldig gemaakt te hebben en beweerde de wapens niet tegen de koning maar alleen tegen Alva en diens handlangers te hebben opgenomen. In de door hem verspreide vlugschriften werd verklaard dat Filips II door zijn raadsheren was misleid en later zijn dwaling zou inzien en dan de bedriegers hun gerechte straf zou toedienen. Het valt echter te betwijfelen of Oranje zelf aan deze voorstelling van zaken enig geloof hechtte. Goed ingelicht als hij meestal was over wat er aan het Spaanse hof voorviel, zal het hem wel niet onbekend gebleven zijn dat de verantwoordelijkheid voor Alva's hardhandige politiek grotendeels bij de koning berustte. Wellicht achtte hij het niet uitgesloten dat Filips in de toekomst een zachtzinniger beleid zou voeren en wilde hij door de koning buiten schot te houden de weg tot verzoening openhouden. Maar in de fictie dat Filips een naïeve, door zijn raadsheren misleide vorst was, zal Oranje wel nooit hebben geloofd. Al in 1571 werd in een door hem geïnspireerd strijdschrift de stelling verdedigd dat hij het recht had zowel tegen de koning als tegen Alva de wapenen op te nemen, en in 1573 verzekerde hij aan de Engelse afgezant William Herle dat Filips de meest wraakgierige vorst ter wereld was en door zijn tiranniek beleid al zijn rechten op de Nederlanden had verbeurd.²¹⁰ Bovendien werd in het door Oranje in mei 1573

ontworpen verdrag met de Franse regering bepaald dat in geval de Franse koning de oorlog aan Spanje verklaarde, deze het soevereine gezag in alle op de vijand te veroveren Nederlandse gebieden zou mogen uitoefenen.

Toen de prins in oktober 1572 in Holland aankwam, besepte hij wellicht nog niet dat de meeste leden van de Staten en vele andere prominente burgers er erg tegen opzagen met de koning te breken. Want in de plakkaaten die hij in de volgende maanden uitvaardigde, liet hij na te vermelden dat deze door hem op gezag van Filips II werden afgekondigd. Maar tegen het weglaten van 's konings naam werd spoedig protest aangetekend door leden van het Hof van Holland, die ook weigerden hun functies te aanvaarden tenzij hun benoeming op naam van Filips geschiedde. Een van de raadsheren van het Hof was zo verontwaardigd over het feit dat zijn benoemingsbrief alleen op naam van Oranje was gesteld, dat hij deze in stukken scheurde.²¹¹

Hierna nam de prins de traditionele fraseologie in acht, zodat vele maatregelen die in feite tegen de koning waren gericht - zoals bijvoorbeeld de stichting van de universiteit van Leiden - gezegd werden genomen te zijn door Filips II na het advies ingewonnen te hebben van 'onze lieve neef, graaf Willem van Nassau, de prins van Oranje'. Een nog grotere eerbied voor het koninklijke gezag komt tot uiting in de petitie die in september 1573 door Oranje en de Staten van Holland aan Filips II werd gericht. In dit door Marnix opgestelde geschrift smeekten zij hem aan het tirannieke bewind van Alva een einde te maken en wezen zij de beschuldiging van rebellie van de hand; dit zou volgens hen majesteitsschennis geweest zijn, waardoor zij alle voorrechten verbeurd en de doodstraf verdiend zouden hebben.²¹²

Pas na de mislukte vredesonderhandelingen te Breda, die volgens Oranje duidelijk de onverzoenlijkheid van de koning hadden aangetoond, kwam hij tot de conclusie dat de fictie dat Filips een misleide, goedertieren vorst was, niet langer moest worden gehandhaafd. Want de nu zo dringend benodigde buitenlandse hulp zou moeilijk te verkrijgen zijn indien men aan de persoon die deze hulp kon verlenen, niet het opperste gezag aan een andere vorst kon worden opgedragen.²¹³ Op dit tijdstip werd dit voorstel nog verworpen, maar de prins kwam op deze kwestie terug toen de vijand in begin oktober Oudewater en Schoonhoven had ingenomen, met de belegering van Woerden was begonnen en - wat vooral onrustbarend was - Schouwen en Duiveland grotendeels in zijn macht had. Nu wees de prins de Staten erop dat men wegens de hopeloze financiële toestand de strijd zou moeten opgeven indien men niet van landsheer veranderde; de bevolking was oorlogsmoe en weigerde zwaardere lasten te dragen en toch moest de regering over aanzienlijk meer geld kunnen beschikken voor de betaling van de strijdkrachten, die anders aan het muiten zouden slaan. Door capitulatie als enig alternatief te stellen wist de prins zijn zin door te drijven. Alleen Gouda stemde

tegen en adviseerde nieuwe onderhandelingen met de vijand. Maar Rotterdam zal wel niet de enige andere stad zijn geweest waar de vroedschap pas na langdurige gedachtenwisselingen ermee instemde van landsheer te veranderen.²¹⁴

Over de vraag welke buitenlandse vorst het soevereine gezag moest worden aangeboden, bestond een ernstig meningsverschil onder de leidende figuren in het rebellenkamp. Dit was een van de weinige kwesties waarin Oranjes standpunt niet door vele van zijn naaste medewerkers werd gedeeld. De graaf van Culemburg, Paulus Buys en de broeders Boisot waren bijvoorbeeld zeer tegen Oranjes Fransgezinde politiek gekant en namen in deze tijd zelfs buiten zijn medeweten contact op met vooraanstaande personen in de Engelse regering.²¹⁵ Om verschillende redenen hadden ze grote bezwaren tegen de hertog van Alençon, die de prins tot landsheer wilde laten verkiezen. Deze Franse prins had zich al laten kennen als een gewetensloze en zeer onbekwame intrigant, die bijna elke zaak waaraan hij zijn naam leende, in diskrediet bracht. Het valt niet aan te nemen dat Oranje Anjous karakter en politieke bekwaamheid veel gunstiger beoordeelde. Hij wenste echter niet zo zeer diens steun te verwerven als die van Frankrijk, de enige macht in Europa die zich met Spanje kon meten. De belangen van deze twee landen waren in vele opzichten tegenstrijdig en net zoals vele andere prominente Europese staatslieden was Oranje van mening dat de vrede die in 1559 tussen Spanje en Frankrijk gesloten was, niet duurzaam kon zijn. Weliswaar wensten Hendrik III en Catharina de Medici vrede met Filips II te bewaren, maar Alençon, die ambieerde heer der Nederlanden te worden, zou de koning er wellicht toe kunnen dwingen zijn vredesgezinde politiek op te geven.

Weliswaar zag Oranje in dat zolang de godsdienstoorlog in Frankrijk woedde, hij geen staat op Franse steun kon maken. Daarom begon hij in 1575 zijn invloed aan te wenden om aan de in dit land woedende strijd een einde te maken. Terwijl Filips II, en tot op zekere hoogte ook koningin Elizabeth, uit vrees voor Franse interventie in de strijd in de Nederlanden, de twistende partijen in Frankrijk tegen elkaar trachtten op te zetten, beoogde Oranje daarentegen tussen hen te bemiddelen. Dit leidde in 1575 tot vriendschappelijkere betrekkingen met Hendrik III, wiens vredesvoorstellen door Oranjes afgezant Johan Julinus aan de hugenotenleider de prins van Condé werden overgebracht.²¹⁶ Al bleef Oranje voor de rechten van de hugenoten opkomen, toch trachtte hij hen ertoe te bewegen geen exorbitante eisen te stellen, daar anders geen duurzame vrede te verwachten was. Deze nieuwe rol van Oranje zette veel kwaad bloed bij vooraanstaande protestanten in Frankrijk en Duitsland. Ze verweten hem met hun vijand te heulen en zich alleen maar om eigen belangen te bekommeren. Oranjes onderhandelaar aan het Franse hof, de heer de Lumbres, werd er door hen zelfs van beschuldigd zich door Hendrik III te hebben laten omkopen.²¹⁷ Zeker is het dat de prins zich niet zoals

in 1569 nauw met de hugenoten wenste te verbinden. Om de Franse koning ter wille te zijn verbood hij de kaperkapiteins van Condé hun buit in Zeeuwse havens te verkopen. Van zijn kant stond Hendrik III toe dat een agent van Oranje, Charles de Beaulieu, zich in Calais vestigde om hier belastingen te heffen op alle goederen die via deze stad naar of vanuit de koningsgetrouwe Nederlanden werden vervoerd.²¹⁸

De hem bekritiserende hugenoten ried hij aan overeenkomstige gunsten van Filips II te verwerven, bewerende dat zij zodoende evenals hij de koningen van Frankrijk en Spanje tegen elkaar zouden opzetten en dat niet alleen zijn zaak maar ook die van de hugenoten ermee gebaat zou zijn indien een oorlog tussen deze katholieke vorsten zou uitbreken.²¹⁹

De vriendschappelijke betrekkingen die in de loop van 1575 tussen Oranje en het Franse hof werden aangeknoopt, wekten grote bezorgdheid in de zuidelijke Nederlanden, waar nu door velen gevreesd werd dat een inval van het Franse leger aanstaande was.²²⁰ Ook in Engeland schijnt men zich overdreven voorstellingen gemaakt te hebben van wat er tussen Hendrik III en de prins was afgesproken. Oranje, zo verzekerden de gezanten die Elizabeth in 1575 aan Filips en Requesens stuurde, ontving een maandelijks pensioen van de Franse koning en stond op het punt zich geheel in diens armen te werpen. Daarom zou een verzoening van Filips met de Nederlandse opstandelingen, waarvoor de koningin weer haar goede diensten aanbood, meer dan ooit gewenst zijn. Tezelfdertijd zond zij een gezant naar Oranje om hem te laten weten dat zij hem het uiterst kwalijk zou nemen indien hij Holland en Zeeland onder Franse heerschappij stelde.²²¹

In feite werd tussen Oranje en de Franse koning geenszins over een gezamenlijk optreden tegen de Spaanse overheersing in de Lage Landen onderhandeld. Hiervan kon geen sprake zijn zolang de vijfde godsdienstoorlog in Frankrijk nog voortwoedde. Weliswaar scheen in oktober 1575, toen de Staten van Holland het besluit namen van landsheer te veranderen, de vrede in Frankrijk in zicht. Oranje zond nu onmiddellijk de heer de Lumbres weer naar het Franse hof om te zien wat hier te bereiken viel. Daarom verzette hij zich niet tegen het voorstel van de pro-Engelse Staten van Holland en Zeeland om een gezantschap naar de Engelse koningin te sturen met de opdracht haar te verzoeken het soevereine gezag over de twee provincies te aanvaarden of, voor het geval dat zij hiertoe niet genegen was, althans financiële bijstand aan de opstandige gewesten te verlenen.²²²

Oranje stelde zich niet veel van de diplomatieke missie naar Engeland voor. In 1573 had Elizabeth duidelijk doen blijken dat zij zich niet met de rebellen wilde inlaten en sindsdien was haar sympathie voor de zaak van Oranje alleen maar afgenomen. Dit kwam door de grote schade die zijn zeemacht aan de Engelse handel op de koningsgetrouwe zuidelijke Nederlanden berokkende. Engelse schepen werden geregeld naar Vlissingen opgebracht en soms ontzagen Zeeuwse

zeekapiteins zich niet de bemanning van die schepen over boord te gooien. Al in augustus 1574 had Walsingham, die Oranjes zaak zo gunstig gezind was, hem gewaarschuwd dat Elizabeth geheel onder de invloed van haar Spaansgezinde raadslieden zou vallen, indien de Zeeuwen zich bleven vergrijpen aan het eigendom en het leven van Engelse onderdanen. Inderdaad werd er in april 1575 een overeenkomst tussen Elizabeth en Requesens gesloten waarin bepaald werd dat de contracterende partijen elkanders rebellen uit het land zouden zetten. Tot grote verontwaardiging van de prins vaardigde Elizabeth hierop een proclamatie uit waarin hijzelf zowel als een aantal van zijn vooraanstaande volgelingen als rebellen werd aangemerkt en het hun verboden werd voet op Engelse bodem te zetten. Verder werd een aantal Hollandse en Zeeuwse schepen door de Engelse autoriteiten in beslag genomen als represaille voor de opbrenging van Engelse schepen door Oranjes zeemacht.²²³

Ondanks alle Engelse betogen dat Oranje niet gerechtigd was de Engelse handel op de Spaanse Nederlanden te belemmeren, bleef hij voet bij stuk houden, en toen begin januari 1576 zijn afgezant Marnix samen met Paulus Buys en Jacob Maelson als afgevaardigden van de Staten van Holland in Londen aankwamen, scheen het niet uitgesloten dat er binnenkort een handelsoorlog tussen Engeland en de Nederlandse opstandelingen zou uitbreken. Dit was niet de enige reden waarom Elizabeth weigerde op Oranjes voorstellen in te gaan. In het verleden was zij soms genegen geweest Oranje enige gunsten te bewijzen omdat zij vreesde dat hij anders de Fransen in het land zou roepen. Maar het was haar nu duidelijk geworden dat er veel minder kans op Franse steun aan Oranje bestond dan deze had voorgegeven. Het resultaat was dat de afgezanten, zoals Walsingham al bij hun aankomst voorspeld had, met lege handen terugkeerden. Niet alleen wees Elizabeth de haar aangeboden soevereiniteit af, maar evenmin was zij bereid Oranje financiële hulp te verlenen. Wel beloofde zij zich het lot van de opstandelingen te zullen aantrekken indien Filips zich onverzoenlijk bleef betonen, maar zij dreigde ook tegen hun partij te kiezen indien zij zich met Frankrijk verbonden.²²⁴

Nadat in april de onderhandelingen in Engeland waren afgesprongen, besloot Oranje zijn geluk in Frankrijk te beproeven. Samen met enkele vooraanstaande leden van de Staten van Holland en Zeeland stelde hij een ontwerp op van een met de hertog van Alençon te sluiten verdrag. Hierin werd bepaald dat deze als graaf van Holland en Zeeland zou worden erkend op voorwaarde dat hij alle privileges zou handhaven en uitsluitend de uitoefening van de gereformeerde godsdienst zou toelaten. Voor de Staten werd geen grotere invloed op de regering bedongen dan zij onder Karel v hadden bezeten, behalve dat hun goedkeuring vereist zou zijn voor de benoeming van een gouverneur-generaal, een positie die waarschijnlijk aan Oranje was toebedacht. Op dezelfde dag waarop dit ontwerp-

verdrag werd opgesteld, 6 mei 1576, werd in Frankrijk de vijfde godsdienstoorlog beëindigd. In het vredesverdrag verkregen de hugenoten grotere voorrechten dan zij ooit genoten hadden en werd Alençon met gunsten overladen, zoals bijvoorbeeld het hertogdom Anjou. Er scheen daarom een goede kans te bestaan dat deze op het hem gedane aanbod zou ingaan. De hertog van Anjou, zoals hij zich voortaan zou noemen, bleek echter over onvoldoende geldmiddelen te beschikken om een leger op de been te brengen en de Franse koning dacht er niet aan financiële bijstand aan zijn broer te verlenen.

Bovendien had de zo benarde toestand waarin de Nederlandse opstandelingen zich in het voorjaar van 1576 bevonden, Anjous ijver hen te hulp te komen aanzienlijk bekoeld.²²⁵ Zijn hoop om heer der Nederlanden te worden had hij nog geenszins opgegeven, maar hij was wel tot de conclusie gekomen dat hij zijn ambitieuze plannen eerder zou kunnen verwezenlijken door met een dochter van Filips II te trouwen dan door een overeenkomst met diens rebelse onderdanen te sluiten.²²⁶

Een gezantschap dat sinds 1575 naar keizer Maximiliaan II was gezonden met het verzoek Holland en Zeeland onder de bescherming van het Duitse rijk te stellen, kreeg eveneens nul op rekest. Dit was ook de uitkomst van een missie naar de jongste zoon van de paltsgraaf Frederik III, Johan Casimir, aan wie in december 1575 honderdduizend gulden was aangeboden indien hij met een in Duitsland geworven leger aan de strijd tegen de Spaanse overheersing in de Nederlanden deelnam.²²⁷

Zo waren alle diplomatieke initiatieven van Oranje vruchteloos gebleven en kon hij in een brief van 16 juli 1576 aan Jan van Nassau er terecht over klagen dat de Nederlandse vrijheidsstrijders door de gehele wereld in de steek werden gelaten.²²⁸ Nadat in het begin van deze maand Zierikzee in vijandelijke handen was gevallen, bestond er inderdaad wel enige reden om de toekomst somber in te zien. De in het algemeen goed ingelichte geschiedschrijver Bor, die inzage had in vele, sindsdien verloren gegane archiefstukken, verhaalt dat zelfs Oranje in deze tijd alle moed had verloren. Hij zou voorgesteld hebben dat nadat alle dijken waren doorgestoken en het land aan de elementen was prijsgegeven, de inwoners die niet onder Spaanse overheersing wilden leven, zich zouden inschepen om elders een nieuw bestaan op te bouwen.²²⁹ Het valt niet aan te nemen dat dit voorstel serieus gemeend was, daar het om verschillende redenen onuitvoerbaar was. Indien de prins inderdaad van dit fantastische plan gewaagd heeft, dan deed hij dit waarschijnlijk om de bevolking de ernst van de toestand onder ogen te brengen en tot grotere inspanningen aan te sporen. Zeker is het dat de nood ten hoogste gestegen scheen.

Maar de redding was naderbij dan Oranje of een van zijn medestanders bevroedde.

Eindnoten:

- 1 FB 1572-1574, f.330 (nr. 77), 450v-451 (nr. 86), 456 (nr. 105), 459 (nr. 114); FB 1572-1574, f.330 (27 apr. 1573).
- 2 Bor, VII, 70; cf. FB 1572-1574, f. 309-310v (nr. 26,27).

- 3 ARA, Hof van Holland 4592 (Examinatie van Ghysbrecht van Duvenvoorde, 23 juni 1573); ibid. 382, f.6v-7v; cf. Kervyn, *Relations*, VI, 791-795; ARA, familiarch. Cousebant nr. 1056 en *Apologie*, 106-107.
- 4 *Archives*, IV, 238; FB 1572-1574, f.419 (nr. 12), 420 (nr. 15).
- 5 cf. 'Copie van eenen sentbrief aen Paulus Buys', in ARA, Hof van Holland 4592.
- 6 FB 1572-1574, f.42, 219v-220.
- 7 Ibid., f.93, 247v; cf. *Res. Holland*, 1581, p.17, 23.
- 8 FB 1572-1574, f.275v, 283, 382v-383 (nr. 223), 501v-502 (nr. 234), 504v-505 (nr. 246).
- 9 *Taciturne*, VI, 2-5.
- 10 *Archives*, IV,*35*-*36; cf. Kervyn, *Huguenots*, VI, 85.
- 11 Roger Williams, *The actions of the Low Countries* D.W. Davies red. (Ithaca, 1964) 90, 125; *Taciturne*, VI, p. xxii-xxv; FB 1572-1574, f.370v-371 (nr. 191), 401-401v (nr. 275); Kervyn, *Relations*, VI, 171-173; PRO, SP 104/162 f.53-57.
- 12 *Res. Holland*, 12 nov. 1574.
- 13 *Ibid.*, 17 sept. 1574; ARA, Hof van Holland 382, f. 65; *Notulen van de Staten van Zeeland 1574-1586* ('s-Gravenhage 1919) 22 sept. 1574 21-22; *Archives*, V, 86-87.
- 14 *Archives*, III, 419-425.
- 15 *Bor*, VI, 272, 283-284.
- 16 J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht en Delft in de zomer van 1572', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 57 (1942) 81-112; B.M. de Jonge van Ellemeet, *Geschiedkundig onderzoek naar den rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw* (Zierikzee, 1906) 13-31.; zie voor meer bijzonderheden over deze en andere in dit hoofdstuk aangestipte aspecten van de godsdienstige ontwikkeling in Holland in deze periode: A.C. Duke en R.L. Jones, 'Toward a Reformed polity in Holland, 1572-78', in A.C. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen, 1990) 199-226.
- 17 Fruin II, 'Nederland in 1571' 167-210; W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten*, II² (Amsterdam, 1867) 51-54; H. van Alfen, ed., *Kroniek eener kloosterzuster* ('s-Hertogenbosch, 1931) 35, 122-123.
- 18 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, I (Amsterdam, 1671) 548.
- 19 J. Meerbergen en B.A. Vermaseren, 'De martelaren van Roermond in 1572', in *Historische opstellen over Roermond en omgeving* (Roermond, 1951) 257-287.
- 20 W.J. Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572 tot 1581* (Haarlem, 1973) 14-15.
- 21 J. van Vloten, 'De beeldstorm te Delft in april 1573', in W. Mollen en J.G. de Hoop Scheffer, red., *Studiën en bijdragen op het gebied der historische theologie*, III (1876) 185-189; FB 1572-1574, f. 274-274v; *Archives*, IV, 62-63; J.H. van Dijk, 'Bedreigd Delft', *BVGO*, 6e reeks, dl. VI (1928) 177-198.
- 22 J.F. van Someren, ed. *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (Utrecht. 1896) 19, 152.
- 23 *Bor*, VIII, 130-131; Jonge van Ellemeet, *op.cit.* 70-71, GA. Rotterdam, vroedschapsresoluties 1574-1588, Oud-archief stad Rotterdam, inv. nr. 16, f. 58v-59, (2 okt. 1575).
- 24 *Archives*, VIII, 347; cf. FB 1572-1574, f. 356v-357v (nr. 153).
- 25 ARA, Collectie v.d. Dussen, aanwinsten 1911, XIII².
- 26 FB 1572-1574, f.244v-245, 447 (nr. 75), 507v-508 (nr. 257), 508v (nr. 260), 533 (nr. 353); GA Rotterdam, vroedschapsresoluties, f. I-IV, (8 dec. 1574).
- 27 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* ('s-Gravenhage, 1913) I, *65, *99.
- 28 *Bor*, VIII, 97.
- 29 R. Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau unter Graf Johann VI.* (Marburg, 1973) 91, 92 124; Van Schelven, 165.
- 30 A. Lacroix, ed., *Oeuvres de Ph. de Sainte Aldegonde. Correspondance et Mélanges* (Brussel, 1860) 228; A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht, 1939) 43-44.
- 31 N. Japikse, 'Kleine mededeling: Prins Willem's eerste avondmaal', *BVGO*, 7e reeks, dl. IV (1934), 110-111 en A.A. van Schelven 'Prins Willem's eerste avondmaal' Idem 232-236; J.H. Hessels, ed., *Ecclesiae Londino-Batavae archivum* (Cambridge, 1887-1889) II, 469; *Archives*, VIII, 482.
- 32 Brandt, *op.cit.*, 587-589, 609-610.
- 33 Brandt, *op.cit.*, I, 559; J.J. van Toorenenbergen ed. *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven. Werken der Marnix vereeniging* (Utrecht, 1885), 3e ser., dl. V, 152-156, 210.

- 34 Fruin, II, 247.
- 35 Brandt, *op.cit.*, 619, 621, 656; Alastair Hamilton, *Family of Love* (Cambridge, 1981) 90-92, 110; cf. B.J. Kaplan, 'Hubert Duijfhuis and the nature of Dutch libertinism', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 105 (1992) 1-29.
- 36 FB 1572-1574, f. 470-471v (nr. 149); cf. f.386v-387v (nr. 231).
- 37 *Archives*, VIII, 467.
- 38 Kervyn, *Relations*, VIII, 398; X, 476; *Archives*, VII, 235; VIII, 343; H. Cellarius, 'Ansätze einer oranischen Orientpolitik mit levantinischen Juden', *Nassauische Annalen*, 92 (1981) 59-60.
- 39 Bor, VIII, 119; IX, 140.
- 40 *Vriendelicke Vermaninghe aen de... Staten van Brabant...* (Delft, 1574) (K220).
- 41 *Taciturne*, III, p. lxiii, 426-427; Kervyn, *Huguenots*, IV, 202; BL, Galba C VI, dl. 1, f. 128. (Bref Discours... par les bourgeois de Bruxelles adressée aux Estats).
- 42 *Res. Holland*, 27 jan. 1567 (per abuis in deel over jaar 1566 opgenomen); R.C. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van de Nederlandsche vrijheidsoorlog*, II ('s-Gravenhage, 1898) 173-176.
- 43 Reeds op 10 april 1573 had Oranje er bij de Zeeuwse steden op aangedrongen 'Staatsgewijze' te vergaderen (FB 1572-1574 f. 445v-446 (nr 73)).
- 44 Bakhuizen van den Brink, *op.cit.* II, 190-211.
- 45 KHA, A11-XIV C - B 36.
- 46 Bor, VI, 283-285; cf. KHA, A11 - XIV B 26a -1.
- 47 Bor, VI, 312.
- 48 H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz. Coornhert* (Amsterdam, 1978) 68-69.
- 49 R. Fruin, *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616* ('s-Gravenhage, 1893) 119; cf. I.H. van Eeghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz.* I (Groningen, 1959) 101-102.
- 50 FB 1572-1574, f. 278, 308-310v (nr. 23, 26, 27); Bor VI, 310-315.
- 51 FB 1572-1574, f.20v, 334 (nr. 91); f. 453-453v (nr. 94); Kervyn *Relations*, VI, 791-795.
- 52 FB 1572-1574, f. 344 (nr. 116); Kervyn, *Relations*, VI, 839-842; KHA, A 11 XIV C - B 39 en A 11 XIV E, 30; Bor, VI, 314-315; J.B. ridder, de van der Schueren, *Louis Boisot* (Leiden, 1894) 8-9.
- 53 FB 1572-1574, f. 20v, 24; Bor, VI, 315; E. Poncelet, 'Guillaume de la Marck, seigneur de Lummen, chef des gueux de mer, 1542-1578', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 100 (1936) 5-91, 38-41; *Archives*, V, 323.
- 54 J. Smit, De omzetting van het Hof van Holland in 1572, *BVGO*, 6e reeks, dl. 2 (1925) 179-223.
- 55 Cf. H.G. Koenigsberger, 'Why did the States-General of the Netherlands become revolutionary in the sixteenth century?', *Parliaments, Estates and representation*, II, 2 (1982) 103-111. Herdruk in *Politicians and virtuos* (Londen 1986) 63-76, 70.
- 56 Cf. Alexander Gordon, *De potestate Guilielmi I, Hollandiae sub Philippo II gubernatoris, cum ordinaria tum extraordinaria* (Leiden, 1835) 70-76.
- 57 Richard Dinothus, *De bello civili Belgico libri VI* (Bazel, 1586) 400-401; H. Brugmans, ed., *Correspondentie van Robert Dudley, graaf van Leycester* (Utrecht, 1931) II, 400-401.
- 58 Zie bijv. de brief van Dirck Jansz. Lonck aan burgemeesters van Gouda van 18 nov. 1572 (GA Gouda, OA 145 C).
- 59 Zie bijv. ARA Hof van Holland 382, f. 70.
- 60 De jaarlijkse inkomsten van het revolutionaire bewind vallen wegens gebrek aan betrouwbare gegevens niet met enige mate van precisie te bepalen. Ze zullen ongetwijfeld veel lager zijn geweest dan de onkosten van de oorlogsvoering, die op drie miljoen per jaar geschat kunnen worden. Toch zal in de jaren 1572-1576 een veel groter bedrag door de bevolking zijn opgebracht dan onder het landsheerlijk bewind; cf. Kervyn, *Relations*, VII, 518; IX, 427.
- 61 *Philippe*, II, 312.
- 62 GA. Gouda, OA 146 (extract van de resoluties van de Staten van Holland van 9 en 10 juli 1574); *ibid.* 45, f. 75-75v.
- 63 *Res. Holland*, 1, 25 nov. 1574.
- 64 FB 1572-1574 f. 259-259v; cf. *Res.Holland*, 1 nov. 1574.
- 65 FB 1572-1574, f. 214.
- 66 *Ibid.*, f. 225v: Everhard van Reyd, *Historie der Nederlandtscher oorlogen* (Leeuwarden, 1650) 10.
- 67 J.H. van Dijk, 'De geldelijke druk op de Delftsche burgerij in de jaren 1572-1576', *BVGO*, 7e reeks, dl. 5 (1935), 169-186; idem, 'Rekeningen betreffende het financiële aandeel van Delft

- aan de vrijheidsoorlog', *BMHG*, 54 (1933), 43-124; missive van Oranje aan Rotterdam van 28 mei 1573 aan Rotterdam (GA Rotterdam, OA 2873) en van Oranje aan koningin Elizabeth van 26 feb. 1575 (FB 1575 11v-12 (nr. 33)).
- 68 H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Utrecht, 1965) 76-80.
- 69 J.H. Kernkamp, *Handel op de vijand 1572-1609* (Utrecht, 1931-1934) dl. I; J. van der Poel, 'Het particularisme van Zeeland en de convoyen en licenten', *Archief Zeeuwsch genootschap der wetenschappen*, (1929) 1-113; Van Reydt, *op.cit.*, 19; K. Heeringa, 'Stukken betreffende de inkomsten van Zeeland in 1572 en volgende jaren', *BMHG*, 64 (1943) 1-44.
- 70 *Res. Holland*, 1572-1574, 20-22 (plakkaat van 10 feb. 1573); J.F. van Beeck Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de reformatie* (Amsterdam, 1910) 41, 223-224; De Jonge van Ellemeet, *op.cit.*
- 71 Hessels, *op.cit.*, II, 412-419 (nr. 118), 445-453 (nr. 125); *Archives*, IV, 63-66; FB 1572-1574, f. 340v-341 (nr. 106).
- 72 *Res. Holland*, 23.23 sept., 3 okt., 5, 12 dec. 1575; 7 dec. 1580; J. Smit, *Den Haag in den geuzentijd* ('s-Gravenhage, 1922) 274; J.H. de Stoppelaar, *Inventaris van het oudarchief van de stad Middelburg* (Middelburg, 1883) 153-155.
- 73 A. Theiner, *Annales ecclesiastici* (Rome, 1856) II, 122, 509-512; P.J. Van Herwerden, *Verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk*, (Assen, 1932) 214-215.
- 74 GA Gouda, vroedschapsres. 21 juni 1576; GA Rotterdam, Vroedschapsres., 34v-35, (29-5-1575), 37 (13 juni 1575); GA Leiden, vroedschapsres. 10 mei 1576; *Res. Holland*, 4 juni 1576; Jacobus Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, deel Vere II (Middelburg, 1791) 177-183, 413-415.
- 75 L.E. Lenting, ed., 'Verslag van de zending van Frans Halewijn, heer van Sweveghem en Adolf van Meetkercke, pensionaris van het Vrije van Brugge, den 22 Februarii 1577 naar den prins van Oranje,' *BVGO*, NR I (1859) 280-287, 284.
- 76 FB 1572-1574, f. 472-472v (nr. 151).
- 77 *Ibid.*, f. 349v-350 (nr. 135); cf. *Archives*, IV, 284-285.
- 78 KHA, A 11 - XIV E - 24 (23 aug., 2 sept. 1573).
- 79 Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie* (Amsterdam, 1790-1796) VII, 33-35 (bijvoegsels van H. van Wijn en anderen).
- 80 KHA, A 11 XIV - E 2 (2 mei 1575); E 17 (9 mei 1575); E 42 (10 sept. 1575).
- 81 *Ibid.* XIV E 2 (7 maart 1576).
- 82 ARA, Hof van Holland 382, f. 70v.
- 83 FB 1572-1574, f.274-274v; KHA, A 11 XIV E 10 (8 juli 1573).
- 84 FB 1572-1574, f. 398-398v (nr. 265), 453v-454 (nr. 95), 482-482v (nr. 182) en 515-515v (nr. 285); Arend van Dorp, *Brieven en andere onuitgegeven stukken van jonkheer Arent van Dorp J.B.J.N. ridder, te van der Schueren* ed., (Utrecht, 1887-1888) I, 188-189.
- 85 FB 1572-1574, f. 488-489v (nr. 198).
- 86 *Res. Holland*, 20 okt. 1574.
- 87 FB 1572-1574, f. 342v-343 (nr. 112); GA Zierikzee, index vroedschapsresoluties, 17 aug. 1574; C. Hibben, *Gouda in revolt* (Utrecht, 1983) 77-84.
- 88 Fruin, II, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574' 385-490, 414; J. van Vloten, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574* (Leiden, 1853-1867) II, 4-5.
- 89 FB 1572-1574, f. 447-447v (nr. 76), 450-450v (nr. 85); FB 1575 61-61v (nr. 143); KHA, A 11 - XIV C S 29 (25 aug. 1574; Bor, VI, 320-321).
- 90 Bor, IX, 167-168.
- 91 Bor, VII, 70.
- 92 *Archives*, IV, 73.
- 93 ARA B, Audiëntie 90, f. 208.
- 94 ARA, Hof van Holland, 382 f. 69-71.
- 95 FB 1572-1574, f. 288-288v.
- 96 Guy Malengreau, *L'esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle*, 1578-1584, (Leuven, 1936) behandelt de toestand in latere jaren, maar vele van zijn opmerkingen zijn ook toepasselijk op de staat van zaken in Holland en Zeeland in de periode 1572-1576.
- 97 GA Gouda, OA 48 (10 juli 1573); ARA, 3e afd. archief Buys, nr. 34; Hibben, *op.cit.*, 157.
- 98 ARA, Hof van Holland 382, f. 67-68.
- 99 KHA, A 11 - XIV E la (7 juni 1573); *Kroniek Historisch Genootschap*, V (1849) 297-298.
- 100 FB 1572-1574, 484-485v (nr. 189).

- 101 Ibid., f. 437-437v (nr. 72); GA Gouda, OA 45 f. 66; K. Heeringa, 'De instructiën voor de gewestelijke regering van Zeeland 1574-1586', *Archief uitgegeven door het Zeeuwsche Genootschap van wetenschappen*, (1912) 27-115, 30.
- 102 Cornelis Claes, Verhaal van het beleg voor Zierikzee, J. Pot red., *BMHG*, 50 (1929) 107-140, 113.
- 103 Bor, VI 283-284; P.N. van Eyck, 'Het Wilhelmus' in *Wilhelmus van Nassouwe* P. Geyl red., (Middelburg, 1933) 225-270, 246.
- 104 D. Velius, *Chronyck van Hoorn*, (Hoorn, 1740) 331-332; *Taciturne*, III, 58; FB 1572-1574, 461v-462 (nr. 124).
- 105 Bor, VII, 70.
- 106 ARA, Hof van Holland 382, f. 58-58v, 62.
- 107 Bor VIII, 110; Hibben, *op.cit.*, 149-159.
- 108 GA Delft, vroedschapsresoluties, Stad Delft, 1e afdeling, 13.1, Resolutiebouck van veertigen 1566-1581, 36v-37, (28 nov. 1572).
- 109 Fruin, *Verspreide geschriften*, II, 485; cf. KHA, A11 - XIV E -42 (1 mei 1576).
- 110 H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584* (Bonn, 1958) 85, 187-188; *Notulen van Zeeland* 'Notulen van gouverneurs en raden 1576-1578', 'Antwoorden ende zwaricheden inghebracht ende gheponeert by de steden van Walcheren', 54-57 (sept. 1576).
- 111 'Remonstrantie van Willem van Sonnenbergh aan Oranje', Bor, VIII, 113; cf. A.C. Duke, 'From king and country to king and country? Loyalty and treason in the Revolt of the Netherlands', *Reformation and revolt in the Low Countries 175-179* (Londen, 1990).
- 112 *Archives*, IV, 1-9 (nr. 389)
- 113 FB 1572-1574, f. 304-304v (nr. 9 en 10).
- 114 Ibid., f. 409 (nr. 12).
- 115 *Philippe*, II, 307, 310.
- 116 Bor, VI, 328.
- 117 *Philippe*, II, 158-159, 175.
- 118 G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Londen, 1957) 134-135; idem, *The Dutch Revolt* (Londen, 1977) 300-301.
- 119 *Res. Holland*, 1571-1574, 11-12; J. Fruytiers, *Corte beschryvinghe van de... verlossinghe der stadt Leyden* (Leiden, 1575) 10, 22.
- 120 A.W. Lovett, 'Some Spanish attitudes to the Netherlands', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 85 (1972) 24-25.
- 121 FB 1572-1574, f. 337-337v (nr. 98).
- 122 Kervyn, *Relations*, VI, 776.
- 123 *Apologie*, 112; *Philippe*, III, 328.
- 124 Geoffrey Parker, *The army of Flanders* 271-272.
- 125 FB 1572-1574, f. 344v-345v (nr. 119); f. 349v-350 (nr. 135).
- 126 *Archives*, IV, 194, 392-393.
- 127 *Ibid*, VII, 370.
- 128 FB 1572-1574, f. 366-366v (nr. 178).
- 129 Van Herwerden, *Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk*, 62.
- 130 FB 1572-1574, f. 174-174v, 476v-477v (nr. 167); Kervyn, *Relations*, VIII, 316; 'Geloofsbrief voor Dirck van den Dal' *Kroniek Historisch Genootschap*, XXV (1869) 513-515.
- 131 Bor, VII, 8.
- 132 FB 1572-1574, f. 494 (nr. 212); *Philippe*, III, 26-27.
- 133 FB 1572-1574, f. 290v.
- 134 Ibid., f. 200-200v, 317v-318v (nr. 45), 433-433v (nr. 60), 458 (nr. 111), 459-459v (nr. 115).
- 135 Ibid., f. 506v-507 (nr. 253).
- 136 Ibid., f. 315v-316 (nr. 40).
- 137 Bor, VII, 36-41; *Kroniek Historisch Genootschap*, V (1849) 296-297; KHA, Johan van Nassau, 897^{II} (1574); *Relations*, VII, 233-255.
- 138 H. Pirenne, *Histoire de Belgique* (Brussel, 1919) III, 55; *Philippe* III, 210.
- 139 H.A. Enno van Gelder, 'De strijd in Holland en Zeeland', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V (Utrecht, 1952) 59-67.
- 140 *Vriendelicke vermanninghe aen de... Staten van Brabant, Vlaenderen etc.* (K 220); Kervyn, *Relations*, VIII, 517-522.
- 141 *Taciturne*, III, 381-388, 387.

- 142 M. de la Huguerye, *Mémoires inédites* (Parijs, 1887-1880) I, 270; *Taciturne*, III, 430; E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant* 4 delen (Parijs, 1848-1860) III, 61, 477-482; Kervyn, *Relations*, IX, 193; Van Schelven, *Marnix*, 96-98; *CSPF*, jan.-juni 1583, 79.
- 143 *Archives* III, 507; Kervyn, *Relations*, VIII, 63-64.
- 144 Kervyn, *Relations*, VI, 526, 535-538, 581-582, 623-632, 657, 661-663, 677, 682; FB 1572-1574, f. 303-307 (nr. 7, 8, 11, 17, 18, 19); *Archives*, IV, 51.
- 145 Kervyn, *Relations*, VIII, 64-65; IX, 314.
- 146 *Philippe*, II, 318-319.
- 147 Kervyn, *Relations*, VI, 764-778.
- 148 Conyers Read, *Mr. Secretary Walsingham and the policy of queen Elizabeth* 3 delen (Oxford, 1925) I, 324-325.
- 149 *Archives*, IV, 108-113; 43*-48*, 50*-57*; La Huguerye, *op. cit.*, 153.
- 150 *Archives*, IV, 113-124, 131-133, 157-158, 163-169.
- 151 *Ibid.*, IV, 57*-69*.
- 152 *Ibid.*, IV 198-206, 228-230, 267-281, 79*-107*; Glawischnig, *op.cit.*, 103-104.
- 153 *Archives*, IV, 281.
- 154 *Ibid.*, V, 12.
- 155 *Ibid.*, IV, 385-398, 396.
- 156 *Ibid.*, IV 191; cf. *ibid.*, 212-213.
- 157 *Ibid.*, IV, 390.
- 158 *Ibid.*, VIII, 98.
- 159 Van Dijk, 'Rekeningen Delft', *op.cit.*, 73.
- 160 Van Reyd, *op.cit.*, 92; cf. E.H. Waterbolk, 'Met Willem Lodewijk aan tafel', *Verspreide opstellen* (Amsterdam, 1981) 298-299.
- 161 A. van Toorenenbergen, 'De overgang van Prins Willem van Oranje tot de Hervormde kerk', *Voor 300-jaren* (Harderwijk, 1874-1876) Dl. 5, nr. 5, 1-28, 23.
- 162 FB 1572-1574, f. 325v-326 (nr. 68); *ibid.*, f. 315-315v (nr. 39); *Archives*, IV, 93.
- 163 *Bor*, VII, 55.
- 164 Fruin, 'Over eenige ziekten van Prins Willem I', *op.cit.*, III, 40-64; J.N. Bakhuizen van den Brink, 'Prins Willem van Oranje en de Leidse universiteit', *Informatie- en opinieblad van de Leidse universiteit*, 24 april 1975, p. 6; *Bor*, VII, 61.
- 165 *Archives*, V, 244-251 (andere versie van deze brief in KHA, A 11 - III C8, f. 100-105v); zie ook *ibid.*, 253.
- 166 *Archives*, supplement, 176*; cf. Kruse, Hans *Wilhelm von Oranien und Anna von Sachsen, Eine fürstliche Ehe tragödie des 16. Jahrhunderts*, Overdruk uit *Nassauische Annalen. Jahrbuch des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* LIV (1934) 122-125; Van Schelven, 16.
- 167 *Rachfahl*, I, 224.
- 168 Van Schelven, 236-237; Moriz Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation* (Stuttgart, 1889-1908) I, 461; Maximiliaan Frederik van Lennep, *Gaspar van der Heyden* (Amsterdam, 1884) 208.
- 169 *Archives*, V, 189-192; J.A.G. Trosée, *Historische studiën* ('s-Gravenhage, 1924) p. xxiv; Van Schelven, 239.
- 170 *Archives*, V, 165; cf. *ibid.* 257. 277.
- 171 *Archives*, V, 207-208; supplement, 176*; Kruse, *op. cit.*, 123-124.
- 172 *Archives*, V, 208-213.
- 173 *Ibid.*, V, 223-226, 330, 544-548; *Apologie*, 9.
- 174 *Archives*, V, 544-547.
- 175 *Ibid.*, V, 246.
- 176 *Ibid.*, VII, 33; cf. *ibid.*, V, 312-313.
- 177 *Ibid.*, VI, 172-178.
- 178 *Ibid.*, VIII, 127; P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden, 1966) 1-12; Claude Allard, *Le miroir des âmes religieuses ou la vie de... madame Charlotte-Flandrine de Nassau...* (Poitiers, 1653).
- 179 *Taciturne*, III, 75-95; FB 1572-1574, f. 385-385v (nr. 228); Van Schelven, *Marnix*, 82-90; R. Fruin, 'Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede 1572-1576', *Verspreide geschriften*, II, 336-384.
- 180 *Philippe*, III, 45, 47; cf. *Bor*, VII, 33, en VIII 95-96.

- 181 Johan Junius, *Sekere brieven waer inne den aenghevanghen vrede-handel deses jaers 1574 van het Nederlandsche oorloghe vervaetet is* (1574) (K 224); FB 1572-1574, f. 518v-519 (nr. 299); *Archives*, V, 259.
- 182 *Philippe*, III, 193-199; Bor, VIII, 87-93.
- 183 *Res. Holland*, 14 jan. 1575; PRO, SP 70/147 f. 470; E. van Meteren, *Historie der Nederlandscher oorlogen* (Amsterdam, 1786), II, 286-294.
- 184 Bor, VIII, 92.
- 185 Van Meteren, *loc.cit.*; *Archives*, V, 151.
- 186 *Res.Holland*, 19 april 1575; Bor, VIII, 94-95.
- 187 Bor, VIII, 95-96.
- 188 *Philippe*, III, 340.
- 189 Bor, *op. cit.*, VIII, 99-100.
- 190 *Philippe*, III, 356, cf. *ibid.*, 285, 301, 318.
- 191 H. Brugmans, 'Utrechtse kroniek over 1566-1576', *BMHG*, 25 (1904) 1-258, 247-248; FB 1575, f. 121-121v (nr. 265), 146-146v (nr. 274); *Res. Holland*, 11 okt. 1575; Kervyn, *Relations*, VII, 557, 572.
- 192 GA Gouda, OA 145 F (15 okt. 1575); *Res. Holland*, 15 okt. 1575, p. 695-696.
- 193 KHA, A 11 - XIV E 43.
- 194 J. Pot, *Het beleg van Zierikzee* (Leiden, 1925) 30; Cornelis Claes 'Verhaal van het beleg voor Zierikzee', red. J. Pot, *BMHG*, 50 (1929) 107-140.
- 195 FB 1575, f. 154-156v (nr. 321).
- 196 J. van den Velde, *Tweehonderdjarig jubelfeest* (Zierikzee, 1777) 86-87; Bor, IX, 146.
- 197 J. van Vloten, *Nederlands opstand tegen Spanje 1575-1577* (Haarlem, 1860) 50-56; PBN, Ms. espagnols 182, f. 91.
- 198 Kervyn, *Relations*, VII, 587-589; VIII, 384-385. 397-398; *CSPS 1568-1579*, 504-505, 507.
- 199 *Res.Holland*, 1576, p. 87 (10 juni), 107-108 (6 juli), 114-115 (17 juli), 127 (31 juli); Marnix, *Correspondance et mélanges*, ed. A. Lacroix (Brussel, 1861) 197-198; Kervyn, *Relations*, VIII, 394, 407; J.J. Dodt van Flensburg en H.J. Royaards, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen... van Utrecht* (Utrecht, 1839-1848) I, 263-265.
- 200 GA Gouda, OA 45, f. 73-76.
- 201 ARA, Hof van Holland, 382 f. 70v.
- 202 FB 1572-1574, f. 469-496v (nr. 147), f. 496-497 (nr. 218); GA Gouda, OA 45, f. 82, 84; GA Delft, vroedschapsresoluties, 49v-51v, (3-6 nov. 1574).
- 203 GA Delft, vroedschapsresoluties, 43-43v, (16 sept. 1573); GA Rotterdam, vroedschapsresoluties, 34v-35, (29 mei 1575); GA Gouda, OA 45 f. 98.
- 204 Van Vloten, *op.cit.*, III, p-xxvii; Kervyn, *Relations*, VII, 572-573, 581-582; Kervyn, *Huguenots*, III, 580-581; *Archives*, V, 293.
- 205 GA Gouda, OA 45, 3 maart 1573, f. 31v-32v; GA Delft, resolutieboek f. 39, (6 maart 1573); ARA, Hof van Holland 382, f. 16.
- 206 GA Gouda, OA 146 C (extract uit de resoluties van de Staten van Holland van 8 juli 1574).
- 207 *Res. Holland*, 148-209 (20 okt.-25 nov. 1574).
- 208 *Ibid.*, 1575, p. 359-362 (4 juni), 536 (29 juli), 648-649 (20 sept.); Bor, VIII, 118v-120, IX, 140v-141.
- 209 *Res. Holland*, 13 maart 1576, p. 11-15; Bor, IX, 138-141.
- 210 Kervyn, *Relations*, VI, 764-766; *Archives*, IV, 119-124 en 163-169.
- 211 ARA, Hof van Holland 382, f. 21-22v; cf. FB 1572-1574, f. 31v, 32-32v, 472v-473 (nr. 152).
- 212 *Sendbrief in forme van supplicatie aen die Conincklike Maiesteyt van Spaengien* (Dordrecht, 1573), (K 213); ook in Bor, VI, 342-348; Dat dit verzoekschrift door Marnix werd opgesteld blijkt uit Oranjes brief aan hem van 1 aug. 1573, in A. Gerlo, red., *De onuitgegeven briefwisseling van Marnix van Sint-Aldegonde* (Brussel, 1985) 6.
- 213 *Res. Holland*, 9 juli 1575.
- 214 *Ibid.*, 1, 3, 13 okt. 1575; GA Gouda, OA 45, f. 109-110 (5 okt. 1575); GA Rotterdam, vroedschapsresoluties 58v-59, 61 (2, 6 okt. 1575).
- 215 Kervyn, *Relations*, VII, 592, 600-601, VIII, 14-15.
- 216 FB 1575, f. 16-17 (nr. 46), 34v-35v (nr. 84), 47v-48 (nr. 114), 106v-107 (nr. 233); *Archives*, V, 237-243.
- 217 La Huguerye, *op.cit.*, I, 292-297.
- 218 FB 1575, f. 116-116v (nr. 255), 185v-186 (nr. 372); ARA, archief Oldenbarnevelt nr. 3351.
- 219 FB 1575, f. 102v-103 (nr. 230), 129v-130v (nr. 281).

- 220 Kervyn, *Huguenots*, III, 508.
- 221 Kervyn, *Relations*, VII, 591-594, VIII, 2-10, 14-15; Kervyn, *Huguenots*, III, 517.
- 222 *Archives*, V, 284; Kervyn, *Huguenots*, III, 587-588.
- 223 PRO, SP 104-162, f. 51-52, 53-57; FB 1572-1574, f. 409v-410v (nr. 301); Kervyn, *Relations*, VII, 489-491, VIII, 237-238, 250-256, 341-342; *Archives*, supplément, 183*-185*; *Calendar of State Papers Domestic 1547-1580* (Londen, 1856) 517.
- 224 Read, *op.cit.*, I, 328-329; Kervyn, *Relations*, VIII, 250-256, 297, 375, 386-389; *Res. Holland*, 19 april 1576; Bor, IX 137-138.
- 225 *Res. Holland* 28 april 1576 (p. 57-58, 64-65); PBN, ffr. 3280, f. 83-85; Kervyn, *Relations*, VIII, 368; La Huguerye, *op.cit.*, I, 430-435.
- 226 Kervyn, *Huguenots*, IV, 48-84.
- 227 *Notulen van Zeeland, 1574-1578*, 'Notulen van gouverneurs en raden', (Den Haag, 1915) 85 (5 jan. 1576); FB 1575, f. 181-183v (nr. 366).
- 228 *Archives*, V, 379-381.
- 229 Bor, VIII, 135; cf. *Archives*, V, 380; Kervyn, *Relations*, VIII, 384-385, 397.

II Het ganse vaderland in opstand (1576-1577)

Oranjes zegepraal

In de zomer van 1576 kwam de benarde toestand waarin de Hollandse en Zeeuwse opstandelingen in de voorafgaande vier jaren verkeerd hadden, plotseling ten einde. Na Zierikzee ingenomen te hebben bewezen de door Oranje zo gesmade Spaanse soldaten hem een grote dienst: ze sloegen aan het muiten en trokken al plunderend en moordend Brabant en Vlaanderen binnen. Om zich tegen deze troepen te verdedigen greep de bevolking van deze tot dusver koningsgetrouwe gewesten naar de wapens. Van haar verontwaardiging over het moedwillige optreden van de koninklijke soldaten wist de prins meesterlijk profijt te trekken. Het was voor een groot deel aan zijn bedachtzame, soms uitgesproken opportunistische beleid te danken dat in de loop van het hierop volgende anderhalf jaar de opstand zich over bijna alle Nederlandse provincies uitbreidde. Zijn laatste opmerkelijke succes behaalde hij in januari 1578, toen hem de leiding van de centrale regering in Brussel werd toevertrouwd, terwijl op dat tijdstip de door Filips II benoemde landvoogd, Don Juan, bijna geen enkel gezag meer uitoefende.

In deze periode kon Oranje niet langer klagen door de gehele wereld verlaten te zijn. Alom werd beseft dat hij de spil was waarom de politieke ontwikkeling in de Nederlanden draaide. ‘Oranje,’ zo schreef Don Juan aan de koning op 16 maart 1577, ‘is de loods die het schip van staat bestuurt en van wie het afhangt of het ten onder gaat of in veilige haven belandt.’¹ Hoewel de Spaanse landvoogd de prins als een aartsketter en een gemene verrader beschouwde, liet hij hem weten dat hij bereid was alle geschilpunten met hem te komen bespreken zonder acht te slaan op het gevaar dat hij hierbij zou lopen. Nu de zaak van de Opstand er zoveel beter voorstond, werd Oranje niet langer als een onverantwoordelijke avonturier beschouwd, maar als een staatsman van gewicht, die met groot respect bejegend diende te worden. Ook vorsten die Oranje niet gunstig gezind waren,

vaardigden gezanten naar hem af om hem ertoe te bewegen zijn onverzoenlijk anti-Spaanse houding op te geven. Paus Gregorius XIII stuurde bijvoorbeeld een nuntius naar de Nederlanden met de opdracht ‘zijn geliefde zoon de prins van Oranje’ te verzoeken zijn medewerking te verlenen aan de door Don Juan beraamde aanval op Engeland of althans diens onderneming niet tegen te werken,² terwijl keizer Rudolf II de prins trachtte te overreden zijn goedkeuring te hechten aan het verdrag dat de Staten-Generaal in februari 1577 met de nieuwe Spaanse landvoogd hadden gesloten.

Voor het eerst verklaarden enkele buitenlandse vorsten zich nu bereid Oranje militaire steun te verlenen. Het was vooral de hertog van Anjou die zich in het najaar van 1576 als de voorvechter van de Nederlandse vrijheidsstrijders opwierp. Terwijl deze Franse koningszoon in het begin van dat jaar, toen het er nog naar uitzag alsof het Spaanse leger er in korte tijd in zou slagen elke weerstand in Holland en Zeeland te breken, het hem aangeboden landsheerlijk gezag over deze provincies had afgeslagen, popelde hij in september van ongeduld om de opstandelingen met zijn troepen te hulp te komen. De houding van de Engelse regering onderging een nog radicalere verandering. In de zomer van 1576 was Elizabeth zo verontwaardigd geweest over het moedwillig optreden van Oranjes zeemacht tegenover de Engelse koopvaardij dat zij op het punt had gestaan hiertegen militaire represailles te nemen. Een jaar later gaf zij echter te kennen dat zij hem als ‘one of our dearest friends’ beschouwde en verklaarde zij zich bereid haar gunsteling de graaf van Leicester met een aanzienlijke legermacht naar de Nederlanden te zenden om daar aan de strijd tegen Don Juan deel te nemen.³

In deze tijd drongen Engelse afgezanten er ook bij de Staten-Generaal op aan de prins de leiding van de regering toe te vertrouwen en het was voor een groot deel aan deze Engelse druk te danken dat Oranje in januari 1578 tot luitenant van de door de Staten-Generaal benoemde gouverneur-generaal, de aartshertog Matthias, werd aangesteld.

Vriend en vijand waren het erover eens dat Oranje bijna de gehele bevolking op zijn hand had. De Engelse gezant Thomas Wilson, die de prins hogelijk bewonderde, noemde hem een alom beminde vorst die groot gezag genoot.⁴ Nog sterker liet Oranjes voornaamste tegenstander, Don Juan, zich uit over de volksgunst waarin de prins zich mocht verheugen. ‘Uw naam,’ zo berichtte hij de koning, ‘is evenzeer gehaat als die van Oranje geliefd en geëerbiedigd. De Nederlanders zijn door hem betoverd; ze ontvangen hem alsof hij de Messias ware en willen hem als hun heer en meester erkennen.’⁵ Inderdaad viel de prins in de loop van 1577 in verscheidene delen van het land een geestdriftig welkom ten deel. In geen enkele andere periode van zijn leven genoot hij zo'n grote populariteit en werd hij door zo velen als ‘de Vader des Vaderlands’ geëerd.

De Brusselse staatsgreep

De ineenstorting van het Spaanse gezag in vrijwel alle Nederlandse gewesten was voor een groot deel het gevolg van de afkondiging van het Spaanse staatsbankroet op 1 september 1575, waardoor het moeilijk werd gelden vanuit Spanje naar de Nederlanden over te maken. Toen Requesens op 5 maart 1576 overleed, was de financiële toestand van de Brusselse regering al zo ernstig dat de begrafenis van de landvoogd enige dagen moest worden uitgesteld omdat er niet genoeg geld in kas was om de kosten hiervan te voldoen.⁶ Onder deze omstandigheden hadden de Spaanse soldaten zich uiteraard meer dan ooit over achterstand in de betaling van hun soldij te beklagen en was het onvermijdelijk dat een groot aantal van hen in afzienbare tijd aan het muiten zouden slaan. De Raad van State, die na Requesens' dood door de koning voorlopig met de leiding van de regering was belast zonder echter door hem van enige volmachten te zijn voorzien, was niet tegen dit probleem opgewassen en verloor spoedig veel van zijn gezag.

Gedurende de eerste maanden volgende op het overlijden van Requesens was Oranje niet geheel onkundig van de ernstige problemen waarmee de nieuwe Brusselse regering te kampen had en liet hij niet na de anti-Spaanse gevoelens van de bevolking in het Zuiden aan te wakkeren.⁷ In deze periode koesterde hij echter nog geen hoge verwachtingen omtrent het voordeel dat hij uit de moeilijkheden van zijn tegenstanders kon slaan. Zeer terneergeslagen over de ongunstige uitslag van al zijn pogingen Zierikzee te ontzetten en over de mislukking van zijn onderhandelingen met koningin Elizabeth en de hertog van Anjou bleef hij de toekomst somber inzien. Het was pas in de tweede helft van juli 1576, kort na het uitbreken van de grote muiterij in het Spaanse leger, dat hij ten volle beseftte dat de vijand zich in een veel hachelijker positie bevond dan hijzelf. Maar van af dit moment begon hij koortsachtig te werken om uit deze situatie al het mogelijke profijt te slaan. Hij wekte in de eerste plaats vele van zijn vroegere vrienden onder de Zuidnederlandse adel op gemene zaak met hem te maken. Hij wees hen erop dat zich nu een gunstige gelegenheid voordeed om alle uitheemse soldaten uit het land te drijven en eens en voor al aan de Spaanse overheersing een einde te maken. Hij wendde zich niet alleen tot de heren die deel hadden uitgemaakt van de adellijke oppositie tijdens de landvoogdij van Margaretha van Parma, maar ook tot de hertog van Aerschot en andere hoge edellieden die zich in die tijd trouwe dienaren van de koning hadden betoond. Hij deed zelfs een beroep op de vaderlandsliefde van de heer van Hierges wiens troepen zo beestachtig in Oudewater hadden huisgehouden, en verzekerde hem dat deze zich de wrake Gods en de eeuwige haat van het volk op de hals zou halen indien hij nog langer zijn diensten zou bewijzen aan het tirannieke Spaanse bewind.⁸

De prins wekte ook de Staten van Brabant en andere zuidelijke gewesten op om

gezamenlijk met Holland en Zeeland het vertrek van de Spaanse troepen te bespoedigen om daarna alle nog bestaande geschilpunten door de Staten-Generaal te laten oplossen. In de ondertekening van de aan hem gerichte brieven noemde hij zich voor het eerst uw ‘patriot’ in de betekenis van landgenoot.⁹ Dit Franse neologisme werd de naam waarmee zijn partijgangers zich voortaan begonnen te tooien, terwijl ‘geus’ als erenaam, zij niet als scheldwoord, in onbruik geraakte.

In de voorafgaande jaren had de prins zich dikwijls voor een kampvechter van de nieuwe religie uitgegeven. Nu deed hij het echter aan de overwegend katholieke bevolking van de zuidelijke gewesten voorkomen alsof hij de wapens niet om godsdienstige redenen had opgenomen, maar alleen om de vreemde overheersing ten einde te brengen en de oude voorrechten in ere te herstellen. Om de nog zeer koningsgezinde gezaghebbers in dit deel van het land voor zijn zaak te winnen, beweerde Oranje bovendien dat het nooit in zijn bedoeling had gelegen de koning hem verschuldigde gehoorzaamheid op te zeggen. Dit was in strijd met de waarheid, want het was vooral op zijn aandrang dat de Staten van Holland en Zeeland in oktober 1575 in principe hadden besloten met Filips II te breken zodat het soevereine gezag over deze provincies aan koningin Elizabeth of de hertog van Anjou kon worden opgedragen. Een jaar later prees de prins zich wellicht gelukkig dat geen van deze beide vorsten bereid waren geweest de hun aangeboden soevereiniteit te aanvaarden en dat daarom de Staten van Holland en Zeeland de koning nog niet van zijn gezag vervallen hadden verklaard. Want indien deze gewesten hiertoe waren overgegaan, zou een verbond tussen hen en de andere provincies wel zeer moeilijk tot stand zijn gekomen. In feite geloofde de prins allang niet meer in een verzoening met de volgens hem uiterst wraakgierige koning. De tijd was voorbij dat men Oranje in de mond kon leggen dat hij de koning altijd had geëerd. Don Juan was dichter bij de waarheid toen hij aan Filips schreef: ‘De prins verafschuwt niemand zo zeer als Uwe Majesteit; hij kan Uw bloed wel drinken.’¹⁰

In zijn pogingen de bevolking in de nog niet opstandige gewesten ertoe te bewegen ook het Spaanse juk af te schudden werd Oranje bijgestaan door een aantal van zijn Brabantse en Vlaamse medewerkers die net zoals hijzelf in 1567 naar het buitenland waren uitgeweken om te voorkomen dat zij in Alva's klauwen zouden vallen. Het was wederom vooral Marnix die in deze tijd Oranje grote diensten bewees. Zijn vaardige pen droeg er veel toe bij om het wantrouwen in de Spaanse politiek aan te wakkeren. In enkele invloedrijke strijdschriften maakte hij handig gebruik van onderschepte en door hem ontcijferde brieven van Filips, Don Juan en Spaanse legerbevelhebbers, waaruit volgens hem alleen maar kon worden opgemaakt dat het uiteindelijke doel van de Spaanse regering er nog steeds in bestond het land van al zijn vrijheden te beroven. Hiernaast fungeerde Marnix ook als Oranjes voornaamste vertegenwoordiger in de vredesonderhandelingen te

Gent en vele andere besprekingen met de nieuwe gezaghebbers in de zuidelijke provincies, die weliswaar zeer anti-Spaans gezind waren, maar desalniettemin Oranjes invloed nog zoveel mogelijk wensten te beperken. Het succes dat Marnix in deze tijd behaalde in zijn streven het Spaanse bewind gehaat te maken, blijkt wel uit het feit dat Don Juan er herhaaldelijk bij de Brusselse bewindhebbers op aandrong hem de toegang tot hun stad te ontzeggen.

Het was vooral onder de Brusselse burgerij dat de fel anti-Spaanse propaganda van Oranje en zijn naaste medewerkers in goede aarde viel. Onder de druk van het op de been geholpen volk besloot de Raad van State eind juli 1576 de muitende Spaanse soldaten tot vijanden van het land te verklaren en gedurende het hierop volgende anderhalve jaar werden ook de Staten van Brabant en de Staten-Generaal herhaaldelijk door Oranjegezinde volksmenigten gedwongen een scherpere anti-Spaanse koers te varen dan hun wenselijk voorkwam. Het was, zo verklaarde de prins in latere jaren, ‘vooral aan de moed en vastberadenheid van het Brusselse volk te danken dat de grondslagen voor 's lands vrijheid werden gelegd’.¹¹ Het was niet met Alkmaar maar met Brussel dat de victorie begon.

Oranje kon aanvankelijk eveneens op de volle medewerking van een aantal Brabantse edellieden rekenen. Het was op hun voorstel dat de Staten van Brabant op 26 juli het besluit namen zelf troepen in dienst te nemen om het gewest tegen de moedwil van de Spaanse soldateska te beschermen. Tot bevelhebber van deze provinciale legermacht werd Willem van Hèze, heer van Horne, benoemd. Deze ambitieuze jonge edelman voelde zich geroepen om een leidende rol te spelen in de strijd tegen de Spaanse overheersing. Op deze wijze beoogde hij wellicht de terdoodbrenging van zijn illustere familielid, de graaf van Horne, te wreken. Wat zijn houding ook beïnvloed mag hebben, is dat hij een petekind van Oranje was en in 1565 als metgezel van diens zoon Filips Willem in Leuven was gaan studeren. Zeker is het dat Oranje in deze tijd in een zeer vertrouwelijke verstandhouding met hem stond. Op 1 augustus feliciteerde hij hem ‘in naam van het ganse vaderland’ met zijn moedig besluit om gewapenderhand het ondraaglijke Spaanse juk af te schudden en spoorde hij hem aan in dit zo lofwaardige streven met al zijn krachten te volharden. Later in de maand verscheen Hèze in de Staten van Brabant met een aan hem toegezonden maar aan de Staten gerichte brief van de prins, waarin zij vermaand werden een verbond met Holland en Zeeland te sluiten met het doel gezamenlijk het vaderland uit de Spaanse tirannie te verlossen.¹²

Op 4 september bewees Willem van Hèze zijn grootste dienst aan Oranje: de onder zijn bevel staande troepen braken de vergaderzaal van de Raad van State binnen en namen de aanwezige leden van dit regeringscollege gevangen. Dit was een vermetele daad, die alleen als majesteitsschennis kon worden aangemerkt, want de Raad van State was na de dood van Requesens door de koning voorlopig

met het opperste gezag in de Nederlanden bekleed. Deze arrestatie veroorzaakte grote verbijstering, zelfs in de Staten van Brabant, die elke verantwoordelijkheid voor deze gewelddaad van zich afwierpen. Het is wel duidelijk dat deze coup d'état gepleegd werd in nauw overleg met een aantal volksleiders, die de belangrijkste punten in de stad door de schutterij hadden laten bezetten. Een van de medeplichtigen was de in deze tijd zeer Oranje-gezinde abt van St.-Geertrui, Jan van der Linden, die verklaarde dat God de opdracht tot de arrestatie had gegeven.¹³ Met meer recht zou hij de prins van Oranje hiervoor aansprakelijk kunnen hebben gehouden. Deze achtte het weliswaar raadzaam het te doen voorkomen alsof hij de gepleegde gewelddaad sterk afkeurde. Maar het is toch wel bijna zeker dat, zoals de Staten van Holland acht jaren later te kennen gaven, Oranje de aanstichter van de arrestatie van de Raad van State was.¹⁴ Dat de prins geen overwegende bezwaren tegen dit soort onwettig ingrijpen had, blijkt wel uit het feit dat in januari 1577, toen een nieuw opgerichte Raad van State wederom zijn plannen tegenwerkte, hij zijn Brusselse volgelingen in overweging gaf een aantal leden van deze raad van hun vrijheid te beroven. Al verklaarde hij bij deze gelegenheid dat zoiets natuurlijk zeer ongepast was en dat zijzelf moesten beslissen of men hiertoe diende over te gaan, hij liet er toch nauwelijks enige twijfel aan bestaan dat hij dit zeer wenselijk achtte.¹⁵

Niet ten onrechte betichtten vele hem vijandig gezinde tijdgenoten hem ervan dat hij dikwijls op bedekte wijze zijn doel trachtte te bereiken. In deze tijd werden met zijn stilzwijgende goedkeuring, zo niet op zijn instigatie, nog tal van andere plannen gemaakt zijn voornaamste tegenstanders van hun vrijheid of leven te beroven. In december 1577 sloot bijvoorbeeld Levin Calvaert, een militant calvinist, die door de prins met vele belangrijke diplomatieke missies werd belast, in Aken in opdracht van Oranje een overeenkomst met een zekere Nicolas de Drumez, aan wie een bedrag van 50.000 werd toegezegd indien hij Don Juan zou weten gevangen te nemen of vermoorden; voor geslaagde aanslagen op Nederlandse bevelhebbers in het Spaanse leger zou hem een wat kleinere geldsom worden uitgekeerd. Omstreeks dezelfde tijd voerde de prins een gesprek met een Duitse legerkapitein die zich sterk maakte een soortgelijk waagstuk te kunnen verrichten. Gedurende dit onderhoud kauwde Oranje lange tijd aan het koord van zijn maliënhemd zonder zijn instemming met de moorddadige voornemens van de kapitein te betuigen. Toen deze laatste echter te kennen gaf dat hij bang was geworden dat zijn aanslag zou mislukken en hij hiervoor met zijn leven zou moeten boeten, bewaarde Oranje enige tijd het stilzwijgen, opnieuw het koord van zijn hemd in de mond nemende, om ten slotte erbij de kapitein op aan te dringen zijn moordplannen ten uitvoer te brengen.¹⁶

De Pacificatie van Gent

De opzienbarende arrestatie van de Raad van State leidde spoedig tot een andere grove miskenning van het koninklijk gezag: de bijeenroeping van de Staten-Generaal, waarop zowel de Brusselse Raad van State als Oranje al enige maanden hadden aangedrongen, maar die door Filips II uitdrukkelijk was verboden. Op 6 september gingen de Staten van Brabant hier eigenmachtig toe over en in de loop van de volgende weken kwamen de afgezanten van de meeste zuidelijke gewesten te Brussel bijeen en begonnen deze zich als de leiders van de regering te gedragen. De nieuwe Brusselse bewindslieden waren bijna zonder uitzondering verklaarde tegenstanders van de politieke en godsdienstige orde die de prins in Holland en Zeeland had ingevoerd. Zij wensten echter evenals Oranje de staat van oorlog tussen de twee delen van het land te beëindigen en verklaarden zich op 27 september akkoord met zijn voorstel de in oktober 1575 te Breda afgebroken vredesonderhandelingen te hervatten.¹⁷

De prins zag nu de kans schoon weer voordelige vredesvoorwaarden te bedingen. Ditmaal hadden niet Holland en Zeeland maar de andere gewesten veel van het geweld van de Spaanse soldaten te vrezen en zou hij vanuit een sterkere positie kunnen onderhandelen. Reeds op 23 september had hij op verzoek van de stadhouder van Vlaanderen een aanzienlijke troepenmacht naar Gent gestuurd om de Spaanse bezetting in het kasteel van deze stad in toom te houden.¹⁸ En het was op wens van Oranje dat de eind oktober gehouden vredesbesprekingen van de afgevaardigden van de Staten-Generaal met die van de prins van Holland en Zeeland in het door zijn troepen bezette Gent plaatsvonden. Aan beide zijden besepte men dat grote spoed was geboden. Want men wilde Don Juan, die elk ogenblik in de Nederlanden kon aankomen, voor een fait accompli stellen. Oranje versterkte de leden van de Staten-Generaal in hun opvatting dat niet veel goeds van de nieuwe landvoogd te verwachten was, door zijn bekendmaking van een in zijn handen gevallen brief van Filips II, waarin Aerschot en andere vooraanstaande figuren in de Staten-Generaal als onbetrouwbare persoonlijkheden werden aangemerkt.¹⁹ Al na negen dagen werd een volledige overeenkomst bereikt over de tekst van de zogenaamde Pacificatie van Gent, die daarop ijlings naar Brussel werd gestuurd om hier door de Staten-Generaal te worden goedgekeurd. Dit geschiedde op 5 november, dezelfde dag waarop in Brussel bekend werd dat de dag tevoren Spaanse strijdkrachten een overval op Antwerpen gepleegd hadden, waarbij een duizendtal burgers het leven lieten en enorme schade aan deze zo rijke handelsstad werd aangericht. Ook zonder deze Spaanse furie zouden de Staten-Generaal hun goedkeuring aan de Gentse overeenkomst hebben gehecht. Wél had het gruwelijke lot dat Antwerpen ten deel viel, het gevolg dat de Staten vaster dan ooit besloten waren Don Juan niet als landvoogd te erkennen voordat het Spaanse gespuis uit het land was verdwenen.

De Pacificatie was een grote overwinning voor Oranje. Dit verdrag bevatte een aantal artikelen die voor hem persoonlijk voordelig waren, zoals de bepalingen dat zijn zoon Filips Willem in vrijheid zou worden gesteld en de Staten-Generaal zouden overwegen in hoeverre zij hem schadeloos zouden stellen voor de grote schulden die hij had gemaakt om zijn veldtochten van 1568 en 1572 te financieren. Van groter belang was dat de Staten-Generaal, die Oranjes steun dringend behoefden om de muitende Spaanse soldaten in toom te houden, zich gedwongen zagen hem grote concessies te doen inzake de twee kwesties waarover gedurende de Bredase vredesonderhandelingen geen overeenstemming had kunnen worden bereikt: het punt van de godsdienst en dat van de zogenaamde ‘assurantie’, dat wil zeggen de door de prins vereist geachte waarborgen dat een gesloten overeenkomst door de vijand zou worden nageleefd. Het is begrijpelijk dat Oranje met de gesloten overeenkomst hogelijk was ingenomen. ‘De Almachtige,’ zo berichtte hij op 4 november 1576 aan zijn zwager Albert van Schwartzburg, ‘heeft ons en de arme, door bijna iedereen in de steek gelaten inwoners van dit land een ongehoorde weldaad bewezen.’²⁰

Wat het godsdienstvraagstuk betreft, zouden niet alleen de protestanten in Holland en Zeeland die hun geloof daar openlijk wilden blijven belijden, het land niet behoeven te verlaten - zoals door de koninklijke gedelegeerden te Breda was geëist - maar moesten de afgevaardigden van de Staten-Generaal er ook in berusten dat de uitoefening van de katholieke godsdienst in deze gewesten voorlopig verboden bleef. Bovendien waren de opstandelingen gebaat met de bepaling dat de in beslag genomen bezittingen van de katholieke kerk niet, zoals andere verbeurdverklarde goederen, aan hun oorspronkelijke eigenaars teruggegeven moesten worden. Verder zouden alle plakaten tegen de ketterij worden opgeschort, zodat ook buiten Holland en Zeeland iedereen gewetensvrijheid zou genieten.

Een nog belangrijker reden waarom Oranje buitengewoon met het sluiten van de Pacificatie van Gent was ingenomen, was dat dit verdrag hem de zekerheid verschafte dat hij na het neerleggen van de wapenen niet aan de genade van zijn tegenstander zou zijn overgeleverd. Het tegenovergestelde was eerder het geval. Van de vijandelijke krijgsmacht zou de prins voorlopig weinig te vrezen hebben, want het beste deel van het koninklijke leger zou het land moeten verlaten, terwijl hijzelf niet verplicht werd enige troepen af te danken. Evenmin werd van hem geëist zijn wapens, scheepsmacht en vestingen in handen van de koninklijke autoriteiten te stellen. Verder bevestigden de Staten-Generaal Oranje in zijn positie van stadhouder van Holland en Zeeland; zij erkenden hem zelfs als admiraal-generaal, hoewel hij tot deze functie nooit door Filips II was benoemd. Bijzonder gunstig was voor hem ook de bepaling dat zowel de Hollandse en Zeeuwse steden die steeds de Spaanse zijde gehouden hadden, zoals Amsterdam, Tholen en Goes, als die welke in de loop van de oorlog in vijandelijke handen

waren gevallen, zoals Haarlem, Zierikzee en Oudewater, hem weer als stadhouder dienden aan te nemen.

Deze steden zouden zich weliswaar pas onder Oranjes gezag behoeven te stellen nadat in zogenaamde verdragen van satisfactie aan hun bezwaren tegen Oranjes nieuwe politieke en godsdienstige orde was tegemoetgekomen. Maar gezien de sterke militaire positie waarin Oranje zich bevond, viel het te betwijfelen of deze steden in staat zouden zijn zeer voordelige voorwaarden te bedingen. Reeds voordat het Gentse verdrag was gesloten, hadden Oranjes troepen zonder slag of stoot Zierikzee weten te heroveren doordat de koninklijke troepen die met zoveel moeite de stad hadden weten te overmeesteren, spoedig hierop aan het muiten waren geslagen. Enige weken later viel ook Oudewater op deze wijze in Oranjes handen. Met bijna alle andere Hollandse en Zeeuwse steden die ten tijde van de Pacificatie de Spaanse zijde hielden, werden in het voorjaar van 1577 verdragen van satisfactie gesloten, waarin onder andere bepaald werd dat de katholieke kerk in al haar rechten gehandhaafd zou blijven en dat de geestelijken en de bezittingen van hun kerk onder de persoonlijke bescherming van Oranje zouden staan. Behalve in Haarlem, waar één kerkgebouw aan de gereformeerden werd afgestaan, verkregen de protestanten nergens het recht hun godsdienst in het openbaar uit te oefenen.

Het was slechts met min of meer grote tegenzin dat deze steden zich onder Oranjes gezag schaarden. In strijd met de bepalingen van de Pacificatie van Gent moest soms geweld gebruikt worden om hun tegenstand te breken.

Het langst bleef Amsterdam volharden in zijn pro-Spaanse houding, die het bij de rebellen de naam van 'Moorddam' had bezorgd. In november 1577 werd een poging gewaagd Amsterdam te overvallen, maar de aanzienlijke troepenmacht die in dienst van de stad stond, wist deze aanslag te verijdelen. Hierop werd Amsterdam ingesloten en, toen de bevolking van hongersnood te lijden kreeg, betoonde het stadsbestuur zich minder recalcitrant. Op 8 februari 1578 tekende Amsterdam eindelijk een verdrag van satisfactie met Oranje en de Staten van Holland. Het verkreeg hierbij niet, zoals het gewild had, het recht een eigen troepenmacht te onderhouden, maar werd overigens nog zeer toegevend behandeld. Niet alleen zou binnen Amsterdam uitsluitend de katholieke religie mogen worden uitgeoefend, maar ook behoefde de stad niet bij te dragen in de afbetaling van de hoge schulden die Holland had moeten aangaan om zich tegen de Spaanse strijdkrachten te verdedigen.

In de Hollandse en Zeeuwse steden die zich na de Pacificatie onder Oranjes gezag schikten, werden de aan de katholieken toegekende rechten niet lang geëerbiedigd. In de loop van 1578 werd overal de katholieke eredienst door ingelegerde troepen of fervent calvinistische burgers verstoord en zagen vele geestelijken zich gedwongen naar elders te vertrekken. Hierop herstelde de

magistraat rust en orde, maar de bezittingen van de oude kerk werden in beslag genomen en de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst werd verboden; alleen in Haarlem werd deze nog tot 1581 in een van de kerken toegelaten. Het verbod van de katholieke eredienst kwam niet met de wensen van de prins overeen maar hij tekende er geen protest tegen aan. Dit in tegenstelling tot de humanist Dirck Coornhert, die erop wees dat de strijd tegen de Spaanse tirannie ten doel had gehad elke vorm van godsdienstdwang ten einde te brengen.²¹ Ter verontschuldiging van Oranjes verzuim kan alleen aangevoerd worden dat in deze tijd al zijn aandacht werd opgeëist door de verontrustende ontwikkelingen in de zuidelijke gewesten en dat hij in Holland en Zeeland niet over de macht beschikte die vereist was om de katholieken in hun rechten te herstellen. Maar de katholieken van deze gewesten verweten hem terecht dat hij de met hen gesloten verdragen niet was nagekomen. Oranje beschuldigde zijn tegenpartij er dikwijls van de machiavellistische opvatting te huldigen dat het doel de middelen heiligt of dat nood wet breekt. Dit was echter een geval van de pot die de ketel verwijt. Want Oranje zag evenmin tegen verdragsbreuk op wanneer hij van oordeel was dat hiermee zijn zaak was gediend.

In februari 1577 begon Oranje ook het stadhouderschap van Utrecht voor zich op te eisen. Aan het verkrijgen van deze positie hechtte hij groot belang omdat hij hierdoor Holland beter zou kunnen verdedigen ingeval het opnieuw door Spaanse strijdkrachten werd aangevallen. Oranje beweerde dat de Pacificatie hem recht gaf op het Utrechtse stadhouderschap, maar deze aanspraak was op zijn minst gezegd zeer betwistbaar. Weliswaar werd in artikel 7 van dit verdrag bepaald dat *steden en plaatsen* die begrepen waren in zijn aanstelling als stadhouder door Filips II, zich onder zijn gezag dienden te schikken, maar het valt moeilijk vol te houden dat dit inhield dat hij enige rechten op een *provincie* zoals Utrecht kon laten gelden. Dit had zeker niet in de bedoeling gelegen van de Gentse vredesonderhandelaars, waaronder Marnix en andere medewerkers van Oranje. Want anders is het onverklaarbaar dat Oranje pas drie maanden na het sluiten van het Gentse verdrag aanspraak op Utrecht begon te maken en ook toen nog niet enig artikel van de Pacificatie wist aan te voeren dat als zijn rechtstitel kon dienen. De Grote Raad van Mechelen, kwam ongetwijfeld terecht tot de conclusie dat op grond van de Pacificatie de prins niet tot het Utrechtse stadhouderschap gerechtigd was.²²

Het was echter niet de rechterlijke macht die het laatste woord zou hebben in het geschil over het Utrechtse stadhouderschap. Door militaire bijstand te verlenen aan de stad Utrecht, die in deze tijd door Spaanse troepen dreigde te worden overvallen, wist de prins een meerderheid voor zijn standpunt in de Staten van Utrecht te winnen. Deze Staten durfden weliswaar nog geen overeenkomst met

Oranje aan te gaan zonder hiervoor toestemming verkregen te hebben van de Staten-Generaal, en deze werd pas verkregen nadat Don Juan, ten gevolge van zijn overrompeling van het Namense kasteel op 24 juli 1577, vrijwel al zijn invloed in Brussel had verloren. In het op 9 oktober gesloten verdrag van satisfactie werd de macht van Oranje als stadhouder van Utrecht sterk aan banden gelegd en verplichtte hij zich erop toe te zien dat de traditionele rechten van de katholieke kerk werden gerespecteerd. Maar ook in Utrecht zouden de katholieken spoedig ervaren dat met hen gesloten verdragen straffeloos konden worden geschonden.

Met het sluiten van de Pacificatie van Gent was de zaak van Oranje zeer gediend. Maar hiermee was slechts de eerste stap gezet in de richting waarin de prins de politieke ontwikkeling van de Lage Landen wilde sturen: de hereniging van alle gewesten onder een regeringsvorm waarin de macht niet bij de koning maar bij door de Staten benoemde raden berustte en een grote mate van godsdienstvrijheid was gewaarborgd. Voor zulke radicale denkbeelden waren de leden van de Staten-Generaal in de herfst van 1576 echter nog niet te vinden. Zij verlangden niet veel meer dan dat het onder Karel V geldende regeringsstelsel in ere hersteld werd. Daarom moest Oranje genoegen nemen met de vage bepaling dat alle oude privileges en gewoontes weer geëerbiedigd moesten worden. Evenmin kwam de door de prins zo zeer gewenste nauwe unie tot stand. Want de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde provincies stonden erop dat geen afbreuk werd gedaan aan de koninklijke autoriteit, terwijl Holland en Zeeland alleen Oranje als hun 'hoge overheid' erkenden. De Staten-Generaal stemden slechts met tegenzin erin toe dat in Holland en Zeeland de katholieke godsdienst verboden bleef en dachten er niet aan om, zoals Oranje gewent had, aan de protestanten in de andere gewesten het recht te geven hun geloof in het openbaar te belijden. De eenheid van de Nederlanden werd dus niet hersteld. Het land was nog steeds verdeeld in twee gebieden die in godsdienstig en politiek opzicht sterk verschilden en wier samenwerking grotendeels beperkt bleef tot het verdrijven van de Spaanse soldaten. Hoever de politieke opvattingen van de gezaghebbers in de twee delen van de Lage Landen nog uiteenliepen, zou duidelijk blijken uit hun meningsverschillen betreffende de voorwaarden waarop zij bereid waren Don Juan als landvoogd te erkennen.

Zege in het tweegevecht met Don Juan

Pleitbezorger voor grotere volksinvloed

Don Juan, een in 1547 geboren buitenechtelijke zoon van Karel V, was al begin april 1576, een maand na de dood van Requesens, door Filips II tot landvoogd der

Nederlanden benoemd. Hij kwam echter pas op 3 november in Luxemburg aan, te laat om het sluiten van de Pacificatie van Gent te beletten. Hem was opgedragen niet door wapengeweld maar door verzoenende maatregelen de opstand in de Lage Landen te beslechten. Volgens de meeste raadsheren van de koning was hij de aangewezen persoon om deze moeilijke taak te vervullen. In tegenstelling tot Alva en Requesens was hij, zoals men in de Nederlanden wenste, een prins van den bloede. Bovendien had hij een ridderlijke, uiterst innemende persoonlijkheid, die zich grote roem had verworven in zijn overwinning tegen de Turken in de slag bij Lepanto in 1571. Toch was zijn benoeming tot landvoogd een ernstige vergissing. Don Juan hunkerde naar meer krijgsroem, die in de Nederlanden in deze tijd niet te behalen viel, en hij koesterde het romantische plan Maria Stuart uit haar gevangenis te bevrijden om daarop als haar echtgenoot de Engelse troon te bestijgen. Hij beschikte verder niet over het geduld en de tact die voor zijn nieuwe taak als vredesstichter dringend vereist waren. Al gedroeg hij zich nooit disloyaal tegenover Filips II, hij was wel eigenzinnig. Hij werd daarom gewantouwd door de koning, die schroomde hem van de benodigde geldmiddelen en troepen te voorzien en hem veelal in het ongewisse hield omtrent wat van hem werd verwacht. In plaats van zich onverwijld naar zijn nieuwe standplaats te begeven, zoals hem door Filips was gelast, stond hij erop eerst van de koning de toezegging te verkrijgen na de opstand in de Nederlanden te hebben beëindigd zijn invasie van Engeland te mogen ondernemen. Hierdoor ging veel kostbare tijd verloren. Indien Don Juan niet pas eind oktober 1576 maar reeds in het voorjaar, voordat de grote muiterij in het Spaanse leger was uitgebroken, in de Nederlanden was gearriveerd, zou zijn taak verre van hopeloos geweest zijn.

Spoedig nadat Don Juan in Luxemburg was aangekomen, besepte hij dat er geen sprake van kon zijn onmiddellijk als landvoogd te worden erkend, maar dat hij hiervoor in onderhandelingen met de Staten-Generaal diende te treden. Indien Oranje zijn zin had gekregen, zouden de Staten zich hiertoe niet hebben geleend. Hij ried hen aan zich van de persoon van Don Juan meester te maken en hem niet in vrijheid te stellen voordat hij erin toegestemd had de Nederlanden een zeer grote mate van zelfbestuur toe te kennen.²³ Nadat de Staten dit advies naast zich neer hadden gelegd, deed de prins al het mogelijke om hun onderhandelingen met Don Juan te doen mislukken. Volgens hem was van Filips' nieuwe landvoogd niets goeds te verwachten. In deze overtuiging werd hij gesterkt door een open brief van de koning waarin geen essentiële veranderingen van het traditionele regeringsstelsel in het vooruitzicht werden gesteld. Hierin werd alleen maar toegezegd dat de Lage Landen weer bestuurd zouden worden zoals dat in de tijd van Karel V gebruikelijk was geweest. Wél zou vergiffenis worden geschonken aan allen die zich in de voorafgaande jaren aan het koninklijke gezag hadden vergrepen. Maar hierop werd een uitzondering gemaakt voor Oranje, die als aanstoker

en bedrijver van al de onlusten werd aangemerkt. Evenmin was er sprake van een toekenning van grotere regeringsmacht aan de Statencolleges of van een minder meedogenloze vervolging van de ketterij. Ten slotte zou een groot deel van de Spaanse en andere uitheemse troepen in de Nederlanden gelegerd blijven.²⁴

Nadat de Staten-Generaal onderhandelingen met Don Juan hadden aangeknoopt, bleek deze echter niet meer tegemoetkomend te zijn.

In een geheime instructie was hij door Filips gemachtigd vérgaande concessies te doen indien de toestand dit vereiste. Op voorwaarde dat het koninklijk gezag ook in Holland en Zeeland werd hersteld en dat de Staten-Generaal hun troepen afdankten, zou hij mogen toestemmen in het vertrek van alle uitheemse troepen. Wat Oranje betreft, zou de beoordeling van zijn gedrag worden overgelaten aan zijn medeleden van de Orde van het Gulden Vlies.²⁵ Maar ook dit was nog niet 's konings laatste woord. Want indien bleek dat ook op deze voorwaarden de Opstand niet ten einde kon worden gebracht, had Filips zijn halfbroer gemachtigd alle wensen van de nieuwe bewindvoerders te verhoren, althans zo lang hierdoor aan het koninklijke gezag en de katholieke godsdienst niet werd tekortgedaan.²⁶

Toen in november 1576 duidelijk werd dat Don Juan geen ernstige bezwaren meer had tegen het vertrek van de zo gehate Spaanse soldaten, betoonden de meeste leden van de Staten-Generaal zich bereid hem als landvoogd te erkennen. De beminnelijke wijze waarop hij hun afgevaardigden bejegende, versterkte hen in hun overtuiging dat hij het beste met de Nederlanden voor had. De enige belangrijke kwestie die een overeenkomst met hem nog in de weg stond, was dat hij bleef weigeren zijn goedkeuring aan de Pacificatie van Gent te hechten, niet ten onrechte beweerde dat dit verdrag afbreuk deed aan de koninklijke autoriteit en de katholieke godsdienst. De afgevaardigden van de Staten-Generaal verzekerden hem echter dat dit verdrag geenszins dit karakter had en juist gesloten was om te verhinderen dat het gezag van de koning en het oude geloof onherstelbare schade opliepen. En deze opvatting lieten ze bevestigen door de volgens hen onwraakbare getuigenissen van enkele hoge katholieke dignitarissen en een paar hoogleraren van de Leuvense universiteit.

Oranje had ondertussen niet stil gezeten. In een aantal opmerkelijke brieven aan de Staten-Generaal ontwikkelde hij radicalere politieke denkbeelden dan hij ooit tevoren had verkondigd. Hierin verklaarde hij dat vorsten van nature wraakgierig zijn en veelal de door hen gesloten overeenkomsten niet naleven. Dit was, zo betoogde hij, hoe het in de wereld toeging. Volgens hem had Filips II in het bijzonder herhaaldelijk getoond dat op zijn woord geen staat viel te maken. Bij zijn vertrek naar Spanje had hij bijvoorbeeld beloofd de Spaanse troepen binnen drie maanden terug te trekken; deze hadden echter pas anderhalf jaar later het land verlaten en dat zou ook dan nog niet gebeurd zijn indien de koning deze

soldaren niet hoognodig had gehad voor zijn oorlogvoering in Noord-Afrika. Om nog duidelijker aan te tonen hoe gevaarlijk het was op het nakomen van 's konings woord te rekenen, herinnerde hij de Staten-Generaal eraan dat Filips II in 1566 Egmont, Horne en vele andere hooggeplaatste heren zijn hoge waardering voor de door hen bewezen diensten had te kennen gegeven, maar dat deze heren desalniettemin door Alva op grond van majesteitsschennis ter dood waren veroordeeld. Om een terugkeer van de Spaanse dwingelandij te voorkomen achtte Oranje het vereist dat Don Juan niet alleen zijn goedkeuring aan de Pacificatie van Gent hechtte maar ook met een verregaande beknotting van zijn macht als gouverneur-generaal genoegen nam. Hem zou bijvoorbeeld een belangrijke bevoegdheid ontzegd worden die de Staten van Holland en Zeeland wel aan Oranje hadden toegekend, namelijk die van troepen in garnizoen te leggen zonder de toestemming van de plaatselijke overheid. Verder zouden alle citadellen die tijdens de regering van Karel V en Filips II in steden zoals Gent, Utrecht en Antwerpen waren gebouwd om een opstandig gezinde bevolking in toom te houden, moeten worden afgebroken. De Staten-Generaal zou daarentegen meer invloed op de regering dienen te worden toegekend dan zij ooit hadden uitgeoefend. Ze zouden het recht moeten hebben eigenmachtig bijeen te komen en hun goedkeuring of die van een door hen verkozen Raad van State zou vereist zijn voor het nemen van alle beslissingen van enig gewicht.

In de Nederlanden, zo betoogde de prins, was de vorst van oudsher gebonden aan de wetten van het land en had het laatste woord in het bepalen van het regeringsbeleid steeds toebehoord aan de Staten-Generaal.²⁷

Oranje deed niet ten volle recht wedervaren aan de verzoenende geest die in deze tijd de koninklijke politiek ten aanzien van de Nederlanden kenmerkte. Toch was zijn achterdocht niet geheel misplaatst. Want het was grotendeels noodgedwongen dat Filips zich zo verzoeningsgezind betoonde, en het kon daarom verwacht worden dat hij op zijn concessies zou terugkomen zodra hij over meer geldmiddelen beschikte. Dat op de koninklijke toezeggingen geen staat gemaakt kon worden, kon volgens Oranje opgemaakt worden uit een in november 1576 in zijn handen gevallen advies van Filips' raadsheren omtrent de in de Nederlanden te voeren politiek. Hierin stond namelijk te lezen dat de Spaanse strijdkrachten slechts tijdelijk teruggetrokken dienden te worden en dat zodra de orde was hersteld, het land wederom met ijzeren hand moest worden geregeerd; nadat op deze wijze de bevolking als was in 's konings hand was gekneet, zou ook afgerekend moeten worden met naburige vorsten die zich vermeten hadden hulp aan de Nederlandse opstandelingen te verlenen.²⁸

In zijn pogingen de Staten-Generaal ervan te overtuigen dat Don Juan niet te vertrouwen was, kon de prins op de volle medewerking rekenen van de Brusselse

patriotten, die door het organiseren van volksoplopen en het indienen van petities de Staten ertoe trachtten te bewegen zich niet met de door de koning benoemde landvoogd in te laten, drongen zij er herhaaldelijk bij de nieuwe Brusselse gezaghebbers op aan Oranje te verzoeken zich naar het Zuiden te begeven om hen met raad en daad bij te staan.²⁹ Hiervoor waren de Staten echter nog niet te vinden daar ze duchtten dat de komst van Oranje tot een breuk met de koning en anti-katholieke onlusten zou leiden. Zonder hun instemming achtte de prins het niet raadzaam naar Brussel te gaan, vreemde dat hij aldaar door partijgangers van Don Juan van zijn vrijheid of leven zou worden beroofd. Hij kwam ook tot de conclusie dat de tijd nog niet was gekomen om een verbond met Anjou te sluiten, hoewel hij dit oorspronkelijk zeer wenselijk had geacht en de Staten-Generaal ertoe had aangeraden de door de Franse hertog aangeboden hulp te aanvaarden. Maar toen bleek dat de meeste leden van de Staten-Generaal hier sterk tegen gekant waren, liet de prins Anjou weten dat deze van zijn plannen de Nederlandse opstandelingen te hulp te komen voorlopig diende af te zien.

In de loop van december 1576 begon Oranjes campagne tegen Don Juan enig effect te sorteren. Hiertoe droeg bij dat het in deze tijd bekend werd dat deze nog steeds in goede verstandhouding stond met het enige Spaanse lid van de Raad van State, Geronimo de Roda, die zich in de citadel van Antwerpen had teruggetrokken en in een de hertog van Aerschot in handen gevallen brief aan de koning de Spaanse furie in deze stad als een schitterend wapenfeit had verheerlijkt.³⁰

Aerschot bracht Oranje van de inhoud van dit schrijven op de hoogte en liet Don Juan weten dat de Staten-Generaal niet van zins waren zich door hem als lammeren naar de slachtbank te laten drijven.³¹

Een nog grotere tegenslag voor Don Juan was de totstandkoming van de Unie van Brussel op 9 januari 1577, waarbij alle leden van de Staten-Generaal zich verbonden elkaar met goed en bloed bij te staan in de handhaving van de Pacificatie van Gent. Deze unie werd ontworpen door een aantal Oranjegezinde leden van de Staten, zoals Jan van der Linden, de graaf van Lalaing en de heer van Hèze, en had veel overeenkomsten met het Verbond der Edelen dat in december 1565 ook te Brussel was gesloten. Maar ditmaal was het hoofddoel niet de afschaffing van de inquisitie maar het verdrijven van de Spaanse soldaten.

Ook vele overtuigde katholieken betoonden hun instemming met deze unie, omdat hierin het katholicisme als de enige ware godsdienst werd gekenmerkt.³² Al was deze betuiging van afhankelijkheid aan het katholieke geloof niet naar de zin van Oranje, toch kwam deze nieuwe manifestatie van anti-Spaanse gezindheid hem zeer te stade. De unie werd wellicht op zijn aanraden gesloten en ook door de afgevaardigden van Holland en Zeeland ondertekend.

De grote eensgezindheid die de leden van de Staten-Generaal in het sluiten van

de Unie van Brussel tentoonspreidden, plaatsten hen in een sterke positie in hun verdere onderhandelingen met Don Juan. Ze stonden er nu op dat de uitheemse soldaten niet over zee, zoals tevoren was overeengekomen, maar over land zouden vertrekken. Deze eis achtte Don Juan onaannemelijk omdat hierdoor zijn geliefkoosde plan deze troepen voor een invasie van Engeland te gebruiken niet kon worden verwezenlijkt. Deze nieuwe tegenslag was ongetwijfeld grotendeels aan Oranje te wijten. Marnix, die in deze tijd als zijn woordvoerder te Brussel fungeerde, zal hier wel op aangedrongen hebben, en het is zeker dat de door Oranje te Middelburg bijeengekomen Staten van Holland en Zeeland aan de Staten-Generaal lieten weten onoverkomelijke bezwaren te hebben tegen het vertrek van de troepen over zee. Ze betoogden dat de voor het vertrek over zee benodigde schepen en voedselvoorraden vooral door hun gewesten bijeengebracht zouden moeten worden en dat hiermee niet alleen grote kosten maar ook langdurige voorbereidingen gemoeid waren. Verder vreesden ze dat hetzelfde zou geschieden als in 1560 gebeurd was: de troepen zouden eerst naar Walcheren moeten worden verscheept om hier wellicht enige maanden op een gunstige wind te wachten. Het viel te verwachten dat zij gedurende deze tijd hun moedwil op de burgerbevolking zouden botvieren en het strategisch zo belangrijk gelegen eiland voor Don Juan in bezit zouden trachten te nemen.³³

Eind januari 1577 werd nog een laatste poging in het werk gesteld om de geschilpunten in de onderhandelingen tussen de Staten-Generaal en Don Juan op te lossen. Maar aan beide zijden was men ervan overtuigd dat er weinig of geen kans bestond overeenstemming te bereiken. Don Juan had Filips reeds dringend verzocht hem van de benodigde geldmiddelen en troepen te voorzien om de verraders van God en de koning, zoals hij de leden van de Staten-Generaal betitelde, op de wreest mogelijke wijze te beoorloggen.³⁴ En een aantal leden van de Staten-Generaal die geheel op Oranjes hand waren, betichtte hem op 27 januari dat oorlog met Don Juan onvermijdelijk was en nodigden hem uit zich zo spoedig mogelijk naar Brussel te begeven.³⁵

Oranje was uiteraard zeer ingenomen met deze ontwikkeling. Om de laatste tegenstand tegen zijn onverzoenlijke politiek te breken, spoorde hij zijn Brusselse vrienden aan een aantal vooraanstaande zuidelijke edellieden die geneigd waren de partij van Don Juan te kiezen, gevangen te zetten.³⁶ Uit dezelfde tijd dateert een uiterst merkwaardige brief van Oranje aan de Staten-Generaal, waarin hij zich meer dan in enig ander geschrift als een voorvechter van een democratische regeringsvorm voordoet. In elke stad zou de 'gemeente', dat wil zeggen de leden van de gilden, schutterijen en andere organisaties van de middenstand, niet langer als politieke onmondigen behoren te worden behandeld. Hij bepleitte dat zij

voortaan aan de jaarlijkse verkiezing van de magistraat zouden deelnemen en eveneens mede zouden bepalen welke personen de stad in de Statenvergaderingen zouden vertegenwoordigen en welke instructies aan deze afgevaardigden zouden worden meegegeven. Op deze wijze, zo betoogde Oranje, zou alle tweedracht verdwijnen. Overall zou een hechte unie tussen de verschillende bevolkingsgroepen totstandkomen. Hierin werd ook een plaats voor de adel weggelegd, want leden van deze bevoorrechte stand zouden meer dan tot dusver het geval was geweest tot leidende functies in de stedelijke besturen dienen te worden verkozen. In vele steden, zo beweerde de prins, zouden zodoende het volk de rechten hergeven worden die het in het verleden had bezeten. Waar dit niet het geval was geweest, zou deze medezeggenschap nu aan de burgerij moeten worden verleend. Want van de tijdelijke zwakheid van de vorst moesten de Nederlanders net zoals hun voorouders gebruik maken, niet alleen om de oude voorrechten in ere te herstellen maar ook om nieuwe te verkrijgen.³⁷

Deze denkbeelden van Oranjes waren erg utopisch. Er bestond geen enkele kans dat deze voorstellen zouden worden aangenomen door de Staten-Generaal of de gewestelijke Staten, waarin bijna uitsluitend de bevoorrechte klassen waren vertegenwoordigd. Verder viel het te voorzien dat een regeringsvorm waarin de leden van de Staten meer dan ooit gebonden zouden zijn aan lastbrieven die door lokale belangengroepen waren opgesteld, zeer onbevredigend zou functioneren. Reeds in Holland en Zeeland had Oranje de ervaring opgedaan dat de Statenleden onvoldoende gemachtigd waren om de door hem noodzakelijk geachte besluiten te nemen. Men kan zich daarom afvragen of deze voorstellen wel van zo'n nuchter en geslepen politicus als Oranje afkomstig zijn. Maar twijfel hieraan is toch nauwelijks mogelijk, want ook uit andere door hem in 1577 gedane voorstellen blijkt dat hij in deze tijd van oordeel was dat een democratisering van de regeringsvorm de strijd tegen de vijand ten goede zou komen. In zijn overtuiging dat vooral met de wensen van de 'gemeente' rekening gehouden moest worden, werd de prins wellicht sterk beïnvloed door Marnix, die in deze periode zeer radicale politieke denkbeelden huldigde en van opvatting was dat de staatsinrichting van het Zwitserse eedgenootschap als voorbeeld behoorde te dienen voor de nieuwe regeringsvorm van de Nederlanden.³⁸ Om de bevoorrechte klassen niet van zich te vervreemden, verklaarde Oranje weliswaar in deze zelfde tijd geen vriend van volksoproeren te zijn.³⁹ Het was echter de vraag of hij op de lange duur deze middenkoers tussen de gematigde en radicale tegenstanders van het Spaanse bewind zou kunnen handhaven.

Oranjes voorstel voor een radicale hervorming van de traditionele regeringsvorm bereikte de Staten-Generaal op een tijdstip dat dit niet meer actueel was: tegen

bijna iedereen verwachting in hadden de onderhandelingen met Don Juan toch tot een overeenkomst geleid. Met grote weerzin had de landvoogd zich bereid verklaard zijn goedkeuring aan de Pacificatie te hechten en de uitheemse troepen over land te laten vertrekken. Hij had nauwelijks een andere keuze. Want de koning voelde niets voor de oorlogszuchtige plannen van zijn halfbroer en had hem opgedragen de wensen van de Staten-Generaal te verhoren, zelfs indien dit betekende dat hun zeer bedenkelijke concessies moesten worden gedaan. Het was een bittere pil voor Don Juan. Diep terneergeslagen verzocht hij Filips hem van zijn functie te ontheffen, maar ook op dit punt kreeg hij nul op rekest.

In begin februari werd de laatste hand gelegd aan de overeenkomst tussen de Staten-Generaal en Don Juan, het zogenaamde Eeuwig Edict, dat echter een zeer kortstondig bestaan was beschoren en met meer recht de vrede van Aerscot werd genoemd. Want dit meest vooraanstaande lid van de Staten scheen met het sluiten van het verdrag met Don Juan zijn oogmerk te hebben bereikt: de terugkeer naar ‘de goede oude tijd’ van Karel V, toen de adel bij de regering nog in hoog aanzien stond.

Oranje stelde nog een laatste poging in het werk om het sluiten van de overeenkomst te verhinderen. Op 7 februari zond hij twee van zijn vertrouwelingen naar Brussel om hier nogmaals uiteen te zetten waarom het zeer gevaarlijk was Don Juan als gouverneur-generaal te erkennen. In plaats hiervan ried hij de Staten-Generaal aan een Zuidnederlandse edelman tot deze positie te benoemen, en hij verklaarde hiervoor de hertog van Aerscot de aangewezen persoon te vinden.⁴⁰ Maar op de dag dat Oranjes afgezanten naar Brussel vertrokken, was daar de beslissing al ten gunste van een overeenkomst met Don Juan gevallen en waren drie afgevaardigden van de Staten-Generaal op weg naar de prins om hem te verzoeken zijn instemming met het genomen besluit te betuigen. Men was bereid de overeenkomst pas te publiceren nadat Oranjes advies was ontvangen. Maar deze haastte zich niet zijn mening te kennen te geven, bewerende eerst de opinie van de Staten van Holland en Zeeland te moeten inwinnen. Toen op 17 februari Oranjes antwoord nog steeds niet was binnengekomen, besloten de Staten-Generaal niet langer met de afkondiging van het Eeuwig Edict te wachten.

De prins had de Staten-Generaal niet voor zijn onverzoenlijke politiek weten te winnen maar kon desniettemin de toekomst met vertrouwen tegemoet zien. Grotendeels door zijn toedoen had Don Juan erin moeten toestemmen dat de Spaanse troepen over land zouden vertrekken, waardoor diens plan deze voor een inval in Engeland te gebruiken in rook was opgegaan. Bovendien had de nieuwe landvoogd niets wezenlijks bereikt zolang de prins en Holland en Zeeland zich niet weer aan het koninklijk gezag hadden onderworpen. Indien Don Juan

inderdaad, zoals in het Eeuwig Edict was overeengekomen, de Spaanse troepen het land deed ruimen, zou hij zich eerst recht in een veel zwakkere positie dan zijn tegenstander bevinden.

Terugkeer naar het Zuiden

De afkondiging van het Eeuwig Edict door de Staten-Generaal was een onverwachte tegenslag voor Oranje. Hij liet zich hierdoor echter niet uit het veld slaan. Hoewel hij van oordeel was dat de Staten-Generaal door een overeenkomst met Don Juan te sluiten zonder hiervoor zijn instemming te hebben verkregen, in strijd met de Pacificatie van Gent hadden gehandeld, liet hij zijn afkeuring over hun handelswijze nauwelijks blijken. Eind februari 1577 verklaarde hij zelfs bereid te zijn het Eeuwig Edict te ondertekenen, weliswaar alleen indien aan een aantal harde voorwaarden werd voldaan: eerst zouden alle Spaanse soldaten het land moeten hebben verlaten en indien dit niet binnen een vastgestelde termijn was geschied, zouden de Staten-Generaal Don Juan de oorlog moeten verklaren; verder zouden alle oude voorrechten weer moeten worden geëerbiedigd, en dit betekende volgens de prins niet alleen de herinvoering van de in de tijd van Karel V bestaande regeringsvorm, maar ook de strikte naleving van de laat-middeleeuwse charters waardoor vooral in Brabant en Vlaanderen de macht van de landsheer sterk was beteugeld.⁴¹

Na zijn overeenkomst met de Staten-Generaal besepte Don Juan meer dan ooit dat Oranje zijn gevaarlijkste vijand was. De Nederlanden, zo betichtte hij de koning, zouden hun gewisse ondergang tegemoet gaan, tenzij ook met de prins een schikking werd getroffen. Om deze hiertoe te bewegen, zo voegde hij hieraan toe, zouden hem zeer voordelige aanbiedingen moeten worden gedaan. Niettegenstaande dat hij op middelen zon Oranje uit de weg te ruimen, verwaardigde hij zich met de prins in een briefwisseling te treden, waarin hij hem in de meest hoffelijke termen verzocht zich met de koning te verzoenen.⁴²

Oranje betaalde Don Juan met gelijke munt. Hoewel hij in deze tijd eveneens pogingen in het werk stelde om zijn tegenstander van zijn vrijheid zo niet van zijn leven te beroven, verzekerde hij hem alle diensten te willen bewijzen waarmee 's lands belang gediend zou zijn. Hierop werden door Don Juan een aantal vooraanstaande leden van de Staten-Generaal, waaronder de hertog van Aerschot, naar Oranje gezonden. In hun besprekingen met de prins, die eind mei 1577 te Geertruidenberg plaatsvonden, werden hem grote toezeggingen gedaan indien hij het hoofd in de schoot legde: de teruggave van al zijn waardigheden en bezittingen, de vrijlating van Filips Willem en de betaling van de hoge schulden die hij voor de financiering van zijn veldtochten van 1568 en 1572 had gemaakt; ook zou

zijn aanspraak op het stadhouderschap van Utrecht niet langer worden betwist en zou Amsterdam, dat nog steeds de zijde van Don Juan hield, zich onder het gezag van Oranje moeten schikken. Bovendien werd hem nog verzekerd dat Duitse vorsten er borg voor zouden staan dat al deze beloften werden nagekomen.⁴³

Oranje was door deze voor hem persoonlijk zeer aantrekkelijke aanbiedingen geïmponeerd en verklaarde dat eigenbelang bij hem veel minder zwaar woog dan de zaak waarvoor hij zich had ingezet. In dit verband kwam hij terug op zijn al eerder gestelde eisen: alle dwangburchten die gedurende het bewind van Karel V en Filips II waren opgericht, moesten worden gesloopt en een leidende rol in 's lands regering diende aan de Staten-Generaal te worden toegekend. Waar het in de politiek vooral op aankwam, zo betoogde hij, was het volk genoegdoening te verschaffen, want alleen op deze wijze kon iets duurzaam tot stand worden gebracht.⁴⁴

De afgevaardigden van de Staten-Generaal verzekerde hij dat de Spaanse regering nog steeds de opvatting huldigde dat met ketters gesloten verdragen niet behoeven te worden nageleefd, terwijl hij Aerschot waarschuwde geen vertrouwen in de verklaringen van de koning te stellen daar dit hem, zoals met Egmont en Horne gebeurd was, het hoofd zou kunnen kosten.⁴⁵ Aan de woordvoerder van Don Juan die hem vermaanden niet zo achterdochtig te zijn, verwees hij ook naar het oude gezegde ‘de toorn der koningen is eeuwigdurend’ en Marnix citeerde de spreuk van Salomo ‘de grimmigheid des konings is als de boden des doods’, zonder echter te vermelden dat hierop volgde ‘maar een wijs man zal die verzoenen’.⁴⁶

Oranjes wantrouwen was in zekere opzichten overdreven. Tegen zijn verwachting in gelastte Filips bijvoorbeeld spoedig het vertrek van de Spaanse troepen uit de Nederlanden. Toch had Oranje goede redenen om de bedoelingen van de koning te argwanen. Al had Filips op 6 april 1577 zijn instemming met de Pacificatie van Gent betuigd, deze goedkeuring was met grote tegenzin gegeven en al spoedig bleek dat hij de grootste bezwaren had tegen de artikelen van dit verdrag waarin de prins in de door hem toegeëigende posities van stadhouder van Holland en Zeeland en admiraal was gehandhaafd. Evenmin kon hij zich neerleggen bij de bepaling van het Gentse verbond waarin een beslissing van de godsdienstige kwestie aan een toekomstige vergadering van de Staten-Generaal werd overgelaten. Een verzoening met de koning zou zeker het einde betekend hebben van het nieuwe politieke en godsdienstige regime dat in Holland en Zeeland was ingevoerd. Ook zou in dit geval alle kans verkeken zijn dat in de andere gewesten de Statenvergaderingen grote invloed op het voeren van het regeringsbeleid zouden verwerven.

Op de beschuldiging van enkele leden van de Staten-Generaal dat Oranje zelf op een aantal bepalingen van de Pacificatie inbreuk had gemaakt, antwoordde hij dat men weinig anders van hem kon verwachten nadat zij door het Eeuwig Edict met Don Juan te ondertekenen zich verbonden hadden overal in het land alleen de katholieke godsdienst toe te laten. De Staten van Holland en Zeeland zouden volgens hem er nooit mee instemmen dat de protestantse godsdienst in hun provincies weer werd verboden, zelfs niet indien een besluit van die strekking door een meerderheid van de leden van de Staten-Generaal werd genomen. Toen hem aangeraden werd tot de oude godsdienst terug te keren, repliceerde hij dat hij ‘kaal en calvinist’ was en dit tot het einde van zijn leven zou blijven.⁴⁷ Verder verklaarde hij dat indien de Staten-Generaal zijn rechten op het stadhouderschap van Utrecht niet spoedig erkenden, hij zich van deze provincie zou meester maken. Uit deze uitspraken van de prins kon worden opgemaakt dat hij in strijd met zijn in november 1576 verkondigde mening dat in de Nederlanden het opperste gezag aan de Staten-Generaal toebehoorde, niet bereid was dit gezag te respecteren indien hem dit niet van pas kwam.

In het voorjaar van 1577 kon Oranje zich veroorloven zo hoog van de toren te blazen, want in deze tijd werd zijn positie zowel in militair als in politiek opzicht veel sterker. Terwijl Don Juan in overeenstemming met de bepalingen van het Eeuwig Edict alle Spaanse, Bourgondische en Italiaanse troepen het land deed ruimen, bleef de prins nog over een geduchte krijgsmacht beschikken en liet hij nieuwe verdedigingswerken aanleggen. Bovendien kon hij er nu op rekenen dat ingeval het tot een gewapend conflict met de Spaanse landvoogd kwam, de meeste noordelijke provincies zijn partij zouden trekken. Hij was er tenslotte zeer mee gebaat dat koningin Elizabeth voor het eerst zijn zaak openlijk begunstigde.

Dat de prins in deze tijd, in tegenstelling tot de voorafgaande vier jaren, de toekomst met veel vertrouwen tegemoet zag, komt goed tot uiting in de boodschap die hij op 29 maart 1577 aan de Staten van Holland en Zeeland deed toekomen. Aan ‘deze heerlijke en loflijk vergadering’ getuigt hij van zijn ‘hartgrondige blijdschap’ dat het God heeft behaagd de Staten van de twee gewesten die zo vele zware ellende hebben moeten verduren, in vrede en vreugde te laten bijeenkomen. De Spaanse tirannie waaronder zij geleden hebben, vergelijkt hij op goed vaderlandse wijze met een geweldige watervloed die het gehele land ten gronde zal richten tenzij men met vereende krachten hiertegen een dijk opwerpt. Hij spreekt er zijn dank over uit dat de bevolking van Holland en Zeeland, na eerst niets tegen dit grote gevaar te hebben gedaan, op zijn aandringen deze dijk hebben opgebouwd, en spoort hen aan deze eendracht tegen de nog steeds dreigende vreemde tirannie te blijven betonen.⁴⁸

Nu het einde van de door Oranje bestreden Spaanse overheersing in zicht

scheen, genoot hij voor het eerst in zijn leven een grote populariteit. Vooral in Noord-Holland, dat hij sinds zijn aankomst in Enkhuizen in oktober 1572 niet meer had bezocht, werd hem in juli 1577 een geestdriftig onthaal bereid. Iedereen, zo verhaalt Bor, achtte zich gelukkig een glimp van de prins op te vangen en beschouwde hem naast God als de enige verlosser uit de nood; met grote blijdschap zeiden de mensen tegen elkaar: ‘Vader-Willem is gekomen’ en overal waar hij verscheen, wist hij door zijn minzaam optreden zowel de kleine man als de welgestelde burger voor zich in te nemen. Ook in de stad Utrecht, waar hij in de hierop volgende maand zijn intocht deed, werd hij door de burgerij met veel vreugde ontvangen. Door een lid van de rederijderskamers werd hem een vers voorgelezen, waarin hij met David werd vergeleken en waarvan het refrein luidde:

‘Weest dan wellecoom Prince alder eerenwaerdich,
Die noyt en syt bevonden bloetgeirich noch hoochvaerdich.’⁴⁹

In tegenstelling tot Oranje liep Don Juan in deze tijd alles tegen. Hij voelde zich een verloren mens. Ook nadat hij in begin mei, zes maanden na zijn aankomst in de Nederlanden, eindelijk te Brussel als gouverneur-generaal was ingehuldigd, werd hij alom gewantrouwd en beschikte hij slechts over een schijn van macht. Zijn lijfwacht werd op straat uitgejouwd en de enkele Spanjaarden die hem vergezelden, voelden zich van hun leven niet zeker. Evenmin kon hij op de steun van de hoge adel rekenen. Edellieden, zoals Aerschot, Hèze en Lalaing, die hij voor zich had pogen te winnen door hen met gunsten te overladen, bleven op zeer goede voet met Oranje staan. Ook van de Staten-Generaal ondervond hij veel tegenwerking. Nadat hij hen ervan had weten te overtuigen dat het uitsluitend aan Oranje te wijten was dat de met hem gevoerde besprekingen niets hadden opgeleverd en men hem daarom met wapengeweld moest dwingen zijn weerspanningheid op te geven, antwoordden de Staten dat zij niet over de geldmiddelen beschikten de prins te veroorlogen en men hem meer tegemoetkomend diende te behandelen. Tot Don Juans verontwaardiging zagen zij er zelfs geen bezwaar in protestanten vrijheid van geweten te verlenen.⁵⁰

Don Juan was in deze tijd ook zeer beducht dat zijn tegenstanders zich van zijn persoon zouden meester maken, en deze vrees was niet ongegrond, want er bestonden plannen, waarin ook Oranje en de Engelse minister Walsingham waren betrokken, om de landvoogd van zijn vrijheid te beroven.⁵¹ Het valt daarom te begrijpen dat hij op 11 juni uit het hem zo vijandig gezinde Brussel vertrok met het vaste voornemen om zich zo spoedig mogelijk in een versterkt kasteel terug te trekken. Zodoende, zo schreef hij aan de koning, zou hij niet langer aan de genade van zijn vijanden overgeleverd zijn en hun de wet kunnen voorschrijven.⁵²

Met zijn overrompeling van het kasteel te Namen op 24 juli en de vergeefse poging die kort hierop door hem getrouwe troepen werd ondernomen om Antwerpen te bemachtigen, speelde Don Juan de prins in de kaart. De meeste leden van de Staten-Generaal kwamen nu tot de conclusie dat Oranjes argwaan jegens de landvoogd gerechtvaardigd was, en dachten er minder dan ooit om, zoals Don Juan nu van hen eiste, de prins de oorlog te verklaren. Maar zij gingen ook niet in op Oranjes voorstel Don Juans troepenmacht aan te vallen voordat deze versterkingen had ontvangen. En toen deze plotseling inbond en zich bereid verklaarde zijn functie neer te leggen en zich in Luxemburg terug te trekken om daar de komst van zijn opvolger af te wachten, besloten de Staten-Generaal met hem in onderhandeling te treden over de voorwaarden waarop zij hem weer als landvoogd wilden erkennen.

De Brusselse burgerij, die bewerkt werd door Marnix en andere medewerkers van de prins, dacht hier echter anders over. Zij eiste nu de onmiddellijke overkomst van Oranje en diens benoeming tot gouverneur-generaal. In enkele wellicht door Marnix geschreven petitie van het Brusselse volk aan de Staten-Generaal werd de prins verheerlijkt als een wijze staatsman en een grote krijgsheld: door Holland met succes tegen een overmachtige vijand te hebben verdedigd, had hij het ongelooflijke gepresteerd en zich meer roem in de wereld verworven dan Julius Caesar; elke vrees dat de katholieken iets van hem te verduren zouden hebben, was geheel ongegrond, want in Holland en Zeeland hadden de katholieken zich nooit over hem beklagd en had hij diegenen die zich aan wreedheden tegen hen hadden schuldig gemaakt, ten strengste gestraft.⁵³ Ook drongen de Brusselse patriotten op de invoering van een meer democratische regeringsvorm aan. Een eerste stap in deze richting was de oprichting van een comité van achttienmannen, dat vanaf eind augustus zijn wil aan de Brusselse magistraat begon op te leggen en grote druk op de Staten-Generaal uitoefende om aan de verlangens van de burgerij te voldoen. De meeste van deze verlangens gingen de Staten-Generaal veel te ver, maar tegen een overkomst van Oranje, die ook door de Engelse gezant William Davison werd bepleit, verzetten zij zich niet langer. Op 6 september verzochten zij de prins zo spoedig mogelijk naar Brussel te komen om hen in 's lands beleid van advies te dienen. Wel wilden zij van hem eerst de verzekering verkrijgen dat hij in Holland en Zeeland de katholieke godsdienst zou toelaten en dat hij in de overige provincies geen inbreuk op de godsdienstige bepalingen van de Pacificatie van Gent zou gedogen. Wat het laatste betrof, gaf de prins zijn woord, maar in zake de toelating van de katholieke godsdienst in Holland en Zeeland verklaarde hij geen beslissing te kunnen nemen zonder eerst de Staten van deze gewesten geraadpleegd te hebben.⁵⁴ Met deze toezegging namen de Staten-Generaal genoegen en al op 17 september vertrok Oranje naar Brussel. Velen in zijn naaste omgeving waren bevreesd dat dit zijn ‘galgereis’ zou

worden, want ze achtten het heel wel mogelijk dat hij, net zoals de admiraal de Coligny, toen deze zich in de zomer van 1572 naar Parijs begaf, door zijn tegenstanders zou worden vermoord. Vooral Charlotte de Bourbon zag met angst en beven haar echtgenoot vertrekken. Volgens Jan van Nassau, die enkele weken tevoren op verzoek van zijn broer uit Duitsland was overgekomen, zag ook de prins zeer tegen de reis op en na zijn aankomst in Antwerpen was het nog de vraag of hij zijn reis zou voortzetten.⁵⁵

Door de bevolking van deze stad werd hij echter heel geestdriftig ontvangen. Vele burgers beschouwden hem als een engel die uit de hemel was neergedaald om hen uit hun nood te verlossen en het stadsbestuur zegde hem een detachement harquebusiers toe om hem op zijn tocht naar Brussel tegen een mogelijke aanslag te beschermen.⁵⁶ Hierop besloot Oranje door te reizen. Op zijn boottocht op het kanaal naar de hoofdstad kwamen duizenden Brusselaars hem begroeten. Bij de verschillende sluizen waren met tapijten, vlaggen en banieren versierde boten in gereedheid gebracht; op een hiervan speelde een orkestje ‘het liedekje van zijn Excellentie’, terwijl op een andere de daden die door Jozef, Mozes en David ten bate van het volk Israël waren verricht, werden uitgebeeld als een prefiguratie van Oranjes strijd tegen de Spaanse tiranie.⁵⁷

Bij zijn aankomst in Brussel werd de prins verwelkomd door delegaties van de Staten-Generaal en het stadsbestuur, die hem vergezelden in zijn tocht door de rijkelijk met oranjeappels, wapens en vlaggen versierde straten. Door velen van de samengestroomde burgers werd hij uitbundig toegejuicht, terwijl menigeen ook van vreugde hilde. Onder het luiden van de klokken en het afschieten van vuurwapens reed de prins met de Engelse gezant William Davison aan zijn rechter zijde en Aerschot aan zijn linker zijde naar het Hof van Nassau, dat hij meer dan elf jaar niet had betreden. Op de weg hierheen passeerde hij de Grote Markt, waar Egmont en Horne, die hij niet had kunnen overreden samen met hem de wapens op te nemen, desniettemin in 1568 op bevel van Alva waren onthoofd, en ook het Hof van Brabant, waar hij eens als raadsheer van keizer Karel had gediend.

Hoeveel herinneringen aan zijn jongere jaren, zo vraagt men zich af, speelden de prins op deze gedenkwaardige dag van 23 september 1577 door het hoofd? Wellicht dacht hij geheel niet aan het verleden maar uitsluitend aan de grote problemen die hem nog te wachten stonden. Al was het volk klaarblijkelijk meer dan ooit op zijn hand en verkondigde hij in deze tijd herhaaldelijk de mening dat waar het in de politiek op aankomt, is de gemene man tevreden te stellen, hij zal toch wel beseft hebben dat een politicus er meestal meer mee gebaat is de gunst van de meer invloedrijke groepen van de bevolking te verwerven. Dat ten tijde van zijn terugkeer naar het zuiden de meeste bewindslieden in dit deel van het land de door hem voorgestane onverzoenlijk anti-Spaanse politiek nog bleven verwerpen,

bleek duidelijk op de dag van zijn aankomst te Brussel, toen de Staten-Generaal hun goedkeuring hechtten aan de door hun afgevaardigden met Don Juan gesloten overeenkomst betreffende de voorwaarden waarop deze weer als gouverneur-generaal zou worden erkend. Maar daar in verband met Oranjes ontvangst vele leden deze vergadering niet hadden kunnen bijwonen, werd de volgende dag besloten deze kwestie opnieuw in beraad te nemen. Ditmaal werd op aandrang van de prins aan de voorwaarden toegevoegd dat zijn zoon Filips Willem binnen twee maanden in vrijheid moest worden gesteld en dat Don Juan het regeringsbeleid zou moeten voeren in overeenstemming met de wensen van de meerderheid van de Raad van State, wier ledental door de Staten-Generaal zou worden aangevuld.⁵⁸ Zoals verwacht kon worden, achtte Don Juan deze bepalingen onaannemelijk. Hierop zagen de Staten-Generaal, zoals Oranje steeds had gewild, van verdere onderhandelingen af en het hervatten van de vijandelijkheden was slechts een kwestie van tijd. Don Juan zag niet tegen de komende oorlog op, want op dezelfde dag waarop de afgevaardigden van de Staten-Generaal hem nieuwe, voor hem onaanvaardbare eisen stelden, ontving hij de voor hem zo heugelijke tijding dat de koning in de terugkeer van de Spaanse troepen had toegestemd. In zijn tweegevecht met Oranje had hij echter het onderspit gedolven.

Want de prins had weten te bereiken dat in het op handen zijnde gewapend conflict de Staten-Generaal niet aan Spaanse zijde zouden staan.

Oranje wordt een van koningin Elizabeths beste vrienden

Nadat de Spaanse troepen in de zomer van 1576 aan het muiten waren geslagen, verklaarden verschillende buitenlandse vorsten zich bereid Oranje en zijn aanhangers hulp te verlenen. Deze aangeboden steun was echter niet in alle gevallen welkom. ‘De bruid waarom men danst,’ verklaarde Jan van Nassau in januari 1577, ‘is schoon en bekoorlijk, maar het valt te beduchten dat zij meer vrijers zal krijgen dan wenselijk is’.⁵⁹ Onder deze laatste rekende de Duitse graaf in het bijzonder de Franse hertog van Anjou, die nu de kans schoon zag zijn plannen om heer der Nederlanden te worden te verwezenlijken. Zodra deze in september 1576 kennis van de Brusselse staatsgreep had genomen, liet hij Oranje en de Staten-Generaal weten gereed te staan hen in hun strijd tegen de Spaanse troepen bij te staan. De prins, die in tegenstelling tot zijn oudste broer altijd veel van Franse steun verwachtte, zou de komst van Anjou gaarne gezien hebben en trachtte de Staten-Generaal ertoe te bewegen op het aanbod van Anjou in te gaan. Hij verzekerde hun dat met behulp van de Franse troepen het Spaanse gespuis gemakkelijk uit het land kon worden gedreven. Hij wees hen er ook op dat indien Anjou voor het hoofd werd gestoten, men ook diens broer, de koning van

Frankrijk, die meer dan iemand anders hun zaak schade kon berokkenen, tot vijand zou maken. Verder ried hij de nieuwe Brusselse machthebbers aan Filips onder ogen te brengen dat indien deze bleef weigeren zijn goedkeuring aan de Pacificatie van Gent te hechten, zij er niet voor terugdeinzen zouden de Fransen in het land te roepen.⁶⁰

Oranjes aanmaningen hadden weinig effect. Net zoals bijna de gehele bevolking waren de meeste leden van de Staten-Generaal niet minder anti-Frans dan anti-Spaans gezind. Toen de Staten-Generaal eind december 1576 duidelijk te kennen gaven niet van Anjous troepen gediend te zijn, besloot de prins voorlopig van verdere pogingen om hulp vanuit Frankrijk te verkrijgen af te zien. Nu het gehele vaderland in opstand kwam te geraken, beschouwde hij buitenlandse hulp niet langer, zoals in de voorafgaande vier jaren toen een strijd op leven en dood werd gevoerd, als geheel onontbeerlijk. Wat hij nu als een eerste vereiste beschouwde, was de bewindhebbers in de voorheen koningsgezinde gewesten geheel voor zijn onverzoenlijk anti-Spaanse politiek te winnen en hij beseftte dat door verder op de komst van Anjou aan te dringen, hij gevaar liep de Staten-Generaal van zich te vervreemden. Het was pas drie jaren later dat hij weer met grote aandrang de noodzakelijkheid van een verbond met de Franse hertog begon te bepleiten.

Koningin Elizabeth, die in deze tijd nog steeds meer tegen een Franse dan tegen een Spaanse overheersing van de Lage Landen was gekant, droeg ertoe bij dat de door Anjou aangeboden hulp werd afgewezen. Voor het eerst verklaarde zij zich nu bereid aan de Nederlandse opstandelingen financiële bijstand te verlenen. In december 1576 zegde zij de Staten-Generaal een lening van £ 100.000 toe op voorwaarde dat zij hun onderhandelingen met de broer van de Franse koning afbraken, en reeds de volgende maand werd een deel van dit bedrag, £ 20.000, door de Engelse gezant te Brussel uitbetaald.

Deze steun van Elizabeth aan de opstandelingen werd niet aan Oranje maar aan de nieuwe Brusselse regering verleend. In dezelfde tijd vond echter ook een opmerkelijke verbetering in haar betrekkingen met Oranje plaats. In januari 1577 wees zij de Staten-Generaal erop dat deze ten onrechte de mening waren toegedaan dat zij Oranje vijandig gezind was en in de volgende maanden gaf zij zelfs duidelijk te kennen meer vertrouwen in hem te stellen dan in de leden van de Staten-Generaal. Zij ried bijvoorbeeld de laatsten herhaaldelijk aan de prins naar Brussel uit te nodigen en hem met de leiding van de nieuwe regering te belasten, en op 7 maart deelde de graaf van Leicester aan Oranje mede dat deze nog nooit zo hoog bij haar had staan aangeschreven.⁶¹ Uit erkentelijkheid voor de koninklijke gunst noemde de prins de dochter waaraan Charlotte de Bourbon op 26 maart het leven schonk naar Elizabeth. Het prinsesje kreeg Leicester als peetvader

en diens neef, de dichter-soldaat Sir Philip Sidney, woonde in opdracht van de koningin de doopplechtigheid bij.

Een belangrijke reden waarom Elizabeth in deze tijd Oranje zo gunstig gezind werd, was dat zij lucht had gekregen van Don Juans plannen haar van de troon te stoten. Eind december 1576 was het voornemen van de nieuwe Spaanse landvoogd om Engeland binnen te vallen hét onderwerp van gesprek aan het Engelse hof, en Sir Edward Horsey, die in deze maand door de koningin naar de Nederlanden werd gezonden, liet aan Don Juan weten dat men in Engeland heel goed beseftte wat hij in zijn schild voerde.⁶² Hoe dit geheim was uitgelekt is niet geheel duidelijk; het was wellicht het werk van Oranje, die verschillende in zijn handen gevallen Spaanse brieven waaruit opgemaakt kon worden dat een Spaanse aanval op Engeland beraamd werd, aan Elizabeths ministers deed toekomen. In december 1576 stelde hij hen bijvoorbeeld in kennis van het bovenvermelde advies van Filips' raadsheren waarin werd aangedrongen op de bestraffing van Europese vorsten die zich vermeten hadden steun aan de Nederlandse opstandelingen te verlenen. En een halfjaar later zond hij hun een kopie toe van een brief van Don Juans gunsteling Escovedo waarin te lezen stond dat Engeland zonder veel moeite veroverd kon worden indien men zich vooraf van de Zeeuwse eilanden verzekerd had. Verder deelde de prins in mei 1577 een Engelse gezant mee dat het zogenaamde verdrag van Bayonne - dat zoals vele protestanten geloofden in 1565 tussen de Spaanse en Franse kroon was gesloten om overal in Europa de ketterij uit te roeien - recentelijk hernieuwd was, ditmaal met het specifieke doel Engeland binnen te vallen zodra de opstand in de Lage Landen was onderdrukt.⁶³

In 1577 werd de Engelse buitenlandse politiek voor een groot deel bepaald door Leicester, Walsingham en andere leden van de anti-Spaanse factie, die in de voorafgaande jaren al sterk geijverd hadden voor steun aan Oranje. Deze waren ervan overtuigd dat Don Juan voornemens was met hulp van Franse katholieken Engeland aan te vallen. Volgens hen zou de Spaanse landvoogd volledig kunnen rekenen op de bijstand van de ultra-katholieke hertog de Guise, die een neef was van Maria Stuart. Nadat zij samen een einde aan de Nederlandse opstand bereid hadden, zouden zij de Schotse koningin uit haar gevangenis bevrijden en Elizabeth van de troon stoten. Het werd veelal aangenomen dat niet alleen de Franse koning zijn steun aan dit plan zou geven maar ook de hertog van Anjou, die in 1577 voor het eerst aan de katholieke zijde van de opnieuw in Frankrijk uitgebroken godsdienstoorlog vocht en zijn ijver voor de zaak van Oranje en de Staten-Generaal geheel verloren scheen te hebben. Wat op dit laatste wees, was dat er nu meer dan ooit sprake was van een huwelijk van Anjou met de Spaanse infante Isabella, die de Nederlanden als bruidsgift zou ontvangen.

In het voorjaar van 1577 was Elizabeth, die zich niet nodeloos in oorlog met het zoveel machtigere Spanje wenste te wikkelen, er nog niet voor te vinden Oranje de door hem verzochte militaire hulp te verlenen. Maar nadat Don Juan in juli de Spaanse troepen had teruggeroepen, was zij bereid, 500 of 600 soldaten, die reeds in Londen klaar stonden, naar Holland te zenden, terwijl een aantal Schotse vendels spoedig zouden volgen. Enkele weken later smaakte Walsingham het genoeg de prins te kunnen meedelen dat de koningin nu genegen was ‘to give him any help that many seem suitable, whenever he may ask for it’.⁶⁴ De prins, die in deze tijd nog in het Noorden verbleef, liet nu onmiddellijk bij de Staten-Generaal een voorstel indienen om een ambassadeur naar Londen te sturen met het verzoek hen met een door Leicester aangevoerde legermacht bij te staan. Hiertegen rezen grote bezwaren in de Staten-Generaal, vooral van de kant van Waalse afgevaardigden, die vreesden dat de komst van een Engels hulpleger tot het veldwinnen van het protestantisme en Oranjes invloed zou leiden. Bij meerderheid van stemmen werd weliswaar besloten om Elizabeth te verzoeken een legermacht naar de Nederlanden te zenden, maar alleen indien hieraan grote behoefte zou ontstaan. Dit laatste was zeker niet naar de zin van de prins, die in deze tijd steeds betoogde dat aanvallend tegen Don Juan diende te worden opgetreden voordat deze versterkingen uit Spanje en Italië had ontvangen. Het aanzien dat Oranje in deze tijd in Engeland genoot, verklaart waarschijnlijk dat Walsingham en Leicester het voorwaardelijke karakter van het Staatse hulpverzoek scherp bekritiseerden en dat in de overeenkomst die eind september tussen de door de Staten-Generaal naar Londen gezonden hertog van Havré en de Engelse regering werd gesloten, het vanzelfsprekend werd aangenomen dat 4000 voetkechten en 1000 ruiters zo spoedig mogelijk naar de Nederlanden zouden vertrekken. De koningin zelf scheen geheel met het zenden van haar strijdkrachten in te stemmen.

De Staten-Generaal waren echter van oordeel dat Havré buiten zijn boekje was gegaan en lieten op 11 oktober aan Elizabeth weten dat aan Engelse troepen voorlopig geen behoefte bestond. Oranje, die in deze tijd in Brussel was aangekomen, bemoeide zich niet met deze kwestie. Al achtte hij de komst van een Engels leger zeer wenselijk, hij beschouwde het nog belangrijker de Staten te vriend te houden. Aan de Engelse gezant, die er zich over beklaagde dat de prins zich niet voor een bekrachtiging van de in Londen bereikte overeenkomsten had ingezet, gaf hij te kennen dat de Staten hem dit kwalijk genomen zouden hebben. Wat hij meer dan iets anders vreesde, zo verklaarde, was ‘that monster of civil division’.⁶⁵

Met de leiding van 's lands regering belast

Gedurende de twee maanden volgende op Oranjes terugkeer naar Brussel maakten de Staten-Generaal nog de grootste bezwaren tegen de door hem voorgestane politiek. Zijn aansporingen aanvallend tegen Don Juan op te treden werden door hen in de wind geslagen. Nog minder dachten zij eraan om, zoals door de Brusselse burgerij en de Engelse regering werd verlangd, de prins met de leiding van de regering te belasten. Gedurende het afgelopen jaar had de prins steeds betoogd dat het opperste gezag aan de Staten-Generaal toebehoorde, maar nu moest hij aan den lijve ondervinden dat de leden van deze vergadering niet in vaderlandsliefde en politieke bekwaamheid uitmunten. Zijn ongunstige mening over hen werd waarschijnlijk goed vertolkt door zijn broer Jan die er in deze tijd over klaagde dat de meeste van hen jonge, politiek onervaren edellieden, Spaansgezinde geestelijken of kleinmoedige stedelijke pensionarissen waren.⁶⁶

Oranje kon daarentegen op de volle steun rekenen van de Brusselse bevolking, die hem vereerde alsof hij een godheid was. In geen enkele andere stad is hij ooit zo op handen gedragen. Vrouwen vielen op hun knieën wanneer hij door de stad reed en mannen bewaakten dag en nacht zijn paleis. Ook het nieuwe comité van achttienmannen bestond geheel uit 'goede patriotten'. Op 8 oktober diende het een petitie bij de Staten-Generaal in waarin het eiste dat alle onvaderlandslievende personen uit de Raad van State en provinciale en stedelijke bestuurscolleges verwijderd werden en de Staatse legermacht onmiddellijk het beleg sloeg voor Namen, waar Don Juan zijn hoofdkwartier gevestigd had. Dit kwam geheel met Oranjes wensen overeen. Desniettemin liet hij zijn Brusselse volgelingen weten dat zij het bepalen van het regeringsbeleid aan de Staten-Generaal dienden over te laten.⁶⁷ Want hij vreesde dat indien de Brusselse burgerij zich te veel in staatszaken mengde, de Staten-Generaal hun vergadering naar een andere stad zouden verplaatsen.

Dat de prins de Staten-Generaal niet van zich wilde vervreemden, blijkt ook heel duidelijk uit zijn reactie op de door Aerschot op 9 oktober gedane mededeling dat hij en een veertiental andere hoge edellieden anderhalve maand tevoren aartshertog Matthias, de twintigjarige broer van keizer Rudolf II, hadden aangezocht om de plaats van Don Juan als gouverneur-generaal in te nemen en dat diens aankomst in de Nederlanden binnenkort te wachten stond. Hoewel Oranje heel goed beseftte dat deze uitnodiging vooral ten doel had te voorkomen dat hemzelf de hoogste positie in de regering werd toevertrouwd, maakte hij tegen de benoeming van Matthias geen onoverkomelijke bezwaren. In een opmerkelijk advies dat hij over deze kwestie aan de Staten-Generaal uitbracht, wees hij zowel op de voordelen als de nadelen die van een aanstelling van de aartshertog te

verwachten waren, en concludeerde hij dat in deze wereld niets volmaakt is en de mogelijke nadelen vermeden konden worden indien het gezag van Matthias sterk aan banden werd gelegd. Vervolgens stelde hij voor een nieuwe regeringsvorm in te voeren waarin de grote macht die voorheen door de gouverneur-generaal in naam van de koning was uitgeoefend, vrijwel geheel werd tenietgedaan. In de eerste plaats zou Matthias geen enkele beslissing mogen nemen die niet door de meerderheid van een door de Staten-Generaal benoemde Raad van State was goedgekeurd.

Bovendien zou ook nog de goedkeuring van de Staten-Generaal vereist zijn voor tal van besluiten die in het verleden eigenmachtig door de koning of de landvoogd getroffen konden worden, zoals het sluiten van verdragen met vreemde mogendheden en het benoemen van hoge ambtenaren en militaire bevelhebbers. Ook zou niemand als gewestelijk stadhouder aangesteld mogen worden zonder de instemming van de Staten van de desbetreffende provincie en zou zowel de Staten-Generaal als de Staten van de verschillende gewesten niet langer het recht betwist mogen worden om op eigen gezag bijeen te komen. Niet alleen zouden alle oude voorrechten hersteld behoren te worden, maar ook zouden de privileges van de meest bevoorrechte provincie, namelijk Brabant, aan alle andere gewesten moeten worden toegekend. Verder betoonde Oranje zich, net zoals in zijn schrijven aan de Staten-Generaal van begin februari, een voorstander van grotere volksinvloed en stelde hij voor dat over alle kwesties van algemeen belang de Staten geen beslissingen zouden mogen nemen zonder eerst de mening van de ‘gemeente’ te hebben ingewonnen. Hierbij verwees hij naar de stelregel uit het Romeinse recht ‘wat allen aangaat, dient door allen te worden goedgekeurd’ (‘quod omnes tangit, ab omnibus probari debet’). Ook achtte hij het vereist dat de Staten-Generaal zich het recht voorbehielden de wapens tegen Matthias op te nemen voor het geval dat deze de voorwaarden waarop hij zijn ambt had aanvaard niet nakwam.⁶⁸

Het door Oranje ingediende advies was het voorwerp van heftige discussies in de Staten-Generaal, waarbij vooral Aerschot de grootste bezwaren maakte tegen de zeer geringe macht die Oranje aan Matthias wilde toekennen. Ten slotte werd besloten de mening van de provinciale bewindhebbers over het door Oranje voorgestelde advies in te winnen. In de noordelijke gewesten schijnen de Statenvergaderingen bijna geheel met Oranjes denkbeelden akkoord te zijn gegaan. Maar dit was niet het geval in de zuidelijke provincies. Het was vooral in Vlaanderen, het in bijna in elk opzicht nog belangrijkste gewest, dat de Staten zich niet met de voorgestelde regeringshervorming konden verenigen. De adel en de geestelijkheid deelden de opvatting van Aerschot dat aan Matthias, net zoals aan vroegere landvoogden, ‘absolute macht’ diende te worden toegekend. Het valt zeer te betwijfelen of de Staten-Generaal in december 1577 hun goedkeuring

aan de door Oranje bepleite radicale regeringshervorming zouden hebben gehecht indien de machtsverhoudingen in Vlaanderen op 28 oktober niet plotseling ingrijpend veranderd waren. Op die dag namen - zoals hierna uitvoeriger ter sprake zal komen - een aantal volksleiders Aerschot en vele andere vooraanstaande behoudend gezinde persoonlijkheden in arrest en braken zij zodoende de grote tegenstand die de Staten van Vlaanderen voornemens waren geweest aan Oranjes plannen te bieden.⁶⁹

Aerschots mededeling dat Matthias was aangezocht voor het ambt van gouverneur-generaal, was uiteraard niet naar de zin van de Brusselse burgerij, die Oranje met deze hoogste positie in de regering bekleed had willen zien. Zij dachtte nu dat de rol van haar beschermengel was uitgespeeld en de regering geheel in handen van de zelfzuchtige hoge adel zou vallen. Wat hier ook op duidde, was dat de Staten-Generaal de hertog van Aerschot tot stadhouder van Vlaanderen hadden benoemd en Oranje in deze tijd op het punt stond naar het Noorden terug te keren. Op een afscheidsmaaltijd die de prins op 13 oktober de Brusselse achttienmannen aanbood, smeekten zij hem hen niet in de steek te laten, hem verzekerende dat zij goed en bloed voor hem op het spel zouden zetten.

Hierop besloot Oranje zijn vertrek uit te stellen, waarschijnlijk omdat hij niet onkundig was gelaten van wat zijn vurige aanhangers voornemens waren te zijnen behoeve te ondernemen. Vijf dagen later dienden zij namelijk bij de Staten van Brabant een verzoekschrift in waarin betoogd werd dat hun gewest het in deze roerige tijden niet zonder een stadhouder kon stellen en dat een uiterst betrouwbare hoge edelman als zodanig moest worden aangesteld. Oranjes naam werd in dit verband niet genoemd, maar voor iedereen was duidelijke dat men niemand anders op het oog had.⁷⁰

In de Brabantse Statenvergadering werd deze petitie zeer ongunstig ontvangen door invloedrijke edellieden zoals Aerschot en de heer van Hèze, die betoogden dat in Brabant openbare ambten niet door protestanten mochten worden bekleed en het in deze provincie gebruikelijk was dat de stadhouderlijke macht door de aldaar residerende gouverneur-generaal werd uitgeoefend. De achttienmannen wisten echter elk verzet tegen het voorstel te breken door een volksmenigte op de been te brengen die de vergaderzaal van de Staten van Brabant binnendrong. Enige dagen later hechtten ook de Staten-Generaal, uit vrees voor de dreigende houding van het Brusselse volk, hun goedkeuring aan Oranjes aanstelling, zij het op voorwaarde dat diens benoeming door de gewestelijke Statenvergaderingen werd bekrachtigd en dat Oranje zijn nieuwe positie zou neerleggen zodra in de landvoogdij was voorzien. De prins betoonde zich aanvankelijk onwillig de hem aangeboden functie te accepteren, maar de enige reden hiervoor was vermoedelijk dat hij niet de indruk wilde wekken het goed te kunnen keuren dat het lagere volk zijn wil aan de wettige overheid oplegde.

Nadat de Staten-Generaal deels voor de wensen van de Brusselse burgerij gezwicht waren, vertrok Oranje naar Antwerpen. Tegelijkertijd begaf Aerschot zich met een aanzienlijk gevolg naar Vlaanderen om daar de oppositie tegen de door de prins bepleite politiek te mobiliseren. In dit gewest hadden de aanhangers van Oranje zich tot dusver nauwelijks geroerd en berustte de macht nog bijna geheel bij de bewindslieden die door Alva en Requesens waren aangesteld. Alleen in Gent had de magistraat zich beijverd voor het herstel van de stedelijke privileges waarvan het in 1540 door Karel V was beroofd. Op voorspraak van Oranje hadden de Staten-Generaal in begin oktober met dit herstel ingestemd, maar Aerschot scheen na zijn aankomst in deze stad niet bereid deze beslissing ten uitvoer te brengen en liet zich ontvallen dat men de door de prins van Oranje opgeruide ‘privileges-roepers’ diende op te hangen.⁷¹ Ook wist hij de Staten van Vlaanderen, waarin de geestelijkheid en de adel de boventoon voerden, ervan te overtuigen dat Oranjes benoeming tot stadhouder van Brabant geen doorgang mocht vinden. Ten slotte verkreeg hij in de Vlaamse Statenvergadering gehoor voor zijn plan aartshertog Matthias voorlopig in de Vlaamse stad Dendermonde zijn intrek te laten nemen, zodat deze niet onder de invloed van Oranje, maar onder die van de meer behoudend gezinde Vlaamse adel zou vallen.

Aerschots pogingen om van Vlaanderen een anti-orangistisch bolwerk te maken hadden een averechts effect. Zijn ondiplomatieke uitlatingen leidden ertoe dat in Gent de macht in handen viel van fel anti-Spaans gezinde burgers die zich nog radicaler opstelden dan de Brusselse patriotten. Een belangrijke reden waarom Gent in oktober 1577 de meest omwentelingsgezinde stad in de Nederlanden werd, was dat vele Gentenaren zich nooit hadden neergelegd bij het verlies van de machtiger positie die hun stad in het verleden had bezeten. Zij achtten nu het moment gekomen om een einde te maken aan de grote invloed die de Brusselse regering in 1540 op de verkiezing van de stedelijke magistraat had verworven.

Deze opvatting werd ook gehuldigd door een aantal Gentse patriciërs die niet schroomden zich aan het hoofd van de opstandige beweging te plaatsen. Hun voorman was de zestigjarige oud-schepen Jr. Jan van Hembyze. Diens radicale opstelling is niet zo onbegrijpelijk als men bedenkt dat zijn zoon zich bij de watergeuzen had aangesloten en in 1572 bij een gevecht met Spaanse strijdkrachten om het leven was gekomen. Reeds in september 1576 had Oranje Hembyze Sr. als een goed patriot geprezen en hem aangespoord al zijn krachten aan de bevrijding van het vaderland te wijden.⁷² Vanaf oktober 1577 tot augustus 1579 was hij de machtigste man in het Gentse stadsbestuur en in de loop van deze periode werd hij in plaats van een trouwe aanhanger van de prins een van diens felste en gevaarlijkste tegenstanders. Een andere Gentse jonker, François van Kethulle, meer bekend als de heer van Ryhove, speelde een niet minder gewichtige rol in

de vestiging van het Gentse rebelse bewind. Op 27 oktober 1577 zocht hij Oranje in Antwerpen op om diens instemming met de gevangenneming van Aerschot en andere hooggeplaatste heren te verkrijgen. Toen de prins van het voornemen van zijn Gentse aanhangers hoorde, trok hij een bedenkelijk gezicht. Hij achtte klaarblijkelijk hun plan op zichzelf verre van ongewenst, maar wist dat het door bijna alle leden van de Staten-Generaal ten scherpste veroordeeld zou worden en weigerde daarom zijn naam aan de aanslag te lenen. Al wat Ryhove van de Zwijger te horen kreeg, was dat de Gentse patriotten op het punt stonden een vermetele daad te ondernemen die veel opzien zou baren. Maar toen Ryhove op het punt stond naar Gent terug te keren, liet de prins hem via Marnix weten zijn gang te gaan indien hij hiervoor de moed kon opbrengen.⁷³

Spoedig na zijn terugkeer in Gent sloeg Ryhove zijn slag. In het holst van de nacht van 28 oktober slaagde hij erin om met bijstand van in allerhaast opgetrommelde Gentse burgers een vijftiental hoogwaardigheidsbekleders van hun bed te lichten. Behalve Aerschot werden ook de stadhouder van Waals-Vlaanderen, de bisschoppen van Brugge en Ieper, twee leden van de Raad van Vlaanderen en enkele Vlaamse hoge edellieden en baljuwen gevangengezet. Drie dagen later werd naar het Brusselse model een comité van achttienmannen opgericht, dat voorlopig in plaats van de twee Gentse schepenbanken de lakens in de stad uitdeelde.⁷⁴

Alom in den lande werd het brutale optreden van de Gentse patriotten ten scherpste gelaakt. Brugge en Ieper tekenden protest aan tegen de arrestatie van hun bisschoppen, en de Staten van Waals-Vlaanderen tegen die van hun stadhouder. Zelfs het Brusselse comité van achttienmannen was van mening dat men te Gent te ver was gegaan, en verzekerde de Staten-Generaal dat het soortgelijke gewelddadigheden in Brussel niet zou tolereren. Begrijpelijkerwijs namen ook de leden van de Staten-Generaal het Gentse revolutionaire gebeuren zeer hoog op. Want onder de gevangenen bevonden zich een aantal van hun medeleden, onder wie twee die als provinciale stadhouders in dienst van de Staten-Generaal stonden. Indien de gevangenen niet werden losgelaten, zouden de Staten-Generaal veel aan gezag verliezen. Maar hun pogingen om de Gentse machtshebbers ertoe te bewegen de gevangengenomen heren los te laten, bleven vruchteloos. Evenmin was Oranje, die van medeplichtigheid aan de arrestatie verdacht werd, bereid zich naar Brussel te begeven om daar met de Staten te overleggen welke maatregelen tegen de weerspannige Gentenaren konden worden genomen. Alleen Aerschot werd op 10 november op voorspraak van de prins door het Gentse comité van achttienmannen in vrijheid gesteld.⁷⁵

Oranje maakte spoedig duidelijk dat de leiders van de revolutionaire beweging in Gent op zijn steun konden rekenen. Eind december bracht hij een bezoek aan deze stad, waar hem een triomfantelijke ontvangst ten deel viel.⁷⁶

Met zijn instemming, zo niet door zijn toedoen, werden Jan van Hembyze en enkele andere aanstichters van de coup van 28 oktober in het stadsbestuur verkozen, terwijl hij zich weinig of geen moeite gaf om de vrijlating van de gevangengenomen heren te bewerken. Deze stellingname was niet in overeenstemming met de door hem in het afgelopen jaar gegeven verzekering dat hij geen vriend was van volksoproeren en niets anders beoogde dan dat het land door de Staten-Generaal werd geregeerd. Zijn partijkiezen voor het Gentse revolutionaire bewind trachtte hij te verontschuldigen door te verklaren dat hij het onjuist achtte enkelen voldoening te verschaffen indien hierdoor anderen redenen voor ontevredenheid werd gegeven.⁷⁷ Hij beschouwde het klaarblijkelijk belangrijker de Gentenaren te vriend te houden dan voor de slachtoffers van hun geweldenarijen op te komen. In augustus 1578 werd nog een andere prominente tegenstander van Oranje, de zeer anti-Spaansgezinde heer van Champagny, die door Brusselse aanhangers van de prins was gearresteerd en aan Gent was uitgeleverd, daar wederrechtelijk gevangengezet. In oktober van dat jaar werden twee van de in Gent gedetineerde heren door Oranjes trouwe volgeling Ryhove op een van diens veldtochten tegen de in Vlaanderen binnengevallen Waalse troepen meegevoerd en door hem buiten de stad aan een boom opgehangen. Van de rest wisten twee in 1579 te ontsnappen, terwijl de bisschoppen van Brugge en Ieper in augustus 1581 op aandrang van Oranje werden vrijgelaten.⁷⁸ De meeste overige heren bleven echter nog tot 1584 zonder enig vorm van proces in Gentse gevangenschap zuchten.

De Gentse omwenteling bezorgde Oranje op den duur grote problemen. Vele hem tevoren gunstig gezinde edellieden en geestelijken namen aanstoot aan zijn bevoorrechtiging van het radicale Gentse bewind en begonnen elk vertrouwen in zijn leiderschap te verliezen; ook ervoer hij spoedig dat de nieuwe Gentse machthebbers weinig betrouwbare bondgenoten waren. Maar op korte termijn kwam de Gentse coup hem zeer te stade. Het gevaar was nu geweken dat Matthias de zetbaas van Oranjes tegenstanders zou worden. In november vestigde de aartshertog zich niet in Dendermonde maar in Antwerpen, waar de prins hem geheel voor zich wist in te nemen. Verder bleken de Staten-Generaal nu genegen hem in verschillende kwesties ter wille te zijn. Zo besloten zij op 7 december Don Juan een vijand van het land te verklaren. Ook maakten zij in deze tijd geen onoverkomelijke bezwaren meer tegen de door de prins bepleite regeringshervorming; slechts op twee punten kreeg deze niet zijn zin: zijn voorstellen om politieke medezeggenschap aan de kleine burgerij te verlenen en de voorrechten van Brabant aan alle andere gewesten toe te kennen, werden verworpen.⁷⁹ Maar na de arrestatie van Aerschot zagen de gedeputeerden van Vlaanderen en andere zuidelijke provincies af van hun voorgenomen protest tegen de beknutting van

de macht van de gouverneur-generaal. Bovendien werden in december 1577 zowel de katholieke als de protestantse leden van de Staten-Generaal bereid gevonden een door Marnix ontworpen verklaring te eerbiedigen.⁸⁰ Met deze tweede Unie van Brussel hoopte de prins te bereiken dat de door hem zo noodzakelijk geachte eendracht in de strijd tegen de vijand niet door meningsverschillen omtrent de te voeren godsdienstpolitiek zou worden verstoord.

Ook in de kwestie van de samenstelling van de Raad van State, die in de nieuwe regeringsvorm met de uitvoerende macht was bekleed, kwamen de Staten-Generaal aan Oranjes wensen tegemoet door Marnix en een aantal andere hem toegewijde persoonlijkheden tot leden van dit college te benoemen. Zij zouden dit besluit niet genomen hebben indien hierop niet sterk was aangedrongen door Brusselse volksleiders, die vervolgens nog te kennen gaven de inhuldiging van Matthias als gouverneur-generaal niet te zullen gedogen tenzij de Staten-Generaal eerst Oranjes aanstelling als stadhouder van Brabant verlengden en hem bovendien tot luitenant van de nieuwe, politiek onervaren en onbetrouwbaar geachte landvoogd benoemden. Pas op 18 januari 1578, nadat de Staten-Generaal voor deze nieuwe eis van de Brusselse burgerij waren gezwicht, kon Matthias zijn intrede in de hoofdstad doen.⁸¹

Op 20 januari legden Matthias en Oranje op de pui van het Brusselse stadhuis de voorgeschreven ambtseden af. In feite fungeerde de prins van nu af aan als hoofd van een nieuw revolutionair bewind dat door verreweg het grootste deel van het land werd erkend, terwijl Matthias bij wie in theorie de leiding van de regering berustte, niet ten onrechte in de volksmond als de griffier van Oranje bekend stond.

Plannen voor huwelijken tussen Oranjes en Aerschots kinderen

Het was gedeeltelijk aan de hertog van Aerschot te wijten dat de Staten-Generaal lange tijd Oranjes invloed op het beleid van de Brusselse regering zo veel mogelijk trachtten te beperken. Toch onderhielden deze twee voornaamste Nederlandse edellieden in 1577 zeer vriendschappelijke betrekkingen en was het niet, zoals veelal is aangenomen, alleen uit naijver op de prins dat Aerschot zich een tegenstander van diens politiek streven betoonde. Wat hem hier vooral toe bewoog, was dat hij evenals vele andere hoge edellieden Oranje niet ten onrechte het voornemen toeschreef een regeringsvorm te willen invoeren waarin de adel slechts een ondergeschikte rol werd toebedeeld.

Weliswaar had er vele jaren een vijandelijke verstandhouding tussen de geslachten Nassau en Aerschot bestaan, wellicht omdat Aerschots stiefmoeder de prins

een deel van de erfenis van René van Chalon, haar eerste echtgenoot, betwistte. Dit zal wel een van de redenen zijn geweest waarom Aerschot geweigerd had deel te nemen aan de liga tegen Granvelle. Deze vete was echter reeds gedurende de landvoogdij van Requesens bijgelegd. In die tijd had Aerschot zich als een gezworen vijand van de Spaanse tirannie laten kennen en fungeerde hij, net zoals Oranje tien jaren eerder, als de leider van de adellijke oppositie. Requesens beschouwde hem als de gevaarlijkste onruststoker in het land en zou hem gevangengezet hebben indien hierdoor de onrust nog niet groter zou zijn geworden. Oranje schijnt van de opvattingen van de landvoogd hoogte gekregen te hebben en schreef op 20 juni 1574 een brief aan Aerschot waarin hij hem waarschuwde voor de Spaanse plannen hem van zijn vrijheid te beroven.⁸² Na het uitbreken van de opstand in Brabant in 1576 hernieuwde hij zijn pogingen de hertog voor zich in te nemen. Hij deed zich voor als een gematigd politicus, bewerende dat hij een afkeer van volksoproeren had, geen leidende rol in de Brusselse regering wilde spelen, de rechten van de katholieken wenste te eerbiedigen en de wapens niet tegen de koning maar tegen diens eierzuchtige raadslieden had opgenomen. Al namen Oranje en Aerschot in 1576 en 1577 dikwijls tegenovergestelde politieke standpunten in, hun persoonlijke betrekkingen werden steeds vriendschappelijker en zij bewezen elkaar verschillende diensten. Zij hielden elkaar bijvoorbeeld op de hoogte van de inhoud van de in hun handen gevallen vijandelijke brieven waaruit opgemaakt kon worden dat Filips en Don Juan geenszins van plan waren aan de Spaanse tirannie een einde te maken.⁸³ Het zal ook wel aan Oranje te danken geweest zijn dat Aerschot op 4 november 1576 niet zoals de andere leden van de Raad van State door Brusselse patriotten werd gevangengezet.

Toen op 22 januari 1577 de kans dat Don Juan de eisen van de Staten-Generaal zou inwilligen verkeken scheen, werd in de Statenvergadering het voorstel gedaan de meningsverschillen tussen de behoudende en prinsgezinde fracties te beslechten door het sluiten van huwelijken tussen de kinderen van Aerschot en Oranje: Oranjes oudste zoon, Filips Willem, zou met Aerschots dochter Anna trouwen, en Oranjes oudste dochter, Maria, met Aerschots zoon Karel, meer bekend als de prins van Chimay.⁸⁴ Dit denkbeeld was wellicht van Oranje uitgegaan. Zeker is dat hij hierop inging. Dit blijkt wel uit het feit dat hij twee weken later zijn broer Jan verzocht samen met Maria zo spoedig mogelijk naar de Nederlanden te vertrekken, terwijl hij tezelfdertijd de Staten-Generaal aanbeval Aerschot in plaats van Don Juan tot gouverneur-generaal te verkiezen.⁸⁵

Oranjes eenentwintigjarige dochter zal wel de reden gegist hebben waarom haar vader haar overkomst wenselijk achtte. In deze tijd namen de meeste kinderen

van vorstelijke en adellijke huize het immers nog als vanzelfsprekend aan dat hun huwelijkspartners door hun vaders gekozen werden en sinds 1574 had de prins al een aanzienlijk aantal personen als mogelijke echtgenoten van Maria de revue laten passeren: de tien jaar jongere koning van Schotland Jacobus VI, de hugenotenleider Condé en verschillende Duitse vorsten. Ook waren er hardnekkige geruchten dat Oranje getracht had de hertog van Anjou ertoe te bewegen met Maria in het huwelijk te treden.⁸⁶ Maar om een of andere reden werd geen van deze denkbeelden verwezenlijkt.

Nadat de Staten-Generaal in februari 1577, gedeeltelijk door Aerschots toedoen, toch een voor hen bevredigende overeenkomst met Don Juan hadden weten te sluiten, was het plan van de huwelijksallianties tussen de twee voornaamste Nederlandse geslachten geenszins van de baan. In de volgende maanden schijnen Aerschots verwachtingen dienaangaande nog hoger gespannen te zijn dan die van Oranje. In de brieven die hij in deze tijd aan de prins richtte, wordt men tenminste getroffen door een uiterst hartelijke toon. In zijn ondertekening noemt hij zich ‘uw zeer toegenegen broer’, waaruit men zou kunnen opmaken dat hij erop rekende spoedig aan Oranje geparenteerd te zullen zijn. Verder vroeg hij Don Juan verlof om de prins op te zoeken en toen hij hiertoe in mei gelegenheid kreeg, zal ook de kwestie van de huwelijken tussen hun kinderen wel ter sprake gekomen zijn. Zeker is het dat Aerschots halfbroer Havré in de hierop volgende maand Don Juan permissie vroeg voor een bezoek aan het hof van Filips II om 's konings toestemming te verkrijgen voor de vrijlating van Filips Willem, zodat deze met Aerschots dochter in het huwelijk kon treden.⁸⁷ Ongeveer tegelijkertijd liet Oranje zijn broer, die nog steeds niet naar de Nederlanden was vertrokken, kortaf weten dat hij met Maria belangrijke zaken te bespreken had en zij binnen enkele weken door een van zijn adjudanten zou worden afgehaald.⁸⁸

Nadat Don Juan zich eind juli 1576 in het kasteel bij Namen had teruggetrokken en een heropening van de vijandelijkheden te wachten stond, was er natuurlijk geen sprake meer van een vrijlating van Filips Willem en diens huwelijk met Aerschots dochter. Des te serieuzer werd er echter nu onderhandeld over een echtverbintenis van Maria met de prins van Chimay. Onmiddellijk nadat Aerschot in begin september 1577 had vernomen dat Jan van Nassau uiteindelijk met drie van Oranjes kinderen in de Nederlanden was aangekomen, deelde hij de prins mee zo spoedig mogelijk zijn opwachting bij diens broer en Maria te willen maken.⁸⁹

Gedurende het najaar van 1577 bleven de betrekkingen tussen de twee meest vooraanstaande Nederlandse edellieden zeer vriendschappelijk, ook al betoonde

Aerschot zich een fel tegenstander van Oranjes voorstel de traditionele regeringsvorm radicaal te hervormen. Oranje achtte het wenselijk Aerschot niet voor het hoofd te stoten en het was vooral op zijn aandrang dat de Gentenaren er in begin november toe overgingen hun voornaamste gevangene in vrijheid te stellen. Hierop liet Aerschot zijn oppositie tegen de door Oranje bepleite onverzoenlijke anti-Spaanse politiek tijdelijk varen en het was gedeeltelijk aan hem te danken dat in december 1577 een aantal Oranje zeer gunstig gezinde personen tot leden van de Raad van State werden verkozen.⁹⁰ Het is ook opmerkelijk dat zowel Aerschot als diens halfbroer Havré langer dan de meeste andere hoge edellieden in hun opstandige houding tegenover de koning bleven volharden. Pas in het najaar van 1579 verlieten zij het opstandige kamp.

Aerschots hoop dat zijn zoon met Maria zou trouwen, zal wel een van de redenen geweest zijn waarom hij niet eerder met Oranje en de Staten-Generaal brak. Over de onderhandelingen die eind 1577 en 1578 over dit huwelijk werden gevoerd, is weinig bekend. Wel is het duidelijk dat Aerschot en zijn zoon hiervoor zeer geporteerd waren. Daarentegen schijnt de prins er in deze tijd geen grote voorstander van geweest te zijn en een beslissing aan zijn dochter te hebben overgelaten. Maria had, zoals uit haar brief aan Jan van Nassau van 12 februari 1578 blijkt, er ernstige gewetensbezwaren tegen, wellicht omdat de Aerschots geen genoegen wilden nemen met een protestantse huwelijksinzegening. De prins van Chimay betoonde zich echter een hardnekkige vrijer en bleef nog tot in januari 1579 tevergeefs naar Maria's hand dingen.⁹¹

Zoals ook door vele van Oranjes tegenstanders werd erkend, was hij er een meester in personen wier steun hij behoefde de indruk te geven dat hun belangen ermee gediend waren zijn partij te trekken. In geen enkele andere periode in zijn leven bereikte hij op deze wijze meer dan in het anderhalve jaar volgende op de grote muiten in het Spaanse leger in de zomer van 1576 en het feit dat hij zich eind 1577 tijdelijk van de medewerking van Aerschot, het invloedrijkste lid van de Staten-Generaal, wist te verzekeren, is zeker niet het minst opmerkelijke succes dat hij in deze tijd behaalde.

De wisselvalligheid van alle wereldse zaken

Toen de prins zich in september 1577 naar Brussel begaf, deed hij dit met een zwaar hart en verwachtte hij geenszins dat binnen enkele maanden hem de leiding van 's lands regering zou worden opgedragen. Het geluk diende Oranje in deze tijd: de vijand bevond zich nog in een zwakke positie en de nieuwe, nog zeer

behoudend gezinde machthebbers in het Zuiden legden weinig politiek inzicht aan den dag. Maar wel wist de prins al het mogelijke voordeel te slaan uit deze voor hem zo gunstige omstandigheden. In geen enkele ander periode van zijn leven betoonde hij zich zo'n geslepen politicus. Aan de ene kant was hij onbuigzaam: hij zag geen enkel heil meer in een verzoening met de koning en aarzelde niet de Spanjaarden op allerlei wijze zo zwart mogelijk te maken. Aan de andere kant gedroeg hij zich zeer tegemoetkomend tegenover de conservatieve en katholieke notabelen die de meerderheid in de Staten-Generaal uitmaakten. Hun gaf hij herhaaldelijk te kennen dat het geenszins in zijn bedoeling lag hun geprivilegieerde positie te ondermijnen of de katholieke godsdienst enige schade te berokkenen. Weliswaar wees hij hen er dikwijls op dat het van het grootste belang was het volk tevreden te stellen en spoorde hij de hem toegewijde volksleiders soms onderhands aan de wet in eigen hand te nemen. Maar hij drukte zijn meer radicale volgelingen ook vaak op het hart niet overhaast te werk te gaan en hun ijver voor de invoering van een meer democratische regeringsvorm te matigen.

Begin 1578 kon Oranje de toekomst van de Opstand met enig vertrouwen tegemoet zien. Hij besepte weliswaar dat de macht van de koning van Spanje de zijne verre te boven ging en hield er rekening mee dat de vijand binnenkort weer met kracht tegen hem zou optreden. De terugkeer van Spaanse en Italiaanse troepen in begin december 1577 voorspelde in dit opzicht weinig goeds. Hij zag eveneens in dat hij geenszins op de onvoorwaardelijke steun van een groot deel van de bevolking zou kunnen rekenen en dat de door hem zo noodzakelijk geachte eensgezinsheid in de komende strijd tegen de vijand moeilijk te handhaven zou zijn. Eind 1577 viel het niet uit te sluiten dat er spoedig tussen de radicale en gematigde tegenstanders van de Spaanse overheersing een door de prins zo beduchte burgeroorlog zou uitbreken. Na zijn vertrek uit Holland lieten de Staten van deze provincie zich weinig meer aan zijn gezag liggen; tegen zijn zin gingen zij er in november toe over geweld tegen het nog koningsgezinde Amsterdam te gebruiken, welk optreden door een meerderheid van de leden van de Staten-Generaal ten strengste veroordeeld werd.⁹²

Toen Oranje in januari 1578 door de Staten-Generaal met de leiding van de regering werd belast, hield hij het voor heel goed mogelijk dat de fortuin die hem vanaf juli 1576 zo had toegelachen, hem de rug zou toekeren. Een van zijn 'puikgaven', zoals P.C. Hooft het eens uitdrukte, was het besef van de wisselvalligheid van alle wereldse zaken.⁹³ Toch was hij niet voorbereid op de grote tegenslagen die hem in de laatste zes jaren van zijn leven zouden treffen. Zijn streven om eendracht onder alle tegenstanders van de Spaanse overheersing te bewaren zou grotendeels vruchteloos zijn en velen die zich in 1576 en 1577 zijn trouwe volgelingen hadden betoond, zouden zich tegen hem keren. Zoals vele revolu-

tionaire leiders zou de prins ervaren dat het veel gemakkelijker is een gehaat regime omver te werpen dan een nieuw bewind te vestigen.

Eindnoten:

- 1 *Philippe*, V, 249.
- 2 A. Theiner, *Anales ecclesiastici*, II, 334-336; J. Hansen, red., *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, II (Berlijn, 1894) p. xxxvii-xxxviii; Bernard De Meester, *Le Saint-siège et les troubles des Pays-Bas 1566-1579* (Leuven, 1934) 113-123.
- 3 *CSPF*, juli 1577-juli 1578, 204-205.
- 4 Kervyn, *Relations*, IX, 62.
- 5 *Philippe*, V, 243; *Taciturne*, III, p. lxiii.
- 6 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV (Brussel, 1919), 60.
- 7 Hibben, *Gouda in revolt*, 212; *Philippe*, IV, 744.
- 8 Marnix, *Correspondance et mélanges*, 199-201; *Archives*, V, 397; Bor, IX 157-158.
- 9 Brieven van Oranje aan de Staten van Brabant van 2 sept. 1576 (Bor, IX, 156-157) en aan de Staten-Generaal van nov. 1576 tot jan. 1579 (*Taciturne*, dl. III en IV).
- 10 *Taciturne*, III, p. ixiv, 119-120.
- 11 *Ibid.*, V, 107.
- 12 *Ibid.* III, 107-109; cf. Kervyn, *Relations*, IX, 38; Bor, IX, 157.
- 13 *Philippe*, IV, 753.
- 14 Bor, II 477; cf. *Archives*, V, 405-406.
- 15 *Taciturne*, III, 181-187.
- 16 KHA, A 11-XIV i-6a; A.A. van Schelven, 'Een moordplan van den Vader des Vaderlands', *BVGO*, 6^e serie, V (1927) 1-10; idem. ed., 'Beschuldigingen van Christopher van Holstein omtrent een betrokken zijn van Oranje in een moordaanslag op Erich van Brunswijk', *BMHG*, XLIX (1928) 1-44; cf. *Archives*, VI, 42.
- 17 *Taciturne*, III, 113-116; Bor, IX, 173.
- 18 Bor, IX, 172.
- 19 *CSPF*, 1575-mei 1577, 372-373 (nr. 910); *Philippe*, IV 368 (nr. 1715).
- 20 Van Schelven, 222-223; cf. *Taciturne*, III, 293, 303-304; *Archives*, VI 157.
- 21 Coornhert, 'Vanden aangheheven dwangh inder consciëntien binnen Hollandt' *Wercken* (Amsterdam, 1630) I, 469-472; H. Bongers, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volkertszoon Coornhert* (Arnhem, 1954).
- 22 Arthur le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht* (Amsterdam, 1910).
- 23 *Archives*, V 495.
- 24 *Philippe*, IV 453-457, 460-464.
- 25 *CSPF*, 1575-mei 1577, 409-410 (nr. 989).
- 26 H.F.M. Huybers, *Don Juan van Oostenrijk* (Utrecht/Amsterdam, 1913-1914) I, 131-132; Parker, *Dutch revolt*, 177.
- 27 *Taciturne*, III, 157-160; *Archives*, V, 527-528; L.P. Gachard, *Analectes belgiques* (Brussel, 1830) 301-302.
- 28 'Avis du Roy d'Espagne adjousté au commission donnée par sa Majesté au Don Jehan d'Austria' (PRO, SP 70/140 f. 120; cf. *Archives*, V, 530-531, 560).
- 29 *Archives*, V, 528-530; *Philippe*, IV, 771; Gachard, *Actes*, I, nr. 127, 128; *CSPF*, 1575-mei 1577, 419, nr. 1011; Huybers, *op.cit.*, II, 57-60.
- 30 *Archives*, V, 515-519.
- 31 *Ibid.*, V, 558-559; *Taciturne*, III, 171-177.
- 32 J.C. de Jonge, *De Unie van Brussel des Jaers 1577* ('s-Gravenhage, 1825); Huybers, *op.cit.*, II, 97.

- 33 Bor, X, 213-214; Gachard, *Actes*, I, nr. 214; *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas*, ed. J.B. Blaes, 5 delen (Brussel, 1859-1866) I, 365-367; Huybers, *op.cit.*, II, 65- 66, 85; P.O. de Törne, *Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre* 2 delen (Helsingfors, 1915-1928) II, 114-117; *Philippe*, V, 184.
- 34 Huybers, *op.cit.*, II, 122-124.
- 35 *Taciturne*, III, 189-194.
- 36 *Ibid.*, 181-187.
- 37 PRO, SP 70/43 nr. 1225.
- 38 Kervyn, *Huguenots*, IV, 469-470; A.A. van Schelven, 'De staatsvorm van het Zwitserse eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen', *Miscellanea historica in honorem Leonis Van der Essen* (Brussel, 1947) 747-756; zie ook Marnix' brief aan Champagny van 27 feb. 1576 (A. Gerlo, *De onuitgegeven briefwisseling van Marnix* (Brussel, 1985), 147), waarin hij het maxime 'salus populi suprema lex esto' citeert.
- 39 *Résolutions des Etats-Généraux*, ed. J.C. De Jonge ('s-Gravenhage, 1827-1831) I, 264; cf. *Archives*, V, 634-635; VI, 147-148; *Philippe*, V, 85.
- 40 'Instructions pour MM. Haultain et Mansart', PRO, SP 70/143, NR. 1081 (Samenvatting in *CSPF*, 1575-mei 1577, 510-511 (nr. 1247).
- 41 *Taciturne*, III, 225-232.
- 42 *Ibid.*, III, 289; *Philippe*, V, 279, 341, 344, 346, 359, 375 (Deze brief duidt aan dat Gachard ten onrechte van mening was dat Don Juan er nooit op uit was Oranje uit de weg te ruimen); Kervyn, *Relations*, IV, 443.
- 43 *Taciturne*, III, p. 1xi-1xii, 447-464; *Philippe*, V, 808-815; Bor, X, 246; PRO, SP 70/147, f. 50, 568.
- 44 *Philippe*, V, 570.
- 45 *Taciturne*, III, p. 1xiii; *Archives*, VI 57, 108-109.
- 46 *Taciturne*, III, 248, 300-305; cf. E. Lenting, 'Verslag van de zending van Frans Halewijn, heer van Sweveghem en Adolf van Meetkerken, pensionaris van het Vrije van Brugge naar den Prins van Oranje den 22sten Februarii 1577', *BVGO*, nieuwe reeks 1 (1859) 282; *Corte vermaeninghe aende naerdere gheunierde provincien* (Gent, 1580) (K 526).
- 47 'Calbo y calbanista', zoals Don Juan op 28 mei 1577 aan Filips II berichtte (*Taciturne*, III, p. 1xiii, 255-256; *Philippe*, V, 367-368).
- 48 ARA, Arch. Oldenbarnevelt, 1338.
- 49 Bor, X, 255.
- 50 *Philippe*, V, 226, 237, 245, 339, 353, 381, 408; Kervyn, *Relations*, IX, 375; Bor, X, 248.
- 51 Kervyn, *Relations*, IX, p. xxix-xxxii, 421; Bor, XI, 264-265; W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis... der Nederlandsche beroerten* (Amsterdam, 1865-1870) III¹, 117.
- 52 *Philippe*, V, 423-425.
- 53 BL, Galba C deel VI, f. 81, 128. (samenvatting *CSPF*, juni 1577-mei 1578, 255-260 (nr. 341).
- 54 *Archives*, VI, 157-161.
- 55 *Ibid.*, 215; Kervyn, *Relations*, IX, 536; *Lodewijk van Nassau*, 195.
- 56 Kervyn, *Relations*, IX 528.
- 57 *Ibid.*, IX, 538-540; *Taciturne*, IV p. xiii-xv; J.B. Houwaert, *Declaratie van die triumphante incompst vanden... prince van Oraingnien binnen Brussele* (Antwerpen, 1579) (K 320).
- 58 Baron de Reiffenberg ed. 'Gaspar Schetz, heer van Grobbendonck, mémoires et recueil', *Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire*, 1e reeks, X, 172-223, 218-223.
- 59 Glawischnig, *op.cit.*, 146.
- 60 *Documents Anjou*, I, p. xxix, 1-37; 460-476; *Archives*, V, 444-445, 504, 515-520; *Philippe*, V, 41-42; *Taciturne*, III, 148.
- 61 Kervyn, *Relations*, IX, 235-236.
- 62 *Ibid.*, p. x-xi, 109; *CSPS*, 1568-1579, 533 (nr. 449).
- 63 BL, Galba C V, f. 362; *CSPF*, 1575-juni 1577. 412, 436; *CSPF*, juli 1577-mei 1578, 24-25; Kervyn, *Relations* IX, 314 (Dit verslag is niet, zoals hier door Kervyn wordt beweerd, door Philip Sidney maar door Daniel Rogers opgesteld), 391-392, 490.
- 64 Kervyn, *Relations*, IX, 452-453.
- 65 *Ibid.*, X, 161.
- 66 *Archives*, VI, 227; *Lodewijk van Nassau*, 194.
- 67 Gachard, *Actes*, I, 460-462; *Taciturne*, IV, p. xxxix-xli.
- 68 *Taciturne*, IV, p. xliii-lviii; P. Bondam, *Verzameling van onuitgegevene stukken* (Utrecht, 1779-1781) IV, 13-22; ARA, arch. Van de Spiegel, nr. 617; PRO, SP 83/84, nr. 22; *CSPF*, juli

- 1577-mei 1578, 288-292 (nr. 384-386); Kervyn, *Relations*, X, 5, 11; *Res.St.G.*, 1576-1577, 524-525 (9 okt. 1577).
- 69 BL, Galba C VI, dl. 1, f. 156-157; Van Dorp, *Brieven*, I, 206.
- 70 *Taciturne*, IV, p. lix-lxviii.
- 71 *Ibid.*, p. lxvii-lxviii; B. de Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen... sedert 't jaer 1566 tot het jaer 1585* (Gent, 1752) I, 309; zie ook *infra*, noten 62 en 63.
- 72 *Archives*, V, 412-414; J. Decavele, 'Gent, het Genève van Vlaanderen' in het door hem geredigeerde *Het eind van een rebelse droom* (Gent, 1984) 32-62, 32-33.
- 73 J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle* (Brussel, 1883) 323-324.
- 74 *Taciturne*, IV, p. lxxi-lxxviii; P. Rogghé, 'De orangistische putsch van 28 oktober 1577 te Gent', *Appeltjes van Meetjesland*, XVIII (1967) 5-43.
- 75 *Lodewijk van Nassau*, 193.
- 76 *Beschryvinghe van het ghene dat vertoocht wierdt ter incomste van d'Excellentie des princen van Oraengien binnen Gendt*, ed. P. Blommaert (Gent, 1852); Werner Waterschoot 'Vorstelijke intochten 1577-1584', *Het eind van een rebelse droom*, 115-124, 116-119.
- 77 *Taciturne*, IV, 35-36.
- 78 Kervyn, *Documents inédits*, 334; De Jonghe, *op.cit.*, II, 263.
- 79 ARA, Coll. v.d. Spiegel, 617; G. Griffiths, *Representative government in Western Europe in the sixteenth century* (Oxford, 1968) 463-468.
- 80 J.C. de Jonge, 'De nieuwe of nadere Unie van Brussel des jaers 1577', *Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, II ('s-Gravenhage/Amsterdam, 1827) 161-204.
- 81 *Taciturne*, IV, p. lxxxv-xcviii.
- 82 FB 1572-1574, f. 399-399v (nr. 269).
- 83 *Philippe*, IV, 140, 149; Kervyn, *Documents inédits*, 231-233; *Archives*, V, 459-461; J.C. de Jonge, *Résolutions*, I, 263-265; *Taciturne*, III, 171-177; L.P. Gachard, 'Documents sur la Pacification de Gand', *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire*, 4e reeks, dl. III, (1876) 113.
- 84 *CSPF*, 1575-mei 1577 490-491 (nr. 1202); J.A.G.C. Trosée, 'Très invraisemblable?', *Historische studiën* ('s-Gravenhage, 1924) 190-208; Famianus Strada, *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge* (Amsterdam, 1666) VIII, 576.
- 85 *Archives*, V, 613; *CSPF*, 1575-mei 1577, nr. 1247.
- 86 *Archives*, V, 88-118; Kervyn, *Huguenots*, IV, 56-57; Kervyn, *Relations*, X, 674-675; La Huguerye, *op.cit.*, I, 285; Trosée, *op.cit.*, 224-230; *CSPS*, 1568-1579, 497.
- 87 *Archives*, VI, 18-19, 21-23.
- 88 *Philippe*, V, 432; *Archives*, VI, 100-101.
- 89 *Archives*, VI, 144.
- 90 Trosée, *op.cit.*, 202.
- 91 *Ibid.*, 203-208.
- 92 Bor, XI, 312.
- 93 *Archives*, V, 397; *Taciturne*, III, 379; P.C. Hooft, *Nederlandsche historien* (Amsterdam, 1703) VII, 272.

III Het uiteenvallen van de Generale Unie (1578-1579)

Hofhouding in het Antwerpse kasteel

De laatste zes jaren van zijn leven bracht Oranje grotendeels in de zuidelijke Nederlanden door, waar in deze tijd het zwaartepunt van de strijd tegen de vijand lag en waar hij zich meer thuis voelde dan in Holland of Zeeland. Toen hij in september 1577 door de Staten-Generaal werd uitgenodigd zich naar Brussel te begeven, gaf hij hun te kennen hiertoe gaarne te zullen overgaan daar hij ernaar verlangde 'sa chère patrie' terug te zien.¹ Al betitelde de prins in deze tijd dikwijls de Lage Landen in hun geheel, en ook nog wel eens het Duitse rijk, als 'zijn lieve vaderland', het was toch vooral het hertogdom Brabant dat hij als zodanig beschouwde. Hier lagen zijn belangrijkste bezittingen en hier had hij in zijn jongere jaren, te Breda, Brussel en Antwerpen, een vorstelijke staat gevoerd en zich als een uiterst kundig politicus doen kennen. Holland, Zeeland en Utrecht had hij in die tijd slechts sporadisch bezocht, ondanks het feit dat hij in 1559 door Filips II tot stadhouder van deze gewesten was benoemd. Het was pas in oktober 1572, na de mislukking van zijn tweede veldtocht in de zuidelijke Nederlanden, dat hij zich noodgedwongen in Holland vestigde, en het waren wederom grote tegenslagen die hem in het Zuiden zouden treffen waardoor hij zich in de zomer van 1583 genoodzaakt zag opnieuw in het Noorden zijn hoofdkwartier op te slaan.

Gedurende de jaren dat Oranje in de zuidelijke gewesten verbleef, resideerde hij meestal in Antwerpen. Deze grote handelsstad werd de zetel van het nieuwe revolutionaire bewind nadat het Staatse leger op 31 januari 1578 door Don Juans strijdkrachten ten zuidoosten van Brussel was verslagen en de hoofdstad in vijandelijke handen dreigde te vallen. De prins nam nu zijn intrek in het Antwerpse kasteel dat door Alva was gebouwd om een oproerig gezinde bevolking in toom te houden. Op aansporing van Oranje hadden de Antwerpenaars in de

herfst van 1577 de wallen en de gracht die dit kasteel van de stad scheidde, geslecht, zodat het zijn karakter van dwangburcht verloren had. Het grote gebouw waar voorheen de Spaanse commandant had gezeteld, werd nu betrokken door de prins, Charlotte de Bourbon en hun twee dochters (Louise Juliana en Maria Elizabeth) zowel als door drie kinderen uit Oranjes eerste twee huwelijken (Maria, Anna en Maurits). In de loop van de vier volgende jaren werd het gezin nog uitgebreid met vier dochters, aan wie zulke eigenaardige namen gegeven werden als Catharina Belgica, Charlotte Flandrina, Charlotte Brabantina en Emilia Antwerpiana. Ook zijn in 1559 geboren natuurlijke zoon Justinus, die in 1565 als page aan het hof van de prins had gediend, woonde nu in het Antwerpse kasteel en ontving de niet onaanzienlijke jaarlijkse toelage van 2000 gulden. Permanente gasten waren verder Oranjes zuster Catharina en haar echtgenoot Günther van Schwartzburg, die tot hofmaarschalk van Matthias was benoemd, terwijl een van Jan van Nassaus zonen, Filips, samen met Maurits zijn verdere opleiding aan het hof genoot. Oranje had zich dus niet meer, zoals dat het geval was geweest in de jaren dat hij in Holland of Zeeland verbleef, over eenzaamheid te beklagen. Erg gerieflijk was zijn nieuwe behuizing echter niet. Zijn dochter Maria klaagde over de bittere kou en dacht vol heimwee terug aan haar kamertje op de Dillenburg. Ook de inrichting van het gebouw liet veel te wensen over, hoewel dit verbeterde nadat het van huisraad uit in beslag genomen Antwerpse kloosters was voorzien.²

In de Antwerpse kasteelplaats bevonden zich ook enkele ruime appartementen, die huisvesting boden aan een aantal vooraanstaande leden van Oranjes hofhouding, zoals diens raadsheren, secretarissen, lijfartsen en beheerders van zijn geldmiddelen. Hiernaast waren er ook een honderdvijftigtal kleine optrekjes, die in de voorafgaande jaren door het Spaanse garnizoen waren bewoond of voor stallen en werkplaatsen gebruikt. Deze werden nu betrokken door Oranjes lijfwacht en hellebaardiers, dienden als koetshuizen of herbergden allerlei werklieden die diensten voor het hof verrichtten, zoals bakkers, kleermakers en wasvrouwen.³

Oranjes hofhouding was nu veel groter dan in de jaren dat hij in Holland of Zeeland resideerde. Onder de personen die in deze tijd in zijn dienst traden, moeten in de eerste plaats twee zeer geleterde Fransen met grote diplomatieke ervaring genoemd worden: Philippe du Plessis-Mornay en Hubert Languet. Een van hen was waarschijnlijk de auteur van het in 1579 verschenen geleerde traktaat *Vindiciae contra tyrannos*, waarin het recht van opstand tegen een zich als tiran gedragende vorst wordt verdedigd. Zij waren beiden grote bewonderaars van de prins, die zij als de wijste staatsman van hun tijd beschouwden. Zij verstrekten hem waardevolle politieke adviezen, zoals bijvoorbeeld bij het opstellen van zijn *Apologie*, zijn befaamde replek op zijn vogelvrijverklaring door de Spaanse

koning. Al waren ze overtuigde protestanten, ze waren net zoals de prins voorstanders van godsdienstige verdraagzaamheid en het was gedeeltelijk aan hen te danken dat de Gentse calvinisten tijdelijk hun verzet tegen Oranjes tolerante godsdienstpolitiek opgaven.⁴

Een andere Fransman die in deze tijd de prins grote diensten bewees was de vooraanstaande hugenoot François de la Noue, een uiterst begaafd veldheer die Oranjes taak als opperbevelhebber van het Staatse leger tijdelijk zeer verlichtte. In hem vond de prins eindelijk iemand die in militaire bekwaamheid niet voor de aanvoerders van het Spaanse leger onderdeed en diens gevangenneming in mei 1580 was niet de minste van de vele tegenslagen die Oranje gedurende zijn Antwerpse jaren te verduren had.

Oranje vond een nog invloedrijker medewerker in de persoon van Pierre l'Oyseleur, heer van Villiers. Deze vanuit Waals-Vlaanderen afkomstige calvinist werd in 1577 Oranjes hofprediker, maar bewees hem ook grote diensten als adviseur in allerlei politieke aangelegenheden. In de volgende jaren, toen Marnix met vele vertrouwelijke opdrachten in het binnen- en buitenland werd belast, nam Villiers een groot deel van diens werkzaamheden over. Hij stond bekend voor zijn felle anti-Spaanse gezindheid. In een van zijn aan de prins uitgebrachte adviezen beweerde hij bijvoorbeeld dat onder de Spanjaarden nog nooit een rechtschapen persoon was aangetroffen,⁵ terwijl in de door hem opgestelde *Apologie* van Oranje Filips II van een aantal afgrijselijke, nooit door hem gepleegde misdaden werd beticht. Het is begrijpelijk dat Villiers door alle koningsgezinde Nederlanders werd verfoeid. Zij beschouwden hem als Oranjes kwade genius en in een in 1583 gepubliceerd schotschrift werd betoogd dat men het best de rust in het land kon herstellen door de prins samen met zijn hofprediker binnen vier muren op te sluiten.⁶ Maar ook vele aanhangers van de prins lieten zich uiterst kritisch over diens nieuwe raadsheer uit. Zij beschuldigden hem van corruptie en achtten het zeer ongepast dat deze dienaar van Gods woord er een koets op na hield (hetgeen in die tijd een grotere luxe was dan een Rolls Royce heden ten dage) en dat zijn vrouw en dochters met fijne plooikragen en edelstenen getooid gingen.⁷ De prins schatte hem echter altijd heel hoog.

Niemand vermag meer bij Oranje, verklaarde Languet in 1578, dan Villiers, en een andere tijdgenoot noemde de prins zelf de leerling van zijn hofprediker.⁸

De grote staat die Oranje in Antwerpen voerde, joeg hem uiteraard op hoge kosten. Deze bedroegen ongeveer 120.000 gulden 's jaars.⁹ Dit was niet alleen veel meer dan de onkosten van zijn hofhouding in de tijd dat hij in Holland en Zeeland verbleef, maar ook twee- tot driemaal zo veel als de uitgaven in zijn jongere jaren, toen hij zulke enorme bedragen aan het geven van feesten en zijn geliefkoosde jachtbedrijf had besteed. Dit betekent niet dat hij nog even verkwistend te werk

ging. In zijn Antwerpse tijd kon hij moeilijk vermijden grote bedragen aan de aankoop van voedsel, drank en de bezoldiging van bedienend personeel te spenderen daar hij als leider van de regering vele buitenlandse gasten en andere hooggeplaatste heren op een met hun rang overeenkomende wijze diende te ontvangen. De prins deed dit ongetwijfeld met genoeg en gedurende de banketten die aan zijn hof werden gegeven of waartoe hij door Matthias en hoge edellieden werd uitgenodigd, keek hij nog weleens veel te diep in het glas zodat personen soms te horen kregen dat Zijne Excellentie voorlopig nog niet te spreken was. Dat de prins in zijn latere jaren nog steeds een stevige drinker was, blijkt ook uit het bericht van de Engelse afgezant William Herle over de op Oranje gepleegde moordaanslag in maart 1582: zoals hij allang gewoon was, had Oranje aan het diner dat aan de aanslag voorafging, ‘committed some extraordinary excesses’.¹⁰

Zeer puriteins ging het aan het prinselijke hof zeker niet toe. De predikanten lieten zich soms zeer kritisch uit over de wereldse vermaken waarin men zich aan het hof vermeide. In 1581 spraken zij er bijvoorbeeld schande van dat nadat Breda in vijandelijke handen was gevallen, Oranjes hovelingen zich in toernooien verlustigden, en Villiers gaf in deze tijd toe dat het hem de grootste moeite kostte enige kerkucht aan het hof te handhaven.¹¹ Ook nadat de prins zich in december 1583 weer in Delft had gevestigd, bleven zulke klachten niet uit. In de volgende maanden gaf de kerkeraad van deze stad herhaaldelijk zijn ontstemming te kennen over de feestmalen en andere ‘insolentiën’ die in deze zo benarde tijden aan het hof van Oranje plaatsvonden. In het bijzonder was men er in calvinistische kringen over ontsticht dat de doop van Frederik Hendrik op 12 juni 1584 ‘met drinken, dansen en andere overdaad’ gevierd was. De Leidse predikant Hackius ging zelfs zo ver de een maand later gepleegde moord op Oranje als een godsoordeel te beschouwen over de praal die ter gelegenheid van dit doopfeest tentoon was gespreid.¹²

Oranje deelde geenszins de calvinistische vooroordelen tegen wereldse vermaken, maar veel tijd om aan festijnen deel te nemen gunde hij zich niet. Meestal eisten staatszaken al zijn aandacht op. Dit was bijvoorbeeld het geval in de eerste maanden van 1580, toen Jan van Nassau aan zijn moeder berichtte dat de prins in goede gezondheid verkeerde maar zo door werk werd overstelpt dat hij geen tijd had aan zijn familieleden te schrijven en dikwijls niet meer dan een keer per dag, om twee of drie uur in de middag, gelegenheid vond om wat te eten; zijn broer, zo merkte hij op, werd met zo veel zorgen geplaagd dat hij meer dan Job te beklagen was, en het was alleen aan Gods wonderbaarlijke bijstand te danken dat hij onder zijn zware lasten niet bezweek.¹³ Net zoals in zijn Hollandse en Zeeuwse jaren vergde Oranje veel van zichzelf en zijn talloze zorgen verklaren wellicht dat hij vroeg verouderde.

Het zo treffende portret dat Hubert Goltzius in 1581 van de toen achtenveertigjarige prins maakte, toont dit duidelijk aan, en al in 1579 gaf Oranje aan de leden van de Staten-Generaal te kennen nu zo oud geworden te zijn dat zijn krachten begonnen af te nemen en hij zich daarom gaarne van al zijn ambten ontheven zou zien.¹⁴

Toen Oranje zich in begin 1578 in Antwerpen vestigde, zag het ernaar uit alsof hij zich kon veroorloven een grotere staat te voeren. Zijn inkomsten begonnen wat ruimer te vloeien. Zijn jaarwedde als luitenant-generaal van 36.000 gulden schijnt weliswaar zelden of nooit te zijn uitbetaald, maar behalve van Holland en Zeeland ontving hij nu ook van Brabant en Vlaanderen een vrij aanzienlijk traktement. Bovendien genoot hij nu weer de inkomsten van vele van zijn in de zuidelijke gewesten gelegen heerlijkheden en schonken de Brabantse en Vlaamse Staten hem een aantal in beslag genomen kerkelijke bezittingen ter gedeeltelijke schadeloosstelling van de door hem ter bevrijding van het vaderland gemaakte onkosten. Toch was er ook in zijn Antwerpse jaren steeds een aanzienlijk tekort in de prinselijke kas. Wegens zijn chronische geldnood eigende Oranje zich soms gelden toe die eigenlijk aan zijn kinderen toekwamen. Hiervoor konden zich bijvoorbeeld zijn in Antwerpen geboren dochters beklagen, aan wie hij de bovenvermelde merkwaardige aardrijkskundige voornamen had gegeven. De lokale bewindslieden aan wie de eer was aangedaan dat de prinsessen naar hun gewest of stad waren genoemd, voelden zich verplicht hun een aanzienlijke pillegift toe te kennen, maar deze gaven verdwenen in Oranjes steeds bodemloze schatkist.¹⁵

Aan het einde van Oranjes verblijf in Antwerpen werden zijn financiële problemen bijzonder ernstig doordat de uitkering van zijn wedden steeds meer te wensen overliet en tal van zijn bezittingen in Vlaanderen en Brabant weer in vijandelijke handen waren gevallen; vooral het verlies van de baronie Breda in het voorjaar van 1581 was een ernstige tegenslag. In het volgende jaar ontwierp zijn raadsheer Arend van Dorp op last van de prins een bezuinigingsplan, waarin aanbevolen werd het hofpersoneel in te krimpen en er beter op toe te zien dat de hovelingen geen voedsel, wijn, kaarsen en andere provisies verduisterden.¹⁶ Of aan deze recommendaties gevolg werd gegeven en het tekort afnam, valt niet vast te stellen. Zeker is dat bij de dood van de prins zijn boedel in een desolate toestand verkeerde. Vele van zijn bezittingen, voorzover niet door de vijand in beslag genomen, waren aan zijn crediteuren verpand, geld was er nauwelijks in kas en de schuldenlast was groter dan ooit. Zelfs rekeningen van Brusselse en Antwerpse leveranciers daterende uit de jaren zestig waren nog steeds niet voldaan, terwijl de bedragen die de prins verschuldigd was aan zijn broer Jan en de aanvoerders

van de door hem in 1568 en 1572 in dienst genomen troepen, in de miljoenen liepen.¹⁷

Niet alleen door koningsgezinde tijdgenoten, maar ook door enkele vurige tegenstanders van de Spaanse overheersing werd Oranje er somtijds van beticht de voor de bestrijding van de oorlogskosten opgebrachte gelden grotendeels gebruikt te hebben om een enorm fortuin voor zichzelf op te bouwen. Het tegenovergestelde was juist het geval.

Begin van Oranjes conflict met Gent

In de loop van 1578 nam de door Oranje zo beduchte tweedracht in het opstandige kamp alarmerende vormen aan. Een belangrijke reden hiervoor was dat het provinciaal en stedelijk particularisme overal het hoofd begon op te steken. Lokale autoriteiten eigenden zich steeds meer macht toe en bekommerden zich weinig meer om het gezag van de centrale regering en de belangen van het gemeenschappelijk vaderland. Hierbij kwam nog dat in de provincies waar tot dusver in overeenstemming met de Pacificatie van Gent alleen de katholieke godsdienst was toegelaten, de protestanten het recht zo niet het monopolie van godsdienstoefening opeisten en de kleine burgerij, waaronder het nieuwe geloof zijn meeste aanhangers vond, grotere invloed in het stadsbestuur verkreeg. Ten gevolge van het veldwinnen van het protestantisme en de invoering van een meer democratische regeringsvorm in vele Brabantse en Vlaamse steden begonnen de katholieke geestelijkheid en de andere bevoorrechte standen al hun sympathie voor de zaak van de Opstand te verliezen.

Vooraf het nieuwe Gentse bewind, dat door Oranje in het zadel was geholpen en waarin de kleine gilden veel te zeggen hadden, begon in het voorjaar van 1578 een uiterst radicale koers te varen. De nieuwe gezaghebbers voerden niet alleen een militant protestantse politiek, maar beoogden ook het herstel van de leidende rol die hun stad in de late middeleeuwen in het graafschap Vlaanderen had gespeeld. Met gewapend geweld dwongen zij de ene Vlaamse stad na de andere hun partij te kiezen. Overal werden vele oude bewindhebbers afgezet en een aantal van hen gevankelijk naar Gent overgebracht, terwijl in deze steden, net zoals in Gent, comités van achttienmannen werden opgericht. Vooral de overmeestering van de beide andere hoofdsteden van Vlaanderen, Brugge en Ieper, droeg ertoe bij dat Gent een overheersende positie in de provincie verwierf.¹⁸

Aanvankelijk begunstigde Oranje het streven van Gent Vlaanderen aan zijn wil te onderwerpen. Het was bijvoorbeeld door zijn toedoen dat aartshertog Matthias

regeringsfunctionarissen naar het door Gentse troepen bezette Brugge stuurde om daar een nieuw stadsbestuur te installeren waaruit alle aan Gent ongevallige personen waren verwijderd.¹⁹ Maar in de loop van april 1578 werd het hem duidelijk dat door de Gentenaren hun gang te laten gaan, zo niet aan te moedigen, hij krachten in het leven had geroepen die de tweedracht in het land in de hand werkten. Wat hem het meeste begon te verontrusten, was dat het nieuwe Gentse bewind de rechten van de katholieken met voeten trad en het protestantse geloof te vuur en te zwaard begon te verspreiden. Dit werd vooral in de Waalse gewesten ten scherpste veroordeeld. Hier voelde men zich door het agressieve optreden van de Gentenaren bedreigd en stelde men de prins hiervoor verantwoordelijk. Reeds in begin 1578 lieten enkele hoge Waalse geestelijken zich uiterst minzaam over hem uit. Zo noemde Matthieu Moullart, de bisschop van Atrecht, hem in een van zijn preken een wolf in schaapskleren en verkondigde Jean Sarrasin, de abt van St.-Vaast, dat terwijl vroeger iedereen de prins adoreerde, nu velen wensten dat hij vermoord zou worden.²⁰ Ook onder de hoge Waalse adel begon Oranje in het voorjaar van 1578 veel van zijn aanhang te verliezen.

Een aantal vooraanstaande edellieden die in die tijd van de Pacificatie van Gent zijn trouwste aanhangers waren geweest, zoals Georges Lalaing, de stadhouder van Henegouwen en diens halfbroer de baron de Montigny, riepen nu de hertog van Anjou in het land om het gezag van Oranje te ondermijnen.

Om aan het Gentse radicale optreden een halt toe te roepen besloten de Staten-Generaal op 24 april een edict uit te vaardigen waarin alle lokale autoriteiten gelast werden erop toe te zien dat in overeenstemming met de Pacificatie van Gent het protestantse geloof niet in het openbaar werd beleden en geen acties tegen de katholieke godsdienst plaatsvonden. Dit besluit was kennelijk vooral tegen Gent gericht, maar toen de Raad van Vlaanderen, in theorie de hoogste autoriteit in de provincie, het edict op 2 mei in Gent publiceerde, lieten de stedelijke gezaghebbers alle exemplaren hiervan vernietigen en vier leden van de Raad arresteren.²¹

Al vermeldden de Staten-Generaal in de aanhef van hun edict dat hun besluit op advies van Oranje was genomen, valt het te betwijfelen of deze geheel met de strekking ervan instemde. Spoedig na zijn terugkeer naar het Zuiden was hij waarschijnlijk tot de conclusie gekomen dat overal in het land waar de protestanten een aanzienlijke minderheid vormden, hun vrijheid van godsdienst moest worden verleend. Jan van Nassau, die al in november 1577 het invoeren van een godsdienstvrede had bepleit, vertolkte in de tijd wellicht de mening van zijn broer.²² Op zo'n regeling doelde de prins ongetwijfeld toen hij zich eind april 1578 op verzoek van de Staten-Generaal naar Dendermonde begaf om in de aldaar plaatsvindende vergadering van de Staten van Vlaanderen de Gentenaren de gevaren van hun eigenmachtig optreden onder ogen te brengen. Om elk weder-

zijds wantrouwen tussen de katholieke en protestantse tegenstanders van de Spaanse overheersing uit de weg te ruimen, zo betoogde hij, ware het wenselijk dat in het godsdienstgeschil naar middelen werd gezocht om de gemoederen tot bedaren te brengen. Verder drong hij er bij Hembyze en de andere Gentse afgevaardigden sterk op aan de nog steeds in hun stad gevangengehouden katholieke notabelen in vrijheid te stellen. Maar zijn nog vrij vriendelijke aanmaningen sorteerden geen enkel effect. Zolang de vijand in het land was, weigerden de Gentenaren hun gevangenen los te laten en in zake het door Oranje te berde gebrachte godsdienstvraagstuk verklaarden zij pas een mening te kunnen geven nadat zij hierover met hun stadsbestuur in overleg waren getreden.²³

Spoedig na Oranjes besprekingen met de Staten van Vlaanderen bleek dat de Gentenaren geenszins zijn denkbeelden deelden betreffende de wijze waarop het godsdienstgeschil diende te worden opgelost. In mei vond met goedkeuring van de magistraat een beeldenstorm plaats, waarvan vooral de vier bedelorden ernstig te lijden hadden. De monniken werden de stad uitgejaagd en hun kloosters werden van al wat de aanhangers van de nieuwe religie als afgoderij beschouwden, gezuiverd. In een hiervan, dat van de predikheren, werd op 1 juni in het bijzijn van een aantal leden van het stadsbestuur voor het eerst openlijk ‘het ware geloof’ verkondigd. En dit was alleen maar het begin van een gewelddadig protestantiseringsproces dat zich in de volgende maanden voltrok, niet alleen in Gent maar ook in alle andere Vlaamse steden waar de Gentenaren het voor het zeggen hadden. In september was vrijwel overal in Vlaanderen de katholieke godsdienstoefening verboden en werd in 24 van de 28 Vlaamse steden de nieuwe religie gepredikt. Enkele Gentse machthebbers maakten zich aan wreedheden schuldig die veel gelijkenis vertoonden met die welke door Lumey en zijn aanhangers in de zomer van 1572 in Holland bedreven waren.

Zo werden bijvoorbeeld zowel in Brugge als in Gent in juli 1578 een aantal monniken die zich aan homoseksueel gedrag zouden hebben bezondigd, levend verbrand. Meer begrip valt op te brengen voor de ijver die de Gentse bestuurders aan den dag legden om het ware geloof ingang te doen vinden. Zo beriepen ze een aantal vooraanstaande predikanten naar hun stad en werd door hun toedoen een theologische hogeschool opgericht en het onderwijs aan de Latijnse scholen aan goede calvinisten toevertrouwd. Het stadsbestuur streefde ernaar, zoals Hembyze in deze tijd verklaarde, van Gent een tweede Genève te maken.²⁴

Dat Vlaanderen in de loop van 1578 werd geprotestantiseerd, was door Oranje niet voorzien. Dit is niet onbegrijpelijk want in het anderhalve jaar volgende op de Pacificatie van Gent hadden de protestanten zich in de voorheen koningsgezinde gewesten nog nauwelijks geroerd. Zelfs in de meest opstandig gezinde stad, Brussel, was nooit de eis gesteld dat protestanten vrijheid van godsdienstoefening

diende te worden toegekend. Nadat in het najaar van 1577 bijna het gehele land met Don Juan had gebroken, waren weliswaar de protestanten in Antwerpen en enkele steden ertoe overgegaan hun godsdienst oefeningen in particuliere huizen te houden en waren predikanten en andere aanhangers van het nieuwe geloof die in de tijd van Alva's dwangbewind naar het buitenland waren uitgeweken, in groten getale naar het vaderland teruggekeerd. Maar nog op 13 maart 1578 constateerde Jan van Nassau dat behalve in Holland en Zeeland alleen de kleine man hier en daar openlijk het nieuwe geloof durfde te belijden. Tot op deze tijd voelde geen enkele magistraat van de in 1576 in opstand gekomen steden zich geroepen de verspreiding van het protestantisme te bevorderen, laat staan de oude religie als een vorm van afgodendienst te bestrijden. Gedurende de eerste zeven maanden dat Oranje in Antwerpen resideerde, bleef in deze stad de uitoefening van de nieuwe religie verboden en het was pas in september 1578 dat hij het bestuur van deze stad verzocht de prediking van de door hem beleden godsdienst in de kasteelkapel toe te laten.²⁵ Het militant protestantse beleid dat Gent in 1578 begon te voeren, is inderdaad uniek in de geschiedenis van de Nederlandse opstand. Het vormt vooral een scherp contrast met de gedragslijn die in de jaren 1572-1576 gevolgd was door de Hollandse en Zeeuwse regenten, die zich niets of zeer weinig aan de bevordering van de gereformeerde religie gelegen hadden laten liggen en daarom door fervente calvinisten niet geheel ten onrechte voor 'libertijnen' werden uitgemaakt.

Zodra het begin juni overduidelijk werd dat Hembyze en zijn partijgenoten eigenmachtig een radicale verandering in de godsdienstige orde van Vlaanderen wensten door te voeren, poogde Oranje dit te voorkomen. Aan Jacob Regius, een vooraanstaand Gents predikant, die in deze tijd in Antwerpen vertoefde, liet hij weten dat het openbaar prediken van de protestantse godsdienst te Gent hem hogelijk mishaagde omdat hierdoor het vaderland in ernstig gevaar werd gebracht. Hij liet ook verluiden dat indien aan deze toestand geen einde kwam, hij de gereformeerde predikanten en hun geloof zou gaan verafschuwen. Met een zwaar hart keerde Regius naar Gent terug, maar na aldaar de kwestie met zijn collega's besproken te hebben, werd eensgezind besloten op de ingeslagen weg voort te gaan, en ook Oranjes brieven aan de Gentse en Brugse predikanten waarin hij hen aanspoorde niet langer in het openbaar te prediken, hadden niet het gewenste effect.²⁶

Hierop trachtte de prins op 9 juni de militant anti-katholieke Gentenaren de wind uit de zeilen te nemen door aan de Staten-Generaal voor te stellen een religievrede, dikwijls met de Duitse term 'religionsfried' aangeduid, in te voeren. Net zoals in een aantal Duitse steden zoals Worms, Frankfort en Augsburg zouden in de Nederlanden zowel protestanten als katholieken vrijheid van godsdienst

genieten. In Holland en Zeeland zou een einde komen aan het verbod van de uitoefening van het oude geloof, terwijl in de andere gewesten de nieuwe religie voor het eerst in het openbaar zou mogen worden beleden. Oranje beseftte dat vooral vele katholieken grote bezwaren tegen deze regeling van het godsdienstvraagstuk zouden maken. Ter verdediging van zijn voorstel betoogde hij dat de protestanten zich zeer verdienstelijk hadden gemaakt in de strijd tegen de vijand en daarom op vrijheid van godsdienst aanspraak mochten maken. Indien men hen als ketters bleef behandelen, zo merkte hij op, viel te vrezen dat er onlusten zouden uitbreken, terwijl in landen zoals Duitsland en Polen waar een godsdienstvrede was ingevoerd, protestanten en katholieken in goede verstandhouding met elkaar leefden.²⁷

Oranjes voorstel werd zeer ongunstig door de Staten-Generaal ontvangen. Zij herinnerden de prins eraan dat zij zeer recentelijk alle provinciale autoriteiten hadden gelast geen enkele schending toe te laten van de Pacificatie van Gent waarbij de uitoefening van het protestantse geloof buiten Holland en Zeeland verboden bleef. Volgens hen bestond er geen gegronde reden om nu een andere weg in te slaan. Oranje hield echter voet bij stuk en diende twee weken later bij de Staten-Generaal een door zijn raadsheren opgesteld wetsontwerp in voor het invoeren van een religievrede.²⁸ Hierin werd bepaald dat in de gewesten waar tot dusver alleen de katholieke godsdienst was toegestaan, voortaan de uitoefening van de nieuwe religie geoorloofd zou zijn in alle grote steden waar ten minste honderd gezinnen dit verlangden en ook in kleinere plaatsen waar dit de wens van de meerderheid van de bevolking was. Overeenkomstige rechten zouden aan de katholieken worden verleend in Holland en Zeeland. Dit nieuwe ontwerp bevatte bovendien nog een aantal bepalingen die erop gericht waren het gezag van de centrale regering en dat van de hoven van justitie te versterken. De lokale autoriteiten zouden de opbrengst van de door de Staten-Generaal goedgekeurde belastingen aan de centrale autoriteiten moeten afdragen en niet langer eigenmachtig troepen in dienst mogen nemen of afdanken. Verder zouden alle comités van achttienmannen worden opgeheven. Wederom werden Oranjes voorstellen door de Staten-Generaal verworpen. Wel maakten zij er geen bezwaar tegen dat zijn wetsontwerp aan de Staten van de verschillende gewesten werd toegezonden met het verzoek hun mening hierover te kennen te geven.

Bijna alle provinciale Staten berichtten dat de religievrede voor hen onaanvaardbaar was. Behalve de Groningse Ommelanden, wier houding geen enkel gewicht in de schaal legde, verklaarde alleen Brabant zich akkoord met Oranjes voorstel, en reeds op 23 augustus, twee maanden voordat de Staten van deze provincie hun instemming hiermee te kennen gaven, had Antwerpen de godsdienstvrede ingevoerd.²⁹ Maar dit was dan ook het enige belangrijke winstpunt dat Oranjes verdraagzame godsdienstopolitiek behaalde, waartegen niet opwoog dat niet alleen

de gewesten waar de katholieken alles te zeggen hadden, maar ook Holland en Vlaanderen er niet voor te vinden waren.

Het sterkst was het verzet tegen Oranjes wetsontwerp in de Staten van de Waalse gewesten. Zij weigerden niet alleen de religievrede in hun gewesten in te voeren, maar protesteerden er ook tegen dat dit in andere provincies geschiedde als zijnde in strijd met de Pacificatie. Nog minder toelaatbaar beschouwden zij uiteraard de vervolging waaraan hun geloofsgenoten in Vlaanderen blootstonden. De Gentenaren, zo verklaarden de Staten van Henegouwen in oktober 1578, willen overal het katholieke geloof en de adel uitroeien en de door hen bedreven tirannie is nog erger dan die van de Spanjaarden.³⁰ In deze tijd begon het eraan uit te zien dat alle pogingen van Oranje om te voorkomen dat de Waalse gewesten zich van de Generaliteit afscheidden en zich met de koning verzoenden, tevergeefs zouden zijn.

Oranje was voorbereid op het ongunstige onthaal dat de door hem voorgestane godsdienstpolitiek in de Waalse gewesten ontving, maar hij had wellicht niet verwacht dat de om hun godsdienstige verdraagzaamheid bekend staande Staten van Holland eveneens zijn voorstel verwierpen. Want een in juni 1578 te Dordrecht gehouden synode, die vooral door Hollandse predikanten werd bijgewoond, had de invoering van de religievrede warm aanbevolen. Het was Oranje die deze synode ertoe had weten te bewegen zich ten gunste van de door hem bepleite godsdienstpolitiek uit te spreken, en het door de synode ingediende verzoekschrift waarin de wenselijkheid van een religievrede werd betoogd, was waarschijnlijk door Oranjes hofprediker Villiers opgesteld.³¹ Het moge verbazingwekkend schijnen dat calvinistische predikanten, die in het algemeen bij de overheid op scherpere maatregelen tegen de door hen verfoeide katholieke godsdienst aandrongen, zich in dit geval bereid toonden Oranjes verdraagzame politiek te ondersteunen. Maar in feite waren de deelnemers aan de Dordtse synode niet zo verdraagzaam als zij zich voordeden. Wat de leden van de synode met hun verzoekschrift vooral trachtten te bereiken, was niet dat de Hollandse overheid aan het verbod van de katholieke godsdienst een einde maakte, maar dat de protestantse godsdienst zou worden toegelaten in de gewesten waarin dit tot dusver verboden was. Ze waren in andere woorden alleen voorstanders van de religievrede in zoverre dit hun geloof ten goede kwam. En dit was dezelfde houding die door de Staten van Holland ten aanzien van de religievrede werd aangenomen, zoals ook bleek bij de eind 1578 plaatsvindende besprekingen die tot de Unie van Utrecht leidden en de in de zomer van 1579 gehouden Keulse vredesonderhandelingen. Oranjes hoop dat Holland hem bij het invoeren van een gematigde godsdienstpolitiek zou helpen, was weliswaar niet geheel ongegrond. Een aantal leden van de Staten van deze provincie was hier wel voor te vinden,

zoals de afgevaardigden van Delft, Gouda, Haarlem en Leiden. Maar een meerderheid van de Staten van Holland stemde tegen.³²

Een nog ernstiger teleurstelling voor Oranje was de afwijzing van de religievrede door de Gentse machthebbers. Want de voornaamste reden waarom hij deze wenste in te voeren, was dat zodoende aan de vervolging van de katholieken in Vlaanderen, waardoor de Waalse gewesten geheel van de zaak van de Opstand dreigden te vervreemden, een einde zou komen. In de zomer en herfst getroostte hij zich enorme inspanning om de Gentenaren tot rede te brengen. In zijn leven, zo verklaarde hij in november te Antwerpen, had hij met vele moeilijkheden te kampen gehad, maar niets had hem zo grote zorgen gebaard als de weerspanning van Gent.³³

Onmiddellijk nadat op 14 juli het ontwerp van de religievrede naar de Staten van de verschillende provincies was gezonden, was de prins naar Dendermonde getogen om de goedkeuring van de aldaar vergaderende Staten van Vlaanderen voor zijn voorstel te verkrijgen. Hij vergeleek de door hem voorgestelde godsdienstige orde met een huwelijk, waarin het katholicisme als zijnde de zwakste van het echtpaar zich met de positie van de vrouw zou moeten vergenoegen. Zijn missie was echter wederom vruchteloos. De afgevaardigden van Brugge en Ieper toonden zich weliswaar bereid Oranje ter wille te zijn, maar zonder de instemming van het zoveel machtigere Gent kon geen enkel besluit worden genomen. Hierop zond de prins tot tweemaal Marnix naar Gent. Maar ook deze fervente calvinist, die meer dan enige andere volgeling van Oranje het vertrouwen van de Gentse bewindslieden genoot, wist niets te bereiken. Hembyzes aanhangers bleven doorgaan met kloosters te plunderen en vooraanstaande katholieken gevangen te zetten, zo niet ter dood te brengen.³⁴

In september nam de Gentse weerstand tegen Oranjes gematigde godsdienstpolitiek nog toe doordat Dathenus in Gent arriveerde en met de organisatie van het stedelijk kerkwezen werd belast. Deze vooraanstaande predikant, die in het verleden vele diensten aan Oranje had bewezen en als voorzitter van de Dordtse synode in juni 1578 nog het invoeren van de religievrede had bepleit, werd nu een van Hembyzes invloedrijkste raadsheren en stijfde de Gentse volksleider in zijn anti-katholieke politiek. Hij vermat zich ook Oranje ervan te beschuldigen even gemakkelijk van godsdienst als van hemd te veranderen, een uitspraak waardoor hij zich de eeuwige haat van de doorgaans zo vergevingsgezinde prins op de hals haalde.³⁵

Eind september richtte Oranje een schrijven aan de Gentse bewindslieden waarin hij hen duidelijker dan tevoren op de noodlottige gevolgen van hun eigenzinnig

beleid wees. De beschuldiging dat hem de belangen van de nieuwe religie niet ter harte gingen, weerlegde hij door op te merken dat hij voor de rechten van de protestanten was opgekomen lang voordat de Gentse machthebbers zich hiervoor hadden ingezet en dat men door met het zwaard het ware geloof te verspreiden dit in feite alom gehaat maakte. Het plunderen van kloosters, zo verklaarde hij verder, verrijkte alleen een aantal misdadige elementen, terwijl de inkomsten uit deze kerkelijke bezittingen zouden hebben kunnen worden gebruikt om de muitende Waalse soldaten de hun verschuldigde soldij uit te keren.³⁶ Juist in de tijd dat deze brief verzonden werd, stelde de baron de Montigny zich aan het hoofd van deze muitende troepen. Kort hierop maakte deze Waalse edelman zich van de Vlaamse grensstad Menen meester en verklaarde hij Vlaanderen niet te zullen verlaten zolang de Gentse tirannie niet ten einde was gebracht. De burgeroorlog, die Oranje steeds zo beducht had, stond nu voor de deur.

Hollands en Zeelands eigengereidheid en de Unie van Utrecht

Nadat Oranje zich in de herfst van 1577 in het Zuiden gevestigd had, kwam de nauwe en in het algemeen zo vruchtbare samenwerking die in de voorafgaande vijfjaren tussen hem en de Staten van Holland en Zeeland had bestaan, ten einde. Nu de prins met de leiding van de centrale regering belast was, zag hij zich dikwijls genoodzaakt minder met de wensen van de twee zeegewesten dan met die van de van oudsher belangrijkste zuidelijke provincies rekening te houden. Van hun kant lieten de Staten van Holland en Zeeland zich weinig meer aan het gezag van Oranje gelegen liggen en begonnen zij zich te gedragen alsof hun de soevereine macht toebehoorde. Terwijl in de tijd dat deze gewesten in een strijd op leven en dood met de Spaanse strijdkrachten waren gewikkeld, de Statenvergaderingen bereid waren geweest de uitvoerende macht aan de prins toe te vertrouwen en voor zichzelf niet veel meer dan een adviserende functie hadden opgeëist, werden nu de rollen geleidelijk omgekeerd. Ze schroomden niet belangrijke beslissingen te nemen zonder hiervoor de goedkeuring van de prins verkregen te hebben of zelfs zonder hierover met hem in overleg getreden te zijn.

In 1578 en 1579 was Oranje herhaaldelijk voornemens zich naar het Noorden te begeven om de Staten van Holland en Zeeland te vermanen zich minder eigengereid te gedragen en zich meer om het welzijn van de gemene zaak te bekommeren. Maar steeds moesten deze bezoeken worden afgezegd omdat de zo kritieke ontwikkelingen in Gent en de Waalse gewesten zijn aanwezigheid in het Zuiden vereisten, en de in zijn plaats door Oranje of de Staten-Generaal gezonden personen wisten niet veel te bereiken. Bijzonder teleurstellend was het resultaat

van de zending van zijn broer Jan en zijn tesorier-generaal Jacques Taffin naar de vergadering van de Staten van Holland en Zeeland te Gorkum in november 1578. In opdracht van Oranje oefenden zij scherpe kritiek uit op het door deze Staten gevoerde beleid.³⁷ In de eerste plaats klaagden zij erover dat deze gewesten, die nu in tegenstelling tot de rest van het land niets meer van het oorlogsgeweld te lijden hadden en in welvaart begonnen toe te nemen, niet bereid waren veel tot de bestrijding van de oorlogskosten bij te dragen en zelfs nalatig waren in het betalen van de in hun dienst staande troepen die in de zuidelijke gewesten waren gelegerd. Ook heften Holland en Zeeland nog steeds de in 1572 ingevoerde konvooien en licenten op, de vanuit en naar Antwerpen verscheepte goederen. Dit zette kwaad bloed bij de Antwerpse kooplieden, die weigerden de Staten-Generaal de zo dringend benodigde geldsommen te lenen zolang de Hollanders en Zeeuwen bleven doorgaan hun handel extra te belasten.

Jan van Nassau en Jacques Taffin werd verder opgedragen de noodzaak van een ingrijpende hervorming van het Hollandse en Zeeuwse regeringsstelsel te bepleiten. God had de Statencolleges, zo werd in de prinselijke instructie verklaard, weliswaar het recht geschonken zich tegen een zich als een tiran gedragende vorst te verzetten en in zijn plaats een andere te kiezen, maar de leden van de Staten dienden niet zelf de regering in handen te nemen, daar zij geneigd waren vooral de belangen van hun stad of streek te behartigen. Zij behoorden derhalve het regeringsbeleid over te laten aan een klein aantal gedeputeerden die voor hun beslissingen geen ruggespraak behoeften te plegen met de stedelijke bewindlieden. De Staten zelf zouden slechts om de drie maanden korte tijd bijeenkomen om hun goed- of afkeuring over het gevoerde beleid te kennen te geven.

In verband met de zo sterk particularistische neigingen van de leden van de Statenvergaderingen en het gebrek aan eensgezindheid dat hiervan het gevolg was, achtte Oranje het ook noodzakelijk dat de provinciale regering onder eenhoofdig gezag stond. In dit verband herinnerde hij de Staten aan de met hem in 1576 te Delft gesloten unie, waarbij zij hem absolute macht hadden toegezegd. Zolang hijzelf elders resideerde, diende volgens hem een plaatsvervangend stadhouder worden benoemd. Reeds in december 1577 had hij Jan van Nassau voor deze positie aanbevolen, maar de Staten van Holland en Zeeland waren hiervoor niet te vinden geweest. Nu drong de prins er wederom op aan zijn broer als zodanig aan te stellen. In geen van deze kwesties bleken de Hollandse en Zeeuwse Staten bereid Oranje ter wille te zijn. Al verklaarden zij zeer aan hem verplicht te zijn en hem en zijn nakomelingen te willen blijven dienen, de door hem voorgestane regeringshervorming werd afgewezen en Jan van Nassau werd niet tot plaatsvervangend stadhouder benoemd.³⁸ Ook bleef Holland tot grote verontwaardiging van de Antwerpenaren bitter weinig aan de financiering van de oorlogsvoering bijdragen.

Nog op een ander punt kreeg Oranje niet zijn zin. De belangrijkste reden waarom hij zijn broer en Jacques Taffin naar de Gorkumse Statenvergadering stuurde, was wellicht om de Hollandse bewindslieden zijn ongenoegen te kennen te geven over een aantal bepalingen van het verbond dat zij voornemens waren met de andere noordelijke provincies te sluiten. In deze kwestie ondervond de prins ook tegenwerking van Jan van Nassau, die in juni 1578 tot stadhouder van Gelderland was benoemd. In deze functie spande deze zich in om de reeds in 1576 en 1577 door Oranje ondernomen pogingen om een unie van alle noordelijke gewesten te sluiten tot een succesvol einde te brengen. In den beginne ondersteunde de prins dit streven en het ontwerpverdrag dat in de zomer van 1578 door de Utrechtse pensionaris Floris Thin werd opgesteld en inhield dat de te sluiten unie op de door Oranje voorgestelde religievrede zou zijn gebaseerd, droeg zijn goedkeuring weg. Maar op een vergadering van de afgevaardigden van verschillende noordelijke provincies te Arnhem in begin september werd door toedoen van Jan van Nassau en de Hollandse gedelegeerden ingrijpende veranderingen in Thins ontwerpverdrag aangebracht. In de eerste plaats zou de religievrede alleen worden ingevoerd in de provincies waar tot dusver de katholieken het monopolie van godsdienstoefening hadden genoten, maar niet in Holland en Zeeland waar de protestanten dit alleenrecht sinds 1573 hadden bezeten. Bovendien werden nog een aantal andere anti-katholieke bepalingen ingevoerd, zoals dat alle leden van kloosters en andere katholieke gemeenschappen, inclusief degene die hiertoe in de toekomst zouden toetreden, vrijheid van godsdienst zouden genieten en geen geestelijke kledij behoeften te blijven dragen indien zij zich tot de nieuwe religie bekeerden.³⁹

Oranje drong erop aan de in Arnhem vastgestelde bepalingen zo te veranderen dat de te sluiten unie haar uitgesproken anti-katholieke karakter zou verliezen. Maar geen van de door hem gewenste wijzigingen werd opgenomen in de definitieve tekst van de unie, die op 23 januari 1579 te Utrecht werd ondertekend. Dit verdrag, dat als de Unie van Utrecht bekend staat, zou beter de Unie van Holland genoemd hebben kunnen worden, want Holland was het enige gewest dat geheel met deze unie was ingenomen. Friesland en Overijssel waren niet te Utrecht vertegenwoordigd en de enkele Gelderse edellieden die het verdrag ondertekenden waren hiertoe niet gemachtigd, terwijl in Groningen, Utrecht en Zeeland invloedrijke groepen van de bevolking zich niet met het sluiten van de unie konden verenigen.

Negen dagen nadat de afgevaardigden van de verschillende noordelijke gewesten de Utrechtse unie hadden gesloten, werd dit verdrag wél door een vertegenwoordiger van het zo anti-katholieke stadsbestuur van Gent ondertekend. Dit tot grote ontstemming van de prins, die inzag dat hierdoor de neiging van vele katholieke tegenstanders van de Spaanse overheersing om zich met de koning te

verzoenen nog sterker zou worden. Zoals te verwachten viel, was Oranje zeer verstoord over het te Utrecht gesloten verdrag. ‘Deze unie deugt niet,’ zo verklaarde hij op 26 februari aan een Utrechtse burgemeester.⁴⁰ Het was niet alleen wegens de anti-katholieke strekking van de unie dat hij zich hierover zo kritisch uitliet. Hij achtte dit verdrag ook zeer bedenkelijk omdat het geen enkele bepaling bevatte die enig gezag toekende aan de door hem geleide centrale regering.

In het voorjaar van 1579 had de prins nog niet de hoop opgegeven dat de Staten-Generaal hun goedkeuring zouden hechten aan een andere unie, die in tegenstelling tot het Utrechtse verbond op de religievrede was gebaseerd en het gezag van de centrale regering hooghield. Een desbetreffend voorstel werd in april ingediend, en toen Oranje op 5 mei verklaarde dat hij met de Unie van Utrecht instemde, was dit onder het voorbehoud dat deze tot grotere eendracht in het land zou leiden. Het bleek echter al spoedig dat de prins te hoog had gegrepen. In een bijeenkomst van de afgevaardigden van Holland en de andere in de Unie verenigde gewesten werd de door Oranje voorgestelde unie categorisch verworpen. Voor deze afwijzing werden de niet zeer steekhoudende argumenten aangevoerd dat een unie die op de religievrede was gefundeerd de tweedracht in het land zou bevorderen en dat een toekenning van aanzienlijke regeringsmacht aan de gouverneur-generaal en de Raad van State ertoe zou kunnen leiden dat het land weer op even tirannieke wijze geregeerd werd als dit in de tijd van Alva het geval was geweest.⁴¹

Nadat de pogingen van de prins de Unie van Utrecht te hervormen waren mislukt, bleef hij de leden van dit verbond voor hun kortzichtig en zelfzuchtige beleid bekritisieren. Het scherpst hekelde hij hun gebrek aan staatsmanschap op een vergadering van de Unie van Utrecht op 8 februari 1580. Zij namen, zo merkte hij op, vele belangrijke beslissingen zonder de ware toedracht van zaken te kennen en waren, zelfs nadat de schadelijke gevolgen van de door hen gevolgde politiek overduidelijk waren geworden, niet bereid van koers te veranderen. Verder drong hij er bij hen op aan meer ernst te maken met de in de aanhef van het unieverdrag verkondigde verklaring dat zij zich zouden gedragen alsof zij slechts één provincie vormden. Dit laatste liet inderdaad alles te wensen over. De noordelijke gewesten die zich op 23 januari 1579 hadden verbonden gezamenlijk de vijand te bestrijden, betoonden heel weinig saamhorigheidsbesef. Zij gaven zich nog minder moeite de vooral door de Spaanse strijdkrachten bedreigde zuidelijke provincies te hulp te komen, ook niet nadat in de loop van 1579 en 1580 de meeste grote steden in dit deel van het land zich bij de Unie van Utrecht hadden aangesloten. ‘Alle provincies en steden,’ zo klaagde de prins in februari 1580, ‘zijn er elke dag meer op bedacht hun eigen belangen veilig te stellen.’ Zij hadden volgens hem een unie

‘op papier en met de mond’ gemaakt, zonder deze belijdenis in daden om te zetten.⁴² Ondanks de toenemende tweedracht in het opstandige kamp zag het er in 1578 nog niet naar uit dat de Spaanse strijdkrachten enig voordeel op de troepen van de Staten-Generaal zouden behalen. In dit jaar had in feite de vijand meer van de opstandelingen te vrezen dan vice-versa. Weliswaar werd kort nadat Oranje als luitenant-generaal was geïnstalleerd, aan het Staatse leger bij Gembloers een zware nederlaag toegebracht en brak onder de bevolking van Brussel, die nu vreesde dat haar stad door de vijand zou worden ingemomen, een ware paniek uit. Maar de prins wist de orde te herstellen. Hij zorgde ook voor de versterking van de Brusselse vestingwerken en ontbood troepen vanuit Vlaanderen en Holland om de vijand het hoofd te bieden. Spoedig bleek dat Don Juans strijdkrachten nog veel te zwak waren om een aanvallende oorlog te voeren. In het bijzonder beschikte hij over onvoldoende artillerie en buskruit om steden zoals Brussel en Antwerpen te kunnen innemen. De belangrijkste reden waarom hij zo weinig kon uitrichten was dat zijn dringende verzoeken aan Filips II hem van de benodigde geldmiddelen te voorzien niet werden ingewilligd. Tot zijn grote verontwaardiging kreeg hij in augustus van zijn halfbroer te horen dat deze ertoe besloten had een nieuwe poging te wagen om door vredesonderhandelingen, waarbij commissarissen van zijn neef Rudolf II als bemiddelaars zouden optreden, de Nederlandse opstand ten einde te brengen.

In de loop van 1578 begon Don Juan de toekomst steeds somberder in te zien.⁴³ In de noordelijke provincies wisten de strijdkrachten van de door hem zo verfoeide prins hun positie te consolideren. Amsterdam, Kampen en Deventer, de enige voordien nog koningsgetrouwe steden in dit deel van het land, vielen in handen van Oranjes aanhangers. Ook in het Zuiden schenen de rebellen er in de zomer van 1578 verreweg het beste voor te staan. Toen de Engelse minister Walsingham in juli de Nederlanden bezocht, kwam hij tot de conclusie dat de vele goed versterkte steden in Vlaanderen en Brabant zich gemakkelijk tegen een Spaanse aanval zouden kunnen verdedigen. Bovendien bleken in deze tijd Don Juans strijdkrachten niet meer tegen het nieuw opgerichte Staatsveldleger opgewassen te zijn. Op 1 augustus werden zij in de buurt van Mechelen verslagen en hierop in het zuidoosten van het land teruggetrokken. Don Juan vreesde nu dat zijn soldaten aan het muiten zouden slaan, en maakte zich nu de grootste zorgen over de hulp die de opstandelingen van de hertog van Anjou ontvingen. Volgens hem zag het er nu naar uit dat hij binnenkort geheel uit het land zou worden gedreven.⁴⁴ Daarentegen zagen Oranje en zijn aanhangers in de zomer van 1578 de toekomst nog met veel vertrouwen tegemoet. Zij waren ervan overtuigd in een korte oorlog met Don Juan te kunnen afrekenen en weigerden daarom een hun aangeboden wapenstilstand. Eveneens verwierpen ze een vredesvoorstel van een

afgezant van Filips II, dat inhield dat indien de koning weer de hem verschuldigde gehoorzaamheid werd bewezen en Oranje het land verliet, de Spaanse troepen zouden worden teruggetrokken en in plaats van Don Juan een meer vredelievende landvoogd zou worden benoemd. Ze gaven te kennen de strijd niet te willen staken tenzij de koning veel verdergaande concessies deed. Onder andere eisten ze dat Oranje Holland en Zeeland in erfelijk leen werd gegeven en de Staten-Generaal een beslissende stem werd toegekend in het bepalen van de regeringspolitiek.⁴⁵

Geld is de zenuw van de oorlog

Waar de prins zich in deze tijd grote zorgen over maakte, was niet dat Don Juan een groot offensief zou openen, maar dat het nieuwe revolutionaire bewind wegens gebrek aan geldmiddelen niet in staat zou zijn voordeel te trekken uit de zeer zwakke positie waarin zijn tegenstander zich bevond. Het is wel beweerd dat de prins nooit heeft ingezien dat er voor hem geen kans op overwinning bestond als er geen geld was om deze kans te benutten; dat voor hem alleen het doel telde en niet de middelen om dit te verwezenlijken.⁴⁶

Dit moge min of meer het geval zijn geweest toen hij in 1568 en 1572 de Nederlanden binnenviel in een vrij hopeloze poging Alva's dwingelandij ten einde te brengen. Hierna was hij echter, net zoals alle andere vorsten van zijn tijd en in tegenstelling tot vele van zijn protestantse volgelingen die hem vermaanden geheel op de steun van God de Almachtige te vertrouwen, er zich wel terdege van bewust dat geld de zenuw van de oorlog is ('pecunia nervus belli,' zoals Cicero had betoogd).⁴⁷ Dit was onder andere het geval in 1578, toen tot zijn grote ergernis bijna alle provincies in gebreke bleven hun quota in de door de Staten-Generaal goedgekeurde belastingen op te brengen. Holland en Zeeland, de enige noordelijke gewesten die van oudsher een aanzienlijk deel van de onkosten van de centrale regering voor hun rekening hadden genomen, betaalden heel weinig, waarvoor zij als reden opgaven dat zij in de afgelopen jaren geheel alleen de strijd tegen de vijand hadden moeten bekostigen en dientengevolge onder een grote schuldenlast gebukt gingen.⁴⁸ Vanuit Vlaanderen, dat niet minder dan een derde van de voor de oorlogvoering benodigde bedragen diende op te brengen, kwam in de loop van het jaar steeds minder binnen omdat de in deze provincie geheven belastingen in toenemende mate besteed werden om de door Gent gelichte troepen te betalen. Alleen de bijdrage van Brabant, het enige andere gewest met grote financiële hulpbronnen, was bevredigend. Al op 31 maart had de prins er zich over beklaagd dat de meeste provincies niet aan hun financiële verplichtingen voldeden, en aangekondigd van zijn functie van luitenant-generaal ontheven te

willen worden indien hem niet de middelen verstrekt werden die benodigd waren om de strijd tegen de vijand met enige kans op succes te kunnen voeren.⁴⁹ Gedurende de volgende maanden werd de toestand echter alleen maar slechter en in september wees hij de provinciale bewindslieden erop dat indien de aan de soldaten verschuldigde bedragen niet binnen vijftien dagen konden worden uitgekeerd, er ongetwijfeld een muiterij in het leger zou uitbreken. Ook deze brandbrief sorteerde niet het gewenste effect. De staat van zaken werd nog onrustbarender toen de Staten van Vlaanderen in oktober besloten geen gelden meer aan de centrale regering te zullen overmaken zolang de hun gewest binnengevallen Waalse troepen zich niet hadden teruggetrokken.⁵⁰

Toch had Oranje in deze tijd nog niet alle hoop opgegeven dat het Staatse leger in staat zou zijn binnenkort de Spaanse troepen uit het land te drijven. Dit optimisme scheen niet geheel ongegrond want in een aantal in zijn handen gevallen brieven van Don Juan liet deze zich zeer wanhopig uit over de toestand waarin zijn leger zich bevond. Hierin beklagde de Spaanse landvoogd zich erover geheel door de koning in de steek gelaten te zijn. ‘Zijne Majesteit,’ zo schreef hij aan het einde van zijn leven aan een van zijn vrienden, ‘behandelt mij strenger dan wie ook ter wereld. Nadat men ons de handen heeft afgesneden, blijft ons niets anders over dan de vijand de hals aan te bieden.’⁵¹ Ook de dood van Don Juan op 1 oktober 1578 beschouwde de prins als een voordeel, niet voorzienende dat hij in diens opvolger Alexander Farnese, de hertog van Parma, een veel geduchter opponent zou vinden.⁵² Nog op 11 oktober wees hij het Gentse stadsbestuur erop dat de gemene zaak er dankzij Gods genade beter dan ooit voorstond.⁵³

Spoedig bleek echter dat hij niet minder machteloos was dan zijn tegenstander. Zijn geldnood was minstens even groot en zowel de Staatse troepen als de hulplegers van Johan Casimir en de hertog van Anjou weigerden op te trekken zolang de hun verschuldigde soldij niet was uitbetaald. Ook gedurende de jaren die Oranje nog reesteerden, zou er wegens een chronisch gebrek aan geldmiddelen van een offensief optreden tegen de vijand geen sprake kunnen zijn.

Gedurende de jaren dat Holland en Zeeland zich alleen tegen een overmachtige vijand hadden moeten verdedigen, was Oranje ervan overtuigd geweest dat de Spanjaarden er op den duur in zouden slagen deze provincies te overheersen tenzij hij gewapende hulp van buitenlandse vorsten ontving. In die tijd hadden al zijn pogingen deze bijstand te verkrijgen echter niets opgeleverd. In het voorjaar van 1578 kwamen daarentegen buitenlandse hulplegers onder bevel van de paltsgraaf Johan Casimir en de hertog van Anjou opdagen zonder dat de prins hierom gevraagd had en ook zonder dat hij op hun komst gesteld was.

Tot Oranjes teleurstelling bleef echter de door de Engelse koningin toegezegde gewapende hulp, die hij wél wenselijk zij het niet onmisbaar had geoordeeld,

achterwege. Elizabeth ging tegen bijna iedereen verwachting in er niet toe over het door de Staten-Generaal met haar op 7 januari 1578 gesloten verdrag te bekrachtigen en besloot in begin maart dat in plaats van Engelse troepen een door haar gesubsidieerde legermacht onder bevel van Johan Casimir de Nederlandse opstandelingen in hun strijd tegen Don Juan zou bijstaan. Als reden hiervoor gaf zij op dat een Engelse interventie in Frankrijk aanstoot zou geven en ertoe kon leiden dat Franse troepen zich van de Nederlanden zouden meester maken. De prins liet zich tegenover de Engelse gezant Daniel Rogers, die hem dit onwelkome nieuws moest meedelen, bitter uit over Elizabeths wispelturigheid. Hij wees erop dat het denkbeeld Engelse troepen naar de Nederlanden te zenden van de koningin was uitgegaan en hij grote druk op de Staten-Generaal had moeten uitoefenen om hun toezegging voor dit voorstel te verkrijgen. Nu zouden zijn tegenstanders in de Staten-Generaal hem verwijten te veel vertrouwen in de Engelse toezegging te hebben gesteld en verhinderd te hebben dat tijdig steun van een andere Europese mogeheid werd verkregen.

Ten gevolge van Elizabeths besluit, zo merkte hij op, zou niet, zoals de koningin voorgaf, het gevaar van een Franse interventie voorkomen worden, maar integendeel de kans hierop veel groter worden. ‘God moge verhoeden,’ zo verklaarde hij aan Daniel Rogers, ‘dat de graaf van Lalaing en de provincies Henegouwen en Artesië zich nu niet onmiddellijk in de handen van de hertog van Anjou werpen.’⁵⁴

Oranje stelde zich niet veel voor van de diensten die Johan Casimir aan de Opstand kon bewijzen. Deze eerezuchtige, jongere broer van graaf Lodewijk van de Palts voelde zich geroepen om als kampvechter van de verdrukte protestanten in andere landen op te treden, zonder echter over eigen geldmiddelen te beschikken om de door hem gerecruteerde troepen te bezoldigen. Zijn voornaamste raadslieden waren fervente calvinisten die de grootste minachting hadden voor Oranjes verdraagzame godsdienstpolitiek. Zeer invloedrijk was in het bijzonder dr. Peter Beuterich, die het hoog in het wapen had en zich verstoutte Oranje een atheïst te noemen.⁵⁵ Het viel te verwachten dat de komst van de fel anti-katholieke Duitse paltsgraaf de door Oranje zo beduchte tweedracht tussen de katholieke en protestantse tegenstanders van de Spaanse overheersing in de hand zou werken. Een andere reden waarom de prins niet veel goeds van de door Johan Casimir te verlenen hulp verwachtte, was dat de door de Engelse koningin toegezegde subsidie geheel ontoereikend was om de onkosten te dekken van het grote leger dat de paltsgraaf in dienst wilde nemen. Oranje voorzag dat de soldaten zich spoedig over onvoldoende betaling te beklagen zouden hebben en drong er daarom bij Johan Casimir op aan met een kleinere legermacht genoeg te nemen, maar deze, die zich de gelijke zo niet de meerdere van de prins achtte, was voor geen rede vatbaar.⁵⁶

Toen Johan Casimirs troepen in juli in Gelderland aankwamen, werd het al duidelijk dat zij weinig zouden uitrichten. Zolang hun monstergeld niet was uitgekeerd, weigerden zij verder te marcheren en bleven ze op de landman teren. Ook nadat zij in augustus in Brabant waren aangekomen, wilden zij niet aan de strijd tegen het aldaar gelegerde Spaanse leger deelnemen zolang zij van de Staten-Generaal niet de hun toekomende soldij hadden ontvangen. In begin oktober nam Johan Casimir het besluit, zonder hierin Oranje of de Staten-Generaal te kennen, met een deel van zijn troepen naar Gent te trekken om de anti-orangistische bewindslieden van deze stad in hun gewapend conflict met de Waalse katholieke troepen bij te staan.

Anjou was een nog minder welkome gast dan Johan Casimir. Ook hij was een ambitieuze jongere vorstenzoon die zich tot meer macht gerechtigd achtte dan die waarover hij in zijn eigen land beschikte. Hij was echter veel zelfzuchtiger en gewetenlozer. In hoogdravende taal verkondigde hij niets anders te beogen dan de Nederlanders uit de Spaanse tirannie te verlossen.⁵⁷ Maar vrij algemeen werd beseft dat hij er slechts op uit was de Nederlanden aan zijn heerschappij te onderwerpen. Niet alleen de protestanten maar ook de meeste katholieken beschouwden hem als een onbetrouwbaar individu en waren sterk tegen elke vorm van Franse inmenging gekant. Op het hernieuwd aanbod van militaire steun dat in maart en april 1578 door de Franse hertog werd gedaan, werd door de Staten-Generaal geheel afwijzend gereageerd, en ook de titel van beschermheer der Nederlanden, die hij wenste te voeren, weigerden zij hem toe te kennen. Gezien de sterke oppositie van de Staten-Generaal tegen Anjous interventie achtte ook Oranje in deze tijd de komst van de Franse prins ongewenst.

Alleen Lalaing, de stadhouder van Henegouwen, en enkele andere Waalse edellieden waren hiervoor geporteerd en het was op hun uitnodiging dat Anjou op 12 juli te Bergen, de hoofdstad van Henegouwen, verscheen en dat diens troepen in de hierop volgende weken deze provincie binnentrokken. Oranje beschouwde deze ontwikkeling zeer zorgwekkend. Er bestond nu het gevaar dat de hertog zich aan het hoofd zou stellen van de vele katholieke edellieden en andere behoudend gezinden die ontevreden waren met Oranjes politiek en godsdienstig beleid en dat de Waalse gewesten, waarin deze zogenaamde ‘malcontenten’ het talrijkst waren, ertoe zouden overgaan zich van de Generale Unie af te scheiden. Het was de prins niet onbekend dat vele van Anjous gunstelingen niets liever zouden hebben gezien. Een van hen had zelfs, zoals de prins ter ore was gekomen, verkondigd dat zijn meester voornemens was Oranje en alle aanhangers van de nieuwe religie om het leven te brengen.⁵⁸ Ook scheen het geenszins uitgesloten dat Anjou zijn diensten aan Don Juan zou aanbieden.

Om deze gevaren te bezweren achtte Oranje het nu noodzakelijk een overeen-

komst met Anjou aan te gaan. Hij beseftte dat de Staten-Generaal zouden weigeren hieraan hun goedkeuring te hechten tenzij de hertog slechts een schijn van macht werd toebedeeld. Hij stelde daarom voor dat als beloning voor de geheel op eigen kosten te verlenen militaire steun Anjou de nietszeggende titel van verdediger van de Nederlandse vrijheid zou verkrijgen. Verder zou hij genoeg moeten nemen met het recht garnizoen in drie Henegouwse grensstadjes te leggen en met de toezegging dat indien men er in de toekomst toe zou overgaan een andere landsheer te kiezen, aan hem de voorkeur zou worden gegeven.⁵⁹

Anjou maakte geen bezwaar tegen deze bepalingen, niet omdat hij ze bevredigend achtte, maar omdat hij er zeker van was zich op den duur meer macht te kunnen toeëigenen. Ook de Staten-Generaal gingen akkoord met het door Oranje voorgestelde verdrag. Verschillende afgevaardigden waren hiervoor echter moeilijk te vinden, vooral omdat zij het bedenkelijk beschouwden dat Anjou het vooruitzicht op de positie van landsheer werd gegeven. Indien zij erop gestaan hadden dat voordat het verdrag werd bekrachtigd, eerst, zoals gewoonte was in beslissingen van enig gewicht, de mening van alle provinciale Staten werd ingewonnen, wellicht een meerderheid zich tegen Oranjes voorstel zou hebben uitgesproken. Maar de prins wist deze gang van zaken te verhinderen en hiertegen werd merkwaardigerwijs geen enkel protest aangetekend.

Door een verdrag met Anjou te sluiten beoogde Oranje te voorkomen dat deze zich tegen hem keerde. Hetzelfde doel werd gediend door een diep geheimgehouden verklaring die Anjou eind augustus aan Oranje toezond waarin hij zich verbond niets te zullen ondernemen dat tegen de belangen van de prins of de Nederlandse protestanten was gericht, en al het mogelijke te zullen doen om te verhinderen dat enig gewest zich van de Generale Unie afscheidde.⁶⁰

Anjous in allerhaast gerecruteerde strijdkrachten, ongeveer een 10.000 man, presteerden niet veel meer dan die van Johan Casimir. In de zomer van 1578 slaagden zij erin een aantal van de door Don Juan overmeesterde Henegouwse stadjes te heroveren, maar zij waren te ongedisciplineerd en te onervaren in de krijgskunst om de vijand ernstig in het nauw te drijven. Ze waren ook een ware plaag voor de burgerbevolking en daarom weigerden de steden waarin Anjou gerechtigd was garnizoen te leggen, hun poorten voor zijn soldaten te openen. De Staten-Generaal en Oranje gelastten de magistraten van deze steden herhaaldelijk aan deze weerstand een einde te maken, maar kregen steeds ten antwoord dat de burgerij zich met hand en tand tegen de inlegering zou verzetten en liever dan de verregaande moedwil van Anjous troepen te verduren elders een heenkomen zou zoeken.⁶¹ Bovendien begon in de herfst het Franse leger te verlopen omdat, net zoals de strijdmacht van Johan Casimir, het zich over gebrek aan een betaling te beklagen had. Al in september besloten vele van zijn soldaten naar hun vaderland

terug te keren. In de volgende maanden verwoogde een ander deel van zijn leger zich met instemming van Anjou bij de katholieke, zogenaamde ‘pater noster’ soldaten die onder bevel van de baron de Montigny Vlaanderen waren binnengedrongen om aan het terroristische bewind van de Gentse calvinisten een einde te bereiden. Dit was juist in de tijd dat Johan Casimir zich met een deel van zijn leger bij de strijdkrachten van Gent had aangesloten. Afdelingen van de twee buitenlandse legers dreigden nu met elkaar slaags te raken. De troepen van Anjou en Johan Casimir hadden heel weinig tegen de vijand uitgericht maar wel Oranjes pogingen om de tweedracht tussen katholieken en protestanten te beslechten veel moeilijker gemaakt.

Gent tijdelijk naar de hand gezet

In het laatste kwartaal van 1578 stapelden de problemen waarmee Oranje te kampen had, zich op. Hij beschikte over vrijwel geen geldmiddelen meer om zijn troepen te betalen, want behalve Brabant bleven alle gewesten in gebreke de door hen geheven belastingen aan de Generaliteitskas af te dragen. Verder nam de tweedracht tussen de katholieke en protestantse tegenstanders van de Spaanse overheersing zienderogen toe en begon dit tot een burgeroorlog te leiden. Hierbij kwam nog dat Oranjes gezag bijna nergens meer geëerbiedigd werd. In Holland en Zeeland was een groot deel van de macht die aan hem had toebehoord, in handen van de Statencolleges gevallen en in Vlaanderen hadden de Gentenaren bijna alles te zeggen. Nog ernstiger was de toestand in de overwegend katholieke Waalse provincies, waar de partij die zich met de koning wilde verzoenen, de overhand begon te krijgen. Vooral in Artesië was men de oorlog moe en in begin december maakten de Staten van dit gewest aan Parma de voorwaarden bekend waarop zij bereid waren het koninklijk gezag weer te erkennen. Hiertegen werd nog bezwaar gemaakt door Lalaing en andere Waalse edellieden die geen enkel vertrouwen stelden in de Spaanse verzekeringen dat allen die de koning weer de hem verschuldigde gehoorzaamheid wilden bewijzen, niet alleen op diens vergiffenis maar zelfs op grote gunsten konden rekenen. Maar deze achterdocht werd door vele van hun standgenoten niet meer gedeeld. Lalaings halfbroer, de baron de Montigny, die het bevel over de Waalse troepen in Vlaanderen voerde, nam bijvoorbeeld in november contact op met een agent van Parma om te weten te komen welke beloning hij kon verwachten indien hij en zijn troepen de zijde van de koning kozen in plaats van die van de Staten-Generaal.

De ontwikkeling in de Waalse gewesten werd nog zorgwekkender toen de afgevaardigden van Artesië op 6 januari 1579 een verbond sloten met die van

Henegouwen en Douai (een van de drie leden van Waals-Vlaanderen) dat ten doel had de van oudsher gebruikelijke godsdienstige en politieke orde te handhaven. De ondertekenaars van deze Unie van Atrecht betoogden dat de revolutionaire ontwikkelingen die gedurende het afgelopen jaar in Vlaanderen hadden plaatsgevonden, op de uitroeiing van het katholicisme en de adel gericht waren. Tenzij de oude toestand voor het einde van de maand hersteld werd - zo waarschuwden zij de Staten-Generaal op 9 januari - zouden zij zich gedwongen zien door middel van afzonderlijke onderhandelingen in hun veiligheid te voorzien. In tegenstelling tot de leden van de Unie van Utrecht, die de strijd tegen de vijand zo krachtadig mogelijk wilden voeren en er niet aan dachten met de Generale Unie te breken, dreigden die van de Unie van Atrecht zich met de koning te verzoenen indien de Staten-Generaal niet aan hun wensen tegemoetkwamen.

Begrijpelijkerwijs was Oranje nog meer verstoord over de unie van de Waalse gewesten dan over het verbond dat te Utrecht gesloten was. Hij had echter nog niet de hoop opgegeven dat een afscheiding van de Waalse gewesten voorkomen kon worden. Wel beseftte hij dat de situatie nu uiterst kritiek was geworden. Op zijn aandrang hadden de Staten-Generaal al sinds begin oktober 1578 al het mogelijke gedaan om een breuk in de Generale Unie te verhinderen.

Tallose delegaties waren naar de Waalse gewesten gestuurd om hen aan te sporen de strijd tezamen met de andere provincies voort te zetten en Lalaing en andere edellieden te herinneren aan het lot dat Egmont en Horne getroffen had omdat deze te veel vertrouwen in 's konings woord hadden gesteld. Verder werd Anjou dringend verzocht de Franse troepen die zich bij Montigny hadden aangesloten terug te roepen en al zijn invloed aan te wenden om het conflict tussen de Waalse troepen en die van de Gentenaren te beslechten.⁶²

De zwaarste druk werd op het Gentse revolutionaire bewind uitgeoefend. In oktober en november 1578 trachtten tal van afgevaardigden van Oranje en de Staten-Generaal waaronder weer Marnix, de Gentenaren ertoe te bewegen hun anti-katholieke gewelddaden te staken, de gevangengehouden heren vrij te laten en de uitoefening van het katholieke geloof weer toe te laten. Maar deze verklaarden zich hiertoe niet bereid tenzij in alle andere provincies de protestanten vrijheid van godsdienst werd verleend. Daar van dit laatste geen sprake kon zijn, kwam het Gentse antwoord op een afwijzing neer.⁶³ Hierop besloot de prins zelf een poging te wagen de Gentenaren tot rede te brengen. Eind november begaf hij zich op weg, vergezeld door een duizendtal leden van de Antwerpse burgerwacht om zich tegen mogelijke aanslagen van Hembyze en diens consorten te beschermen. Voorlopig ging hij niet verder dan Dendermonde, hier op een officiële uitnodiging van het Gentse stadsbestuur wachtende. Vanuit deze stad zond hij een brandbrief aan de Gentse machthebbers, waarin hij hun in het bijzonder

verweet dat zij een in hun dienst staande legerkapitein, die in de afgelopen week op brute wijze twee Oranjegezinde ambtenaren om het leven had gebracht, niet gerechtelijk hadden vervolgd. ‘Van nature,’ zo liet hij hun weten, ‘verafschuw ik zodanige moorden,’ hieraan toevoegende dat hij niet van plan was in besprekingen te treden met lieden die zulke wandaden vergoelijkten zo niet aanmoedigden.⁶⁴

Terwijl Oranje in Dendermonde verbleef, voltrok zich in Gent een felle machtstrijd, waarin Hembyze het onderspit delfde. Een aantal van diens vroegere medestanders, zoals bijvoorbeeld Ryhove, keerden zich tegen hem en slechts een van de drie leden van de stadsraad, dat van de kleine gilden, ondersteunde de volksleider in zijn oppositie tegen Oranjes komst. Tot deze nederlaag droeg bij dat een afgezant van koningin Elizabeth had laten weten hoezeer het gewelddadige optreden der Gentenaren haar mishaagde en dat een meerderheid in de Staten van Vlaanderen zich ten gunste van Oranjes politiek van godsdienstvrede had uitgesproken.

De omstandigheden waren daarom gunstig voor een succesvol resultaat van Oranjes missie. Na zijn intrede in Gent op 2 december ontmoette hij niet veel tegenstand meer. Dathenus achtte het geraden zich schuil te houden en Moded, een andere predikant die Oranjes verdraagzame politiek scherp had bekritiseerd, had tijdig de benen genomen. Johan Casimir, die na een terechtwijzing van koningin Elizabeth alle lust had verloren om als voorvechter van het radicale Gentse regime op te treden, betoonde zich zeer inschikkelijk, zelfs nadat diens invloedrijke raadsheer Beutterich, die Oranje een atheïst had durven te noemen, door de prins voor een schavuit was uitgemaakt. Jan van Hembyze werd door de prins meer voorkomend behandeld, maar wel op zijn plaats gezet. In zijn eerste onderhoud met de Gentse volksleider legde Oranje hem ten laste troepen naar Gent te hebben laten oprukken om zijn komst in de stad te beletten. Toen Hembyze dit niet goed wist te verontschuldigen, bracht de prins al het andere kwaad te berde dat in het afgelopen jaar door Gent was bedreven.

Hierop werd Hembyze sprakeloos en begon hij beduusd met Oranjes hondje Kutze te spelen.⁶⁵

Na enkele weken slaagde de prins erin de instemming van het Gentse stadsbestuur te verkrijgen voor de door hem gewenst geachte maatregelen. Voor het einde van 1578 werd overeenstemming bereikt over de afkondiging van een religievrede in Gent en het vervoer van de gevangengehouden heren naar Antwerpen. Ook zegden de Gentenaren toe dat zij voortaan wederom hun financiële verplichtingen aan de centrale regering zouden nakomen. Hierdoor werd de weg gebaad voor een overeenkomst met Montigny, die zich op 13 januari 1579 verbond zijn troepen uit Vlaanderen terug te trekken zodra in deze provincie de katholieken weer vrijheid van godsdienst genoten, de gevangengehouden katholieke hoogwaardig-

heidsbekleders naar elders waren vervoerd en zijn soldaten de hun verschuldigde soldij was uitbetaald.⁶⁶ Wat Oranjes streven om het gewapend conflict tussen katholieke en protestantse strijdkrachten te beëindigen in deze tijd eveneens begunstigde, was dat de aanvoerders van de twee buitenlandse hulplegers ertoe besloten het land te verlaten. Johan Casimir verliet Gent op 15 januari 1579 om na een kort bezoek aan koningin Elizabeth naar zijn vaderland terug te keren. De hertog van Anjou had reeds eind december 1578 dit besluit genomen omdat zijn geldmiddelen waren uitgeput en zijn leger grotendeels was verlopen. Zijn ambitie om heer der Nederlanden te worden had hij echter nog niet opgegeven. Kort voor zijn vertrek had hij nog een lid van zijn staf naar de Staten-Generaal gezonden om er bij hen op aan te dringen hem tot landsheer te verkiezen, hun verzekerende dat zij dan een gelukzalige regering konden verwachten waarin vrede en gerechtigheid zou heersen.⁶⁷ Twee jaren later wist Oranje de Staten ertoe te bewegen deze hoge functie aan Anjou op te dragen. Diens regering zou echter geen gelukzalige worden, maar integendeel het land in grote chaos storten.

Toen Oranje op 19 januari 1579 naar Antwerpen terugkeerde, kon hij met voldoening op zijn bezoek aan Gent terugzien. Door zijn toedoen was de godsdienstvrede in deze stad afgekondigd en waren de vijandelijkheden tussen de Gentenaren en de Waalse troepen gestaakt. Er scheen nu een goede kans te bestaan dat deze strijdkrachten gezamenlijk tegen de vijand zouden optreden. Het viel echter nog te bezien of de door hem bereikte overeenkomsten zouden worden nageleefd. Dat de Gentenaren nog niet geheel getemd waren, bleek wel bij Oranjes vertrek naar Antwerpen. Volgens afspraak zouden de gevangengenomen heren samen met hem de stad verlaten, maar dit werd verhinderd door een op de been gelopen volksmenigte. Hembyze was door Oranje op zijn nummer gezet maar bleef een invloedrijke figuur in het Gentse stadsbestuur. Oranje, die soms te veel voor ingrijpende maatregelen terugdeinsde, had Hembyze niet van zijn ambt van eerste schepen ontheven, hoewel een aantal Gentse notabelen hierop hadden aangedrongen.⁶⁸ Toen de Gentse volksleider zich in de volgende maanden eigenzinniger dan ooit begon te gedragen, zal het de prins wel gespeten hebben niet voorgoed met hem te hebben afgerekend.

Parma's eerste successen

Het sluiten van de elkaar vijandig gezinde unies van Utrecht en Atrecht in januari 1579 voorspelde weinig goeds voor Oranjes streven om de ernstige tweedracht in het opstandige kamp te beslechten. Maar de door zijn toedoen eveneens in die maand bereikte overeenkomst tussen het Gentse calvinistische bewind en de

aanvoerder van de Waalse troepen stemde hem optimistisch en spoedig na zijn terugkeer in Antwerpen liet hij een speciale zitting van de Staten-Generaal uitschrijven die tot taak zou hebben aan de heersende verdeeldheid een einde te maken. Verder zou op deze vergadering de belastingen moeten worden goedgekeurd die benodigd waren om aan het door Parma geopende offensief het hoofd te bieden, en de instructies dienden te worden vastgesteld voor de afgezanten naar het op voorstel van de Duitse keizer plaatsvindende Keulse congres waar een laatste poging in het werk gesteld zou worden om het conflict in de Nederlanden op een vreedzame wijze op te lossen.

Toen de speciale zitting van de Staten-Generaal op 11 april 1579 werd geopend, was het echter al vrij duidelijk dat de onenigheid tussen de Waalse en de andere gewesten niet meer kon worden bijgelegd. In Gent hadden Oranjes verstokte tegenstanders Hembyze en Dathenus weer alles te zeggen. Nadat hier in maart opnieuw een beeldenstorm had gewoed, waren de meeste katholieke geestelijken de stad uitgejaagd en was aan de door de prins ingevoerde religievrede een einde gekomen. Een in deze tijd te Gent bijeengekomen synode van de gereformeerde kerken in Vlaanderen liet zich uiterst kritisch uit over de door Oranje betoonde 'slappigheid' in de bevordering van het ware geloof: besloten werd de prins 'oetmoedig te bidden zich openlijk voor Gods woord te declareren'; tevens werden de Staten van Holland en Zeeland verzocht Zijne Excellentie daartoe te vermanen.⁶⁹ Van enige Vlaamse bijdrage aan de kas van de centrale regering was geen sprake meer en de gevangengehouden heren die tijdelijk in Dendermonde waren gehuisvest om vandaar naar een neutrale Duitse stad te worden vervoerd, werden op 1 april naar hun Gentse gevangenis teruggeleid. 'Door de gebeurtenissen in Gent,' zo verklaarde Oranje op 2 mei, 'is aan onze zaak onherstelbare schade toegebracht.'⁷⁰

Deze nieuwe uitbarsting van calvinistische onverdraagzaamheid had uiteraard haar terugslag op de houding van Montigny, die nooit onvoorwaardelijk met een wapenstilstand met de Gentenaren had ingestemd. Op 6 april sloot hij een overeenkomst met Parma's agent La Motte, waarbij hem een groot bedrag werd toegezegd ter betaling van de achterstallige soldij van zijn troepen, die als tegenprestatie samen met het Spaanse leger de strijd tegen de Staten-Generaal zouden opnemen. Dit verdrag zou weliswaar pas van kracht worden nadat ook Parma's onderhandelingen met de Waalse gewesten tot overeenstemming hadden geleid, maar deze besprekingen maakten in deze tijd goede vorderingen. De nieuwe Spaanse landvoogd betoonde zich een uiterst bekwaam onderhandelaar en bleek bereid bijna alle buitenlandse troepen weer het land te laten verlaten. Op 17 mei 1579 tekende hij met de Waalse gewesten de vrede van Atrecht, waardoor Oranje zijn hoop dat de afscheiding van deze provincies kon worden

voorkomen, in rook zag opgaan. Het conflict in de Nederlanden begon nu sterker dan ooit tevoren het karakter van een burgeroorlog aan te nemen en dit verklaart dat uitdrukkingen als ‘uw compatriot’ en ‘de gemene zaak van ons vaderland’ uit het vocabulaire van de prins verdwenen.⁷¹

Terzelfdertijd dat Parma in zijn onderhandelingen met de Waalse gewesten blijk gaf over staatsmanstalenten te beschikken welke in sommige opzichten die van de prins evenaarden, ondernam hij zijn eerste offensief, waarin hij bewees als veldheer verre diens meerdere te zijn. In het beramen van zijn strategie ging hij steeds uiterst zorgvuldig te werk en door zichzelf in het krijgsgewoel te mengen wist hij het respect en de genegenheid van zijn troepen te winnen. Dit in tegenstelling tot Oranje, wiens veldtochten van 1568 en 1572 niet veel meer dan haastig geïmproviseerde waagstukken waren en die na 1572 nooit meer als legeraanvoerder optrad en ook, gedeeltelijk uit vrees dat tot muiterij geneigde troepen zich van zijn persoon zouden meester maken, zich zelden meer in het leger vertoonde.⁷²

Toen Parma op 1 oktober 1578 Don Juans taak als opperbevelhebber van het Spaanse leger overnam, zag het er nog niet naar uit dat hij veel tegen de strijdkrachten van de opstandelingen kon uitrichten. Maar gedurende de volgende drie maanden werd zijn positie geleidelijk sterker. Vanuit Spanje werden hem aanzienlijke geldsommen overgemaakt, waardoor hij in staat was meer troepen in dienst te nemen en belegeringsgeschut aan te schaffen. Oranjes geldgebrek werd daarentegen nijpender dan ooit. Hierdoor betoonde het Staatse leger, dat nog steeds groter was dan dat van zijn tegenstander maar al lange tijd geen soldij had ontvangen, zich onwillig ten strijde te trekken.

In februari 1579 voelde Parma zich sterk genoeg om een goed versterkte stad in te nemen. Zijn keuze viel op Maastricht, dat als basis zou kunnen dienen voor een herovering van het noorden van het land. Voordat hij het beleg voor deze stad sloeg, voerde hij een deel van zijn leger naar Antwerpen om aan het in de buurt van deze stad gelegerde Staatse veldleger een gevoelige slag toe te brengen. In een gevecht dat door Oranje vanaf de wallen van Antwerpen werd gadeslagen, behaalden Parma's strijdkrachten de overhand. Hierna begaven deze zich met de rest van het Spaanse leger naar Maastricht, dat hermetisch werd ingesloten zodat het geen voedsel, troepen en munitie van de buitenwereld kon ontvangen. Om ontzet door Spaanse legereenheden te verhinderen werden een aantal dorpen en stadjes in de omtrek van Maastricht bezet en werden verschansingen opgeworpen rondom de hoofdstrijdkrachten die voor de stad gelegerd waren.

Maastricht heeft zich vier maanden lang heldhaftig tegen de vijand verdedigd. Net zoals gedurende het beleg van Haarlem namen niet alleen de garnizoenssoldaten aan de gevechten deel, maar ook tal van burgers, die erop vertrouwden dat

de door Oranje toegezegde hulp zou komen opdagen. Maar deze verwachte steun bleef uit. Dit was niet de schuld van de prins, die al zijn krachten inspande om de voor het ontzet van de stad benodigde geldsommen bijeen te laten brengen. Bij de opening van de speciale zitting van de Staten-Generaal op 11 april zette zijn woordvoerder Leoninus uiteen hoeveel aan het behoud van Maastricht was gelegen. Indien de vijand in zijn toeleg slaagde, zouden volgens hem de rampen niet te overzien zijn, terwijl indien dit voorkomen werd, het gehele land over drie of vier maanden voorgoed uit de Spaanse slavernij verlost zou zijn. Met een beroep op de vaderlandsliefde van de afgevaardigden bezwoor hij hen het algemene belang boven dat van hun gewesten te stellen en hun goedkeuring te hechten aan de door Oranje voorgestelde belastingen.⁷³ Maar aan deze oproep en de vele aanmaningen die de prins in de volgende drie maanden de gewestelijke bewindslieden toezond, werd door bijna geen enkele provincie gehoor gegeven.

De Waalse gewesten, die geen afgevaardigden naar de Staten-Generaal hadden gezonden en op het punt stonden vrede met Parma te sluiten, dachten er natuurlijk niet aan iets tot de bestrijding van de oorlogskosten bij te dragen. De Staten van Vlaanderen lieten het ook afweten, verklarende geen gelden aan de centrale regering te willen afdragen zolang Montigny's Waalse troepen hun gewest niet hadden ontruimd. De in de Unie van Utrecht verenigde provincies waren minder weerspannig, maar de door hen opgebrachte belastingen werden bijna uitsluitend gebruikt om de strijd tegen de vijand in hun deel van het land te bekostigen. Dit kwam erop neer dat, zoals Oranje op 23 mei in de Staten-Generaal verklaarde, Brabant nog steeds het enige gewest was dat sommen van enige betekenis aan de centrale regering afdroeg.⁷⁴ Dit bedrag was uiteraard geheel ontoereikend om de onkosten van de voor het ontzet van Maastricht benodigde strijdmacht te bestrijden.

Oranje trachtte nu Antwerpse kooplieden ertoe te bewegen 600.000 gulden aan de regering te lenen. Maar deze stonden erop eerst van de vier rijkste gewesten (Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland) de verzekering te verkrijgen dat de in deze provincies geheven belastingen bestemd zouden worden voor de terugbetaling van de te lenen geldsommen, en daar Vlaanderen weigerde zich hiertoe te verplichten, mislukte ook deze poging van de prins om in zijn heersende geldnood te voorzien.⁷⁵ De onwil die de gewestelijke autoriteiten betoonden om het belegerde Maastricht te hulp te komen, vormt een scherp contrast met de grote opofferingsgezindheid die zo vele Hollandse en Zeeuwse burgers enkele jaren eerder aan den dag hadden gelegd toen het gold steden zoals Haarlem, Leiden en Zierikzee te ontzetten.

De op 29 juni met doodslag van vele burgers en plundering van hun huizen gepaard gaande inname van Maastricht werd door velen in den lande aan Oranje

geweten. Vooral in Antwerpen, waar in deze tijd de protestanten de dienst begonnen uit te maken, werd hij door velen van hen ervan beticht zich niets om het lot van de dappere Maastrichtenaren te hebben bekommerd. Toen hij zich in het openbaar vertoonde, maakten een aantal burgers hem voor een schelm en verrader uit, bewerende dat hij net zoals in maart 1567, toen hij werkeloos had gadeslagen hoe het geuzenleger onder bevel van Marnix' broer voor de wallen van Antwerpen in de pan werd gehakt, alleen maar zijn eigenbelang in 't oog had gehouden. Hij werd er zelfs van beschuldigd de grote bedragen die de bevolking voor het ontzet van Maastricht had opgebracht, te hebben gebruikt om voor Charlotte de Bourbon Franse landgoederen te kopen. Terzelfdertijd dat Oranje door vele anti-Spaansgezinde burgers ervan beticht werd zich niets om de strijd tegen de vijand te bekommeren, beweerden de met de koning verzoende Waalse gewesten dat het alleen aan de prins te wijten was dat de oorlog nog voortduurde.⁷⁶

De prins was uiteraard zeer ontstemd over deze verschillende aantijgingen. Om deze te weerleggen zond hij op 1 augustus aan de Staten van de nog opstandige gewesten een rondschriften toe waarin hij het door hem sinds zijn terugkeer naar het Zuiden gevoerde beleid verdedigde. Hierin wees hij erop dat het voor een groot deel aan hem te danken was dat de vijand in den beginne veel terrein had moeten prijsgeven. De vijand had volgens hem gemakkelijk geheel uit het land hebben kunnen worden verdreven indien men, zoals hij de Staten-Generaal in de zomer van 1577 had aangeraden, aanvallend tegen Don Juan was opgetreden, voordat deze versterkingen vanuit Spanje had ontvangen. Ook in het afgelopen jaar zou de strijd met veel meer succes hebben kunnen worden gevoerd, indien men hem van de benodigde geldmiddelen had voorzien.

Hij legde er de nadruk op dat de Waalse gewesten in dit opzicht het eerst in gebreke waren bleven, maar dat daarna hun slechte voorbeeld door vele andere provincies was gevolgd. Hij eindigde zijn rondschriften aan de Staten met hun te verzekeren dat hij gaarne het land met de hem door God verleende gaven zou willen blijven dienen, maar dat zij wél moesten beseffen dat geen vorst ter wereld, hoe wijs hij ook mocht zijn, iets positiefs tot stand kon brengen indien hem de middelen hiertoe worden onthouden.⁷⁷ Ook deze vermaning maakte niet veel indruk. In november kon tot Oranjes grote verontwaardiging in de Staten-Generaal zelfs geen overeenstemming worden bereikt over de uitkering van een klein bedrag dat verschuldigd was aan hun afgezant die te Keulen de definitieve afwijzing van de keizerlijke vredesvoorstellen bekend moest maken.⁷⁸

In het jaar volgende op de inname van Maastricht wist Parma nog verdere successen te behalen. De gunstige voorwaarden die hij allen aanbood die bereid waren het hoofd in de schoot te leggen, leidden tot gevoelige verliezen voor de

zaak van de Opstand. Mechelen verzoende zich in juli 1579 met de koning en 's-Hertogenbosch aan het einde van het jaar. Andere steden zouden dit voorbeeld gevolgd hebben indien zij niet tijdig door Oranje met een aanzienlijk garnizoen waren belast.⁷⁹

Een nog ernstiger verlies was dat een groot deel van de adel nu de zaak van de Opstand de rug toekeerde. Hieronder bevonden zich een aantal leden van de meest befaamde Nederlandse geslachten met wie de prins in de afgelopen jaren op zeer goede voet had gestaan en aan wie op zijn aanbeveling vooraanstaande posities in het nieuwe revolutionaire bewind waren toegekend. Een grote tegenslag was vooral dat de met Oranje zeer bevriende graaf van Rennenberg, de stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, die in juni 1579 de Unie van Utrecht had ondertekend, in maart 1580 naar de vijand overliep. Zijn zogenaamd 'verraad' leidde ertoe dat een groot deel van het noordoosten van het land in Spaanse handen viel.

Het is Oranje dikwijls als een grote fout aangerekend dat hij zich zo lang illusies maakte over de betrouwbaarheid van de edellieden die in 1576 de zijde van de Staten-Generaal hadden gekozen maar enkele jaren later geen weerstand bleken te kunnen bieden aan de verleidelijke aanbiedingen van de hertog van Parma. In zijn *Apologie* gaf de prins toe niet verwacht te hebben dat deze heren zich zo onstandvastig zouden betonen.⁸⁰ Maar hiermee liet hij geen recht wedervaren aan de beweegredenen waarom zo vele edellieden zich met de koning verzoenden. In tegenstelling tot wat de prins verklaarde, was het niet zo zeer de adel als de koning die in deze tijd van opvatting veranderde over het in de Nederlanden te voeren beleid. Terwijl Filips gedurende de eerste jaren van de Opstand erop gestaan had dat vooraanstaande persoonlijkheden die zich vermeten hadden oppositie tegen zijn politiek te voeren, ten strengste gestraft werden, was hij nu tot de conclusie gekomen dat hij zich het beste van de trouw van zijn Nederlandse vazallen kon verzekeren door een aantal van hun eisen, zoals het vertrek van de Spaanse troepen en een grotere invloed op het regeringsbeleid, in te willigen.

De mislukking van de Keulse vredesonderhandelingen

Op het vredescongres dat in 1579 op aandrang van keizer Rudolf II te Keulen werd gehouden, werd geen overeenstemming bereikt. Filips II noch Oranje had veel anders verwacht. Wat de koning wél met de onderhandelingen hoopte te bereiken was verdeeldheid in het opstandige kamp zaaien en hierin slaagde hij vrij goed. Dit kwam niet als een verrassing voor de prins, die weinig voor het houden van het vredescongres gevoeld had maar zich hier niet tegen had kunnen verzetten

daar een groot deel van de bevolking en vele leden van de Staten-Generaal de oorlog moe waren.

Spoedig na de opening van het congres bleek dat de voorwaarden waarop de Staten-Generaal bereid waren de strijd te beëindigen sterk afweken van die welke de hertog van Terranova, de afgevaardigde van Filips II, gemachtigd was aan te bieden. De keizerlijke commissarissen, die als bemiddelaars moesten optreden, stelden op 18 juli een compromis voor, dat echter veel meer met het Spaanse standpunt dan met dat van de Staten-Generaal rekening hield en daarom door de laatsten als geheel onaanvaardbaar van de hand werd gewezen.⁸¹ In hun tegenvoorstel, dat pas vier maanden later werd ingediend, deden de Staten enkele concessies aan hun tegenpartij maar bleven zij veel gunstigere vredesvoorwaarden eisen dan die welke de prins en de Staten van Holland en Zeeland drie jaar tevoren in de Pacificatie van Gent hadden weten te bedingen: niet alleen in Holland en Zeeland maar ook in een aantal grote steden van Brabant en Vlaanderen zou protestanten vrijheid van godsdienst worden toegekend; bovendien zou de macht van de koning, in overeenstemming met wat bij de aanvaarding van Matthias als gouverneur-generaal was bepaald, sterk aan banden dienen te worden gelegd.⁸² Daarentegen stond Terranova op het standpunt dat de Pacificatie niet te weinig maar veel te veel aan de wensen van de opstandelingen tegemoet was gekomen. De koning had hem in een geheime instructie meegedeeld welke bepalingen van het Gentse verdrag volstrekt onaanvaardbaar waren. Al mocht hij erin toestemmen dat in Holland en Zeeland protestanten voorlopig vrijheid van godsdienst zouden genieten in alle plaatsen waar dit ten tijde van de Pacificatie het geval was geweest, dit betekende niet dat deze toestand lang zou mogen blijven voortbestaan. De definitieve regeling van het godsdienstvraagstuk zou door de koning worden bepaald en niet, zoals te Gent was overeengekomen door de Staten-Generaal, aan wie slechts een adviserende functie werd toebedeeld. Nog minder was Filips te spreken over de door de Staten-Generaal noodzakelijk geachte beperking van de koninklijke macht. Al was hij bereid voortaan alle privileges te eerbiedigen en de buitenlandse troepen terug te trekken, hij verwierp de door de Staten gestelde eis dat hij alleen maar personen die de Staten welgevallig waren, tot stadhouder, militair gouverneur of lid van de Raad van State zou mogen benoemen. Verder zouden de Staten-Generaal en Oranje al hun troepen moeten afdanken en hun wapenvoorraden en versterkingen in handen van de koning stellen. Overal zou diens gezag moeten worden hersteld op dezelfde voet als dit voor het uitbreken van de Opstand het geval was geweest. In 't bijzonder had Filips aan Terranova te kennen gegeven dat de bepalingen van de Pacificatie waarbij Oranje bevestigd was in zijn positie van stadhouder van Holland en Zeeland en admiraal-generaal geheel onaanvaardbaar waren.⁸³

Het was dus niet alleen, zoals veelal wordt aangenomen, het godsdienstgeschil dat een overeenstemming te Keulen in de weg stond, maar ook het grote verschil van mening over de aan de Staten-Generaal toe te kennen regeringsmacht. Een terugkeer naar ‘de goede oude tijd’ van Karel V, zoals door de partijgangers van de koning in het vooruitzicht werd gesteld, beschouwden de prins en zijn aanhangers als geheel onvoldoende. Want hierdoor ontstond er volgens hen geen enkele waarborg dat de koning zich in de toekomst niet wederom als een tiran zou gedragen. Toen Oranje in september 1579 de leden van de Unie van Utrecht aanried de keizerlijke, door Terranova goedgekeurde vredesvoorstellen te verwerpen, wees hij hen erop dat indien zij het herstel van het koninklijke gezag in Holland en Zeeland gedoogden, de uitoefening van de protestantse godsdienst in deze provincies waarschijnlijk spoedig weer zou worden verboden.⁸⁴ Net zoals tijdens de Bredase vredesonderhandelingen achtte hij het ongeraden een vredesverdrag te sluiten dat door de vijand, aan wie de opvatting werd toegeschreven dat men aan ketters zijn woord niet gestand hoefde te doen, gemakkelijk kon worden geschonden. En zijn achterdocht was geenszins misplaatst. Want enkele van de koninklijke raadsheren hadden hun meester erop gewezen dat indien de opstandelingen de wapens neerlegden, hem niets meer in de weg zou staan aan de protestantse godsdienstoefening in Holland en Zeeland een einde te maken. Een van hen, de aartsbisschop van Toledo, had zelfs gesuggereerd dat te dien einde de Spaanse inquisitie kon worden ingevoerd.⁸⁵

Velen in den lande zouden gaarne hebben dat de keizerlijke vredesvoorstellen werden aangenomen. Wegens de hoge belastingen en de verregaande moedwil waaraan zowel de Staten als de vijandelijke troepen zich schuldig maakten, snakte een groot deel van de bevolking naar een einde van de oorlog. Indien in deze tijd een volksstemming gehouden was, zou waarschijnlijk een meerderheid zich ten gunste van de aanvaarding van de vijandelijke vredesvoorstellen hebben uitgesproken. In vele delen van het land was het, zoals Oranje toegaf, alleen aan de aanwezigheid van een Staats-garnizoen te danken dat de stadsbesturen geen afzonderlijke vrede met Parma sloten.⁸⁶ Ook in steden waar de macht berustte in handen van personen die vastbesloten waren de oorlog voort te zetten, was een groot deel van de bevolking de tegenovergestelde mening toegedaan en daarom verboden de Staten van Utrecht en Zeeland de publikatie van de keizerlijke vredesvoorstellen.⁸⁷ Zelfs de meeste afgevaardigden van de Staten-Generaal naar het vredescongres achtten het raadzaam de keizerlijke vredesvoorwaarden aan te nemen en sloten na hun taak te Keulen te hebben beëindigd ieder hun eigen vrede met de koning.⁸⁸

De Keulse vredesonderhandelingen kwamen, in tegenstelling tot die welke vier jaar tevoren in Breda waren gehouden, niet de zaak van de prins ten goed maar die van de koning van Spanje. Velen in den lande hechtten geloof aan de Spaanse bewering dat het alleen aan Oranje te wijten was dat geen vrede was gesloten. In feite werd diens overtuiging dat oorlog te verkiezen viel boven een onzekere vrede ten volle gedeeld door de machthebbers in de provincies die het meeste tot de strijd tegen de vijand bijdroegen. De prins betoonde zich zelfs meer vredelievend dan de Staten van Holland, die bezwaar maakten tegen Oranjes voorstel in hun provincie de katholieke eredienst weer toe te laten ingeval dat de tegenpartij ermee instemde de protestanten vrijheid van godsdienst in Brabant en Vlaanderen toe te kennen.⁸⁹

Filips, die net zoals vele van zijn raadsheren van mening was dat zolang Oranje als leider van de Opstand bleef optreden, geen einde van de strijd kon worden verwacht, achtte het niet uitgesloten dat deze kon worden afgekocht. De hertog van Terranova was door hem gemachtigd aan Oranje te verklaren dat voor het geval hij zich in Duitsland terugtrok, hij een bedrag van 100.000 dukaten zou ontvangen en zijn Nederlandse bezittingen en het stadhouderschap van Holland en Zeeland aan zijn zoon Filips Willem zouden worden toegekend.⁹⁰ Na zijn aankomst te Keulen besprak Terranova dit plan met een van de keizerlijke afgevaardigden, de graaf van Schwartzenberg, die een goede vriend van Oranje was - hij noemde hem zijn 'vader' - en zich bereid betoonde om in de onderhandelingen van de Spaanse hertog met de prins te bemiddelen. Hierop nam Schwartzenberg contact met de prins op, die hem berichtte gaarne van de door zijn vriend aangeboden diensten gebruik te willen maken en een van zijn vertrouwelingen naar Keulen te zullen zenden om over zijn particuliere zaken besprekingen te voeren. Inderdaad arriveerde Oranjes secretaris Nicolaas Bruyninck eind juni te Keulen en deze kreeg van Schwartzenberg te horen dat indien de prins alle Nederlandse gewesten die door zijn troepen bezet waren, in 's konings handen stelde, hij ongetwijfeld zeer ingenomen zou zijn met de gunsten die hij hiervoor van Filips zou ontvangen. Hierop antwoordde Bruyninck dat hij alle reden had om te geloven dat zijn meester in zo'n schikking zou treden. Terranova was nu wel vol vertrouwen dat hij zijn doel zou bereiken en zegde Schwartzenberg een bedrag van 20.000 dukaten ineens en een jaarlijkse uitkering van 4000 dukaten toe indien alles naar wens zou verlopen.⁹¹

Spoedig bleek dat Terranova's optimisme voorbarig was. In een gesprek met een andere keizerlijke afgezant, de aartsbisschop van Keulen, gaf Bruyninck enig idee van wat Oranje als tegenprestatie van het opgeven van zijn opstandige houding verwachtte. Dit was niet gering: de invrijheidstelling van zijn oudste zoon, de

betaling van de twee miljoen gulden die hij verschuldigd was aan Duitse legerbevelhebbers, de teruggave van zijn in beslag genomen goederen, het herstel in alle door hem beklede ambten en de handhaving van de protestantse eredienst in alle plaatsen waar deze was ingevoerd. Hij had niet meer kunnen eisen, zo merkte de aartsbisschop op, indien hij de koning in zijn macht had. Maar de keizerlijke afgezanten te Keulen beschouwden dit niet als het laatste woord van de prins en verwachtten veel van de gevolmachtigde die hij volgens Bruyninck zou zenden om een definitieve regeling te treffen. Deze gevolmachtigde kwam echter niet opdagen. In plaats hiervan zond Oranje het bericht geen afzonderlijke onderhandelingen met de vijand te willen voeren, omdat hij de zaak van de Staten-Generaal als de zijne beschouwde en erop vertrouwde dat de Staatse afgezanten zijn persoonlijke belangen in het oog zouden houden. Sinds hij de leiding van het verzet tegen de Spaanse tirannie op zich had genomen, zo verklaarde hij, had hij nooit een ander doel nagestreefd dan het land te verlossen van een vreemde overheersing.⁹²

Deze verklaring valt moeilijk te rijmen met wat hij eerder aan Schwartzenberg te kennen gegeven had. Men vraagt zich af wat voor spel de prins in deze kwestie speelde. Was zijn aanvankelijke betuiging gaarne te Keulen over zijn particuliere zaken te willen onderhandelen oprecht gemeend, wellicht omdat hij vreesde dat de Staten-Generaal een overeenkomst met Terranova zouden treffen waarin geen rekening met zijn persoonlijke belangen werd gehouden? Maar dit zou geheel in strijd zijn met alle andere eerdere en latere door hem afgelegde verklaringen waarin hij verzekerde vastbesloten te zijn met de Staten te leven en te sterven.

Eerder valt aan te nemen dat Oranjes verklaring aan Schwartzenberg niet ernstig bedoeld was, maar dat hij wel wilde te weten komen wat de koning bereid was hem aan te bieden. Hem was het gerucht ter ore gekomen dat Filips geneigd was hem alles toe te staan wat hij maar voor zichzelf zou kunnen wensen: de invrijheidstelling van zijn zoon, die met al zijn waardigheden bekleed zou worden; voor alle goederen die hij ooit had bezeten, zouden hem bezittingen van overeenkomstige waarde in Duitsland worden toegewezen; al zijn zeer grote schulden zouden worden betaald en bovendien zou hij nog een miljoen gulden contant ontvangen.⁹³ De prins wenste nu van Terranova te weten te komen in hoeverre deze berichten op waarheid berustten, niet omdat hij eraan dacht een schikking met de koning te treffen voor het geval hem inderdaad zo'n aantrekkelijk aanbod werd gedaan, maar omdat hij met de verkregen informatie de door velen verspreide laster dat hij alleen maar uit eigenbelang zich tegen een beëindiging van de oorlog verzette, zou kunnen weerleggen. Zeker is dat toen de prins in het tegen hem in 1580 uitgevaardigde banedict ervan beschuldigd werd in 1579 geweigerd te hebben zich in zijn geboorteland terug te trekken niettegenstaande het feit dat

de koning in dat geval bereid was geweest hem zeer grote gunsten te verlenen, hij er de Staten-Generaal op wees dat wat hem in het banedict te laste werd gelegd, hem niet tot schande maar tot eer moest worden aangerekend, want het toonde duidelijk aan dat hij veel minder om zijn eigen belangen dan om die van het vaderland bekommerd was.⁹⁴

Toen het Terranova duidelijk werd dat het Oranje niet ernst geweest was met zijn verzekering besprekingen te willen voeren over de voorwaarden waarop hij de wapens wilde neerleggen, kwam hij tot de conclusie dat de Opstand het best kon worden beëindigd door de prins te laten vermoorden. Om dit te bewerkstelligen voerde hij besprekingen met een van de afgevaardigden van de Staten-Generaal naar het Keulse vredescongres, Jan van der Linden, de abt van St.-Geertrui. Deze was in 1576 en 1577 Oranje zeer gunstig gezind geweest, maar hierna diens verbitterde vijand geworden die niets liever wenste dan dat de prins uit de weg werd geruimd. Hij verklaarde aan Terranova dat een van zijn kennissen bereid en in staat was de prins door het toedienen van een vergiftigde drank om het leven te brengen. Zijn eigenbelang verloor hij hierbij niet uit het oog, want hijzelf zou voor het beramen van de moord een beloning van 10.000 dukaten moeten ontvangen. Maar zoals zo vele andere plannen om Oranje van het leven te beroven, werd ook de door Van der Linden gesmede aanslag niet ten uitvoer gebracht.⁹⁵

Dalende populariteit

De talrijke tegenslagen die de zaak van de Opstand vanaf eind januari 1578 tot maart 1580 te verduren had, werden door vele vooraanstaande burgers aan Oranje geweten. Dit stemde hem bitter. Op 24 november 1579 verklaarde hij bijvoorbeeld aan de Staten-Generaal dat hij zich tot verderf van vrouw en kinderen uitgeput had om 's lands welzijn te behartigen en hiervoor niet veel meer dan spot en minachting geoogst had. Deze zware last, zo voegde hij hieraan toe, wilde hij niet langer dragen. Mochten de Staten-Generaal van mening zijn dat iemand anders de hem opgedragen taak beter kon vervullen, dan zou hij gaarne zijn functie neerleggen en zijn opvolger naar zijn beste vermogen bijstand verlenen.⁹⁶ In deze tijd deed hij het soms voorkomen alsof de gewone man nog steeds aan zijn zijde stond. Maar in feit had hij aan het einde van 1579 de gunst van het volk grotendeels verloren. Niet alleen in Gent, maar ook in Antwerpen en Brussel was er van de grote populariteit die de prins in deze steden bij zijn terugkeer naar het Zuiden had genoten, niets meer te bespeuren. Zoals reeds vermeld werd in Antwerpen de val van Maastricht in juni 1579 door een groot deel van de bevolking aan hem

geweten; ook blokkeerde in dit jaar de Antwerpse Brede Raad, waarin door Oranjes toedoen de kleine burgerij veel te zeggen had gekregen, herhaaldelijk de aanneming van de door hem noodzakelijk geachte maatregelen.⁹⁷ In dezelfde tijd trachtte het door Parma's leger bedreigde Brussel hulp te verkrijgen van de Gentenaren en niet van Oranje, die ervan beschuldigd werd het land naar zijn ondergang te leiden.⁹⁸

In 1577 had Oranje de adel en de stedelijke bewindslieden voorgehouden dat alleen iets duurzaam tot stand kon worden gebracht indien men het volk tevreden stelt. Maar zoals Granvelle in die tijd voorspeld had, zou de prins spoedig hierna ervaren hoe moeilijk het is het volk tevreden te houden.⁹⁹ Oranje begon zich nu over de wispelturigheid van het volk te beklagen. 'Zolang men door het geluk wordt gediend,' zo citeerde hij Ovidius, 'zal men veel vrienden hebben, maar als donkere dagen aanbreken, zal men alleen staan.'¹⁰⁰ Onder deze nieuwe omstandigheden verloor hij uiteraard zijn vroegere voorkeur voor grotere volksinvloed op het regeringsbeleid. Toen de Gentse wevers in augustus 1579 op de been kwamen om ertegen te protesteren dat hun leider Hembyze van zijn macht werd beroofd, liet de prins hun weten dat het gewone ambachtlieden niet betaamde zich in regeringszaken te mengen.¹⁰¹

Vanaf het begin van de Opstand hadden de prins en zijn medewerkers veel gebruik van de drukpers gemaakt om de vijand zoveel mogelijk zwart te maken. Nu verschenen er echter voor het eerst tal van pamfletten waarin Oranje gekarakteriseerd werd als een grote tiran die niet schroomde het volk te misleiden en zijn woord te schenden. Volgens een vertrouweling van Granvelle zou de prins in deze tijd eens in een staat van dronkenschap aan zijn vrienden gezegd hebben dat hij nu met zijn eigen wapens werd bestreden.¹⁰² Een van de smaadschriften was het werk van Jan van der Linden, die, zoals reeds vermeld in 1579 met de hertog van Terranova samenspande om Oranje van het leven te beroven. In dit jaar publiceerde hij ook een door hem aan de Staten-Generaal geschreven brief waarin hij zich voor een ware patriot uitgaf en betoogde dat het voortduren van het oorlogsgeweld alleen aan Oranje te wijten was.¹⁰³

Net zoals de Waalse critici van de prins betichtte hij hem ervan de door hem bezworen Pacificatie van Gent grovelijk te hebben geschonden en het katholieke geloof en de adel te willen uitroeien. Volgens hem was er geen grotere huichelaar en vuilere verrader in de wereld te vinden. Merkwaardigerwijs werd dit schotschrift eind juli 1579 grotendeels door Oranje zelf aan de leden van de Staten-Generaal voorgelezen. De secretaris van de vergadering, die met de inhoud ervan niet op de hoogte was, was hiermee begonnen, maar stakte zodra hij de uiterst smalend aard van de brief beseftte. De prins nam hierop van hem over en las het resterende deel voor zonder hierbij een spier te vertrekken.¹⁰⁴

De meeste andere anti-orangistische pamfletten kwamen eveneens uit de katholieke en conservatieve hoek.¹⁰⁵ Maar een van de in 1579 verschenen geschriften waarin het beleid en de persoonlijkheid van de prins scherp bekritiseerd werd, was van de hand van een overtuigd protestant. Dit pamflet getiteld *Waarschuwing en raad aan het Nederlandse volk* werd naar alle waarschijnlijkheid geschreven door een raadsheer van de paltsgraaf Johan Casimir, wellicht door de predikant Dathenus, die in het begin van de Opstand een vertrouweling van Oranje was geweest, maar in 1578, toen hij zich achter de onverdraagzame politiek van Jan van Hembyze had geschaard, een van Oranjes grootste vijanden was geworden. De schrijver was zeker wel veel beter ingelicht dan andere critici van de prins over allerlei gebeurtenissen uit de begintijd van de strijd tegen de Spaanse overheersing. Zijn interpretatie van deze feiten was echter niet minder partijdig. Ook hij bestempelde de prins als een hypocriete tiran die alleen maar op zijn eigen voordeel bedacht was. Maar in tegenstelling tot Oranjes katholieke critici, die hem als de ziel van de Opstand beschouwden, beweerde hij dat het verzet tegen de Spaanse overheersing niets aan Oranje te danken had: in 1567, toen Alva op weg was om de Nederlandse verzetsstrijders te kastijden, had Oranje hen aan hun lot overgelaten, terwijl zijn veldtochten van 1568 en 1572 niets hadden uitgericht en de succesvolle verdediging van Holland en Zeeland niet aan hem, maar aan de bevolking van deze provincies te danken was geweest. Dat de prins zich niets aan het welzijn van het land gelegen liet liggen, bleek volgens deze pamflettist duidelijk uit zijn pogingen de Franse hertog van Anjou, ‘een gezworen vijand van de vrijheid en het protestantse geloof’, tot heer der Nederlanden te laten verkiezen en ook uit zijn afwijzing van de steun die de zo edelmoedige paltsgraaf Johan Casimir bereid was geweest aan de Nederlandse opstandelingen te verlenen. Verder werd Oranje ervan beschuldigd de Waalse edellieden aangespoord te hebben de wapens tegen de Gentenaren op te nemen en de grote geldsommen die door Gent voor het ontzet van Maastricht waren opgebracht, voor andere doeleinden te hebben gebruikt. De conclusie van dit venijnige geschrift was dat een einde gemaakt moest worden aan Oranjes tirannieke bewind en een nieuwe unie gesticht diende te worden waarin elke provincie volledige soevereiniteit zou genieten.¹⁰⁶

In deze tijd van grote tegenspoed verloor Oranje ook de steun van zijn enig overgebleven broer, die hem in de voorafgaande jaren zulke onschatbare diensten had bewezen. Toen Jan van Nassau in de herfst van 1577 in de Nederlanden aankwam, had de prins, die zich in deze tijd in het Zuiden vestigde, gehoopt dat zijn broer tot zijn plaatsvervanger als stadhouder van Holland en Zeeland zou worden benoemd, maar de Staten van deze provincie waren hiermee niet akkoord gegaan. In plaats hiervan moest Jan genoegen nemen met het stadhouderschap

van Gelderland, een veel minder aantrekkelijke positie, daar de bewindhebbers in deze provincie nog bijna allen katholiek waren en zich niet met het door de fervent protestantse graaf gevoerde beleid konden verenigen.

In zijn Duitse graafschap, waar patriarchale toestanden heersten, was hij gewend blindelings gehoorzaamd te worden, maar in Gelderland ondervond hij alle mogelijke tegenwerking. De oppositie werd niet alleen door de stedelijke machthebbers gevoerd, maar ook door een aantal hoge edellieden, vooral door de graaf van den Bergh, een zwager van Jan van Nassau en Oranje, die in deze tijd met de vijand heulde omdat hij voor het door hem begeerde Gelderse stadhouderschap was gepasseerd.¹⁰⁷

In scherpe tegenstelling tot Oranje miste zijn broer de gave mensen naar zijn hand te zetten. Hij was opvliegend van aard en zelfs zijn meest toegewijde dienaren waren soms de slachtoffers van zijn woedeaanvallen. Hij gaf zich ook weinig moeite de rechten van de katholieken te ontzien. Toen een Gelderse magistraat hem er eens op wees dat de gewelddadige wijze waarop zijn troepen de protestantse eredienst in de provincie invoerden, een grove schending betekende van de Pacificatie van Gent, voegde Jan hem toe: ‘Smeert en zalf u met de Pacificatie.’¹⁰⁸

In zijn brieven aan Oranje beklagde hij zich voortdurend over de weerspannige houding van de Staten van Gelderland. Hij maakte er zich ook boos over dat zijn salaris niet geregeld werd uitbetaald, zodat, zo werd beweerd, hij soms niet in staat was brood te kopen en zonder gegeten te hebben naar bed moest gaan. Toen hij zich in 1577 naar de Nederlanden had begeven, had hij verwacht dat een deel van de grote sommen die hij in de voorafgaande vijf jaren aan Holland en Zeeland had geleend, hem terugbetaald zouden worden, maar nu bleek hiervan geen sprake te kunnen zijn, en moest hij zich in nog grotere schulden steken.¹⁰⁹ Een halfjaar nadat hij als stadhouder van Gelderland was ingezworen, deelde Jan zijn broer mee zijn ambt te willen neerleggen. Oranje wist hem nog tot andere gedachten te brengen, maar in de loop van het jaar werd Jans onvrede met zijn positie steeds groter. De politieke toestand in Gelderland karakteriseerde hij als een labyrint. Hij voelde zich ook een vreemdeling omdat hij de talen van het land niet beheerste, en beweerde dat zijn aanwezigheid in zijn Duitse graafschap dringend vereist was. Verder had hij zoals de meeste fervente protestanten onoverkomelijke bezwaren tegen Oranjes pro-Franse politiek. Al koesterde hij de grote achting voor het politieke streven van zijn broer, diens vaste overtuiging dat de hertog van Anjou de aangewezen persoon was om de opstandelingen hulp te verlenen, beschouwde hij als een grote vergissing. Na de dood van de prins verklaarde hij dat hij Oranje steeds voor een Mozes in de Nederlanden had gehouden en hem zelfs hoger dan Mozes zou hebben geschat indien hij in zijn Franse politiek niet zo ernstig had misgetast.¹¹⁰

In de zomer van 1580 vertrok Jan van Nassau naar Duitsland om daar wederom in het huwelijk te treden maar na zijn aankomst in Dillenburg deelde hij Oranje mee niet naar de Nederlanden te zullen terugkeren.¹¹¹ Wederom trachtte de prins zijn broer op zijn beslissing te doen terugkomen. Hij wees hem erop dat de tegenstand die hij in Gelderland te verduren had, niet zo uitzonderlijk was. Sinds het begin van de wereld, zo beweerde hij, hadden alle regeringsleiders met soortgelijke problemen te kampen gehad, vooral in tijden dat hun land in burgeroorlog gewikkeld was. Ook betoogde hij dat Jan door God geroepen was de verbreiding van de ware religie in de Nederlanden te bevorderen en dat diens vertrek grote schade zou berokkenen aan de reputatie en de belangen van hun stamhuis, waarvan de toekomst geheel afhankelijk was van de afloop van de strijd in de Nederlanden.¹¹²

Ditmaal was Jan echter niet te vermurwen. In ellenlange epistels zette hij de prins uiteen waarom zijn besluit onherroepelijk was. Hierop vervreemden de broers van elkaar. Oranje kon Jan moeilijk vergeven hem in de steek gelaten te hebben, terwijl Jan veel van zijn achting voor de prins verloor omdat deze zich steeds dieper met het Franse koningshuis inliet. De vermoording van zijn broer beschouwde hij zelfs als een ingreep van de Almachtige die hiermee wilde voorkomen dat de Lage Landen geheel onder de heerschappij van een Franse katholieke vorst zouden vallen.¹¹³

Eindnoten:

- 1 *Archives*, VI, 158.
- 2 *Ibid.*, VI, 296; F. Prims, *Antwerpiensia*, VII (1933/1934) 128-142.
- 3 *Antwerpsch Archievenblad*, XV, 221-223, 319-326; XVIII, 444-447.
- 4 Walter Platzhoff, 'Die Gesandtschaftsberichte Hubert Languets als historische Quelle und als Spiegel seiner Persönlichkeit', *Historische Zeitschrift*, 113 (1914) 505-539; Albert Elkan, 'Über die Entstehung des niederländischen Religionsfriedens von 1578 und Mornays Wirksamkeit in den Niederlanden', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 27 (1906) 460-480.
- 5 *Archives*, VII, 273.
- 6 *Esclaircissement de l'avis du prince d'Orange* (1583) (Een clae vertooch (Gent, 1583) (K 662) 27-28, 32-35; F. Prims, 'Beelden uit den cultuurstrijd', *Antwerpiensia*, XV (1942) 420-421, 424, 430.
- 7 *CSPF Addenda* 1583, p. 59.
- 8 Fruin, *op.cit.* VII, 243-246; *Documents Anjou*, I, 134; P.A.M. Geurts, *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen/Utrecht, 1956), 189.
- 9 Van Dorp, *Brieven en onuitgegeven stukken*, I, 293.
- 10 *Archives supplément*, 225*; H.P. Coster, 'De Prins in zijn verhouding tot Groningen en Friesland', *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem, 1933) 125-164, 137-138.
- 11 H.Q. Janssen, *Petrus Dathenus* (Delft, 1872) 41.
- 12 *Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven*, J.J. van Toorenenbergen en H.Q. Janssen, Werken Marnix Vereeniging, reeks III, dl. 2, 147-169; J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630* (Sint Niklaas, 1985) 281; L. Knappert 'Legende over den doop van Frederik Hendrik', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie XIV, (1918), 246-252, 250.
- 13 E. Jacobs, *Juliana von Stolberg, Ahnfrau des Hauses Nassau-Oranien*, (Wernigerode, 1889), 485-487.

- 14 Bor, XIV, 160.
- 15 P. Scherft, *Het Sterfhuys van Willem van Oranje* (Leiden, 1966), 7; Rekest van Jacques Taffin, tesorier-generaal van Oranje aan de Staten van Vlaanderen (R.A. Gent, Resolutiën van de Staten van Vlaanderen, 27 augustus 1580, f. 104v-113 (nr. 537)); R. van Roosbroeck, *Willem de Zwijger, graaf van Nassau, prins van Oranje* (Den Haag/Antwerpen, 1974) 444; *Taciturne*, VI, 329-330.
- 16 Van Dorp, *op.cit.*, I, 280-285; *Res.St.G. 1580-1582*, 193-194 (18 jan. 1581), 207 (2 sept. 1581).
- 17 Scherft, *op.cit.*, 1-11; ARA, SG 11089, f. 252-256.
- 18 J. Decavele, 'Gent, calvinistisch en republikeins strijdcentrum in de Nederlandse opstand', *Herdenking Willem van Oranje 1584-1984* (Brussel, 1985) 65-86; idem, 'De mislukking van Oranjes "democratische" politiek in Vlaanderen', *BMGN*, 99 (1984), 626-650; idem, 'Willem van Oranje, de "vader" van een verscheurd "vaderland" (1577-1584)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 38 (1984), 69-86; idem, ed., *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent* (Gent, 1984); T. Wittman, *Les gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577-1584)* (Boedapest, 1969).
- 19 A.C. de Schrevel, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584* (Brugge, 1921-1928) I, 248, 343-345; idem, *Le traité d'alliance conclu en 1339 entre la Flandre et le Brabant, renouvelé en 1578* (Brugge, 1922); Kervyn, *Relations*, X, 358.
- 20 C. Hirschauer, ed., *Correspondance secrète de Jean Sarrazin* (Atrecht, 1912) 25; Pontus Payen, *Mémoires A. Henne* ed. (Brussel/Den Haag, 1861) II, 69-70.
- 21 P.B. de Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen*, II, 16-17; De Schrevel, *Recueil*, I, 335-339.
- 22 *Lodewijk van Nassau*, 194.
- 23 Kervyn, *Relations*, X, 410; SA Gent, serie 93, Z, f. 639-641; De Jonghe, *op.cit.*, II, 15; A. Despretz, 'De instauratie der Gentse calvinistische republiek', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XVII (1963) 119-229.
- 24 Decavele, 'De mislukking...', *BMGN*, 99 (1984), 636; M. Ritter, *Deutsche Geschichte*, I, 537.
- 25 *Res.St.G.*, 504-505 (12 sept. 1578); *Archives*, VI 311.
- 26 R.H. Bremmer, 'De nationale betekenis van de synode van Dordrecht (1578)', *De nationale synode van Dordrecht 1578* (Amsterdam, 1978) 68-117, 89-90.
- 27 *Ibid.*, 92-96; C.H.T. Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche gewesten* (Haarlem, 1895-1896) I, 320-322.
- 28 Bussemaker, *op.cit.*, I, 340-343.
- 29 *Ibid.*, I, 383.
- 30 Gachard, *Actes*, II, 424-426.
- 31 Bremmer, *loc.cit.*, 96-98.
- 32 J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (Groningen, 1960-1972) I, 132-133.
- 33 J.A.G.C. Trosée, *Historische studiën*, (1924) 276; cf. *Archives*, VI, 471.
- 34 A.C. de Schrevel, 'Remi de Drieux, évêque de Bruges, et les troubles des Pays-Bas', *Revue d'histoire ecclésiastique*, IV (1903), 645-678, 657; idem. *Recueil*, I, 510-523; J.H. van Dale, 'Vergadering van de Staten van Vlaanderen 17 en 18 juli 1578', *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheit van Zeeuwsch-Vlaanderen*, I (Middelburg, 1856) 138, 151-155, 191-217, 245-250; Bussemaker, *op.cit.*, I, 357-358, 429-431.
- 35 De Jonghe, *op.cit.*, II, 72.
- 36 *Taciturne*, IV, p. cxvii-cxix, 72-79.
- 37 L.P. van de Spiegel, *Bundel van onuitgegeeven stukken* (Goes, 1780-1783) I, 47-57, 69-82; *Archives*, VI, 478-482; Bor, XIII, 78-80; Trosée, *Historische studiën*, 282-289; GA Gouda, OA, 45 f. 255v-257; 146 D.
- 38 Trosée, *op.cit.*, 245-260.
- 39 Leo Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587* (Berlijn, 1941); J.J. Woltjer 'De wisselende gestalten van de Unie' en A.E.M. Janssen 'Het verdeelde huis' *De Unie van Utrecht*, red. S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg ('s-Gravenhage, 1979) 88-100, 101-135; Trosée, *op.cit.*, 264-265.
- 40 P.J. Blok, 'Brief van den Utrechtsen burgemeester Aernt Dirxsz van Leijden over zijne zending naar den prins van Oranje' *BMHG*, 41 (1920) 232-246, 244.
- 41 Van de Spiegel, *op.cit.*, II, 49-67.
- 42 SA Antwerpen, PK 2366; Trosée, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh*, (Arnhem, 1929), 159-160.
- 43 L. Van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme gouverneur général des Pays-Bas 1545-1592* 5 delen (Brussel, 1933-1937) I, 239; *CSPF*, juli 1577-mei 1578, nr. 637, 642, 744.

- 44 Van der Essen, *op.cit.*, I, 270-271, 282; Bor, XII, 64.
- 45 Van Dorp, *Brieven*, I, 252-254.
- 46 A.Th. van Deursen in *Willem van Oranje, een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp, 1984) 142-143.
- 47 Cicero, *Orationes Phillippicae*, 5, 2, 5; *Taciturne*, IV, 191; V, 112, 292.
- 48 Bor, XIII, 78; GA Gouda, OA 146 C (18 juli 1578) en Idem 146 D (16 sept. 1578).
- 49 Bussemaker, *op.cit.*, I, 283.
- 50 Bor, XII, 59.
- 51 Bor, XII, 64-65.
- 52 Bor, XIII, 68; cf. *Archives*, VI 456.
- 53 *Taciturne*, IV, 84.
- 54 Kervyn, *Relations*, X, 347-350.
- 55 *Archives*, VII, 541-543, 571-572, VIII, 92; A.A. van Schelven, *Uit den strijd der geesten* (Amsterdam, 1944) 47-48.
- 56 Bussemaker, *op.cit.*, I, 277-279, 303.
- 57 *Lettre contenant l'éclaircissement des actions... de Monsieur filz et frère de Roy Duc d'Anjou* (Rouan, 1578) (K 360).
- 58 *Archives*, VI, 443-446.
- 59 *Documents Anjou*, I, 395-397, 408-414.
- 60 *Ibid.* I, 424-426.
- 61 *Ibid.*, II, 1-3, 48-52.
- 62 Zie Bussemaker, *op.cit.*, hfdst. VIII-X.
- 63 Marnix, *Correspondance et mélanges*, 257-258.
- 64 Ph. Kervyn de Volkaersbeke en J. Diegerick, *Documents historiques concernant les troubles des Pays-Bas* (Gent, 1848-1857) I, 48-50.
- 65 Friedrich von Bezold, *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir* (München, 1882-1903) I, 328-332; Kervyn, *Relations*, XI, 185.
- 66 *Documents Anjou*, II, 363-381; Bor, XIII, 73-74; Kervyn *Relations*, XI, 204-206; CSPF, juni 1578-juli 1579, 329 (nr. 425); Wittman, *op.cit.*, 269; KHA, A 11, XIV-H 1.
- 67 *Documents Anjou*, I, 348-358; 361-362.
- 68 De Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen*, II, 95-96.
- 69 J.A.G.C. Trosée, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh* (Arnhem, 1929) 115, 255-256.
- 70 *Taciturne*, IV, 148.
- 71 De laatste keer dat hij zich 'vostre compatriot' noemde is, voorzover ik heb kunnen nagaan, in een brief aan de Staten-Generaal van 25 sept. 1579 (*Taciturne*, IV, 185).
- 72 *Archives*, VII, 91.
- 73 Bor, XIII, 101.
- 74 *Res.St.G.*, 1579-1579, 700.
- 75 Gachard, *Actes*, I, 189, 194, 220; Kervyn de Volkaersbeke, *op.cit.*, I, 263-264; Malengreau, *op.cit.*, I, 144-151.
- 76 CSPF, juni 1578-juli 1579, 524-526 (nr. 695); *Ibid.*, juli 1579-dec. 1580, 6-7 (Nr. 5); *Mémoires anonymes*, IV, 128-129.
- 77 *Taciturne*, IV, 167-179; cf. *Cort verhael op eenighe vande feyten der Generale Staten vanden Neder-landen* (1579) (K 405).
- 78 *Res.St.G.*, 1578-1579, 523.
- 79 Oranjes propositie aan de College der Nadere Unie in febr. 1580 (Van de Spiegel, *Bundel van onuitgegeeven stukken*, II, 257-261; *Archives*, VI 671-672; VIII, 358).
- 80 *Apologie*, 135.
- 81 Bor, XIII, 109-110.
- 82 Idem, XIII, 143-146.
- 83 *Philippe*, 2^e partie, I, 351-356; J. Hansen, ed. *Nuntiatuurberichte aus Deutschland 1572-1585* II, p. lx-lxi.
- 84 Bor, XIV, 160-163.
- 85 *Philippe*, 2^e partie, I, 327-328.
- 86 Bor, XIV, 162; *Archives*, VI, 671-672; VII, 132-133.
- 87 Gachard, *Actes*, 244-249; *Sommiere verclaringhe vande zwaricheden die... dese Nederlanden te verwachten soude hebben... vande artikelen... vande Pacificatie tot Coelen... ende verbodt by de magistraet der stadt Utrecht* (Utrecht, 1579) (K 489); *Archives*, VII, 67-68.

- 88 E. van Meteren, *Historie der Neder-landscher... oorlogen* ('s-Gravenhage, 1614) 155.
- 89 Hibben, *Gouda in revolt*, 229-230.
- 90 *Taciturne*, IV, p.c.
- 91 *Ibid.* p. cii-cvii; *Philippe*, 2e partie, I, 561-562, 584-585, 590, 613-614.
- 92 *Taciturne*, IV, p. cvi-cx.
- 93 *Apologie*, 144.
- 94 *Ibid.*, 143.
- 95 *Taciturne*, VI, p. xxviii-xxix; 13-18, 28-29; Mme de Mornay, *Mémoires*, (Parijs, 1868-1869) I, 125.
- 96 ARA, SG 11088 f. 43-48; *Taciturne*, IV, 193-194, 199-200; Gachard, *Actes*, II, 236-237.
- 97 *Aen de heeren ende goede mannen van den Breeden Raedt der stadt van Antwerpen* (1579) (P 299); cf. F. Prims, 'De Antwerpsche Breede Raad en zijn archief', *Antwerpiensia*, VII (1933) 160; idem, 'De betekenis van den Breeden Raad', *Antwerpiensia*, IV (1941) 43-64; *Mémoires anonymes*, IV, 128-129, 193-194, 228; Kervyn, *Relations*, X, 373.; XI, 362-364; *CSPF*, juli 1579-dec. 1580, nr. 5; A.A. van Schelven 'De briefwisseling van Thomas Tilius', *BMHG*, 55 (1934) 157-158.
- 98 *Mémoires anonymes*, IV, 169-170; zie ook Oranjes interessante antwoord op het beklag van Brusselse burgers van voorjaar 1579 (ARA B, handschr. verzameling 3852).
- 99 *Archives*, VI, 338-340; Caspar Schetz maakt een overeenkomstige opmerking in zijn *Grondelicke onderrichtingh aen de gemeene inghesetenen van Nederlandt* (Keulen, 1579) (K 497).
- 100 'Donec eris sospes, numerabis amicos, tempora si fuerint nubila solus eris' (Ovidius, *Tristia*, I, 9, 5.; *Archives*, VII, 231, 352; J. de la Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange*, (Den Haag, 1638), 540; Bor, XVII, 46.
- 101 De Jonghe, *op.cit.*, II, 187.
- 102 *Granvelle*, VII, 426-427.
- 103 *Lettre d'un gentilhomme vray patriot a Messieurs les Estatz Generaux* (1579) (K 467); In een brief aan Filips 11 deelt Terranova mee dat dit pamflet door Van der Linden is geschreven (*Philippe*, 2e partie, I, 669-670 (nr. 1163)).
- 104 *Archives*, VII, 42.
- 105 Zie bijv. de twee ook in deze tijd verschenen pamfletten *Apologie contre les calomnies et maledicences escrites et proferées par le prince d'Orenge... alencontre du Roy... par... un natif d'Artois* (1579) (KB 1705 C44) en *Le retour de la concorde aux Pays Bas par le retour de Madame* (Bergen, 1580) (K 543).
- 106 *Advertissement et conseil au peuple des Pays Bas* (Roucelle, 1579) (P 285).
- 107 Trosée, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh*, 33-34; Glaswischnig, *op.cit.*, 186.
- 108 I.A. Nijhoff, 'Eerste handelingen van Jan, graaf van Nassau-Katzenellenbogen', *BVGO*, I (1837) 104-144, 126.
- 109 Glaswischnig, *op.cit.*, 171, 186.
- 110 *Archives*, VIII, 466-467.
- 111 J.H. Kluiver, ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584* (Amsterdam, 1984) 53; Glaswischnig, *op.cit.*, 56, 182.
- 112 *Archives*, VII, 450-461; Kluiver, *op.cit.*, 117, 120.
- 113 *Archives*, VII, 481-492, 510-530; VIII, 467.

IV Vogelvrijverklaring en Apologie (1580)

Sinds 1572, zo niet eerder, waren er in opdracht van Filips of althans met diens instemming, talrijke aanslagen op Oranje beraamd. De koning had er echter op gestaan dat zijn betrokkenheid bij deze plannen strikt geheim werd gehouden. Toen Requesens eind 1573 gelast werd hernieuwde pogingen in het werk te stellen de prins van het leven te laten beroven, kreeg hij van de koninklijke secretaris te horen dat hoewel het uit de weg ruimen van Oranje een godgevallige daad zou zijn, het niet bekend mocht worden dat Zijne Majesteit hiervoor enige verantwoordelijkheid droeg.¹ Maar eind 1579, toen geen van de heimelijk door de koning goedgekeurde plannen om de prins te vermoorden was geslaagd en ook de poging om hem ertoe te bewegen zich in Duitsland terug te trekken was mislukt, maakte Filips er geen bezwaren meer tegen hem officieel vogelvrij te verklaren.

Het denkbeeld een prijs op het hoofd van Oranje te stellen was Filips aan de hand gedaan door kardinaal Granvelle, die allang van oordeel was geweest dat zolang de prins in leven was rust en orde in de Nederlanden niet zouden wederkeren. Op 13 november 1579 stelde hij de koning voor een edict uit te vaardigen waarin de vermoording van Oranje als een zeer prijzenswaardige daad werd aangemerkt en aan degene die erin zou slagen deze van het leven te beroven, een aanzienlijke beloning werd toegezegd. Hij beweerde dat zelfs indien niemand erin zou slagen de prins te vermoorden, diens vogelvrijverklaring toch het gewenste effect zou hebben. Want hij beweerde dat Oranje van nature zo bang was, dat het grote levensgevaar waaraan hij voortaan zou blootstaan, hem van angst zou doen sterven.²

Filips ging onmiddellijk met Granvelles voorstel akkoord en twee weken later stelde de kardinaal op last van de koning een brief aan Parma op, waarin hem werd opgedragen de mening van diens Raad van State over deze kwestie in te winnen. Eveneens werd de landvoogd gelast een banedict te laten ontwerpen, waarin de Nederlandse onderdanen van de koning moest worden duidelijk

gemaakt dat het uitbreken en het voortduren van de Opstand uitsluitend aan Oranje te wijten was en daarom de oorlog alleen tegen hem werd gevoerd.³

De door Parma geraadpleegde leden van de Raad van State waren verdeeld in hun opvattingen over de vraag of een prijs op het hoofd van Oranje diende te worden gesteld. Sommigen verwachtten hier grote voordelen van. Indien de koning, die bij Gods genade regeerde, de prins in de ban deed, zouden volgens hen tal van personen in het binnen- en buitenland geen enkele gewetensbezwaren meer hebben deze vermaledijde ketter en rebel uit de weg te ruimen. Bovendien zou door het publiceren van een edict waarin alle wandaden van Oranje aan de kaak werden gesteld, de ogen van het volk eindelijk opengaan voor de monsterlijke aard van diens persoonlijkheid. Zij wezen er ook op dat vogelvrijverklaring een geheel wettig strijdmiddel was, dat door vele andere vorsten gebruikt werd tegen personen wier vergrijpen veel lichter waren dan die waaraan de prins zich schuldig had gemaakt. Andere leden van de Raad van State achtten het daarentegen bedenkelijk dat de koning, die lange tijd oorlog tegen Oranje had gevoerd, nu zijn naam aan de vermoording van zijn tegenstander wilde lenen. Dit was volgens hen beneden de waardigheid van zo'n machtige vorst als Filips II en zou de indruk kunnen wekken alsof hij zich niet in staat voelde de door hem tegen de prins ondernomen strijd tot een succesvol einde te brengen.

Zij vreesden ook dat ten gevolge van de vogelvrijverklaring van de prins het volk meer sympathie voor hem zou gaan koesteren en de vele ketteren in den lande minder dan ooit bereid zouden zijn het hoofd in de schoot te leggen. Ten slotte betwijfelden ze of de door de koning voorgestelde maatregel het gewenste resultaat zou hebben daar Oranje zich nu zeker beter tegen een moordaanslag zou laten beschermen en het niet in de aard van het Nederlandse volk lag zo'n waagstuk te volbrengen.⁴ De opvatting dat het ongewenst was Oranje in de ban te doen, werd door Parma gedeeld.⁵ Welke bezwaren deze hiertegen had, gaf hij nooit duidelijk te kennen. Deze waren zeker niet van morele aard. Waarschijnlijk was hij in tegenstelling tot Granvelle en Filips ervan overtuigd dat na de vermoording van de prins even snode personen diens plaats zouden innemen; hij zal met andere woorden wel de mening toegedaan zijn dat de Opstand alleen door militaire overmacht ten einde kon worden gebracht, en gevreesd hebben dat hij er na Oranjes vogelvrijverklaring minder dan ooit op zou kunnen rekenen door de koning van de voor een offensieve oorlogsvoering benodigde geldmiddelen te worden voorzien.

Zoals gelast liet Parma de tekst opstellen van een door de koning uit te vaardigen banedict. Dit was een weinig verheffend document waarin de prins de grootst mogelijke ondeugden werden toegeschreven. Deze werd onder andere voor 'de plaag van de christenheid' en 'de vijand van het menselijke geslacht' uitgemaakt.

Het bevatte ook een kort en verre van juist verslag van het verloop van de Opstand en de rol die Oranje hierin had gespeeld. Zo werd beweerd dat de koning geen enkele verantwoordelijkheid droeg voor Alva's plannen de tiende penning in te voeren en dat in de jaren 1572-1576 bijna alle Hollandse en Zeeuwse steden door de Spaanse strijdkrachten heroverd waren. Verder werd Oranje van een aantal gewelddaden beschuldigd waaraan hij part noch deel had, zoals het uitbreken van de Beeldenstorm in 1566 en de vermoording van vele katholieke geestelijken in latere jaren. Met meer recht werd het vooral aan hem geweten dat de meer verzoeningsgezinde politiek die de koning in 1576 was gaan voeren, zo weinig had opgeleverd. Voorts werd de prins gekarakteriseerd als een verfoeilijke hypocriet, die in tegenstelling tot wat hij voorgaf, zich niets om het welzijn van het vaderland bekommerde en niet schroomde de door hem afgelegde beloften te schenden. Aan het slot van het door Parma's raadsheren opgestelde banedict werd, in overeenstemming met de door Granvelle verstrekte richtlijnen, aan de persoon die erin zou slagen de prins uit de weg te ruimen een beloning van 25.000 kronen toegezegd. Deze zou bovendien in de adelstand worden verheven en vergiffenis ontvangen voor alle misdaden die hij mocht hebben begaan. Oranje werd een maand gegeven om op zijn dwalingen terug te komen. Een zelfde termijn gold voor Oranjes aanhangers, die indien zij na die tijd hem bijstand bleven verlenen, met het verlies van hun goederen of met de dood konden worden gestraft.⁶

Filips II ging met de tekst van het hem toegezonden banedict grotendeels akkoord. Alleen achtte hij het overbodig aan zo'n hardnekkige rebel als Oranje de termijn van een maand te geven om zijn leven te beteren. Parma werd nu bevolen de ban zo spoedig mogelijk te publiceren, maar het was pas na herhaaldelijke koninklijke aanmaningen dat hij hiertoe overging en het duurde tot eind augustus 1580 voordat de lokale autoriteiten in de Spaanse Nederlanden van Oranjes vogelvrijverklaring op de hoogte werden gesteld. Enkele dagen later nam ook de prins kennis van het banedict.⁷

Onmiddellijk berichtte hij de Staten-Generaal dat hij voornemens was in geschrifte de valsheid van de tegen hem ingebracht beschuldigingen aan te tonen. Ook wees hij hen erop dat zij medeverantwoordelijk waren voor veel van wat hem in de ban ten laste was gelegd en daarom van hen zou willen vernemen of zijzelf een verdediging van het door hem gevoerde beleid wensten te publiceren, dan wel samen met hem de koning van repliek wilden dienen.⁸ Een antwoord op deze vraag is niet bekend, wél dat de Staten in december, nadat de prins hun zijn *Apologie* had aangeboden, hem berichtten de publikatie van een eigen verweerschrift in overweging te zullen nemen. Hiervan is echter niets gekomen, wellicht omdat vele leden van de Staten bang waren zich aan koud water te branden.⁹

De *Apologie* werd evenmin als Oranjes andere verweerschriften door hem zelf geschreven. Hij vertrouwde het opstellen ervan toe aan zijn hofprediker Villiers, die bekendstond voor zijn scherpe tong en verantwoordelijk gehouden kan worden voor de vele zeer belasterende uitlatingen die in de *Apologie* voorkomen over de Spaanse volksaard en de katholieke kerk. Diens inbreng bestaat verder in een pathetische stijl die aan de wijdlopijge kant is en niet door sterkte van betoogtrant uitmunt, maar desniettemin een onmiskenbare welsprakendheid bezit. Overigens was Villiers niet veel meer dan een ghostwriter die de denkbeelden van Oranje en vele van zijn aanhangers weergaf. Met een groot deel van de materie die in het geschrift te berde wordt gebracht, was hij slecht bekend daar hij reeds op zeer jonge leeftijd met zijn ouders de Nederlanden verlaten had en pas eind 1577, na gedurende de twintig voorafgaande jaren predikant in Frankrijk en Engeland geweest te zijn, in dienst van de prins was getreden. Daarom moet hij voor veel wat er in de *Apologie* vermeld wordt betreffende de voorvallen in de beginjaren van de Opstand, afhankelijk zijn geweest van de hulp van personen die deze gebeurtenissen zelf hadden meegemaakt. In het bijzonder moet Oranje een grote bijdrage hebben geleverd. Want meer dan enig ander in zijn naam uitgegeven geschrift draagt de *Apologie* een biografisch karakter en vele van de hierin vermelde persoonlijke gegevens kunnen alleen van de prins afkomstig zijn geweest. Ook valt aan te nemen dat de algemene strekking van het geschrift en de keuze van de specifiek hierin te behandelen kwesties in nauw overleg tussen Oranje en Villiers werden vastgesteld. Voordat de *Apologie* werd gepubliceerd, legde de prins verder de tekst voor aan twee van zijn meer bezadigde raadsheren, Languet en Mornay, die aan een aantal fel anti-Spaanse passages aanstoot namen.¹⁰ Hierop werden enkele van deze gelaakte passages geschrapt, maar andere van dezelfde aard wenste Oranje niet weg te laten. Het aandeel van de prins aan de *Apologie* was daarom aanzienlijk.

Enkele biografen van de prins hebben diens *Apologie* geprezen als ‘een meesterwerk in de politieke letterkunde’ of als ‘een van de meest hoogstaande geschriften van de tijd’.¹¹ Hiermee wordt het werk echter te veel eer bewezen. Het heeft vooral het karakter van een politiek pamflet, dat evenals het banedict als historische bron zeer onbetrouwbaar is. Wel is het met meer bezieling geschreven en de auteur geloofde vermoedelijk niets dan de zuivere waarheid te verkondigen. Meer dan enig ander in naam van Oranje uitgegeven geschrift stelt het hem in een zeer gunstig daglicht en heeft het ertoe bijgedragen dat hij op den duur door zo'n groot deel van het Nederlandse volk als de Vader des Vaderlands is geëerd.

De *Apologie* is ook een van de belangrijkste bronnen van de zogenaamde ‘zwarte legende’, dat wil zeggen van de zeer denigrerende opvattingen die zo vele Europeanen in het verleden omtrent het Spaanse volkskarakter hebben gehuldigd. In

het bijzonder heeft dit geschrift in de hand gewerkt dat de Spaanse persoonlijkheden die verantwoordelijk konden worden gehouden voor het uitbreken van de Opstand, lange tijd zeer ongunstig zijn beoordeeld. Alva wordt bijvoorbeeld afgeschilderd als een persoon van Mohammedaanse geaardheid die de privileges wel een miljoen maal heeft geschonden en zo veel mensen ter dood heeft gebracht dat in alle steden van het land het bloed in hele beken door de straten stroomde.¹²

Don Juan komt er niet beter af: het enige verschil tussen hem en Alva was dat hij jonger en onvoorzichtiger was en zijn lust om het bloed van het volk te vergieten niet zo lang wist te bedwingen.¹³ Berucht zijn verder de passages waarin Filips II niet alleen van bigamie en overspel wordt beschuldigd, maar ook van moord op zijn zoon Don Carlos en zijn derde vrouw Elizabeth van Valois.¹⁴ Ter verontschuldiging van deze aanval op het privé-leven van de koning zou men kunnen aanvoeren dat Filips hiertoe aanleiding had gegeven door in de ban Charlotte de Bourbon te verwijten haar gelofte als non te hebben geschonden en door Oranjes huwelijk met haar als bigamie aan te merken. Maar zoals reeds eerder werd opgemerkt, was er voor deze beschuldigingen vanuit katholiek standpunt wel het nodige te zeggen, terwijl Oranjes felle kritiek op Filips' privé-leven bijna geheel uit de lucht was gegrepen.

Als pleidooi in eigen zaak is de *Apologie* veel minder geslaagd dan Oranjes in het voorjaar van 1568 door geschoolde juristen opgestelde *Justification*, waarin hij zich verweerde tegen wat hem te laste was gelegd in Alva's bevelschrift voor de Raad van Beroerten te verschijnen. Want de *Apologie* is een vrij onzakelijk en onsamenhangend betoog waarin op vele tegen de prins ingebrachte beschuldigingen oppervlakkig wordt ingegaan, terwijl wel allerlei kwesties ter sprake komen die weinig of niets met deze beschuldigingen te maken hebben. In het begin van de *Apologie* wordt bijvoorbeeld de lof gezongen van de graven van Nassau die in de voorafgaande twee eeuwen zulke onschatbare diensten aan de landsheren van de Nederlanden zouden hebben bewezen en worden allerlei bijzonderheden gegeven over de grote bezittingen die deze graven in de Nederlanden en in Frankrijk hadden weten te verwerven. Hierop betoogt de prins dat al deze goederen hem rechtens toekwamen en dat Karel V hem helemaal geen grote gunst bewees toen hij in 1544 geen bezwaren maakte tegen het testament van René van Chalon, waarin Oranje als universeel erfgenaam werd aangewezen;¹⁵ volgens de prins had de keizer hem in feite zeer tekortgedaan door enige waardevolle bezittingen in Franche-Comté die tot de erfenis van René van Chalon behoorden, voor zichzelf op te eisen. Verder verklaart hij dat hij op de uitgaven die hij in de jaren 1555-1559 als veldheer en diplomaat van Filips had moeten doen, het kolossale bedrag van anderhalf miljoen gulden uit eigen beurs had moeten toelagen en hiervan nooit iets had teruggekregen, een bewering die gezien het feit dat zijn jaarlijks netto-in-

komen in die tijd niet veel meer dan dertigduizend gulden bedragen kan hebben, een enorme overdrijving was.¹⁶ Hierop concludeert hij: ‘Ziedaar de grote gunsten die ik zogenaamd van de heersers van Spanje heb mogen ontvangen en ziedaar het fundament waarop de infame tegen mij uitgevaardigde ban is gebaseerd.’¹⁷

Meer ter zake is zijn verwijzing naar het grote onrecht dat de koning hem in 1568 had aangedaan: hij was van majesteitsschennis beschuldigd zonder zich tegen deze aantijging te mogen verdedigen in een vergadering van de ridders van de Orde van het Gulden Vlies; in plaats hiervan was hij gedaagd voor Alva's bloedraad, die hem net zoals twee van zijn adellijke vrienden ter dood had veroordeeld; daarenboven waren zijn goederen in beslag genomen en was zijn zoon naar Spanje weggevoerd.

Wegens dit schreeuwende onrecht, zo beweert hij, zou hij gerechtigd geweest zijn Filips niet alleen van al zijn Nederlandse bezittingen, maar ook van diens andere landen en heerlijkheden te beroven en deze zichzelf toe te eigenen. Zijn enige fout was volgens hem niet eerder de wapens opgenomen te hebben en te doen wat hem naar de normen van het krijgs- en volkenrecht was toegestaan. Hierbij wees hij er nog op dat hij als prins van Oranje een absoluut vorst was die als zodanig aan de koning van Spanje geen gehoorzaamheid verschuldigd was.¹⁸

Wellicht beseffende dat deze rechtvaardiging van zijn gewapend optreden zeer aanvechtbaar was, beroept hij zich ook op de Brabantse privileges die Filips bij zijn inhuldiging als hertog van deze provincie had bezworen. Als hoog Brabants edelman zou Oranje niet alleen het recht, maar ook de plicht hebben gehad, ervoor te zorgen dat deze voorrechten die door de hertog van Alva met 's konings instemming zo vele malen waren geschonden, in ere werden hersteld. Hij zou, zo beweert hij, zich jegens de Staten van Brabant aan meineed en rebellie hebben schuldig gemaakt indien hij bij deze grove schending van de privileges werkeloos was blijven toezien.¹⁹ Dit betekent dat Oranje zich de functie van beschermheer van het land toekent. Hierbij gaat hij echter voorbij aan het feit dat in het geval dat de koning de door hem bezworen privileges van Brabant schond, het hiertegen gepermitteerde verzet door de Staten van deze provincie geboden diende te worden en niet door één edelman die hiertoe niet door de Staten was gemachtigd. Het was pas in de herfst van 1576 dat de Staten van Brabant en kort hierop ook de Staten-Generaal Oranjes zaak tot de hunne maakten. Weliswaar stonden de leden van deze Staten er in deze tijd nog op dat de koning de hem verschuldigde gehoorzaamheid werd bewezen en daarom achtte Oranje het toen nog raadzaam de fictie te handhaven dat Filips een goedertieren, door zijn Spaanse raadsheren misleide vorst was. Maar in zijn *Apologie* hield de prins de koning volledig verantwoordelijk voor alle door de Spanjaarden bedreven wandaden en noemde hij hem een van de grootste tirannen in de wereldgeschiedenis. Deze aanklacht kwam echter veel te laat, want sinds 1576 had de koning gebroken met de door

hem gedurende de voorafgaande tien jaren gevoerde politiek van genadeloze onderdrukking van elk verzet tegen zijn beleid en zich bereid getoond grote concessies aan de opstandelingen te doen. Hij had hun aangeboden alle Spaanse troepen terug te trekken en hun privileges te respecteren. Tijdens de Keulse vredesonderhandelingen had hij de protestanten in Holland en Zeeland zelfs vrijheid van godsdienstoefening toegezegd, terwijl hun geloofsgenoten in de andere provincies een termijn van vier jaren zou worden gegeven om naar het buitenland te vertrekken.

Veel effectiever is Oranjes verdediging tegen een aantal specifieke beschuldigingen die tegen hem in het banedict waren ingebracht. Om aan te tonen dat hij geenszins verantwoordelijk kan worden gehouden voor het uitbreken van de Beeldenstorm, het vermoorden van talrijke katholieke geestelijken en andere door enige woestelingen gepleegde excessen, wijst hij erop dat hij van nature wars is van zulke zinloze gewelddaden en diegene die zich hieraan schuldig hebben gemaakt, in rechte heeft laten vervolgen.²⁰ En de beschuldiging dat hij vele edellieden het land uitgejaagd heeft, weerlegt hij door op te merken dat deze heren uit vrije verkiezing zijn vertrokken nadat zij besloten hadden de partij van de Spanjaarden te kiezen; met meer recht, zo voegt hij hieraan toe, hadden sommige van zijn aanhangers hem verweten dikwijls te slap te zijn opgetreden tegen personen die ervan verdacht konden worden met de vijand te heulen.²¹ Doeltreffend is ook zijn repliek op de bewering dat hij een vreemdeling is die als zodanig niet het recht zou hebben zich in Nederlandse staatszaken te mengen. Al is hij ook in Duitsland geboren, zo luidt zijn verweer, hij heeft zich op jonge leeftijd in de Nederlanden gevestigd, waar zijn belangrijkste bezittingen gelegen zijn en hij een aantal hoge regeringsposities bekleed heeft; hij is zeker veel minder een vreemdeling dan de koning, die slechts enkele jaren van zijn leven in het land heeft doorgebracht en in wezen een Spanjaard is die geen begrip voor de ware belangen van de Nederlanden kan opbrengen.²²

Zeer raak is ten slotte zijn weerlegging van de beschuldiging dat zijn onverzoenlijke houding tegenover de door de koning aangeboden vredesvoorwaarden gebaseerd is op ongegronde achterdocht, een eigenschap die kenmerkend zou zijn voor zulke ontaarde personen als Kaïn en Judas. De prins geeft toe geen enkele waarde aan de toezeggingen van Filips te hechten, maar betoogt dat zijn argwaan geheel gerechtvaardigd is. Om dit laatste aan te tonen vermeldt hij dat de koning in augustus 1566, toen deze al van mening was dat het een goed idee was hem uit de weg te ruimen, hem verzekerd had het grootste vertrouwen in hem te stellen. Ook deelt Oranje mee dat een koninklijke afgezant hem nog in 1578 had laten weten dat Zijne Majesteit hem hoger dan enig ander Nederlands edelman schatte en gaarne van zijn diensten gebruik zou maken; dit horende, zo merkt Oranje op,

was ik er meer dan ooit van overtuigd dat de koning het op mijn leven had gemunt. In dit verband citeert hij een uitspraak van Demosthenes in een van diens oraties tegen een andere Filips, de koning van Macedonië: ‘de beste verdediging die een vrij volk tegen een tiran heeft, is wantrouwen’. God geve, zo verzucht de prins in wat men *zijn* filippica kan noemen, dat mijn waarschuwingen meer gehoor zullen krijgen dan die van de Atheense orator.²³

In de *Apologie* verdedigt de prins zich niet alleen tegen de beschuldigingen die tegen hem in het banedict waren ingebracht, maar ook tegen wat hem in de afgelopen jaren door verschillende landgenoten ten laste was gelegd. Tegen de aantijgingen van enkele vurige calvinisten die beweerd hadden dat hij de voor de strijd tegen de vijand opgebrachte belastingen besteed had om een groot fortuin voor zichzelf op te bouwen, verweert hij zich bijvoorbeeld door op te merken dat ‘deze kleine giftige serpente’, zoals hij deze critici noemde, hadden moeten weten dat hij zich nooit aan enige verduistering van 's lands gelden had schuldig gemaakt; dit was iets wat zelfs de vijand hem nimmer had aangewreven.²⁴ Even fel keerde hij zich tegen een aantal katholieke scribenten die hem ervan beticht hadden de adel te willen uitroeien.

Hoe kon het, zo vroeg hij zich af, bij deze kwaadwillige lieden zijn opgekomen dat hij de klasse waartoe hijzelf, al zijn familieleden en vele van zijn beste vrienden behoorden, vijandig gezind was? In feite had hij de leden van de adel altijd bijgestaan in hun streven deze hun rechtens toekomende plaats in 's lands regering te herwinnen.²⁵ Wél liet hij zich scherp uit over de onstandvastigheid en baatzucht van vele Waalse hoge edellieden, die in 1576 zijn partij hadden getrokken, maar spoedig hierop naijverig op hem waren geworden en toen eerst Matthias en daarna Anjou in het land hadden geroepen in de hoop dat deze vorstentoonen hun willige werktuigen zouden worden; nadat deze hoop ijdel was gebleken, hadden zij ten slotte een voor hen zeer profijtelijke schikking met Parma getroffen. Deze weerhanen, zo verklaarde de prins, werpen een smet op hun eens zo roemrijke geslachten. Het zullen ook wel een aantal van deze edellieden geweest zijn die hij op het oog had in zijn opmerking dat vijf of zes kwaaddoeners samenspannen om in de Nederlanden een tirannie te vestigen die nog veel ondraaglijker zou zijn dan de Spaanse.²⁶

Een van de vele ondeugden die in de ban aan Oranje werd toegeschreven, was hypocrisie. Gezien zijn overtuiging dat de koning een aartsbedrieger was, is het begrijpelijk dat hij de bal terugkaatste. Maar zijn bewering dat hijzelf altijd ronduit voor zijn politieke doelstellingen was uitgekomen, is verre van de waarheid. Niet voor niets werd de prins al voor het uitbreken van de Opstand door menigeen gekarakteriseerd als een grootmeester in de kunst van het veinzen.²⁷ Zijn tegenstanders gaven hem ook de bijnaam van ‘de zwijger’ niet omdat hij zo

weinig spraakzaam was, maar omdat hij zijn ware oogmerken zo goed wist te verzwijgen. Als leider van de Opstand gaf hij eveneens veelal een zeer gekleurde, zo niet onjuiste voorstelling van zaken. In het verkondigen van zijn politieke doeleinden hield hij steeds zorgvuldig rekening met de opvattingen van de personen tot wie hij zich richtte. Bij de prins, zo is terecht van hem gezegd, hangt het er maar van af aan wie hij schrijft.²⁸ Aan de protestanten deed hij het voorkomen alsof hem niets meer ter harte ging dan de bescherming en verspreiding van Gods woord, terwijl hij de katholieken verzekerde dat hij er alleen maar naar streefde de door de Spanjaarden geschonden privileges in ere te herstellen. Zoals ook wel door een aantal grote bewonderaars van de prins is toegegeven, doen vele van zijn uitlatingen meer eer aan zijn gaven als politieke propagandist dan aan zijn liefde voor de waarheid. Hieraan dient toegevoegd te worden dat vele vorsten en staatslieden van zijn tijd het even weinig nauw met de waarheid namen. Ook valt er wellicht wat te zeggen voor de opvatting van een zeventiende-eeuwse biograaf van Oliver Cromwell, die de huichelachtige handelswijze van deze Engelse revolutionaire leider trachtte te verontschuldigen door te beweren dat iemand die de kunst van het veinzen niet verstaat, niet geschikt is om te regeren ('qui nescit dissimulare, nescit regnare').²⁹

Meer dan in enig ander van de door hem gepubliceerde geschriften betuigt Oranje in zijn *Apologie* de nieuwe 'ware' religie te zijn toegedaan. Hij noemt de vestiging van de gereformeerde kerk in Holland en Zeeland en het verbod van de katholieke godsdienst in deze gewesten meer het werk van God dan van de mensen en spreekt de hoop uit dat overal in Europa een einde zal komen aan de tirannieke heerschappij van de Roomse kerk.³⁰ Hij geeft toe dat hij, zoals zo vele andere jongere heren, lange tijd meer belang stelde in jacht, toernooien en kaatsspel dan in het verwerven van zijn zaligheid, maar prijst zich gelukkig dat God het heilige zaad dat Hij in zijn kinderjaren in hem had uitgezaaid, niet had laten verstikken.

'In tegenstelling tot Alva en andere Spanjaarden,' zo verklaart hij verder, 'heb ik nimmer enig behagen geschept in opflikkeren van het vuur waarin men zo vele arme christenen een marteldood heeft doen sterven.'³¹

Dat hij eerst in Holland en Zeeland en later ook in de andere provincies vrijheid van geweten heeft ingevoerd, beschouwt hij niet, zoals de auteur van het banedict, als iets uit den boze, maar integendeel als een daad die hem tot eer moet worden aangerekend.³² Dit betekent dat hij het ook geenszins kan goedkeuren dat katholieken of doopsgezinden op grond van hun geloofsovertuiging worden vervolgd. Hij vergoelijkt echter het onverdraagzame optreden van talrijke calvinisten door op te merken dat al hadden deze zich veelal als stoute kinderen

gedragen en hem grote moeilijkheden bezorgd, zij nooit zoals zo vele katholieken in verstandhouding met de vijand hadden gestaan.³³ Het is duidelijk dat in de tijd dat de *Apologie* werd opgesteld, de prins zich bij de mislukking van zijn politiek van godsdienstvrede had neergelegd en het niet meer geraden achtte zich sterk tegen een verbod van de katholieke godsdiensttoefening te verzetten. Daarentegen beschouwde hij het meer dan ooit vereist dat de gereformeerde religie volledige vrijheid van godsdienst bleef genieten, zelfs bewerende dat indien hun deze vrijheid werd ontnomen, het land niet langer dan drie dagen zou kunnen blijven voortbestaan.³⁴ Men vraagt zich af waarom dit laatste het geval zou zijn. Want het feit dat de katholieken, wier aantal dat van de protestanten nog steeds verre overtrof, al lange tijd bijna nergens in het land hun godsdienst hadden mogen uitoefenen, had geenszins zulke catastrofale gevolgen gehad. Wél is het waar dat Oranje de protestanten als zijn trouwste bondgenoten kon beschouwen, want zij deelden zijn opvatting dat aan een verzoening met de koning niet te denken viel.

De interessantste passages in de *Apologie* zijn die waarin de prins zijn denkbeelden uiteenzet over de rol die de Staten-Generaal in de regering dienden te vervullen. Hun recht op eigen initiatief bijeen te komen acht hij van nog groter belang dan vrijheid van protestantse godsdiensttoefening. Hij noemt de Staten het ware fundament van de staat en deelt hun de taak toe het land voor tirannie te behoeden.³⁵ Door de bijeenkomst van de Staten-Generaal te verbieden had Filips volgens Oranje duidelijk te kennen gegeven dat het zijn oogmerk was ‘de boom van uw privileges bij de voet om te hakken’.³⁶ Verder verzekert hij de Staten dat hij hen als zijn enige superieuren in de wereld beschouwt en mochten zij, zoals de auteurs van het banedict, van mening zijn dat het alleen aan hem te wijten was dat het land zoveel ellende heeft te verduren gehad, hij gaarne aan iemand anders zijn functie zou overdragen.³⁷ Weliswaar oefent hij evenals in vele van zijn eerdere aan de Staten gerichte vertogen, ook scherpe kritiek op hen uit. Hij hekelt in het bijzonder hun gebrek aan solidariteit in de strijd tegen een zoveel machtigere vijand. Indien zij de gemene zaak niet meer ter harte nemen en voortgaan zich vooral om lokale belangen te bekommeren, zo waarschuwt hij hen, zal de ene stad na de andere door vijandelijke strijdkrachten worden ingenomen.³⁸ In dit verband herinnerde hij de Staten-Generaal eraan dat zij in 1578 een zegel hadden laten ontwerpen met een leeuw die in zijn rechterklauw zeventien pijlen hield, de verschillende Nederlandse provincies voorstellende, samengebonden met een lint waarop ‘concordia’ te lezen viel. Hij wees hen er ook op dat de vijand niets meer beduchtte dan eendracht in het opstandige kamp.³⁹ Daarom trachtte deze voortdurend verdeeldheid tussen de gewesten te zaaien en was de Unie van Utrecht in het banedict een verdoemlijk verbond genoemd. Dat hij het sluiten van deze unie had bevorderd, zoals ook in de ban werd verklaard, werd door hem geenszins ontkend.

Hij wenste alleen dat de leden van de Unie meer ernst maakten met de door hen opgenomen verplichting de vijand met vereende krachten te weerstaan. ‘Onderhoudt uw Unie wel,’ zo voegt hij hun toe, want dan zouden alle Spaanse legers die zij op de hals konden krijgen, nog minder kunnen uitrichten dan wat Alva had weten te presteren in zijn pogingen Holland en Zeeland te overheersen. De *Apologie* eindigt met Oranjes befaamde oproep tot de Staten-Generaal om zich samen met hem voor de verdediging van de verworven politieke en godsdienstige vrijheden in te zetten:

‘Indien u, mijne heren, van mening zijt dat mijn dood of afwezigheid u ten goede zal komen, dan ben ik bereid me hiernaar te schikken. Zendt me naar het einde van de wereld en ik zal u gehoorzamen. Geen enkele koning of vorst, maar alleen u kunt over mijn leven beschikken... Maar als u meent dat ik u in de toekomst nog enige diensten kan bewijzen... laat ons dan eendrachtig de bescherming van dit goede volk ter hand nemen... In dit geval hoop ik met uw steun en de genade Gods, die ik zo menigmaal heb mogen ontvangen, al datgene wat u ter behartiging van het welzijn van uzelf, uw vrouwen en uw kinderen en ter hooghouding van Gods eer zult besluiten, getrouwelijk te zullen handhaven.

Je le maintiendrai.’⁴⁰

Door ditmaal zijn familienaam uit zijn devies weg te laten gaf de prins op treffende wijze te kennen dat hem de welvaart van het vaderland hem meer ter harte ging dan de belangen van zijn stamhuis.⁴¹

Een Nederlandse vertaling van de *Apologie* werd op 13 december 1580 aan de Staten-Generaal aangeboden en de volgende dag in haar geheel in hun vergadering voorgelezen. Drie dagen later berichtten de Staten de prins er na kennisneming van zijn verweerschrift van overtuigd te zijn dat alle in de ban tegen hem ingebrachte beschuldigingen ongegrond waren. Verder verzochten zij hem zijn leidende positie in de regering te blijven vervullen en boden zij hem een vendel ruiters aan ter versterking van zijn lijfgarde.⁴² Het is echter wel duidelijk dat vele leden van de Staten-Generaal ernstige bezwaren hadden tegen de fel anti-Spaanse passages in de *Apologie*. Op Oranjes vraag of ze zijn geschrift wilden laten drukken, werd geen antwoord gegeven en het was niet op hun gezag maar op dat van de Staten van Holland dat in het voorjaar van 1581 de *Apologie*, zowel in de oorspronkelijke Franse tekst als in Nederlandse, Engelse en Latijnse vertalingen, verscheen. Vooral in Gelderland, waar vele invloedrijke persoonlijkheden sterk tegen Oranjes onverzoenlijke politiek waren gekant, was men weinig met het prinselijke geschrift ingenomen. Maar ook elders in het land waren er velen van

oordeel dat de prins zich niet zo heftig had moeten uitdrukken. In Holland zal Gouda wel niet de enige stad zijn geweest die deze mening was toegedaan.⁴³ Zoals reeds vermeld, hadden ook twee van Oranjes Franse raadslieden bezwaren tegen de felle toon die de prins tegen de koning van Spanje had aangeslagen. ‘Het zou beter geweest zijn,’ schreef een van deze, Hubert Languet, aan een Engelse kennis, ‘als Oranje het zwijgen had bewaard over zaken die niet geheel vaststaan; maar de prins die in het algemeen zo'n toonbeeld van gematigdheid is, heeft de grootste moeite in zijn uitlatingen over de Spanjaarden enige maat te houden.’⁴⁴

In het buitenland werd de *Apologie* eveneens verre van gunstig ontvangen. Het spreekt vanzelf dat men in Spaanse regeringskringen zich diep verontwaardigd betoonde over Oranjes lasterlijke opmerkingen over Filips II. De *Apologie* was volgens Parma een samenraapsel van ‘leugens en valsheden waartoe Oranje zijn toevlucht had genomen om de koning gehaat te maken’.⁴⁵ Maar ook vele buitenlandse persoonlijkheden die de zaak van Oranje een goed hart toedroegen, namen aanstoot aan de passages waaraan Filips van allerlei wandaden werd beticht. Vooral vele Duitse vorsten achtten dit ongepast en een van hen, Willem van Hessen, liet Jan van Nassau weten dat deze aan de keizer diende mee te delen part noch deel aan het laatste geschrift van zijn broer te hebben gehad.⁴⁶

De reden waarom Oranje zich in zijn *Apologie* zo uiterst denigrerend over Filips II uitliet, was volgens Languet dat hij diep gegriefd was over de smadelijke wijze waarop in de ban over zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon was gesproken. Vele historici hebben deze mening gedeeld, maar het zou best waar kunnen zijn, zoals Groen van Prinsterer - een van de beste kenners van Oranjes persoonlijkheid en diens politieke strategie - heeft gesuggereerd dat de prins, die zich zelden door zijn gevoelens liet meeslepen, doelbewust de Spaanse koning zo zwart mogelijk maakte.⁴⁷ Wat hij hiermee hoopte te bereiken, was dat de reputatie van Filips grote schade zou oplopen en de Staten-Generaal zich niet langer zouden verzetten tegen een besluit waarin de koning van zijn landsheerlijk gezag vervallen werd verklaard. Een beslissing van dien aard achtte de prins noodzakelijk omdat er al een overeenkomst was bereikt met de hertog van Anjou waarin deze als landsheer van de Nederlanden werd erkend. Uiteraard zou Anjou, van wiens komst Oranje zich zoveel voorstelde, niet als zodanig kunnen worden ingehuldigd zolang Filips II niet officieel alle gehoorzaamheid was opgezegd. Tot dit laatste gingen de Staten-Generaal inderdaad over in hun vergadering van 26 juli 1581 en het valt niet uit te sluiten dat de ongehoord felle wijze waarop de koning in de *Apologie* werd bekritiseerd, de laatste tegenstand tegen de zogenaamde ‘verlating’ van Filips heeft gebroken.

Voordat Balthasar Gérard op 10 juli 1584 zijn dodelijke schot legde, had Oranjes

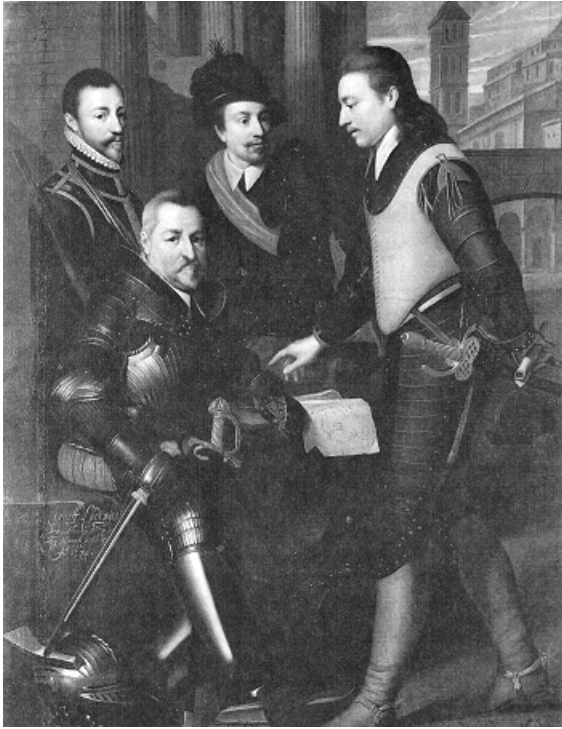
vogelvrijverklaring geen van de gevolgen die zijn tegenstanders hiervan hadden verwacht. Voordien werd een aantal aanslagen op de prins beraamd, maar slechts een hiervan werd ten uitvoer gelegd - die van Jean Jaureguy in maart 1582 - en deze leidde niet tot de dood van de prins. Ook andere door Filips II en zijn raadsheren verwachte gevolgen van de ban waren uitgebleven. Van de door Granvelle voorspelde ondraaglijke doodsangst waarin Oranje nu zou komen te verkeren, was niets te bespeuren geweest. In de herfst van 1580 was de prins in tegendeel vrolijker dan hij in jaren was geweest.⁴⁸ Zijn opgewektheid was wellicht het gevolg van het heuglijke nieuws dat hij uit Frankrijk meende te hebben ontvangen: in september vernam hij dat de gezanten van de Staten-Generaal erin geslaagd waren een verdrag met Anjou te sluiten en in november kreeg hij bericht dat de Franse hertog over twee maanden de Nederlandse opstandelingen met een grote legermacht te hulp zou komen.⁴⁹ Evenmin werd de hoop van vele van Parma's raadsheren verwezenlijkt dat het banedict het effect zou hebben dat de ogen van alle Nederlanders zouden opengaan voor de verfoeilijke aard van Oranjes persoonlijkheid en dat vele burgers voortaan hem geen enkele bijstand meer zouden willen of durven verlenen. Aan de andere kant leidde de ban er ook niet toe, zoals andere raadsheren van de Spaanse landvoogd hadden gevreesd, dat de prins zich wederom in de gunst van het volk mocht verheugen.

Weliswaar hebben vele historici dit beweerd, maar ter staving van hun opinie kunnen zij slechts verwijzen naar een uitlating van de Waalse kroniekschrijver Renon de France: 'Het volk betuigde de prins meer genegenheid, want het ligt in de aard van de mensen altijd diegenen te willen steunen die gevaar lopen door hun tegenstanders uit de weg te worden geruimd.'⁵⁰ Veel waarde kan aan deze enkele verklaring echter niet worden toegekend. Wellicht waren er in de Waalse gewesten, waar de bevolking ontevreden werd over het voortduren van de oorlog, velen die Oranje weer een warm hart begonnen toe te dragen, maar dit was zeker niet het geval in de nog opstandige provincies. Hier verloor hij gedurende de laatste vier jaren van zijn leven meer dan ooit de gunst van het volk. Terwijl hij in het voorjaar van 1580 in Den Haag en Amsterdam nog met veel praal en enthousiasme was ingehaald, werden hem hierna zulke warme ontvangsten nergens meer bereid. Het Wilhelmus, waarin hij als een edele held wordt verheerlijkt, werd in deze tijd niet meer gezongen. Daarentegen verschenen tal van pamfletten waarin uiterst scherpe kritiek op het beleid en de persoonlijkheid van de prins werd uitgeoefend. Ook deden vele gedichten de ronde waarin Oranje als 'het kwade Willeke' werd afgeschilderd.⁵¹ Deze grote impopulariteit van Oranje was echter niet te wijten aan de kwaadwillige wijze waarop hij in het banedict werd gekarakteriseerd, maar aan zijn gebrek aan succes in de strijd tegen de vijand en zijn vastberadenheid de alom zo gehate Fransen in het land te halen.

*1

Willem van Oranje

De vier broers van Willem van Oranje: v.l.n.r. Lodewijk, Johan, Adolf en Hendrik

De moord op Willem van Oranje, 10 juli 1584

Eindnoten:

- 1 *Taciturne*, VI, 4-5.
- 2 *Ibid.*, p. xxxi-xxxiii, 19.
- 3 *Ibid.*, 19-23.
- 4 *Ibid.*, p. xxxiv-xxxv, 24-27.
- 5 Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, II, 271-273.
- 6 *Apologie*, red. A. Lacroix, 5-24.
- 7 *Taciturne*, VI, p. xxxv-xxxvi, 30-34.
- 8 P.J. Blok, 'Prins Willem's Apologie', *BVGO*, 5e reeks, IV, (1917), 259-286, 284; *Taciturne*, VI, 37-38.
- 9 Blok, *ibid.*, 277-278; Van de Spiegel, *Bundel II*, 281.
- 10 Ph. du Plessis-Mornay, *Mémoires et correspondance* (Parijs, 1824-1825) III, 320.
- 11 Cf. Blok, *Willem de Eerste, prins van Oranje*, (Amsterdam, 1919/1920), II, 158; Y. Cazaux, *Guillaume de Taciturne* (Parijs, 1970) 309; zie ook Albert Verweys voorwoord in de herdruk van de Nederlandse vertaling van de Apologie (Santpoort, 1942) en H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV, (Brussel 1919), 169.
- 12 *Apologie*, 111-114; alle verwijzingen zijn naar de oorspronkelijke Franse tekst in de editie van Lacroix; maar in mijn parafraze en vertaling heb ik soms gebruik gemaakt van de eigentijdse Nederlandse vertaling (opnieuw uitgegeven door M. Mees-Verwey in 1923), die in enkele gevallen afwijkt van de Franse tekst.
- 13 *Ibid.*, 121.
- 14 *Ibid.*, 74-75.
- 15 *Ibid.*, 56-58.
- 16 *Ibid.*, 60, 63, 69.
- 17 *Ibid.*, 64.
- 18 *Ibid.*, 97-98.
- 19 *Ibid.*, 100-101.
- 20 *Ibid.*, 94, 109.
- 21 *Ibid.*, 140.
- 22 *Ibid.*, 78-80.
- 23 *Ibid.*, 141-142.
- 24 *Ibid.*, 104-105, 143.
- 25 *Ibid.*, 134-135.

- 26 *Ibid.*, 134.
- 27 *Ibid.*, 141.
- 28 A.C.J. de Vrankrijker, *De motivering van onze Opstand* (Utrecht, 1979) 123; cf. J.W. Smit in zijn inleiding tot R. Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje* (Utrecht/Antwerpen, 1960), 7-10.
- 29 Henry Fletcher, *The perfect politician* (Londen, 1685), geciteerd door Antonia Fraser, *Cromwell, the Lord Protector* (New York, 1973) 702.
- 30 *Apologie*, 106.
- 31 *Ibid.*, 87-88, 108.
- 32 *Ibid.*, 108-109.
- 33 *Ibid.*, 152.
- 34 *Ibid.*, 151.
- 35 *Ibid.*, 85.
- 36 *Ibid.*, 116.
- 37 *Ibid.*, 32, 154-155.
- 38 *Ibid.*, 152-153.
- 39 *Ibid.*, 137-138.
- 40 *Ibid.*, 154-155, cf. p. 32-33.
- 41 In de eigentijdse Nederlandse vertaling is 'Nassau' echter *niet* weggelaten.
- 42 *Taciturne*, VI, 41-44; Blok, 'Prins Willem's Apologie', *BVGO* 2 (1917), 259-286, 277.
- 43 Blok, *Ibid.*
- 44 BL, Egerton, 1693 f. 42 (22 april 1581).
- 45 *Taciturne*, VI, 45; cf. E.M.A. Timmer, 'Een verweerschrift tegen Prins Willem's Apologie en drie andere Spaanschgezinde pamfletten', *BVGO*, Vle reeks, 6 (1928) 61-94, 64.
- 46 *Archives*, VII, 544, 547.
- 47 *Ibid.*, VII, 452-453.
- 48 *Ibid.*, 451.
- 49 Ph. Kervyn de Volkaersbeke en J. Diegerick, *Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas*, II (Gent 1849), 176-179.
- 50 *Taciturne*, VI, p. xlix.
- 51 C. Tazelaar, 'De figuur van prins Willem in de literatuur van zijn tijd', *Stemmen des tijds*, 22 (1933), 314-360; E.E. Phebens, *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594*, red. H.O. Feith (*Werken Historisch Genootschap*, N.S. 7) (Utrecht, 1867) I, 73

V Vergeefse pogingen het wassende Spaanse getij te keren (1579-1583)

De oorlog wordt met een slakkegang gevoerd

Eind 1579 was Oranje zeer pessimistisch gestemd. Hij was terneergeslagen over de geringe medewerking die hij van de Staten-Generaal ontving, over de ongenadige kritiek die vele van zijn voormalige volgelingen op hem uitoefenden en over de opmerkelijke successen die de vijand in het afgelopen jaar had weten te behalen. Hij verwachtte niets anders dan dat Parma in het komende voorjaar een nieuw offensief zou openen. Gelijk in het najaar van 1572, zo vreesde hij, zouden de Spaanse strijdkrachten naar het Noorden trekken om na het moeilijk verdedigbare Gelderland te hebben overmeesterd, van daaruit wederom naar Holland op te rukken. Of aan zo'n aanval door het tot muiten geneigde Staatse leger het hoofd zou kunnen worden geboden, viel volgens de prins zeer te betwijfelen.

Het zou echter blijken dat Oranje de toekomst te donker had ingezien. Het door hem bedachte Spaanse offensief bleef achterwege. Gedurende de drie jaren volgende op Parma's inname van Maastricht vonden geen krijgsverrichtingen van grote betekenis plaats. In deze periode werd, zoals in het najaar van 1580 aan Granvelle bericht werd, de oorlog in de Nederlanden met een slakkegang gevoerd.¹ In deze tijd had Parma, evenals zijn tegenstander, met grote problemen te kampen. In de eerste plaats had hij in 1579 moeten instemmen met het vertrek van zijn Spaanse en Italiaanse keurtroepen, zodat hij het voortaan moest stellen met zijn slecht gedisciplineerde Waalse huursoldaten onder bevel van verre van betrouwbare Nederlandse edellieden. Hierbij kwam nog dat ook nadat een aantal gewesten en steden zich in 1579 en 1580 met de koning hadden verzoend, het grootste deel van de Nederlanden zich nog in de handen van de opstandelingen bevond, een veel groter deel dan datgene dat zich in de jaren 1572-1576 niet zonder succes tegen toentertijd veel formidabelere vijandelijke strijdkrachten had weten te verdedigen; Parma beschikte bijvoorbeeld, in tegenstelling tot Oranje, over

geen enkele belangrijke zeehaven, waardoor de voorziening van diens leger met voedsel en oorlogsmateriaal ten zeerste werd belemmerd. Wat geld betreft stond hij er even slecht als zijn tegenstander voor. Van de weinig welvarende koningsgezinde provincies kon hij in dit opzicht niet veel verwachten, zodat hij vooral op geldzendingen van Filips II was aangewezen. Maar ook vanuit Spanje kwam weinig geld binnen ondanks het feit dat de Spaanse schatkist er na 1579 uitstekend voorstond: de zilverinvoer vanuit de Nieuwe Wereld was ongekend groot en de oorlog met de Turken, die in de jaren 1572-1576 de Spaanse regering had verhinderd aanzienlijkere bedragen aan Alva of Requesens te doen toekomen, was in 1578 beëindigd. De koning had echter in deze jaren zijn zinnen op de annexatie van Portugal gezet en stelde daarom maar weinig geld voor de onderdrukking van de Nederlandse opstand beschikbaar. Tot zijn grote ontstemming kreeg Parma van hem te horen dat de strijd in de Nederlanden voorlopig defensief gevoerd diende te worden.²

Onder deze omstandigheden was Parma uiteraard niet in staat de opstandelingen ernstig in het nauw te drijven. Een groot deel van zijn weinig sterke strijdkrachten was in de Waalse gewesten geconcentreerd om deze tegen een door hem zeer beduchte aanval vanuit Frankrijk te verdedigen. Wel wist hij enkele steden zoals Kortrijk en Breda met de hulp van hem gunstig gezinde inwoners bij verrassing te overweldigen; maar hier stond tegenover dat Oranjes troepen zich in deze tijd op overeenkomstige wijze van Mechelen en een aantal steden in het oosten van Brabant meester maakten. Veldslagen van enige betekenis werden alleen in de noordoostelijke provincies geleverd en hierin delfden de Staatse troepen in de regel het onderspit. Het was echter pas in de zomer van 1582, nadat Parma de strategisch belangrijk gelegen steden Doornik en Oudenaarde had weten in te nemen, dat hij zich voor het eerst weer in een sterkere positie dan Oranje bevond. Toch was dit niet meer dan een eerste, bescheiden stap tot de verwezenlijking van het door hem beraamde plan om overal in het land het verzet tegen het koninklijk gezag de kop in te drukken. En toen in het najaar van 1582 een aanzienlijke Franse legermacht de zuidelijke Nederlanden binnenviel, schenen de opstandelingen er plotseling verreweg het beste voor te staan. Parma liet zich in deze tijd even wanhopig over de staat van zaken uit als Don Juan in het najaar van 1578. Het leger, zo berichtte hij aan de koning, verkeert in een deplorabele toestand en de enige remedie hiertegen is klinkende munt. 'Indien ik niet spoedig van de benodigde geldmiddelen voorzien word,' zo schreef hij aan Filips II op 8 januari 1583, negen dagen voor Anjous mislukte aanslag op Antwerpen, waardoor de krijgskans zo radicaal in zijn voordeel zou keren, 'gaan het land en de religie onherroepelijk verloren.'³

Gezien de ernstige problemen waarmee Parma te kampen had, kan men zeggen dat Oranje zich in deze tijd te grote zorgen maakte. Toch is zijn pessimisme begrijpelijk. De koning van Spanje was machtiger dan ooit en hiervan was de prins zich ten volle bewust. Het was hem niet onbekend dat de zilverinvoer vanuit Amerika sterk was toegenomen en om deze af te snijden smeedde hij plannen de zilvervloot bij de Azoren te overheersen.⁴ Hij wist uiteraard ook dat de oorlog tussen Spanje en het Ottomaanse rijk ten einde was gekomen en dat het door burgeroorlogen verzwakte Frankrijk niet meer tegen zijn oude rivaal was opgewassen. Hij kon echter niet voorzien dat Filips gedurende een aantal jaren de grote financiële en militaire macht waarover hij nu beschikte voornamelijk voor de verovering van Portugal zou wensen te gebruiken. Deze politiek van de koning was geenszins vanzelfsprekend en werd door enkele van zijn raadslieden sterk afgekeurd, met name door Granvelle, die er bij Filips op aandrong prioriteit aan de onderdrukking van de opstand in de Lage Landen te geven, waarmee volgens hem het Spaanse rijk twintigmaal zoveel gebaat zou zijn als met de annexatie van Portugal.⁵ Was het niet een van 's konings ernstigste vergissingen dat hij deze raad in de wind sloeg?

Mislukte regeringshervorming

In het regeringsstelsel dat eind 1577 vooral door toedoen van Oranje was ingevoerd, was van het gezag van de centrale regeringsautoriteiten niet veel overgebleven. In die tijd was de prins een voorstander geweest van een verregaande beknotting van de macht van de gouverneur-generaal, tot welke positie de aartshertog Matthias verkozen zou worden. De voornaamste reden waarom de prins er in die tijd op aangedrongen had de macht van Matthias sterk te beperken, was dat hij vreesde dat deze Habsburgse prins volledig onder de invloed zou vallen van de katholieke, koningsgezinde edellieden die voor diens komst naar de Nederlanden verantwoordelijk waren. Het was echter geheel anders gelopen. Oranje had de jonge aartshertog geheel voor zich weten in te nemen. Hij was bovendien tot luitenant-generaal van Matthias benoemd en als zodanig de leidende figuur in het nieuwe revolutionaire bewind geworden. In deze positie zag hij zich echter opgescheept met een staatsvorm waarin een sleutelrol werd toebedeeld aan de leden van de Staten-Generaal, die niet bereid of in staat bleken de hun toebedeelde taak naar behoren te vervullen.

Spoedig nadat de prins op 20 januari 1578 als luitenant-generaal was geïnstalleerd werd het hem duidelijk dat de nieuwe regeringsvorm zeer onbevredigend werkte. Al in februari drong hij er bij de Staten-Generaal op aan zich minder met

staatszaken te bemoeien en het bepalen van het oorlogsbeleid geheel aan hem en de Raad van State over te laten.⁶ Om de Staten de ernst van de toestand onder ogen te brengen verscheen hij de volgende maand in hun vergadering, hen waarschuwend dat hij van zijn ambt ontheven wenste te worden indien zij in gebreke bleven hem van de middelen te voorzien die benodigd waren om een veldleger te onderhouden.⁷ Deze aanmaning sorteerde echter geen enkel effect. De schuldligen waren niet zo zeer de gedeputeerden van de Staten-Generaal als de gewestelijke Statenvergaderingen die zich heel weinig aan de gemene zaak gelegen lieten liggen. Waarover de prins zich het meest beklaagde was dat de leden van de Staten-Generaal nooit van volmachten voorzien waren. Met deze dubbele ruggespraak was uiteraard veel tijd gemoeid. Deze door de prins steeds scherp gehekeld besluiteloosheid bracht hem er in één geval zelfs toe een vorm van geweld tegen de Staten-Generaal te gebruiken. Toen zijn in januari 1581 nog steeds geen beslissing hadden genomen op een in september 1579 door Oranjes zwager Günther van Schwarzburg ingediend verzoek de schulden die deze op zich had genomen om een ruitervaan te monsteren, voor hun rekening te nemen, liet de prins geen van de gedeputeerden de vergaderzaal verlaten voordat hij Schwarzburgs schuldverklaring had ondertekend.⁸ Een ander probleem was dat de zittingen van de Staten-Generaal dikwijls niet op tijd konden worden geopend omdat er nog geen voldoende aantal gedeputeerden was komen opdagen. Sommige provincies lieten het zelfs geheel afweten, zich beroepende op hun privileges dat zij niet buiten hun gewest behoeften te compareren.⁹ Ook gebeurde het vaak dat een aantal provincies of steden onoverkomelijke bezwaren maakten tegen Oranjes voorstellen, zodat deze niet of slechts in sterk veranderde vorm door de Staten-Generaal werden goedgekeurd. Verder achtte de prins het uiterst bedenkelijk dat niets van wat in de vergadering werd besproken geheim kon worden gehouden.

Op zijn voorstel werd op 14 mei 1580 door de Staten-Generaal besloten dat voortaan alle gedeputeerden zich bij ede zouden moeten verplichten aan niemand, zelfs niet aan hun opdrachtgevers, iets mee te delen van wat er in de vergadering ter sprake was gekomen. Dit besluit bleef echter een dode letter omdat de provinciale bewindslieden hiertegen onmiddellijk protest aantekenden.¹⁰

De in december 1577 opgerichte Raad van State, waarvan de leden geen verantwoording aan de lokale bewindslieden verschuldigd waren, functioneerde niet veel beter. Dit regeringsorgaan dat in principe het uitvoerende gezag diende uit te oefenen, kon in feite weinig zonder de medewerking van de Staten-Generaal uitrichten. Bovendien verloor deze raad in de loop van 1579 veel aan prestige omdat alle leden hiervan uit de zuidelijke gewesten afkomstig waren en velen van deze zich in dit jaar met de koning verzoenden. Aan het einde van 1579 was het aantal raadsheren tot een vijftal Brabanders en Vlamingen geslonken.¹¹ Het is

begrijpelijk dat deze Raad van State, waarin de meeste nog opstandige provincies in het geheel niet vertegenwoordigd waren, heel weinig gezag genoot.

Toen na het sluiten van de unies van Atrecht en Utrecht in januari 1579 de tweedracht in het opstandige kamp zienderogen toenam, begonnen enkele woordvoerders van de prins een gedeeltelijk herstel te bepleiten van de meer autoritaire regeringsvorm die bestaan had in de periode waarin de Lage Landen door vorsten uit het Bourgondische of Habsburgse huis geregeerd werden. In een door Oranje geïnspireerde nota die in mei 1579 aan de Staten van Holland werd toegezonden, werd betoogd dat in de Nederlanden, waar bijna iedereen zich vooral om provinciale of stedelijke belangen bekommerde, het hoogste gezag niet door leden van de Statenvergaderingen maar door 'een eminent hoofd' diende te worden uitgeoefend.¹² Twee maanden later werd in een door een aanhanger van Oranje gepubliceerd pamflet voorgesteld de leiding van de regering geheel aan de prins en een nieuw op te richten Raad van State over te laten, terwijl de Staten-Generaal voortaan slechts tweemaal per jaar voor korte tijd zouden bijeenkomen om over het gevoerde beleid hun mening te kennen te geven.¹³ Zulke denkbeelden vonden echter een zeer ongunstig onthaal in de Staten-Generaal en de prins, die zich in de lente en de zomer van 1579 de grootste moeite moest getroosten om de Staten ertoe te bewegen de volgens hem geheel onaanvaardbare, door de keizerlijke commissarissen te Keulen opgestelde vredesvoorwaarden te verwerpen, achtte het in deze tijd nog opportuun sterk op een radicale hervorming van de regeringsvorm aan te dringen.

Het was pas nadat de Keulse vredesonderhandelingen eind 1579 op niets waren uitgelopen dat Oranje het moment gekomen achtte zich volledig voor de invoering van een meer effectieve regeringsvorm als een kwestie van dringende noodzaak in te zetten. In een lange rede die hij op 24 november in de Staten-Generaal hield - een van de weinige prinselijke redevoeringen waarvan de tekst bewaard is gebleven - hekelde hij de kortzichtigheid en besluiteloosheid van de gedeputeerden scherper dan ooit. Volgens hem gedroegen zij zich vooral als de pleitbezorgers van hun provinciale opdrachtgevers en waren zij meer geneigd de zelfzuchtige politiek van de lokale bewindslieden te verontschuldigen dan het algemeen belang te behartigen. Verder betoogde hij dat aan de Raad van State en andere centrale regeringsorganen veel groter gezag diende te worden toegekend en dreigde hij er voor de zoveelste maal mee als leider van de regering te zullen aftreden indien de Staten nalieten zijn raad op te volgen.¹⁴

Tien dagen later kwam hij met een uitgewerkt voorstel voor de dag: de oude centrale raden, zoals de Geheime Raad, de Raad van Financiën en de Kamer van Beden, zouden wederom een belangrijke taak in het landelijke bestuur worden

toegewezen en een geheel nieuwe Raad van State zou dienen te worden opgericht.¹⁵ Hierop werd een wetsontwerp opgesteld waarin de samenstelling en bevoegdheden van deze nieuwe raad - in het Nederlands veelal Landraad, maar in het Frans als regel Conseil d'Etat genaamd - werden uitgewerkt. Deze raad zou samen met Oranje gemachtigd zijn op alle voorvallende zaken orde te stellen en uit dertig leden bestaan. Ter gemoetkoming aan het heersende provinciale particularisme werd bepaald dat deze leden door de gewestelijke Staten zouden worden gekozen (Vlaanderen zou vijf leden kiezen; Brabant, Gelderland en Holland elk twee); al deze leden zouden zich er echter toe meten verplichten uitsluitend het algemeen welzijn te zullen behartigen.¹⁶

Zoals te verwachten viel, verklaarden de gedeputeerden van de Staten-Generaal zich niet gemachtigd hun goedkeuring aan de voorgestelde regeringshervorming te hechten. Al wat de prins van hen wist te verkrijgen was dat zijn voorstel aan de geestelijke Statenvergaderingen zou worden voorgelegd en dat de Staten-Generaal weer in februari 1580 te Antwerpen zouden bijeenkomen om over deze kwestie een definitief besluit te nemen.¹⁷

Oranje beseftte dat vooral de noordelijke provincies, die de mening waren toegedaan dat de door hen gesloten Unie van Utrecht voldoende was om zich tegen de vijand te verdedigen, grote bezwaren tegen de door hem voorgestelde regeringshervorming zouden maken. Om hen tot andere gedachten te brengen begaf hij zich in het voorjaar van 1580 naar deze gewesten, die hij sinds zijn vertrek naar Brussel in september 1577 niet meer had bezocht. In zijn besprekingen met de noordelijke bewindslieden zal het hem wel duidelijk zijn geworden dat er geen enkele kans bestond hun goedkeuring voor de oprichting van een algemene Landraad te verwerven tenzij het noorden van het land een aanzienlijke mate van autonomie werd verleend. Het resultaat was dat hij zich bij een belangrijke wijziging in het aan de gewestelijke Staten toegezonden wetsvoorstel neerlegde: er zouden twee Landraden worden opgericht, één die in het Noorden en één die in het Zuiden gevestigd zou zijn (respectievelijk de Landraad ten oosten van de Maas en ten westen van de Maas genaamd). Weliswaar werd hieraan toegevoegd dat de twee raden nauw contact met elkaar moesten onderhouden en dat de Landraad in dat deel van het land waar de prins van Oranje verbleef, het opperste gezag zou uitoefenen.¹⁸

In juni 1580, vier maanden nadat de nieuwe zitting van de Staten-Generaal te Antwerpen had moeten worden geopend, waren er eindelijk voldoende gedeputeerden komen opdagen om deze nieuwe versie van het wetsvoorstel betreffende de oprichting van de Landraad in beraad te nemen. Tot Oranjes ergernis bleek echter dat over deze kwestie geen beslissing kon worden genomen daar de meeste afgevaardigden hiertoe nog steeds niet gemachtigd waren. Toen de gedeputeerden

in begin september naar huis terugkeerden, liet hij hun weten dat hun vergadering geheel nutteloos was geweest.¹⁹ Nu belegde hij een nieuwe vergadering van de Staten-Generaal die voor het eerst in Holland zou bijeenkomen. Deze werd in december van het jaar, weer veel later dan Oranje had voorgeschreven, in Delft geopend. Ditmaal waren de meeste afgevaardigden, inclusief die van Holland en Zeeland, bereid de voorstellen van de prins aan te nemen.

Gelderland, Overijssel en Utrecht wilden daarentegen nog steeds geen andere hogere autoriteiten erkennen dan die van het college van de Unie van Utrecht. Weliswaar werd in januari 1581, nadat de afgevaardigden van deze drie provincies verzocht waren de vergadering te verlaten, door de andere leden van de Staten-Generaal eenstemmig besloten de Landraad op te richten.²⁰ Maar zolang de provincies die hiertegen gekant waren, zich niet bij dit besluit hadden neergelegd, kon het niet ten uitvoer worden gelegd. Het was pas eind juli 1581, meer dan anderhalf jaar nadat de prins op de zo spoedig mogelijke oprichting van een Landraad had aangedrongen en nadat hij de grootst mogelijke pressie op de weerspannige gewesten had uitgeoefend, dat uiteindelijk de Landraden ten oosten en ten westen van de Maas hun werkzaamheden konden beginnen.²¹

Al spoedig bleek dat de oprichting van de Landraad niet het door Oranje gewenste resultaat had. Een van de problemen was dat er heel weinig animo bestond om lid van de nieuwe raden te worden zodat in plaats van de voorgeschreven dertig leden meestal minder dan een vijftiental deze functie vervulden. Erger was dat de lokale bewindslieden zich heel weinig aan het gezag van de landraden gelegen lieten liggen en in gebreke bleven deze van de geldmiddelen en troepen te voorzien die benodigd waren om de vijand te weerstaan. De staat van machteloosheid waarin de autoriteiten van de centrale regering in deze tijd verkeerden, kwam duidelijk aan den dag toen Anjou eind augustus 1581 met een kleine legermacht aan de zuidelijke grens van de Nederlanden aankwam en aan Oranje het verzoek richtte hem met geld en troepen bij te staan. Tot zijn grote spijt moest de prins hem hierop meedelen niet in staat te zijn de gevraagde hulp te verlenen, met het gevolg dat de Franse hertog er voorlopig van afzag de Nederlanden binnen te trekken.²² Om dezelfde reden was Oranje niet bij machte het door Parma in het najaar van 1581 belegerde Doornik te hulp te komen. Kort nadat deze stad in Spaanse handen was gevallen, zond de prins alle gewestelijke Statencolleges een brandbrief toe waarin hij hun een ernstig gebrek aan vaderlandsliefde verweet. Hij beklagde zich erover dat zij nagelaten hadden hun gedeputeerden naar de vergadering van de Staten-Generaal te sturen die al twee maanden tevoren te Antwerpen had moeten worden geopend. Verder merkte hij op dat de door de Staten opgerichte landraden niets hadden kunnen uitrichten omdat zij door de

gewestelijke bewindslieden niet van de geldmiddelen waren voorzien om de Staatse troepen de hun verschuldigde soldij uit te keren. Als hij hen om geld vraagt, zo hield hij hun voor, reageren zij hierop alsof het een verzoek van hun vroegere landsheer Karel V gold, zonder te beseffen dat de oorlog waarin zij nu gewikkeld waren hún oorlog was, waarvan de inzet de vrijheid van het land en vrijheid van geweten was.²³

De belangrijkste reden waarom Oranjes pogingen een beter functionerend regeringsstelsel in te voeren totaal mislukte, was waarschijnlijk dat in deze tijd, in tegenstelling tot de latere jaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden, er niet één gewest was dat voldoende overwicht over alle andere bezat om een leidende rol in de Staten-Generaal te spelen. Dat Vlaanderen en Brabant in het midden van de jaren tachtig in Spaanse handen vielen was in zeker opzicht een geluk bij een ongeluk. Want hierdoor werd Holland onbetwistbaar de prima donna onder de nog opstandige provincies en brak het radicaal met het uiterst particularistische standpunt dat het vanaf 1577 tot 1584 in de Staten-Generaal had ingenomen. In het laatste decennium van de eeuw begon onder Hollandse leiding de regeringsvorm waarin de Staten-Generaal in vele zaken het laatste woord hadden, voor het eerst goed te werken.

In 1600, na de slag bij Nieuwpoort, liet koningin Elizabeth zich zelfs ontvallen dat het beleid van de Staten-Generaal dat van de koningen in wijsheid verre overtrof en dat deze laatsten bij hen in de leer moesten gaan, een lof die Oranje de Staten nooit had toegezwaaid en die zij in zijn tijd ook allerminst verdiend zouden hebben.²⁴

Anjou tot landsheer verkozen

Toen de zaak van de Opstand er in 1579 zo bedenkelijk begon voor te staan, was het niet alleen door middel van een versterking van het gezag van de centrale regering dat Oranje beoogde het wassende Spaanse tij te keren. Hij had nog een andere pijl op zijn boog: het sluiten van een verdrag met de hertog van Anjou, de enige broer en mogelijke opvolger van de kinderloze Franse koning Hendrik III. Deze had herhaaldelijk verklaard de opstandelingen alle noodzakelijke bijstand te zullen verlenen zodra zij hem als landsheer hadden erkend. Naarmate het gedurende 1580 en 1581 duidelijk werd dat de door Oranje voorgestelde regeringshervorming niet het door hem gewenste resultaat opleverde, werd hij er steeds vaster van overtuigd dat alleen financiële en militaire hulp vanuit Frankrijk redding uit de nood kon brengen.

Het was al in april 1579, nog voordat het Keulse vredescongres werd geopend, dat Oranje, die niets van deze onderhandelingen met de vijand verwachtte, de kwestie van het verkiezen van Anjou tot hoofd van de regering aan de orde stelde. Het was ongetwijfeld op zijn aandrang dat in deze maand de afgevaardigden van de Staten-Generaal naar Keulen werd opgedragen aan hun tegenpartij mee te delen dat indien hun na zes weken nog geen bevredigende vredesvoorwaarden waren aangeboden, het revolutionaire bewind zich gedwongen zou zien de koning van zijn macht vervallen te verklaren zodat Anjou in diens plaats kon worden verkozen.²⁵ Tezelfdertijd werd een begin gemaakt met het verkrijgen van de instemming van de leden van de Unie van Utrecht voor de verkiezing van de Franse hertog. In het bijzonder trachtte Oranje Holland, het belangrijkste lid van deze unie, voor zijn Franse politiek te winnen. Reeds eind april 1579 werd over deze kwestie de mening van de Hollandse steden ingewonnen, die echter met een enkele uitzondering weigerden Anjou de hoogste positie in de regering toe te kennen.²⁶ Om hen tot andere gedachten te brengen werd in mei een delegatie van de Staten-Generaal naar deze provincie gestuurd voorzien van een door Oranje geïnspireerde memorie van toelichting waarin alleen de voordelen vermeld werden die van Anjous verkiezing te verwachten waren. Hierin werd bijvoorbeeld betoogd dat men zich zodoende van de steun van Frankrijk zou verzekeren, het enige land dat door zijn geografische ligging en de grote macht waarover het beschikte, in staat zou zijn de Nederlanden voor een terugkeer van de Spaanse tirannie te bewaren; hierdoor zou ook voorkomen kunnen worden dat de Waalse gewesten die in deze tijd nog geen verdrag met Parma hadden gesloten en gezegd werden Anjou gunstig gezind te zijn, zich van de Generale Unie afscheiden. Hieraan werd toegezegd dat indien men Anjou voor het hoofd stootte, het gevaar zou bestaan dat zowel deze als zijn broer Hendrik III zich aan de Spaanse zijde zou scharen. De verkiezing van Anjou zou ook zeer gewenst zijn omdat de opstandige gewesten zeer naijverig op elkaar waren en zeker in tijden van oorlog een eenhoofdige regering nodig hadden. Nadelige gevolgen van een verkiezing van Anjou waren geenszins te verwachten.

Hem zou immers maar zeer beperkte macht worden toegekend. Voor het nemen van belangrijke beslissingen zou hij de toestemming van de Staten nodig hebben en men behoefde zich geen zorgen te maken dat hij zich als een tiran zou gaan gedragen of het land weer in handen van de Spaanse koning zou stellen. Voorgesteld werd hem tot beschermheer van het land te benoemen, maar daar hem als zodanig absolute macht in zaken van oorlog en justitie zou worden verleend, zou hem in feite de landsheerlijke macht worden opgedragen.²⁷

Deze verschillende argumenten ten gunste van de aanvaarding van Anjou als landsheer brachten echter geen verandering in de afwijzende houding van de

Staten van Holland teweeg. Ook de missie van Marnix naar een vergadering van het uitvoerende college van de Unie van Utrecht in augustus 1579, waarbij deze zich de tekst van een met Anjou te sluiten verdrag overlegde, had niet het gewenste resultaat.²⁸ Met de mogelijke uitzondering van Zeeland deelden alle noordelijke gewesten Hollands anti-Franse standpunt. In de zuidelijke Nederlanden vond Oranjes Fransgezinde politiek een bijna even ongunstig onthaal. Alleen enkele hoge edellieden en een aantal invloedrijke burgers van Brussel, dat door Spaanse troepen werd bedreigd, waren voor de verkiezing van de Franse hertog tot landsheer geporteerd.

In september 1579 besloot de prins de zaak voorlopig te laten rusten, waarschijnlijk omdat hij vreesde anders niet op voldoende steun te kunnen rekenen voor de verwerping van de door de vijand op het Keulse congres aangeboden vredesvoorwaarden. Maar toen aan het einde van het jaar deze verwerping had plaatsgevonden, gaf de prins aan de Staten-Generaal te kennen dat in verband met het te verwachten nieuwe offensief van Parma een verdrag met Anjou zo spoedig mogelijk diende te worden gesloten, daar anders het land alleen maar een langdurige, kostbare en weinig fortuinlijke oorlog te wachten stond. Op verzoek van de Staten-Generaal stelde de prins hierop, in begin januari 1580, een ontwerpverdrag met Anjou op, waarin aan deze niet veel meer macht werd toegekend dan aan Matthias was verleend. Weliswaar zou zijn positie erfelijk zijn, maar de Nederlanden zouden nooit deel van Frankrijk mogen worden. Om een verwerping van het voorgestelde verdrag door Holland en Zeeland te voorkomen zou de Franse hertog geen enkele verandering in de godsdienstige en politieke orde van deze provincies mogen aanbrengen. Terwijl Anjou heel weinig macht werd toegezegd, werd er veel van hem gevraagd. Zijn broer Hendrik III moest de oorlog aan Filips II verklaren of althans zijn broer van alle middelen voorzien die benodigd waren om succesvolle strijd tegen Spanje te voeren. Om de kosten hiervan te bestrijden zou hij van de Staten-Generaal slechts een bedrag van 2.400.000 gulden ontvangen, hetgeen betekende dat het hiervoor vereiste geld grotendeels uit zijn eigen zak of die van de Franse koning zou moeten komen.²⁹ Zoals Oranje wel zal hebben verwacht, verklaarden de Staten-Generaal geen beslissing over zijn belangrijk voorstel te kunnen nemen zonder eerst hun gewestelijke opdrachtgevers te hebben geraadpleegd. Om de instemming van de provinciale bewindslieden met zijn Franse politiek te verkrijgen zond Oranje hun wederom een nota toe waarin de verschillende redenen werden opgegeven waarom het land zeer met Anjous verkiezing tot landsheer gebaat zou zijn. Weliswaar werd hierin toegegeven dat de Franse hertog veel lager in de volksgunst stond dan Filips en dat het nog lang zou duren voordat hij enige populariteit zou genieten. Dit werd echter als een voordeel voorgesteld, daar hij hierdoor niet in staat zou zijn de wet naar zijn hand te zetten.³⁰

In bijna alle provincies werden ernstige bezwaren tegen het door de prins voorgestelde verdrag met Anjou gemaakt. Merkwaardig genoeg was Vlaanderen, dat zich tevoren het heftigste tegen een verbond met de Franse hertog verzet had, ditmaal het enige geweest dat onmiddellijk hiermee akkoord ging. Al in februari viel daar deze beslissing en in mei zonden de Staten van dit gewest twee gezanten naar Anjou om hem te verzoeken hen in hun strijd tegen de vijand bij te staan.³¹ Een van de redenen voor deze ommekeer in het standpunt van Vlaanderen was dat het in deze tijd meer dan enige andere provincie door Spaanse strijdkrachten werd bedreigd. Toch zou de houding van Vlaanderen tegenover Oranjes Fransgezinde politiek niet zo radicaal zijn gewijzigd, indien de prins er in 1579 niet in geslaagd was het Gentse bewind van de zo fel anti-Frans gezinde volksleider Hembyze ten val te brengen. Dit was een van de weinige successen die de prins in dit overigens voor hem zo rampzalige jaar wist te behalen. In augustus 1579 begaf hij zich op verzoek van een aantal Gentse tegenstanders van Hembyze naar de Vlaamse hoofdstad. Hembyze deed zijn uiterste best de prins de intrede in de stad te beletten. Hij ontzette onder andere vele Oranjegezinde burgers wederrechtelijk uit hun ambten en publiceerde een pamflet waarin allerlei redenen werden opgegeven waarom het bezoek van de prins voorkomen diende te worden.³² Oranje liet zich echter niet afschrikken en na zijn aankomst in Gent werd Hembyze gedwongen zijn leidende positie in de stedelijke regering op te geven. Samen met de predikant Dathenus nam hij de wijk naar Duitsland, waar deze twee zo geduchte tegenstanders van Oranje raadsheren werden van de hun zeer welgezinde paltsgraaf Johan Casimir. In latere jaren zou Gent zich wederom fel tegen het door Oranje voorgestane beleid keren, maar in het jaar volgend op Hembyzes vertrek kon de prins op de volledige medewerking van deze stad rekenen.

In de noordelijke gewesten was men daarentegen in 1580 nog steeds sterk tegen Oranjes pro-Franse politiek gekant. Dit was zelfs het geval in Holland en Zeeland, hoewel in het door Oranje opgestelde ontwerpverdrag met Anjou bepaald was dat in deze twee provincies alles bij het oude zou blijven. De prins beseftte dat voor de verkiezing van Anjou de instemming van deze belangrijke provincies onontbeerlijk was. Bij zijn bezoek aan Holland in het voorjaar van 1580 wist hij de tegenstand van deze gewesten te breken door hun te beloven dat zij Anjou niet als landsheer zouden behoeven te erkennen. Hierop besloten de Staten van Holland op hun vergadering van 31 maart Filips II van zijn rechten als landsheer vervallen te verklaren en de prins 'de hoge overheid en gravelijkheid' van hun provincie aan te bieden. Dit besluit kwam Oranje zeer ongelegen, want hij vreesde dat andere provincies hem nu eveneens het soevereine gezag zouden willen opdragen en er dan heel weinig voor Anjou zou overblijven. Daarom stond hij

erop dat aan het besluit van de Staten van Holland en Zeeland geen enkele publiciteit werd gegeven en er voorlopig geen verandering in zijn staatsrechtelijke positie zou plaatsvinden. Wel gaf hij aan enkele vooraanstaande leden van deze Staten te kennen dat hij bereid zou zijn het hem aangeboden gravelijk gezag aan te nemen nadat Anjou als landsheer was ingehuldigd, en hij schijnt hun ook toegezegd te hebben een verklaring van de Franse hertog te zullen verkrijgen waarin deze ermee instemde dat de prins tot graaf van Holland en Zeeland werd verkozen. Op 1 april, één dag nadat deze diep geheim gehouden afspraken waren gemaakt, besloten de Staten van Holland en Zeeland hun verzet tegen een verdrag van de Staten-Generaal met Anjou op te geven.³³

De prins gaf zich geen moeite de andere noordelijke provincies voor zijn Franse koers te winnen, deze bleven bijna allen in hun tegenstand volharden; alleen Friesland, dat in deze tijd Oranje tot stadhouder verkoos in de hoop dat deze aan de in dit gewest heersende tweedracht een einde zou weten te maken, ging met de door hem voorgestane Franse politiek akkoord.

Na Oranjes terugkeer naar het Zuiden en de heropening van de discussie over de verkiezing van Anjou in de Staten-Generaal werd het duidelijk dat het van de houding van Antwerpen zou afhangen of al dan niet een verdrag met Anjou kon worden gesloten. In deze stad was het grootste deel van de bevolking hier niet voor te vinden. Tenzij Antwerpen waar de centrale regering zetelde en waar Anjou zich zou moeten vestigen, zijn verzet opgaf, zou de door Oranje bepleite politiek ten dode zijn opgeschreven. De prins getroostte zich daarom de grootst mogelijke moeite om Antwerpen voor zijn standpunt te winnen. Een aantal door hem geïnspireerde pamfletten werden gepubliceerd om de publieke opinie te beïnvloeden. In een van deze vlugschriften, dat waarschijnlijk van de hand van Marnix was, werd de Antwerpse burgerij verzekerd dat God Anjou had uitverkoren om te voorkomen dat de Nederlanden wederom onder het ondraaglijke juk van de Spanjaarden zouden vallen. Ook werd hierin beweerd dat er geen enkele twijfel kon bestaan dat de hertog op de volledige steun van de Franse koning zou kunnen rekenen en erin zou slagen het land in korte tijd uit alle oorlogsellende te verlossen.³⁴ Oranjes tegenstanders lieten zich echter evenmin onbetuigd. Zeer invloedrijk was in het bijzonder een zogenaamd onderschepte, maar in feite gefingeerde brief van Oranje aan Anjou van 31 juli 1580, waarin de Franse hertog werd aangeraden zich zo spoedig mogelijk van Vlaanderen meester te maken en zich niet te bekommeren om het feit dat de katholieke godsdienst in dit gewest niet mocht worden uitgeoefend. Want door Franse soldaten in de Vlaamse steden te legeren zou hij de inwoners er gemakkelijk toe kunnen dwingen tot de oude religie terug te keren. Het volk, zo werd in dit pamflet beweerd, is lichtgelovig en kan gemakkelijk bedrogen worden; op deze wijze ben ik zelf, zo werd Oranje in

de mond gelegd, in Holland en Zeeland te werk gegaan en mondeling zal ik u nog meer over de door mij gebruikte praktijken kunnen meedelen. Ook werd er in deze aan Oranje toegedichte brief bij Anjou op aangedrongen een aan de Franse koning toe te schrijven brief te laten publiceren waarin deze zijn volledige instemming te kennen gaf met zijn broers voornemen de Nederlandse opstandelingen te hulp te komen.³⁵

Om de Antwerpenaren ertoe te bewegen hun tegenstand op te geven, nam Oranje vele dagen deel aan de urenlange vergaderingen van de Brede Raad, het regeringscollege dat grotendeels de stedelijke politiek bepaalde. Maar veel indruk maakten zijn betogen niet en soms was hij de wanhoop nabij. In begin augustus wist hij echter te bereiken dat Antwerpen er geen bezwaar meer tegen maakte dat afgezanten van de Staten-Generaal met Anjou in onderhandeling traden over het met hem te sluiten verdrag.³⁶ Wel hield de stad zich het recht voor haar goedkeuring aan een door deze gezanten van Anjou bereikte overeenkomst te onthouden indien deze niet eerst een verklaring ondertekende waarin hij beloofde de stad nooit zonder haar instemming met een garnizoen te bezwaren.³⁷ Zoals de toekomst zou uitwijzen, maakten de Antwerpenaren zich geen overdreven zorgen over het misbruik dat de Franse hertog van deze soldaten zou kunnen maken.

De onderhandelingen die in september in Plessis-les-Tours tussen de vertegenwoordigers van de Staten en die van Anjou werden gevoerd, verliepen vlot. In zeer korte tijd werd volledige overeenkomst bereikt over de definitieve tekst van het verdrag. Slechts één, zij het de belangrijkste bepaling van de door de Staten-Generaal opgestelde tekst, moest radicaal gewijzigd worden. Dit betrof de steun die Anjou van zijn broer zou ontvangen. In het verdrag dat in augustus door de Staten-Generaal was goedgekeurd, werd van Anjou nog meer gevraagd dan in het verdrag dat Oranje in januari had laten opstellen. Terwijl in de eerste versie van het ontwerpverdrag bepaald was dat de Franse koning aan Spanje de oorlog zou verklaren óf zijn broer van alle middelen diende te voorzien om de oorlog te voeren, werd nu verwacht dat de koning zowel het ene als het andere zou doen. Door de raadsheren van Anjou werd opgemerkt dat de hertog zich onmogelijk tot iets kon verplichten dat door de koning te zijnen behoeve zou worden gedaan en dat al wat van hun meester verwacht kon worden, was dat hij zorgdroeg voor een verklaring van Hendrik III waarin deze beloofde hem alle mogelijke bijstand te verlenen. De afgezanten van de Staten-Generaal bleef weinig anders over dan genoegen te nemen met deze zeer afgezwakte versie van wat hun lastgevers hadden wensen te verkrijgen.³⁸ Ook een meerderheid van de Staten-Generaal besloot het in Frankrijk gesloten verdrag te ratificeren. Zes gewesten keurden het goed en vier onthielden zich van stemming. Deze meerderheid was echter kunstmatig want tot de voorstemmers behoorden Holland en Zeeland, die niet onder het gezag

van de nieuwe landsheer zouden vallen. Wél werd bepaald dat het verdrag pas van kracht zou worden nadat Anjou een verklaring van Hendrik III had overgelegd waarin deze zijn broer verzekerde hem de door de Staten-Generaal vereist geachte hulp te verstrekken.³⁹

De koninklijke verklaring liet lang op zich wachten. Deze werd pas op 26 december gegeven en ging veel minder ver dan de Staten-Generaal hadden gewenst. Anjou zou pas enige koninklijke steun verkrijgen nadat hij als landsheer was ingehuldigd en van enige oorlogsverklaring aan de koning van Spanje werd niet gerept. Bovendien zou Hendrik III, als men de hugenotenleider Hendrik van Navarra mag geloven, zijn broer hebben laten zweren zich nooit op de koninklijke verklaring te zullen beroepen; Oranje zou met dit laatste bekend geweest zijn, maar erop aangedrongen hebben dat dit diep geheim werd gehouden.⁴⁰

Op 23 januari 1581 werd te Bordeaux de laatste hand aan het verdrag met Anjou gelegd. Niettegenstaande de afgezanten van de Staten-Generaal de door Hendrik III afgelegde verklaring zeer onbevredigend achtten, legden zijn namens hun opdrachtgevers een eed van trouw aan de nieuwe landsheer af, terwijl Anjou zwoer het met de Staten-Generaal gesloten verdrag te zullen nakomen.⁴¹ Op dezelfde dag ondertekende hij ook twee niet voor enige publiciteit bestemde verklaringen: aan Oranje zegde hij toe geen enkel bezwaar te hebben tegen diens verheffing tot de erfelijke waardigheid van landsheer van Holland, Zeeland en Utrecht, en aan de Antwerpenaren dat hij hun stad niet zonder hun toestemming met een garnizoen zou belasten.⁴²

In de Nederlanden werd nu alom verwacht dat Anjou zijn nieuwe onderdanen spoedig met een aanzienlijke legermacht te hulp zou komen. Al op 13 december 1580 had Oranje de Staten-Generaal meegedeeld dat binnenkort ‘alle goede secours en bijstand’ van de Franse hertog zou worden ontvangen en enkele dagen later kreeg hij van Anjou te horen dat deze van plan was eind januari samen met de koning van Navarra en diens troepen zijn opmars naar het Noorden te beginnen.⁴³ De nieuwe landsheer zou echter veel langer op zich laten wachten.

Redenen voor Oranjes onfortuinlijke Franse politiek

Oranjes Fransgezinde politiek zou hem duur komen te staan. Hierdoor verloor hij veel aan populariteit en gezag, vooral toen bleek dat het in januari 1581 met Anjou gesloten verdrag meer na- dan voordelen opleverde. Het was pas meer dan een jaar later, in begin februari 1582, dat de Franse hertog, zonder de toegezegde troepenmacht met zich mee te brengen, uiteindelijk in de Nederlanden verscheen. Zijn bewind zou van korte duur zijn. Het kwam al ten einde in januari 1583, toen

hij een mislukte greep naar de macht deed, waardoor aan de zaak die Oranje zo ter harte ging enorme schade werd berokkend. Anjous verraderlijke optreden droeg, zoals later nog uitvoeriger ter sprake zal komen, er veel toe bij dat een groot deel van de zuidelijke Nederlanden weer in Spaanse handen viel, en het is begrijpelijk dat vooral Belgische historici zich zeer kritisch over Oranjes zo onfortuinlijke Franse koers hebben uitgelaten.⁴⁴ De meeste Nederlandse geschiedschrijvers zijn daarentegen van oordeel geweest dat deze politiek van de prins volledig te rechtvaardigen was,⁴⁵ zonder echter een bevredigend antwoord gegeven te hebben op de vraag waarom hij gedurende de laatste vijf jaren van zijn leven zich zulke enorme inspanningen getroostte om de Nederlanden onder Franse heerschappij te stellen.

In het bepalen van zijn regeringsbeleid werd Oranje meestal, zoals bijvoorbeeld in zijn godsdienstpolitiek en zijn besluit de Statenvergaderingen meer macht te verlenen, sterk beïnvloed door de druk die op hem werd uitgeoefend door groepen van de bevolking wier steun hij dringend behoefde. Hiervan was echter in zijn Franse koers geen sprake, want hiertegen was het grootste deel van de bevolking om de een of andere reden sterk gekant. Zelfs Oranjes belangrijkste raadsheren, Marnix, Villiers, Duplessis-Mornay en Languet waren hiervoor aanvankelijk niet te vinden. Alom werd Anjou niet ten onrechte als een uiterst zelfzuchtige, gewetenloze en lichtzinnige persoonlijkheid beschouwd. Motleys karakterisering van hem als ‘the most despicable personage who had ever entered the Netherlands’ is niet ver bezijden de waarheid.⁴⁶ Eén gave kan hem weliswaar niet ontzegd worden. Evenals de prins had hij zeer innemende manieren. Maar terwijl Oranje dit talent in dienst stelde van de grote taak die hij op zich had genomen, was Anjou er vooral op uit zijn medemensen ervan te overtuigen dat hij deugden bezat waarvan hij totaal was verstoken. Op deze wijze wist hij bijvoorbeeld Marnix in te palmen toen deze in september 1580 als hoofd van een delegatie van de Staten-Generaal een anderhalf uur durend gesprek met hem voerde. Hierna kon Marnix de hertog niet hoog genoeg prijzen; Anjou was uitzonderlijk goedertieren en oprecht en diens wijsheid en ijver om de Nederlanders uit de Spaanse tirannie te verlossen konden niet worden betwijfeld. ‘Als we deze kans om zich van zijn hulp te verzekeren voorbij laten gaan,’ zo verzekerde Marnix in deze tijd aan een van zijn vrienden, ‘zullen wij en het nageslacht nog duizend jaren hete tranen plengen.’⁴⁷ Zulke opvattingen werden echter door weinige andere Nederlanders gehuldigd. De meeste van Marnix' geloofsgenoten achtten het uiterst ongewenst aan een katholiek de hoogste positie in de regering toe te vertrouwen. Dit zou ertoe leiden dat in een tijd dat het in bijna alle Europese staten als vanzelfsprekend werd aangenomen dat alleen de door de landsheer beleden godsdienst mocht worden uitgeoefend (*cuius regio, eius religio*), in de opstandige Nederlanden juist

de tegenovergestelde regel zou gelden. Het viel te voorzien dat deze in dit tijdperk zo abnormale toestand grote problemen met zich zou meebrengen.

Ook de meeste leden van de Statenvergaderingen hadden, zoals reeds is vermeld, de grootste bezwaren tegen de verkiezing van Anjou. Zij waren er niet ten onrechte voor bevreesd dat de nieuwe landsheer geen genoegen zou nemen met de geringe macht die men van plan was hem toe te kennen, en dat zijn heerschappij in een tirannie zou ontaarden die nog ondraaglijker zou zijn dan de Spaanse. Verder waren vele kooplieden in Antwerpen en andere steden ervoor beducht dat indien men van landsheer veranderde, Filips II hun zo lucratieve handel op Spanje zou verbieden, terwijl in 1579 de meeste leden van de adel die in de voorafgaande jaren de zijde van Oranje hadden gekozen, tot de conclusie waren gekomen dat een verzoening met de koning verre te verkiezen was boven het opdragen van de landsheerlijke macht aan een Franse vorstzoon.

Een aantal hem vijandig gezinde tegenstanders en katholieke historici hebben beweerd dat het vooral Oranjes mateloze heerszucht was die hem ertoe bewoog de Nederlanden onder Franse heerschappij te stellen.⁴⁸ Het tegendeel was eerder het geval. Als hij dit gewild had, zou hij gemakkelijk zichzelf tot landsheer hebben kunnen laten verkiezen. Niet alleen Holland en Zeeland maar ook Brabant, Gelderland en Vlaanderen gaven hem herhaaldelijk te kennen dat zij liever aan hem dan aan Anjou het opperste gezag wilden opdragen.⁴⁹ Elk aanbod van dien aard wees hij echter van de hand, omdat hij van oordeel was dat deze hoge positie diende te worden verleend aan een buitenlandse vorst die in staat zou zijn de zo strikt noodzakelijk geachte steun te verstrekken. Wat de prins hoopte te verkrijgen, was echter niet zozeer de hulp van Anjou als die van de Franse koning. Hij beseftte heel goed dat de Franse hertog over onvoldoende troepen en geldmiddelen beschikte om een aanzienlijke bijdrage aan de strijd tegen Spanje te leveren en maakte zich weinig illusies over diens persoonlijkheid. In tegenstelling tot Marnix heeft hij hem nooit als een toonbeeld van deugd en wijsheid verheerlijkt. In de verschillende op last van Oranje opgestelde nota's waarin sterk op de verkiezing van Anjou wordt aangedrongen, wordt niet ontkend dat deze vooral door eerezucht werd gedreven en niet zou schromen de zijde van de koning van Spanje te kiezen als men de door hem aangeboden hulp afwees.⁵⁰

De hoofdreden waarom Oranje zich zo volledig voor de verkiezing van Anjou tot landsheer inzette, was, zoals zijn vertrouwelingen herhaaldelijk verklaarden, dat dit de koningen van Spanje en Frankrijk tegen elkaar zou opzetten zodat er, zoals in de afgelopen honderd jaar zo dikwijls was gebeurd, wederom een oorlog tussen de twee verreweg machtigste Europese mogendheden zou uitbreken.⁵¹ Hierdoor

zouden de Spanjaarden zich gedwongen zien het grootste deel van hun strijdkrachten tegen Frankrijk in te zetten en de opstandelingen zich met veel meer succes tegen hun vijand kunnen verdedigen. Reeds in de beginjaren van de Opstand had de prins dit doel nagestreefd, zonder echter hiermee veel succes te boeken. Met name was dit het geval geweest in 1572, toen alle hoop die hij op Franse hulp had gesteld, door de Parijse bloedbruiloft de bodem was ingeslagen. Deze hoop had Oranje echter nooit opgegeven en gedurende de laatste vijf jaren van zijn leven was de kans dat Spanje in een oorlog met Frankrijk gewikkeld zou worden, veel groter geworden. De Franse koning, Hendrik III, was weliswaar zeer vredesgezind, maar hij was een zwakke persoonlijkheid, die dikwijls de leiding van de regering aan zijn moeder overliet, die meer anti-Spaans gezind was. Wat Catharina de Medici de Spaanse koning in het bijzonder zeer kwalijk nam, was diens annexatie van Portugal, bewerende dat zij meer rechten op dit koninkrijk had dan Filips II.

Het was vooral door haar toedoen dat in 1581 een grote Franse vlootmacht werd uitgerust die naar de Azoren werd gezonden om te verhinderen dat deze aan de Portugese kroon toebehorende eilandengroep in Spaanse handen viel.⁵² De hierop volgende zeeslagen, waarin Franse strijdkrachten het onderspit delfden, leidden uiteraard tot een zeer gespannen verhouding tussen de twee landen, en Granvelle en een aantal andere raadsheren van de koning waren nu van oordeel dat Filips II de oorlog aan Hendrik III diende te verklaren.⁵³ Wat hen in deze mening versterkte was het door Anjou met de Staten-Generaal gesloten verdrag, waarvoor volgens hen niet alleen Catharina de Medici maar ook Hendrik III grotendeels verantwoordelijk was.

In deze tijd vond nog een andere belangrijke ontwikkeling plaats die het niet onwaarschijnlijk maakte dat de Franse koning ertoe bewogen kon worden zijn broer alle mogelijke bijstand te verlenen in diens Nederlandse plannen: terwijl koningin Elizabeth gedurende de eerste negentien jaar van haar regering veel meer bevreesd was geweest voor een Franse dan een Spaanse overheersing van de Lage Landen, was vanaf 1579 het omgekeerde het geval. Nadat het haar bekend was geworden dat Don Juan voornemens was haar koninkrijk aan te vallen zodra de Nederlandse opstand was bedwongen, begon zij Oranjes waarschuwingen dat Filips II van plan was haar van de troon te stoten meer serieus te nemen en Anjous ambitieuze plannen eerder te bevorderen dan tegen te werken. In de volgende vijf jaar werden Engels-Franse betrekkingen veel vriendschappelijker en die tussen Engeland en Spanje meer gespannen. De Spaanse regering nam aanstoot aan de financiële hulp die Elizabeth aan de Nederlandse opstandelingen verleende en aan de raids die Francis Drake en andere Engelse zeeschuimers op Spaanse schepen

en koloniale bezittingen ondernamen, terwijl de Engelse regering zeer verstoord was over de Spaanse annexatie van Portugal.⁵⁴ Het scheen nu heel goed mogelijk dat, zoals Oranje steeds gehoopt had, tussen Elizabeth en Hendrik III een verdrag werd gesloten waarin zij zich verbonden dat indien een van hen door Spaanse strijdkrachten werd aangevallen, deze van de andere steun zou ontvangen. Dit Engels-Franse verbond zou worden bezegeld door een huwelijk tussen Elizabeth en Anjou, waarvan in 1579 ernstiger sprake was dan ooit tevoren. De koningin was om zuiver persoonlijke redenen zeer voor deze echtverbintenis geporteerd. Niettegenstaande Anjou om zijn lichtzinnigheid berucht stond en het tegendeel van een lichamelijke schoonheid was - Elizabeth noemde hem haar kikvors - voelde zij zich zeer geveleid door het huwelijksaanzoek van de twintig jaar jongere vorstenzoon, die haar in de meest hoogdravende termen zijn diepe genegenheid en bewondering betuigde. Hoe ernst het haar was met haar voornemen met hem in het huwelijk te treden, blijkt wel uit haar genadeloze reactie op een pamflet van 1579 waarin door een voorstaande Londense advocaat, John Stubbs, werd betoogd dat een echtverbintenis van de koningin met een Franse katholieke prins om politieke en godsdienstige redenen uiterst ongewenst was: de ongelukkige schrijver en diens uitgever werden beiden tot het afhakken van hun rechterhand met een slagersmes veroordeeld. Maar toen het Elizabeth aan het einde van het jaar duidelijk werd dat Stubbs' kritiek door de meeste van haar eigen raadsheren gedeeld werd, kwam zij tot de conclusie dat het zeer ongeraden zou zijn haar huwelijksplannen door te zetten.⁵⁵ Twee jaar later scheen de koningin echter toch vastbesloten te zijn met Anjou in de echt te treden. Tijdens diens bezoek aan Engeland overhandigde zij hem een ring als teken van haar voornemen met hem een huwelijk aan te gaan. Deze onverwachte ontwikkeling werd door Oranje en zijn aanhangers zeer toegejuicht, want nu kon worden aangenomen dat spoedig een tegen Spanje gericht verbond tussen Engeland en Frankrijk zou worden gesloten. Op last van de prins werden alom in het land de klokken geluid en vreugdevuren ontstoken.⁵⁶ Tot zijn teleurstelling bleek echter na enkele dagen dat het de koningin niet ernst was geweest met haar huwelijksaankondiging.

Toen bleek dat in Engeland onoverkomelijke bezwaren tegen een huwelijk van de koningin en Anjou werden gemaakt, was ook het sluiten van een tegen Spanje gericht verdrag tussen Hendrik III en Elizabeth voorgoed van de baan. Want de Franse regering was van oordeel dat slechts deze echtverbintenis kon garanderen, dat Frankrijk - ingeval het in een oorlog met Spanje werd gewikkeld - op de in zo'n verdrag overeengekomen Engelse hulp kon rekenen. Wél bleef Elizabeth Anjou en diens eerezuchtige Nederlandse plannen zeer gunstig gezind. In 1582 deed zij hem zelfs aanzienlijke bedragen toekomen ter financiering van zijn Nederlandse hofhouding en zijn oorlogvoering tegen Parma's strijdkrachten en wekte zij

Hendrik III op zijn broer niet minder royaal te behandelen.⁵⁷ Ook maande zij in deze tijd Oranje herhaaldelijk aan erop toe te zien dat de Nederlanders hun nieuwe landsheer met meer respect bejegenden en van de benodigde geldmiddelen voorzagen.

Ter verdediging van zijn Franse koers verklaarde Oranje herhaaldelijk dat hij geen betere politiek meende te kunnen voeren dan die waarvoor de vijand vooral bevreemd was.⁵⁸ En het kan niet ontkend worden dat vooraanstaande figuren in de Spaanse regering er dikwijls doodsbenauwd voor waren dat Franse regeringstroepen de opstandelingen te hulp zouden komen. In de zomer van 1572 maakte Alva zich bijvoorbeeld de grootste zorgen over de Franse bijstand die Lodewijk van Nassau in diens inval in de zuidelijke Nederlanden ontving en om hieraan het hoofd te bieden werden alle Spaanse troepen uit Holland teruggetrokken. Ook zijn opvolgers als landvoogd der Nederlanden, Requesens, Don Juan en Parma, waren soms uiterst bezorgd dat Oranje de Fransen in het land zou roepen, en een van de redenen waarom de Spaanse koning in de jaren 1576-1579 een meer verzoenende politiek voerde, was dat hij zodoende wilde voorkomen dat de Staten-Generaal zich onder Franse heerschappij stelden. Toen het opstandige bewind in 1580 Anjou tot landsheer verkoos, begon Filips II grote druk op Hendrik III uit te oefenen om te verhinderen dat deze zijn broer enige steun verleende, dreigende dat hij anders hem de oorlog zou verklaren.⁵⁹ Deze Spaanse pressie was ongetwijfeld de belangrijkste reden waarom de Franse koning al het mogelijke deed om te beletten dat Anjou zich naar de Nederlanden begaf om zich daar als landsheer te laten inhuldigen. Al is het waar dat Spanje er zeer voor beducht was dat de Franse regering de zijde van de Nederlandse opstandelingen zou kiezen, Hendrik III was er nog meer voor beducht dat ingeval hij hiertoe overging, zijn door godsdienstoorlogen verzwakte koninkrijk in een oorlog met het zoveel machtigere Spanje zou worden gewikkeld.

Aan de vele personen in het binnen- en buitenland die Oranje sterk afrieden zich met de onbetrouwbaar geachte hertog van Anjou in te laten, gaf hij steeds ten antwoord dat op geen enkele andere wijze voorkomen kon worden dat het gehele land weer onder Spaanse heerschappij zou vallen.⁶⁰ Gedurende de laatste vijf jaren van zijn leven had de prins inderdaad gegronde redenen om de toekomst donker in te zien. Zoals reeds vermeld, was de Spaanse koning machtiger dan ooit en scheen deze in staat te zijn definitief met de opstandelingen af te rekenen. Bovendien liepen al Oranjes pogingen om het gezag van de centrale regering te versterken op een mislukking uit en tierde het provinciale zelfstandigheidsstreven weliger dan ooit. Hierbij kwam nog dat de oorlogsmoeheid onder de bevolking alarmerende vormen begon aan te nemen. Niemand zou het in deze tijd voor mogelijk gehouden hebben dat althans de noordelijke Nederlanden bereid zou-

den zijn de strijd tegen Spanje nog tot in het midden van de volgende eeuw voort te zetten.

Ook de prins, verbitterd over de ongenadige kritiek die door vele van zijn voormalige vogelingen op hem werd uitgeoefend, was, als men zijn raadsheer Mornay mag geloven, met oorlogsmoeheid geslagen.⁶¹ Onder omstandigheden is het niet onbegrijpelijk dat hij tot de conclusie kwam dat alleen Franse hulp redding uit de nood kon brengen. Men kan dit een politiek der wanhoop noemen.⁶² Maar zijn hoop dat ten gevolge van Anjous verkiezing tot landsheer zijn broer op den duur zich gedwongen zou zien aan de strijd tegen de Spaanse overheersing van de Lage Landen deel te nemen, was niet geheel ongegrond. In het najaar van 1582 werd inderdaad een geduchte koninklijke krijgsmacht onder bevel van een der bekwaamste Franse legeraanvoerders naar de Nederlanden gezonden en indien Anjou in die tijd minder naar zijn lichtzinnige hovelingen en meer naar Oranje had geluisterd, zou hij wellicht in staat zijn geweest het zich in een zeer penibele toestand verkerende leger van Parma geheel uit het land te verdrijven. Met andere woorden de opvatting dat Oranjes Franse politiek gedoemd was op een grote mislukking uit te lopen, kan wijsheid achteraf genoemd worden.

Wél kan gezegd worden dat de prins in dit geval een riskante politiek voerde. Hiervan was hij zich terdege bewust. In zijn vertrouwelijke brieven aan zijn vrienden en verwanten vermeldde hij slechts noodgedwongen hiertoe over te gaan, en na Anjous mislukte greep naar de macht verklaarde hij zelfs dat hij wellicht meer dan iemand anders de gevaren van de verkiezing van de Franse hertog had beseft. Men kan zijn Franse politiek een waagstuk noemen dat slecht afliep. In 1580 herinnerde hij Jan van Nassau, die evenals andere Duitse vorsten Oranjes Franse koers ten scherpste laakte, eraan dat in de tijd dat Leiden werd belegd, velen zich sterk tegen de door hem bepleite onderwaterzetting van het platteland van Zuidholland hadden verzet omdat zij meenden dat hierdoor onherstelbare schade aan het geïnundeerde land zou worden berokkend en het water nooit hoog genoeg zou stijgen om het Spaanse leger enige overlast aan te doen; ook nu, zo liet hij zijn broer weten dat het land weer onder Spaanse tirannie zou vallen.⁶³ Oranje was als regel een zeer behoedzaam politicus maar hij had ook iets van een waaghals. Al moge het waar zijn dat wie niet waagt nooit wint, het is zeker een feit dat wie waagt hiervoor soms, zoals de prins in zijn hardnekkig wedden op het Franse paard tot zijn schande zou ondervinden, een hoge prijs moet betalen.

Anjous kortstondige bewind

In de ontvangst die de hertog van Anjou bij zijn aankomst in de Nederlanden ten deel viel, speelde Oranje een belangrijke rol. Hij was de eerste die de nieuwe landsheer met een knieval zijn eerbied betuigde nadat deze op 10 februari 1582 te Vlissingen aan wal was gestapt. Oranje stond eveneens op de voorgrond toen Anjou negen dagen later te Antwerpen als hertog van Brabant werd ingehuldigd. Nadat de Franse vorstenzoon de vereiste eden had afgelegd, legde de prins hem de karmozijnrode hertogsmantel op de schouders, deze dichtknopende met het uitspreken van de woorden: ‘Mijn heer, deze mantel dient goed vastgemaakt te worden zodat niemand deze Uwe Hoogheid kan ontrukken.’ Hierop reed Anjou met Oranje aan zijn linkerzijde door de rijk versierde straten naar de St.-Michielsabdij, die tot residentie van de nieuwe landsheer was bestemd. Onderweg waren erebogen en processiewagens opgesteld met allegorische, bijbelse en mythologische figuren die duiden op de Anjou toebedachte rollen van bestrijder van tirannie en hersteller van 's lands welvaart. Op aandrang van Oranje had het stadsbestuur zich kosten noch moeite aan Anjous ‘blijde inkomst’ gespaard. De totale uitgaven bedroegen niet minder dan 53.000 gulden, een geldsom die wellicht beter voor militaire doeleinden had kunnen worden gebruikt.⁶⁴

De luisterrijke ontvangst van Anjou betekende geenszins dat hij de volksgunst genoot. Dit bleek reeds enkele dagen na zijn intocht in Antwerpen toen de nieuwe landsheer erop stond dat de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst weer toegelaten zou worden. Hij kon beweren in deze kwestie het recht aan zijn zijde te hebben, want in het door hem in januari 1581 met de Staten-Generaal gesloten verdrag was bepaald dat hij de godsdienstvrede, die op dat tijdstip nog in de meeste Brabantse en Vlaamse steden van kracht was, zou respecteren. In de loop van 1581 was echter in Antwerpen en de meeste andere steden in de opstandige Nederlanden de uitoefening van de katholieke godsdienst geschorst. Het is begrijpelijk dat Anjou er nu op aandrang dat deze schorsing ongedaan werd gemaakt. Hij kon uiteraard moeilijk genoeg nemen met een situatie waarin de door hem beleden godsdienst door geen enkele van zijn onderdanen in het openbaar mocht worden beleden.

Oranje stond in deze kwestie geheel aan Anjous zijde. Niet alleen was hij in godsdienstige kwesties van nature altijd tot grote verdraagzaamheid geneigd, hij hoopte ook dat een wederinvoering van de godsdienstvrede vele vooraanstaande katholieken ertoe zou bewegen weer de partij van de opstand te kiezen. Maar de calvinisten, die in begin 1582 in bijna alle Brabantse en Vlaamse steden de macht in handen hadden, achtten het toelaten van de katholieke afgodendienst onaanvaardbaar. Toen op de eerste zondag na Anjous intocht de mis in de St.-Michiels-

abdij werd gelezen, schoolden vele aanhangers van de nieuwe religie voor het gebouw samen om Antwerpse burgers te verhinderen de dienst bij te wonen. Oranje had zich ter plaatse begeven om ongeregelde heden te voorkomen maar kon niet beletten dat de dienst in de abdij werd verstoord en een aantal katholieke burgers in hechtenis werd genomen. Voorlopig kon de katholieke eredienst alleen maar in Anjous privé-vertrekken plaatsvinden.

In opdracht van de prins liet Marnix echter aan het stadsbestuur weten dat indien men Antwerpse katholieken de uitoefening van hun godsdienst in de St.-Michielsabdij bleef verbieden, niet alleen Anjou maar ook Oranje het land zou verlaten. Nadat de prins zich in deze kwestie van de steun van de Staten-Generaal had verzekerd, ging de Antwerpse magistraat er op 15 maart toe over de katholieke dienst in de St. Michielsabdij voor Antwerpenaren open te stellen, maar alleen indien deze Filips II hadden afgezworen en een eed van trouw aan Anjou hadden afgelegd, terwijl zij bovendien al minstens drie jaar in de stad woonachtig moesten zijn. Met dit succes van zeer beperkte aard moesten Anjou en Oranje genoegen nemen. Alle pogingen om in andere Zuidnederlandse steden zoals Brussel en Brugge, waar de katholieken een nog groter gedeelte van de bevolking uitmaakten, een soortgelijke regeling in te voeren, leverden niets op.⁶⁵

Dat een groot deel van de Antwerpse bevolking de nieuwe landsheer zeer ongunstig gezind was, bleek nog duidelijker na de aanslag op Oranjes leven op 18 maart. Velen hielden Anjou hiervoor verantwoordelijk en een grote menigte maakte zich onmiddellijk op om de St.-Michielsabdij te bestormen. Dit kon echter nog net op tijd worden voorkomen doordat enkele vertrouwelingen van Oranje tot hun grote opluchting hadden weten vast te stellen dat de persoon die getracht had de prins van het leven te beroven geen Fransman was maar een Spanjaard.

Deze moordaanslag was de eerste poging Oranje uit de weg te ruimen sinds Filips een hoge prijs op zijn hoofd had gezet. Het was alleen de grote in het vooruitzicht gestelde geldelijke beloning die Añastro, een Spaans koopman te Antwerpen, die op rand van bankroet stond, ertoe bracht de vermoordding van de prins te beramen. Daar hij niet van zins was de rol van martelaar te spelen, besloot hij zijn bediende Jean Jaureguy het vuile werk te laten opknappen, nadat hij zichzelf tijdig uit de voeten had gemaakt. Jaureguy was naïef genoeg om te geloven dat zijn leven bij een aanslag op Oranje geen gevaar zou lopen. Maar nadat hij zijn schot op de prins had gelost, werd hij onmiddellijk door Oranjes lijfwacht afgemaakt. De afgevuurde kogel had Oranje onder het rechteroor getroffen en was via zijn gehemelte door zijn linkerwang gegaan. In de mening dodelijk getroffen te zijn, had hij uitgeroepen: ‘Och wat een trouwe dienaar verliest Zijne Hoogheid nu.’ Gelukkig bleek spoedig dat geen enkel vitaal orgaan was geraakt.

Zowel Añastro's boekhouder, die in het moordplan was ingewijd, als de priester bij wie Jaureguy te biecht was gegaan, werden spoedig gearresteerd. Beiden werden ter dood veroordeeld, maar hun executie had zonder de in deze tijd gewone folteringen plaats; hierbij werd afgezien op verzoek van Oranje, die ook bij deze gelegenheid zijn afkeer van nodeloze wreedheid niet verloochende.⁶⁶

Gedurende de eerste dertien dagen na de aanslag was men niet ernstig voor het leven van de prins bevreesd. In deze tijd begon hij zich weer met staatszaken te bemoeien en stoorde hij zich niet aan zijn dokters voorschrift zo weinig mogelijk te spreken. Maar op de avond van 31 maart, kort na een bezoek van Anjou, met wie hij uitvoerig van gedachten had gewisseld, brak een van zijn gezichtsaderen open en volgde een grote bloeduitstorting. Met allerlei primitieve middelen trachtten Oranjes geneesheren het bloeden te stelpen. Onder andere hield iemand om de beurt zijn duim op de wond. Maar niets scheen te helpen. Oranje zelf was er vast van overtuigd dat zijn einde nabij was. Hij zond Marnix naar de Staten-Generaal om hen te verzoeken Zijne Hoogheid eensgezind te willen blijven dienen voor het geval, zoals nu heel waarschijnlijk leek, het God zou behagen hem tot Zich te nemen.⁶⁷ Aan zijn vrouw en kinderen, die zich om zijn bedstede hadden geschaard, liet hij weten: 'Het is nu met mij gedaan.' 'U kunt zich voorstellen,' zo berichtte zijn oudste dochter Maria aan haar oom Jan, 'hoe het ons te moede was hem in zo grote pijn te zien en hem niet te kunnen helpen; deze dag zal ik nooit kunnen vergeten.'⁶⁸ De laatste hoop werd opgegeven toen de prins in de nacht van 5 op 6 april een bijzonder grote hoeveelheid bloed verloor. Toen dit bericht in Holland bekend werd, werden alle steden van dit gewest verzocht zo spoedig mogelijk gevolmachtigden naar Den Haag te sturen zodat daar beslist kon worden hoe in deze noodtoestand kon worden voorzien. Een dag later bleek echter het grootste gevaar geweken te zijn.

Deze plotselinge verbetering in Oranjes toestand kon ook door zijn geneesheren alleen maar aan Gods genade worden toegeschreven: een vaste bloedkorst had zich over de wond gevormd, wellicht, zoals tijdgenoten van mening waren, omdat een stukje verband per ongeluk in een van Oranjes aderen was blijven steken. Nog tien dagen daarna bleef steeds iemand zijn duim op de wond houden, maar reeds op 15 april kon Charlotte de Bourbon aan Jan van Nassau medelen dat aan het volledige herstel van haar echtgenoot niet meer getwijfeld werd. Het duurde weliswaar nog vele weken voordat de prins al zijn krachten had herwonnen. Volgens een van zijn doktoren had hij niet minder dan twaalf liter bloed verloren en Maria berichtte op 18 april dat haar vader er zeer beklagenswaardig uitzag: 'niet veel meer dan vel over been'.⁶⁹

Ook nadat Oranje niet meer in levensgevaar verkeerde, bleven velen geloven dat hij niet meer tot de levenden behoorde. Om dit gerucht te logenstraffen, achtte hij het raadzaam zich zo spoedig mogelijk in het openbaar te vertonen. Op 2 mei voelde hij zich sterk genoeg om in bijzijn van een grote menigte de zondagsdienst in de kasteelkerk bij te wonen. Maar gedurende de volgende twee maanden bleven enkele vooraanstaande persoonlijkheden in het vijandelijke kamp zoals Granvelle en Parma, er nog vast van overtuigd dat Jaureguys schot dodelijk was geweest.⁷⁰

Terwijl Oranje nog herstellende was, trof hem een nieuwe slag. Op 5 mei 1582 overleed zijn hem zo toegewijde vrouw Charlotte de Bourbon. De grote spanning waarin zij in de weken volgende op de moordaanslag op haar echtgenoot had verkeerd, zal wel tot haar dood hebben bijgedragen. Een jaar voor haar overlijden was echter een zware druk van haar weggenomen: haar katholieke en lange tijd Spaansgezinde vader, de hertog van Montpensier, die zich vlak na haar vlucht uit het klooster Jouarre met haar had gebrouilleerd en haar echtverbintenis met Oranje als onwettig had aangemerkt, had zich met haar verzoend en haar echtverbintenis eerbaar en heilzaam voor zijn geslacht verklaard. Deze verzoening, die gedeeltelijk door toedoen van de hertog van Anjou tot stand was gekomen, werd niet alleen door Charlotte maar ook door Oranje toegejuicht. De prins achtte het van groot gewicht voortaan op de steun van zijn zo invloedrijke schoonvader te kunnen rekenen, daar hierdoor ook andere vooraanstaande Franse katholieken meer geneigd zouden zijn de zaak van de Nederlandse opstand te begunstigen. Ook na de dood van Charlotte bleef de prins op een goede verstandhouding met de hertog van Montpensier prijs stellen. In de zomer van 1582 besloot hij een van Charlotte's zes dochters aan de zorgen van zijn schoonvader toe te vertrouwen.⁷¹ Dit hield uiteraard in dat deze dochter voortaan als katholiek zou worden grootgebracht. Net zoals zijn vader in 1544 was Oranje in 1582 bereid van een van zijn kinderen afstand te doen en in een andere godsdienst te laten opvoeden omdat dit hem vanuit politiek standpunt wenselijk voorkwam. Dit duidt er wel op dat al verkondigde de prins in de laatste jaren van zijn leven herhaaldelijk dat de strijd tegen de koning van Spanje vooral ter verdediging van belangen van 'de ware religie' werd gevoerd, hij persoonlijk het katholieke geloof geenszins verfoeilijk achtte.

Het feit dat Anjou nu als landsheer fungeerde, bracht geen wezenlijke veranderingen teweeg in het zeer gebrekkige regeringsstelsel van het land. Hem was door de Staten-Generaal heel weinig macht toebedeeld en hierbij legde hij zich voorlopig neer. Hij beseftte dat Oranje hem zeer genegen was en liet duidelijk blijken dat hij diens steun onmisbaar achtte. Toen hij van Jaureguys moordaanslag op de hoogte werd gesteld, zou hij, als we een brief van een Engelse gezant William

Herle mogen geloven, in snikken uitgebarsten zijn en een halfuur lang gejammerd hebben dat hij zijn steun en toeverlaat had verloren, een persoon die hij als zijn vader beschouwde en ieder ander in deugd en wijsheid overtrof.⁷² Zeker is het dat hij gedurende de volgende twee weken Oranje elke dag op zijn ziekbed opzocht en diens belangen op verschillende wijzen zocht te behartigen. Hij drong er bijvoorbeeld bij de Staten van Brabant en Vlaanderen op aan Oranje enige vergoeding toe te kennen voor de grote uitgaven die deze bij het ondernemen van zijn veldtochten in 1568 en 1572 had moeten maken. Dientengevolge kwam de prins in 1582 en 1583 in het bezit van een aantal zeer waardevolle verbeurdverklarde geestelijke en wereldlijke goederen, zoals het markiezaat van Bergen-op-Zoom, de abdij Afflighem en het graafschap Aalst.⁷³ Ook stelde Anjou in mei 1582 de Staten van Holland en Zeeland op de hoogte van zijn op 23 januari 1581 aan Oranje gedane belofte er geen bezwaar tegen te zullen maken dat de prins tot graaf van deze provincies werd verheven.⁷⁴

Gedurende de eerste vier maanden van zijn bewind liep Anjou bijna geheel aan de leiband van de prins. De door hem verkondigde opvattingen over de wijze waarop het land diende te worden geregeerd, kwamen grotendeels met die van Oranje overeen. De op 10 maart door hem aan de Staten-Generaal toegezonden nota betreffende de verschillende maatregelen die zo spoedig mogelijk moesten worden genomen om te voorkomen dat de vijand nog meer terrein won, was in feite door Oranje en de Raad van State opgesteld: paal en perk diende te worden gesteld aan het veldwinnend particularisme dat de regering tot machteloosheid doemde; de oorlogvoering diende geheel te worden overgelaten aan de centrale regeringsautoriteiten aan wie een veel groter deel van geheven belastingen moest worden afgedragen; verder werd het zeer wenselijk geacht dat de centrale regeringsraden, zoals de Geheime Raad, de Raad van Financiën en de Grote Raad van Mechelen weer de belangrijke rol werd toebedeeld die deze eens in 's lands bestuur hadden vervuld. Maar Anjou wist de Staten-Generaal er niet toe te bewegen hun goedkeuring aan de oprichting van een krachtiger, beter geordende centrale regering te hechten, niettegenstaande dat Oranje hen herhaaldelijk hiertoe aanspoorde. Zelfs in de samenstelling van een nieuwe Raad van State waren de Staten-Generaal de nieuwe landsheer weinig ter wille. Pas tegen het einde van 1582 werd hiertoe overgegaan, en toen werd in strijd met het door hen met hem gesloten verdrag hem geen enkele invloed op de benoeming van de leden van dit belangrijkste regeringscollege vergund. Volgens het verdrag van Bordeaux zou Anjou de 23 leden van dit college benoemen uit een door de Staten van de verschillende gewesten in te dienen voordracht van 69 personen. Maar doordat slechts 23 personen werden voorgedragen kon Anjou een van de weinige hem toegekende voorrechten niet uitoefenen.⁷⁵

De neiging van alle gewesten voornamelijk hun eigen belangen te behartigen werd sterker dan ooit. Vooral Holland maakte zich hieraan schuldig. Met name boekte Anjou, ondanks de door hem door Oranje verleende steun, geen noemenswaardig succes in zijn pogingen om de handel met de vijand te doen verbieden. Tegen een verbod Parma's legers met voedselvoorraden en oorlogsmateriaal te voorzien, waarop vooral door Vlaanderen, de meest door de vijand bedreigde provincie werd aangedrongen, maakten Hollandse kooplieden de grootste bezwaren. Door hun tegenwerking sorteerde een door Anjou uitgevaardigd plakkaat dat aan hun lucratieve handel paal en perk trachtte te stellen en dat ook in naam van Oranje in Holland werd afgekondigd, niet het gewenste effect.⁷⁶

Nog ernstiger was dat de Staten-Generaal ongenegen waren de nieuwe landvoogd van de geldmiddelen te voorzien die benodigd waren om het land tegen de vijand te verdedigen. Het werd Anjou al spoedig duidelijk dat de jaarlijkse toelage van 2.400.000 gulden die hem voor dit doel in het verdrag van Bordeaux was toegezegd, volstrekt ontoereikend was. Verreweg het grootste gedeelte van dit bedrag werd door de lokale autoriteiten besteed aan het betalen van de garnizoenssoldaten, zodat er bijna niets overschoot voor de financiering van een veldleger. Ook in deze kwestie stond de prins geheel achter Anjou. Hij wees er de Staten-Generaal op dat in de afgelopen jaren veel grotere bedragen voor de oorlogvoering beschikbaar waren gesteld en Anjous toelage tot vier miljoen gulden diende te worden verhoogd. Maar hiertoe waren de Staten-Generaal moeilijk te bewegen. Om hun tegenstand te breken verscheen Oranje of zijn woordvoerder Marnix herhaaldelijk in de Statenvergaderingen, erop wijzende dat Anjou naar Frankrijk zou terugkeren indien men hem niet de middelen verschafte die benodigd waren om de strijd tegen de vijand met enige kans op succes te voeren. Het was pas tegen het einde van 1582 dat de Staten er zich eindelijk toe verbonden de gevraagde sommen te laten opbrengen. Maar ondertussen hadden zij hem bijna niets uitgekeerd. Volgens Anjous opgave had hij in december 1582 nog slechts 32.500 gulden van de geheven belastingen ontvangen, terwijl zijn maandelijks uitgaven niet minder dan 200.000 gulden bedroegen. Alleen al met het voeren van een volgens hem zeer bescheiden hofhouding was een jaarlijks bedrag van niet minder dan 600.000 gulden gemoeid.⁷⁷ Dit betekende dat hij tot op deze tijd een groot deel van zijn onkosten had trachten te bestrijden uit de gelden die koningin Elizabeth en Hendrik III bereid waren geweest hem over te maken.

Aangezien de Staten in gebreke bleven hun financiële verplichtingen jegens de nieuwe landsheer na te komen, is het niet verwonderlijk dat deze weinig of niets tegen de vijand kon uitrichten. Het slecht betaalde Staatse leger verkeerde in een erbarmelijke toestand. Geen enkele discipline kon meer worden gehandhaafd. Vele officieren jammerden over het ten hemel schreiend gedrag van hun troepen,

die niet alleen de bevolking terroriseerden maar ook in onderlinge moorddadige veten waren gewikkeld.⁷⁸ Met de krijgsvaardigheid van de door Anjou in 1581 in Frankrijk gelichte troepen, die aan het einde van dit jaar in Vlaanderen waren binnengedrongen, was het nog treuriger gesteld. Weliswaar had ook Parma met ernstige financiële problemen te kampen en was zijn leger, zelfs na de terugkeer van de Spaanse keurtroepen in de zomer van 1582, nauwelijks sterker dan dat van zijn tegenstander. Maar Anjou was, in scherpe tegenstelling tot Parma, totaal van veldheersgaven gespeend en beschikte evenmin over bekwame officieren aan wie hij de legerleiding kon overlaten.

Het gevolg was dat in deze tijd geen enkel belangrijk voordeel op de vijand werd behaald, terwijl Parma terrein wist te winnen. Reeds tijdens Anjous verblijf in Engeland was Doornik, dat de deur tot Vlaanderen opende, in Parma's handen gevallen, diens eerste belangrijke wapenfeit sinds de inname van Maastricht in juni 1579. In de loop van 1582 overmeesterden zijn troepen ook Oudenaarde en Steenwijk. Deze tegenslagen kwamen Oranjes reputatie niet ten goede. Niet ten onrechte werd hij ervan beschuldigd de valse verwachting te hebben gewekt dat de verkiezing van Anjou tot landsheer tot een spoedig en succesvol einde van de oorlog zou leiden. Terwijl de prins na Jaureguys aanslag op zijn leven tijdelijk weer de genegenheid van een groot deel van de bevolking had genoten, was hiervan aan het einde van 1582 niets meer te bespeuren.

Het ongunstige verloop van de oorlog werd door de bevolking nog meer aan Anjou dan aan Oranje geweten. Dit was een van de redenen waarom de nieuwe landvoogd in de loop van 1582 steeds meer in opspraak kwam. Wat hiertoe ook bijdroeg was het lichtzinnig gedrag van Anjous hovelingen. Dit waren voor het merendeel jonge Franse edellieden die een goed deel van de dag met dobbelen en drinken doorbrachten en wier opzichtige kledij en geparfumeerde haren de spotlust van de Antwerpse bevolking opwekten. Een bijzondere steen des aanstoets was hun voortdurend onderling getwist, dat veelal in gewelddaden ontaardde. Ook Oranje vond het een schande dat zij in het bijzijn van Anjou slaags raakten, en liet hun eens weten dat keizer Karel v zulk wangedrag nooit in zijn hof zou hebben getolereerd. Dit was wellicht de enige keer dat de prins openlijk kritiek op Anjou uitoefende en het was waarschijnlijk op aanraden van Oranje dat Anjou op 10 december 1582 in Antwerpen met trompetgeschal liet verkondigen dat voortaan duellen en andere gevechten tussen leden van zijn hofhouding ten strengste verboden zouden zijn.⁷⁹

De tegenslagen in de strijd tegen de vijand waren uiteraard voor een groot deel niet zozeer aan Oranje of Anjou te wijten als aan de Staten, die zich zo weinig aan de bevordering van de gemene zaak gelegen lieten liggen. Van hun kant konden

de Staten er echter op wijzen dat het zo belangrijke artikel van het verdrag van Bordeaux waarin bepaald was dat de koning van Frankrijk zijn broer alle mogelijke bijstand zou verlenen, een dode letter was gebleven. In het voorjaar van 1582 verzekerde Anjou herhaaldelijk dat koninklijke troepen op komst waren, maar in de zomer waren deze nog steeds niet komen opdagen. Het is zeer wel mogelijk dat om meer pressie op Hendrik III uit te oefenen, een ongunstig bekend staande Franse officier van Spaanse afkomst, Nicolas Salcedo, in augustus valselijk beschuldigd werd van het voornemen om niet alleen Anjou en Oranje van het leven te beroven, maar ook Hendrik III van de troon te stoten. Dit plan zou zogenaamd in nauw overleg met de ultra-katholieke Franse familie de Guise beraamd zijn. Een overeenkomstige bekentenis werd door Salcedo op de pijnbank afgelegd. Deze beweerde echter later herhaaldelijk dat zijn bekentenis hem door de dienaren van Anjou en Oranje met medeweten van hun meesters was afgeperst. Alle stukken betreffende zijn ter dood veroordeling, die te Parijs plaatsvond, werden direct na de voltrekking van het vonnis vernietigd zodat we omtrent de redenen waarom hij terechtgesteld werd in het duister tasten. Er valt echter veel te zeggen voor de mening van de Belgische historicus Gachard dat het enige waaraan Salcedo zich schuldig had gemaakt, waren spionnagediensten die hij voor Parma verrichtte en dat hij door Anjou en Oranje van meer misdadige plannen werd beticht om de Franse koning ertoe te bewegen een meer anti-Spaanse politiek te voeren.⁸⁰

In het najaar van 1582 scheen Oranjes Fransgezinde politiek per slot van rekening toch het door hem gewenste resultaat op te leveren: een aanzienlijke Franse legermacht van ongeveer 10.000 man, waaronder zich de goed geoefende Zwitserse huursoldaten bevonden, werden naar de Nederlanden gezonden. Deze troepen stonden in naam onder het bevel van de prins dauphin, Charlotte de Bourbons broer, maar werden in feite geleid door de meest bekwame Franse veldheer, de maarschalk de Biron. Anjou had deze troepen niet zozeer te danken aan Hendrik III, die zijn broers Nederlands avontuur nog steeds scherp afkeurde, als aan Catharina de Medici, die verontrust was geworden over de benarde positie waarin haar jongste zoon zich bevond.⁸¹ In begin december bereikten Biron's leger zonder enige tegenstand van Parma te hebben ontmoet de Vlaamse kust en voor het einde van het jaar was het grootste deel van deze strijdmacht in de omgeving van Antwerpen gelegerd.⁸² Waarop Oranje steeds gehoopt had en wat in 1572 door de bloedbruiloft was verijdeld, scheen nu bewaarheid te zullen worden: een leger dat officieel in dienst van de Franse koning stond, zou aan de strijd tegen de Spaanse overheersing van de Nederlanden gaan deelnemen. Oranje en zijn volgelingen begonnen de toekomst nu met veel vertrouwen tegemoet te zien, terwijl Parma doodsbenauwd werd door de superieure Franse strijdkrachten uit het land te zullen worden gedreven.⁸³

Anjous besluit de hem toegezonden legermacht in de eerste instantie niet tegen het Spaanse leger, maar tegen zijn Nederlandse onderdanen in te zetten, is verre van bevreedend. Een aantal van zijn raadsheren had hem er nog lang op gewezen dat hij alleen met gewapend geweld zijn macht in de Nederlanden kon vestigen. Een van hen, de heer des Pruneaux, had bijvoorbeeld reeds in 1578 betoogd dat hij een sterke legermacht met zich mee diende te nemen zodat hij niet aan het gezag van de Staten-Generaal zou zijn onderworpen maar hun de wet kon voorschrijven.⁸⁴ Toen de Staten in de loop van 1582 in gebreke bleven aan een aantal van hun verplichtingen jegens de nieuwe landsheer te voldoen, liet Anjou verluiden dat hij niet naar de Nederlanden was gekomen om bevolen te worden en niets meer dan ‘de abt van St.-Michiel bij de gratie van Oranje’ te zijn.⁸⁵ Na de aankomst van Birons leger aan het einde van het jaar meende hij over voldoende troepen te beschikken om een greep naar de macht te doen en zette hij aan enkele van zijn vertrouwelingen zijn plannen uiteen. De opzet was dat hijzelf de leiding van de overrompeling van Antwerpen op zich zou nemen, terwijl tegelijkertijd Brugge, Duinkerken, Oostende en een aantal kleinere Vlaamse en Brabantse steden door Franse legerkapiteins zouden worden overmeesterd. Hij rekende erop dat hierna de Staten-Generaal zich bereid zouden tonen zijn wensen in te willigen: hem zou absolute macht worden toegekend; verder zou een einde komen aan de uitzonderingspositie van Holland en Zeeland, in welke gewesten voortaan het opperste gezag niet door Oranje maar door hemzelf zou worden uitgeoefend; en ten slotte zouden katholieke ingezetenen hun godsdienst voortaan wederom openlijk mogen belijden. Hij meende dat hij, na zich van de macht te hebben verzekerd, zonder veel moeite met Parma's strijdkrachten zou kunnen afrekenen.⁸⁶

Men vraagt zich af of Oranje enigszins beseftte wat Anjou in zijn schild voerde. Merkwaardigerwijs hebben de meeste van zijn biografen aan deze belangrijke kwestie nauwelijks enige aandacht besteed. Al zijn de gegevens over dit vraagstuk vrij schaars, veel wijst erop dat Oranje in dit geval ernstig in scherpzinnigheid tekortschoot. Weliswaar was hij niet, zoals door menigeen na Anjous aanslag werd beweerd, in diens plannen ingewijd. Eind 1582 vond Anjou het niet meer nodig Oranje om raad te vragen en in november en december van dit jaar, toen de prins bedlegerig was, nam de nieuwe landsheer niet de moeite hem op te zoeken. Wél wist de prins heel goed dat Anjou zeer ontstemd was over de houding van de Staten-Generaal, die in gebreke bleven hem van de voor de oorlogvoering benodigde geldmiddelen te voorzien en weigerden aan de door hem voorgestelde versterking van het gezag van de centrale regering hun goedkeuring te hechten. Maar in deze aangelegenheid stond Oranje geheel aan de zijde van Anjou. Het schrijven dat de Franse hertog op 13 januari 1583, vier dagen voordat hij zich met

gewapend geweld van de macht trachtte meester te maken, aan de Staten-Generaal deed toekomen en waarin hij hun besluiteloosheid en particularisme scherp bekritiseerde, zou door de prins zelf kunnen zijn opgesteld; het was wellicht van de hand van Marnix, die in deze tijd als een van Anjous belangrijkste raadsheren fungeerde en nog steeds een zeer hoge dunk van hem had.⁸⁷ Wat Oranje in 1582 vreesde was niet dat Anjou een greep naar de macht zou doen maar dat de geringe medewerking die deze van de Staten ontving hem ertoe zou bewegen naar Frankrijk terug te keren. Het eerste kon of wilde de prins niet geloven. De waarschuwingen van zijn raadsheer Mornay dat Anjou snode plannen smeedde, nam hij niet serieus en toen Franse troepen op 17 januari 1583 Antwerpen binnenstormden, kon hij, zoals hij aan koningin Elizabeth berichtte, zijn ogen nauwelijks geloven.⁸⁸ Men kan zeggen dat hij in de aan de Franse furie voorafgaande maanden met blindheid was geslagen. Waarschijnlijk belette de nog steeds door Oranje gekoesterde hoop dat de op zijn aandrang tot landsheer verkozen hertog redding uit de nood zou brengen, hem onder ogen te zien dat er nu ernstig gevaar bestond dat Anjou de nood nog veel hoger zou doen stijgen.

Vooraf na de aankomst van Birons strijdkrachten in december 1582 was de prins zeer optimistisch gestemd, er vast van overtuigd zijnde dat deze legermacht nu spoedig tegen Parma's troepen zou worden ingezet. Dat Anjou er op uit was een greep naar de macht te doen, schijnt Oranje pas te elfder ure voor moeilijk hebben gehouden. Op 16 januari 1583 ontvingen de Antwerpse burgemeesters van een door hen niet genoemde persoon - volgens de in deze tijd in Antwerpen vertoevende, doorgaans zeer goed ingelichte geschiedschrijver Everard van Reyd was het Oranjes raadsheer Villiers - de mededeling dat in de komende nacht Franse troepen zich van een van de stadspoorten zouden meester maken om vervolgens de stad te overrompelen.⁸⁹ Dit was volgens Oranje niet meer dan een loos gerucht maar hij stemde wel in met het besluit van het stadsbestuur om een uur vroeger dan gewoonlijk kettingen over de straten te spannen en de stad met lantaarns te verlichten. De volgende ochtend brachten de prins en de magistraat Anjou op de hoogte van de onder de bevolking heersende achterdocht en deelden ze hem mee dat de stadspoorten ook overdag gesloten zouden blijven. Anjou deed het voorkomen alsof hij diep verontwaardigd was dat men zijn troepen van een overval op de stad durfde te verdenken en eiste dat de personen die zulke valse geruchten verspreidden, ten strengste bestraft zouden worden. Verder gaf hij hoog op van zijn liefde voor de Nederlanden, in het bijzonder voor Brabant en Antwerpen.

Deze verklaring schijnt Oranje niet geheel bevredigd te hebben, want hij verzocht Anjou af te zien van diens voornemen het buiten de stad gelegde Franse leger de revue af te nemen, en toen Anjou besloot dit toch te doen en Oranje uitnodigde hem te vergezellen, verontschuldigde de prins zich om gezondheids-

redenen. Als we Everard van Reyd mogen geloven, zei hij ook ronduit tegen de hertog dat velen vermoedden dat hij de stad uitreed om met het gehele Franse leger hierin terug te keren, een opmerking die door Anjou met een lachje in de wind werd geslagen.⁹⁰ Hieruit valt wel op te maken dat de prins een zekere argwaan tegen Anjou had opgevat. Wellicht achtte hij nu een Franse overval aanstaande en was hij van oordeel dat tegenstand hiertegen onmogelijk of onwenselijk was en dat het enige wat hij kon doen was, Anjou zijn gang te laten gaan om daarna tussen hem en de Staten-Generaal te bemiddelen. Deze laatste rol werd inderdaad door de prins gespeeld nadat de Franse furie grotendeels op een mislukking was uitgelopen.

Zodra Anjou uit een van de voor hem geopende poorten was gereden, trok een groot deel van zijn troepen de stad binnen onder het uitroepen van ‘ville gagnée, vive la messe, tue, tue’. Maar tot hun grote verbazing werd hun spoedig de weg versperd door te wapen gesnelde burgers en zagen zij zich gedwongen rechtsomkeert te maken. Op hun vlucht uit de stad vond een duizendtal Fransen, waaronder vele vooraanstaande edellieden, de dood en werd een nog groter aantal van hen gevangengenomen, terwijl niet meer dan honderd burgers het leven verloren. Aan het zo merkwaardig succesvol verweer van de Antwerpse bevolking had Oranje part noch deel. In het officiële rapport dat het Antwerpse stadsbestuur van de Franse furie opstelde, wordt aan de prins geen enkele rol in het verzet toebedeeld, terwijl de Franse verslagen van het gebeuren vermelden dat hij pas ten tonele verscheen op het moment dat de laatste Franse soldaten uit de stad vluchtten en hij toen beval het vuren van de op hen gerichte kanonnen te staken.⁹¹

Niet alleen in Antwerpen, maar ook in Brugge en Oostende faalden de door Anjou beraamde aanslagen. Alleen een aantal minder belangrijke steden zoals Aalst, Vilvoorde en Duinkerken vielen op 17 januari in handen van zijn troepen. Dit betekende dat zijn coup op een groot debâcle was uitgelopen. Vooral het echec in Antwerpen kwam hem duur te staan. Omringd door Spaanse strijdkrachten en hem vijandig gezinde Staatse legereenheden, die hem de terugtocht naar Frankrijk afsneden, moest hij met een groot deel van zijn leger in het midden van de winter een goed heenkomen zoeken over het onder water gezette gebied ten zuiden van Antwerpen, waarbij vele van zijn soldaten verdronken of door de boerenbevolking werden afgemaakt.⁹²

Eindnoten:

- 1 F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, XIX, (Antwerpen, 1941), 167-168.
- 2 Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, II, 199, 260-266, 276-278; Trosée, *Eerste tijdvak*, 194-196; Kervyn, *Huguenots*, VI, 22-23, 34-38.
- 3 *Philippe*, 2e serie, II, 332, 344-345, 356-357; *CSPF*, maart-dec. 1582, 401 (nr. 406); Van der Essen, *op.cit.*, III, 100-102.
- 4 S. Adams, ‘The Spanish Armada’, *History today*, 38 (May 1988) 23.
- 5 M. Van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, Kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)*, (Brussel, 1953), 301-302, 311.

- 6 *Res.St.G.* 1578-1579, 148 (4-2-1578); Gachard, *Actes*, II, 338; *Archives*, VI, 298.
- 7 Bussemaker, *Afscheiding*, I, 283.
- 8 *Res.St.G.*, 1578-1579, 656 (4-7-1579), 658 (25-7-1579), 663 (30-8-1579), 666 (20-9-1579), 669 (26-10-1579), 671 (3-12-1579); *Ibid.*, 1580-1582, 73-75 (8-1-1580), 88 (1-7-1580), 98 (21-10-1580); SA Antwerpen, PK 2368 nr. 10; *Res. Holland*, 18 jan. 1581; *Archives*, VII, 333-334; Den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, 173-174.
- 9 *Res.Holland*, 2, 3, 18, 21 maart 1579; *Res.St.G.*, 1578-1579, 573 (26/27-6-1579); *Ibid.*, 1580-1582, p. x-xi,xiii.
- 10 *Res.St.G.*, 1580-1582, 19-20 (14-5-1580); *Res.Holland*, 1 juni 1580; GA Gouda, Vroedschapsresoluties, f. 23v-24v, 4 juni 1580; ARA, SG 11088 f. 180.
- 11 Cf.J.C.H. de Pater, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)* ('s-Gravenhage, 1917).
- 12 Bor, XIII, 132-133.
- 13 Bor, XIII, 132; *Remonstrance en forme de complaincte... à Messieurs les deputez des Estats Generaux* (1579) (K 474).
- 14 *Archives*, VII, 149-153; cf. *Taciturne*, IV, 188-194.
- 15 *Res.St.G.* 1578-1579, 726 (4-12-1579); J.C.H. de Pater, 'De Landraad bewesten Maze tot de komst van Anjou', *BVGO*, V, 8 (1921), 177-215, 178-179.
- 16 Gachard, *Actes*, II, 306.
- 17 *Res.St.G.* 1580-1582, p. x; *Notulen van de Staten van Zeeland 1580-1582*, 116-125.
- 18 Gachard, *Actes*, II, 347-349; *Res.St.G.*, 1580-1582, 140-147 (9-6-1580); De Pater. *BVGO*, V, 8, p. 184-185.
- 19 De Pater, *loc.cit.*; *Res.St.G.*, 1580-1582, 148 (3-8-1580); Gachard, *Actes*, 373-374 (nr. 2302).
- 20 Van de Spiegel, *Bundel van onuitgegeeven stukken*, II, 292-294; *Res.St.G.*, 266 (13-1-1581).
- 21 Bor, XVI, 8-10; De Pater, *op.cit.*, 188; RA Utrecht, Staten van Utrecht 312-1 (juli 1581); ARA, Raad van State, 1-1a, Resolutiën van de Landraad aan deze zijde der Maze.
- 22 *Taciturne*, V, 259-290: 'Rapport du prince d'Orange et du Conseil d'Etat aux Etats Généraux'.
- 23 *Taciturne*, IV, 366-368; J.C.H. de Pater, 'De Landraad bewesten Maze tot de komst van Anjou (vervolg)', *BVGO*, V, 9 (1922) 27-53, 49, 51.
- 24 M.L. van Deventer, red., *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt* ('s-Gravenhage, 1860-1865) II, 290-293.
- 25 Gachard, *Actes*, II, 186-187 (nr. 1802), 227 (nr. 1913).
- 26 GA Gouda, OA 45, Vroedschapsresoluties, 20 april 1579 (f. 267v); GA Leiden, Stadsarchief Leiden 1574-1816, Gerechtsdagboek A 1574-1588, inv. nr. 44, Vroedschapsresoluties, 22 april 1579 (f.cvi).
- 27 Bor, XIII, 132-133 (memorie van toelichting, hier verkeerd gedateerd, aug. i.p.v. mei 1579); *Res.Holland*, 13 mei en 16 juni 1579 (pp. 100-101 en 131); ARA Archief Oldenbarnevelt, nr. 2046; GA Gouda, OA 147 A (4 juni 1579); P.L. Muller, *Geschiedenis der regeering in de Nader geunieerde provinciën tot aan de komst van Leicester 1579-1585* (Leiden, 1867) 253.
- 28 Bor, XIV, 157-159.
- 29 *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas*, V, 133-140.
- 30 *Corte Vermaeninghe aende naerdere gheunierde provincien* (Gent, 1580) (K 526).
- 31 *Documents Anjou*, III, 250-253, 310-313.
- 32 *Een corte openinghe der causen waerome het niet raedsam zy dat de Prince van Oraignen nu ter tijt commen soude binnen der stede van Ghendt* (Gent, 1579), ook in Bor, XIII, 127.
- 33 *Res. Holland*, 28 maart, 1 apr. 1580; GA Gouda, Vroedschapsres. 1580, 9v-12 (15 feb.), 15 (29 maart), 15-16 (31 maart), 44v-45v (8 dec.), 45v-46 (22 dec.); A. Kluit, *Historie der Hollandsche staatsregeering* (Amsterdam, 1802-1805) I, 415-418; *Documents Anjou*, III, 284-290; Bor, XV, 197.
- 34 *Advis d'un affectionné au bien public à la bourgeoisie d'Anvers* (1580) (P 311).
- 35 *Lettre intercepté du prince d'Orange au duc d'Alençon* (Bergen, 1580) (K 538).
- 36 *Documents Anjou*, III, 376-378, 383-386, 410-411; *Mémoires anonymes*, V 319-320; *Archives*, VII, 377-378; A. Borgnet, *De Nederlanden onder koning Filips II* (Amsterdam, 1852) 166-167.
- 37 *Documents Anjou*, III, 399-407; *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire*, 4e serie, XVII, (1890), 356-358.
- 38 *Taciturne*, IV, 434-460; *Documents Anjou*, III, 469-493.
- 39 *Documents Anjou*, III, 621-623.
- 40 J.A.B.M. de Jong, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen* (Nijmegen, 1960) IV, nr. 2371; *Documents Anjou*, III, 573, 657-658, 661-662 (hier is de verklaring abusievelijk 26 november gedateerd); De Liques, *Histoire de la vie de messire Philippes de Mornay* (Leiden, 1647) 55.

- 41 *Taciturne*, Ihv, 466-470; *Documents Anjou*, III, 646-657.
- 42 *Documents Anjou*, III, 663-666; SA Antwerpen, PK 2370.
- 43 Van de Spiegel, *Bundel onuitgegeeven stukken*, II, 296-297; *Archives*, VII, 465.
- 44 Kervyn, *Huguenots*, V, 192; Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV, 175-177; J. Decavele, 'De mislukking van Oranjes "democratische" politiek in Vlaanderen', *BMGN* 99 (1984) 626-650, 649; cf. Wittman, *Les gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577-1584)*, 334-347.
- 45 P.L. Muller, die meer dan enig andere historicus Oranjes Franse politiek aan een nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen, beweerde zelfs dat met het sluiten van het traktaat van Bordeaux van 23 januari 1581 tussen de Staten-Generaal en Anjou de staatkunde van de prins 'haar grootste zege behaalde' ('Prins Willem I en Frankrijk', *Verspreide geschriften*, 256-281, 276).
- 46 J.L. Motley, *The Rise of the Dutch Republic* (Londen, 1929), 752, 850; cf. Jacqueline Boucher, *Société et mentalités autour de Henri III* (Lyon, 1977).
- 47 Bor, XV, 228; Marnix, *Correspondance et mélanges*, 287; Kervyn, *Huguenots*, VI, 223.
- 48 I.f. de Beaufort, *Het leven van Willem de I* (Leiden/Middelburg, 1732), III, 329-340; W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de 16e eeuw* (Amsterdam, 1868) III², 63; Kervyn, *Huguenots*, V, 192.
- 49 *Archives*, VII p. xli-xlii, 332-333, 391-392, 552; J.H. Kluiver, red., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584* (Amsterdam, 1984) 113-119; M.L. van Deventer, *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt ('s-Gravenhage, 1860-1865)* I, 29-35.
- 50 Bor, XIII, 133; *Corte vermaeninghe aende naerdere gheunierde provincien* (1580) (K 526).
- 51 CSPF, juli 1583-juli 1584, 628-629; *Archives*, VII, 6; VIII, 354.
- 52 Ivan Cloulas, *Catherine de Médicis*, (Parijs, 1979) 425-462.
- 53 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, 308-311.
- 54 Wallace T. MacCaffrey, *Queen Elizabeth and the making of policy 1572-1588* (Princeton, 1981) 329-336.
- 55 Idem, 'The Anjou match and the making of Elizabethan foreign policy', *Essays presented to professor Joel Hurtsfield* (Leicester, 1979) 59-75.
- 56 *Kronijk van het Historisch genootschap*, XVII (1861) 192-194, *Copie sendtbrief van zijn princelicke Exellencie aen den Staten van Holland 27 nov. 1581* (1581); *Res. Holland*, 30 nov. 1581; J.F. Willems, *Mengelingen van historischvaderlandschen inhoud* (Antwerpen, 1827-1830) 108; Ph. de Kempenere, *Vlaemsche Kronijk*, red. Ph. Blommaert (Gent, 1839) 290.
- 57 *Archives*, VIII, 62-63, 120-122.
- 58 Bor, XIII, 132-133; *Archives*, VII, 6; VIII, 354.
- 59 Kervyn, *Huguenots*, VI, 19, 131.
- 60 Zie bijv. brief aan Schwendi (*Archives*, VII, 230-242).
- 61 Mme de Mornay, *Mémoires*, (Parijs, 1868-1869) I, 132.
- 62 Cf. J. Huizinga, 'Uitzichten: 1533, 1584', *Verzamelde werken*, (Haarlem 1948-1951) II, 35-49, 46.
- 63 *Archives*, VII, 315-316.
- 64 *La ioyeuse et magnifique entrée de Monseigneur François fils de France... en sa tres-renommée ville d'Anvers* (Antwerpen, 1582); *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 4e serie, XVII, 167-168; Mack P. Holt, *The Duke of Anjou and the politique struggle during the wars of religion* (Cambridge, 1986), 166-169.
- 65 *Apologie chrestienne contre aucunes propositions pernicieuses mises en avant en la ville d'Anvers par quelques factieux perturbateurs de la vraye religion* (1582) (W 541); F. Prims, *De grote cultuurstrijd* (Antwerpen, 1942-1943) II, 96-III; J.F. Willems, *Mengelingen van historisch-vaderlandsche inhoud* (Antwerpen, 1827-1830) 141-155, 164; *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 4e serie, XVII, 144-146, 153-154; *Archives*, VIII, 72-75; CSPF, jan. 1581-maart 1582, 527-529 (nr. 581), 530-532 (nr. 583).
- 66 *Bref recueil de l'assassinat commis en la personne du... Prince... d'Orange... par Jean Jauregui* (Antwerpen, 1582) (K 593); *Discours sur la blessure du monseigneur le prince d'Orange* (1582); *Taciturne*, VI, p. xlix-lxxi, 46-III; *Archives*, supplément, 220-226; P.C. Molhuysen, 'De aanslag van Jauregui op Willem I', *BVGO*, serie 1, VI (1848) 46-53, 47-50.
- 67 *Taciturne*, VI, 63.
- 68 *Archives*, VIII, 88.
- 69 *Res. Holland*, 9 apr. 1582; *Archives*, VIII, 86-89; R. Fruin, 'Over enige ziekten van prins Willem I', *Verspreide geschriften*, III, 40-64, 61-62; Ronald Pollitt, 'The wounding and treatment of William of Orange in 1582', *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 37 (1982) 135-158.

- 70 *Taciturne*, VI, p. lxxviii-lxxi.
- 71 *Taciturne*, IV, 249; PBN ms.fr., 3899 f. 38 (Oranje aan de prins Dauphin 13 april 1581); *ibid.*, ms.fr. 3344 f-443 (Oranje aan de hertog van Montpensier 27 juli 1582); Jules Delaborde, *Charlotte de Bourbon, princesse d'Orange* (Parijs, 1888) 255-257, 315; *CSPF*, 30 juni 1582 p. 127 (nr. 126); P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*, (Leiden, 1966), 11-12.
- 72 *Archives*, supplément, 220-226.
- 73 ARA, archief Van Oldenbarnevelt, nr. 1340; *Taciturne*, V, 40-46, VI 339-348; Kervyn, *Huguenots*, VI, 312.
- 74 Bor, XV, 198; XVII, 9, 14; *Taciturne*, V, p. xxviii-xxxii.
- 75 *Res.St.G.*, 1580-1582, 467-470 (4-10-1582 t/m 22-10-1582); ARA, Staten-Generaal 11099 f. 197-197v.
- 76 J.H. Kernkamp, *De Handel op den vijand, 1572-1609*, (Utrecht, 1931), I, 125-129; *Taciturne*, V, 108-109; *Johan van Oldenbarnevelt, bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en familie*, red. S.P. Haak, I ('s-Gravenhage, 1934) 70-73.
- 77 *Res.St.G.*, 1580-1582, 322 (27-4-1582), 380 (5-4-1582), 383-384 (13-4-1582), 397-400 (10/18-10-1582), 411 (1-11-1582), 478-479 (11/13-12-1582); Holt, *Duke of Anjou*, 177-180, 195-200; *Taciturne*, V, 67-72, 299-315; ARA, SG 11099 ff.198-199; Kervyn, *Huguenots*, VI, 305-307.
- 78 *CSPF*, maart-dec. 1582, 136 (nr. 139), 137 (nr. 141), 140 (nr. 143), 188 (nr. 186), 191 (nr. 191), 196 (nr. 195), 383 (nr. 390).
- 79 Kervyn, *Huguenots*, VI, 343; Ogier de Busbec, *Lettres du baron de Busbec*, red. De Foy, 3 delen, (Parijs, 1748), III, 133-134; *Edict et commandement de Monseigneur le Duc par lequel il defend toutes... querelles et combatz entre les courtisans* (Antwerpen, 1582).
- 80 *Taciturne*, VI, p. lxxii-lxxviii; clii-clix; Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits*, I, (Brussel, 1883), 272.
- 81 Catherine de Médicis, *Lettres* (Parijs, 1880-1909) VIII, 50-51, 62-63, 66-70; I. Cloulas, *Catherine de Médicis*, 459-460, 463-464.
- 82 *CSPF*, mei-dec. 1582, 377 (nr. 381); *Discours très veritable du passage de Messeigneurs les ducs de Montpensier et mareschal de Biron et de leur armée dans le Pais Bas* (Parijs, 1583); *Documents Anjou*, V, 273, 297.
- 83 E.H. Waterbolk, 'Everard van Reyd', in P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, red., *Geschiedschrijving in Nederland*, I ('s-Gravenhage, 1981) 41-62, 47; *Philippe II*, 2e deel, 356-357.
- 84 *Documents Anjou*, III, 480; P.L. Muller, 'De verkiezing van Anjou', *BVGO*, serie III, 8 (1894) 339-420, 362.
- 85 Blok, II, 178; Bor, XVII, 35,42
- 86 'Discours et déclaration somère du Sr. de la Fugier sur l'entreprise de S.A.', *Correspondance de Granvelle*, X, 434-439; Bor, XVII, 35-36; in een brief van 25 januari 1583 aan Granvelle, die in deze tijd de belangrijkste minister van de koning was, beweerde Parma dat hij zich ingeval Anjous aanslagen met succes bekroond waren geweest, in een hopeloze positie zou hebben bevonden (Van der Essen, *op.cit.*, III, 107). Maar teneinde meer geldmiddelen en troepen vanuit Spanje te verkrijgen, was Parma er altijd op uit een zo'n ongunstig mogelijke voorstelling van de staat van zijn leger te geven.
- 87 ARA, Staten-Generaal 11099 f. 212v-217v ('Proposition faicte par son Alteze aux Estatz Generaux').
- 88 De Liques, *Vie de Mornay*, 64; *Archives*, VIII, 157-158.
- 89 Van Reyd, *op.cit.*, 71-72.
- 90 Van Reyd, *loc.cit.*
- 91 *Corte verclaringe... by borgemeesteren... van Antwerpen nopende den aenslach teghen de selve stadt* (Antwerpen, 1583) (K 636) (grotendeels in Bor, XVII, 40-41).
- 92 Willems, *Mengelingen*, 169-170.

VI Het troosteloze einde (1583-1584)

De rampzalige gevolgen van de Franse furie

Na Anjous mislukte greep naar de macht stond de zaak van de Opstand er ongeveer even slecht voor als dit in de jaren 1572-1576 het geval was geweest. In een opzicht was de toestand weliswaar nog beter dan in de tijd dat Holland en Zeeland zich alleen tegen een overmachtige vijand hadden moeten verdedigen: een veel groter deel van het land was nog in oorlog met de Spaanse koning gewikkeld; in andere opzichten was de staat van zaken echter veel bedenkelijker dan in de eerste vier jaren van de oorlog: de tweedracht in het opstandige kamp, waartegen Oranje steeds zo sterk had gewaarschuwd, was veel onrustbarender; hierbij kwam nog dat Parma zijn voorgangers Alva en Requesens in politieke bekwaamheid verre overtrof en dat de koning sinds 1576 veel aannemelijkere vredesvoorwaarden aanbood, waardoor het onverzoenlijke standpunt dat de prins en zijn trouwste aanhangers bleven innemen, veel minder populair was geworden. Ten tijde van Oranjes dood in juli 1584 viel het reeds te voorzien dat bijna geheel Vlaanderen en Brabant, de twee provincies die sinds 1576 het meeste tot de strijd tegen de vijand hadden bijgedragen, weer in Spaanse handen zouden vallen.

De gevolgen van de Franse furie vallen te vergelijken met die van de Parijse bloedbruiloft in 1572, waardoor ook Oranjes hoge verwachtingen betreffende Franse hulp de bodem waren ingeslagen. Het verraderlijke optreden van Anjou betekende echter nog een ernstiger persoonlijk echec voor de prins: het ondermijnde ook het respect dat velen steeds voor zijn politiek inzicht hadden gekoesterd. In tegenstelling tot vroegere gevallen waarin de vijand de overhand had weten te behalen, kon hij nu moeilijk beweren dat de strijd tegen de vijand met veel meer succes zou zijn gevoerd indien men zijn raad had opgevolgd. Want het was de prins die alle waarschuwingen dat Anjou uiterst onbetrouwbaar was of dat

van Franse hulp niet veel te verwachten viel, in de wind had geslagen. Met recht kon men hem er nu op wijzen dat de op zijn aandrang gevoerde Franse politiek rampzalige gevolgen voor de zaak van de Opstand had gehad.¹

Na Anjous mislukte greep naar de macht hield de centrale regering, die de prins met meer gezag bekleed had willen zien, praktisch op te bestaan. Want nu kwam niet alleen een einde aan Anjous kortstondig bewind maar ook legden de leden van de Raad van State hun functies neer. Op aandrang van de Staten-Generaal belastte de prins zich in februari 1583 voorlopig met de leiding van de regering. Hij kon echter heel weinig uitrichten, want de lokale machthebbers stoorden zich minder dan ooit aan zijn gezag. Elke provincie, zo niet elke stad, was er voornamelijk op uit haar eigen belangen veilig te stellen en weigerde zich enige opofferingen te getroosten om dat deel van het land te verdedigen dat het ernstigste door Spaanse troepen werd bedreigd. Het staatsbestel verkeerde, zo rapporteerden een aantal agenten van de Engelse regering in deze tijd, in een staat van volledige anarchie. Vooral Vlaanderen gedroeg zich alsof het niet meer tot de Generale Unie behoorde en begon een buitenlandse politiek te voeren die direct in strijd was met het door Oranje voorgestane beleid.

Bovendien nam in deze provincie, zoals in vele ander delen van het land, het defaitisme alarmerende vormen aan. Voor het eerst verschenen er een aantal door overtuigde protestanten geschreven pamfletten waarin op een verzoening met Filips II werd aangedrongen. Indien men, zoals door Oranje werd bepleit, Anjou weer als landsheer erkende, zo werd in een van deze geschriften betoogd, zou het land onder een Franse tirannie vallen die tienmaal zo ondraaglijk zou blijken te zijn dan de Spaanse.²

De chaotische toestand waarin het rebelse staatsbestel gedurende het laatste anderhalve jaar van Oranjes leven verkeerde, kan wellicht het beste worden weergegeven door een passage te citeren uit een brief die de prins eind januari 1584 aan de hem zo gunstig gezinde Engelse secretaris van staat Walsingham schreef: 'Ik kan u verzekeren dat dit staatslichaam veel ernstiger ziek is dan naar buiten blijkt en dat het kwaad zo ver is voortgeschreden dat de belangrijke organen reeds lang hebben opgehouden te functioneren. Ik verzoek u me te verontschuldigen dat ik me dikwijls gedragen heb als ziekelijke personen die zich schamen hun kwaal aan andere mensen mee te delen en deze zelfs zo veel mogelijk voor hun dokters geheim trachten te houden.'³

In het vijandige kamp was men uiteraard opgetogen over Anjous mislukte staatsgreep. Van de mismoedige stemming waarin Parma nog in begin januari 1583 had verkeerd, was aan het einde van deze maand niets meer te bespeuren.

‘Het is een wonder,’ zo karakteriseerde hij de Franse furie in een brief aan Filips II, ‘dat wij aan Gods genade te danken hebben.’⁴ Hij zag nu een goede kans zijn reeds lang beraamde offensief tegen de opstandelingen te ondernemen. Wel wees hij de koning erop dat hij in Oranje nog steeds een duchtige tegenstander zou vinden en met ruimere geldmiddelen voorzien diende te worden om overal in het land het wettige gezag te herstellen.

Verzoening met Anjou

De prins liet zich door het ehech van zijn Franse politiek niet uit het veld slaan. Zoals bij vele andere tegenslagen betoonde hij een opmerkenswaardige veerkracht. Terwijl hij zich gedurende het kortstondige bewind van Anjou op de achtergrond had gehouden, zette hij zich direct na de Franse furie aan het werk om te redden wat er nog te redden viel. Al veroordeelde hij het gewelddadige optreden van Anjou, hij was van mening dat men hem te vriend diende te houden. Anders, zo vreesde hij, zou de Franse hertog, die zich in een zeer penibele positie bevond, zich gedwongen zien een overeenkomst met de vijand te treffen. Dit gevaar was niet denkbeeldig, want Parma nam onmiddellijk contact met Anjou op, hem een vrije aftocht naar Frankrijk en geld en voedselvoorraden belovende indien de Brabantse en Vlaamse steden die wél door Franse troepen waren overrompeld in Spaanse handen werden gesteld. De Staten-Generaal betoonden zich echter op aandrang van Oranje bereid Anjou niet minder tegemoetkomend te behandelen, waarop deze tot Parma's grote teleurstelling besloot niet op diens voorstel in te gaan.⁵

Reeds eind januari stelde de prins de Staten-Generaal voor onderhandelingen met Anjou te openen over de voorwaarden waarop beide partijen bereid zouden zijn weer in goede verstandhouding met elkaar te leven. Veel moed was vereist om deze verzoenende politiek te bepleiten op een tijdstip dat onder de bevolking de anti-Franse en anti-Orangistische gezindheid haar toppunt had bereikt. Het verzet tegen de door hem voorgestelde politiek was het sterkste in Vlaanderen, dat niets meer met Anjou van doen wilde hebben. In Gent verklaarde een lid van het stadsbestuur, Antoon Heyman, dat het land nooit enige rust zou genieten zolang Oranje nog in leven was. Ook werden er in deze stad een aantal fel anti-Orangistische pamfletten gepubliceerd, waaronder een schotschrift van Champagney, die de prins karakteriseerde als de grootste atheïst en hypocriet ter wereld, die elk middel te baat nam om zijn onverzadigbare heerszucht te bevredigen.⁶

In Antwerpen, dat het meeste van de Franse furie te lijden had gehad, was het niet zozeer de magistraat als de burgerij die fel tegen een nieuwe overeenkomst met Anjou was gekant. Toen Oranje eind januari in de Antwerpse Brede Raad verscheen om zijn standpunt uiteen te zetten, viel hem een zeer vijandige ontvangst ten deel. Zijn voorstel om Anjou van geldmiddelen en voedsel voor zijn leger te voorzien en de vele Fransen die in de stad werden gevangengehouden in vrijheid te stellen op voorwaarde dat de Franse troepen voor de stijd tegen de vijand beschikbaar bleven, werd door een grote meerderheid verworpen. Toen hij erop wees dat indien geen akkoord met Anjou werd gesloten, er geen andere keuze overbleef dan zich weer aan het gezag van de Spaanse koning te onderwerpen, kreeg hij tot zijn ontsteltenis te horen dat men er beter aan toe was ‘met de oude vader dan met de nieuwe verrader’ ‘Tuez-moi plutôt’ zou hij uitgeroepen hebben toen men hem te kennen gaf liever door een Spaanse dan door een Franse vorst te worden geregeerd.⁷ De prins stond ook aan allerlei laster bloot. Vele Antwerpenaren waren vast van zijn medeplichtigheid aan Anjous aanslag op hun stad overtuigd en werden in deze mening versterkt door Spaanse agenten die in deze tijd de verdichte brief van juli 1580 lieten verspreiden waarin de prins de Franse hertog zou hebben aangeraden zich niet te bekommeren om de geringe macht die de Staten bereid waren hem toe te kennen, daar hij zich als heer en meester zou kunnen gedragen zodra hij de steden met zijn troepen had bezet.⁸ Sommige beweerden zelfs dat hij alleen uit eigenbelang de oorlog wenste voort te zetten tot groot nadeel van het arme volk. ‘Terwijl Christus zijn leven gaf voor het heil der mensheid,’ zo verklaarde een Antwerpenaar, ‘laat het Oranje volkomen onverschillig of iedereen sterft zolang hij maar zijn eigen hachje kan redden.’⁹ Een enkeling nam het voor de prins op. ‘Oranje,’ zo schreef de Antwerpse predikant Tilius op 3 februari aan een Delftse collega, ‘heeft met een kwaad beest te doen, namelijk met het domme volk, en is hierover diep bedroefd.’¹⁰

De prins gaf zich echter niet gewonnen. Met het hem eigen doorzettingsvermogen en zijn grote gave velen voor zijn standpunt te winnen wist hij in maart een meerderheid van de leden van de Staten-Generaal ervan te overtuigen dat een schikking met Anjou moest worden getroffen. Zijn in deze tijd aan de Staten-Generaal gerichte nota's waarin hij de noodzaak van een verzoening met de Franse hertog bepleitte, kunnen tot zijn beste geschriften gerekend worden.¹¹ Hierin deed hij volledig recht wedervaren aan de verschillende redenen waarom het ongeraden kon worden geacht Anjou wederom als landsheer te erkennen. Hij gaf toe dat deze zich als een uiterst onbetrouwbaar persoon had laten kennen en zich in de toekomst waarschijnlijk niet beter zou gedragen. In het bijzonder hield hij het voor heel goed mogelijk dat Anjou met de vijand heulde. Men moest, zo merkte hij op, zich er in het algemeen voor hoeden zich tweemaal aan dezelfde steen te stoten. Aan de andere kant wees hij erop dat het grote gevaar dat Anjou met de

Spanjaarden zou gaan samenspannen, alleen kon worden voorkomen door gedeeltelijk aan diens wensen tegemoet te komen. Hij ontkende geenszins dat aan de door hem voorgestane politiek zekere risico's waren verbonden maar verwierp elk alternatief. Geheel op eigen krachten de strijd voortzetten hield hij, gezien de heersende tweedracht en de zwakte van het Staatse leger, voor onmogelijk en in nieuwe vredesonderhandelingen zag hij geen enkel heil. Weliswaar scheen Parma bereid protestanten vrijheid van geweten te verlenen, maar de prins beschouwde deze concessie als onvoldoende. Of inderdaad, zoals Oranje betoogde, 's lands vrijheden zo veel minder gevaar liepen van een Frans dan van een Spaans bewind, valt zeer te betwijfelen. Maar wel kon de prins op goede gronden beweren dat de nieuwe bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk eerder door een Franse vorst dan door Filips II zou worden ontzien. Dit was een van Oranjes argumenten dat niet naliet grote indruk te maken op de vele Nederlanders die om een of andere reden tegen het herstel van het monopolie van de katholieke godsdienst waren gekant. En het was wellicht om de steun van dit deel van de bevolking te behouden dat de prins het in deze tijd meer dan ooit deed voorkomen alsof de strijd tegen de Spaanse koning vooral ter verdediging van het protestantse geloof werd gevoerd.

Met het eind maart 1583 gesloten akkoord tussen Anjou en de Staten-Generaal bereikte Oranje dat de door Franse troepen bezette Brabantse en Vlaamse steden weer in Staatse handen kwamen. Anjou zelf trok zich eind juni in Frankrijk terug maar het grootste deel van zijn strijdmacht, inclusief de Zwitserse keurtroepen, zou het land tegen de Spaanse strijdkrachten blijven verdedigen, terwijl de Franse legercommandant maarschalk Biron ook het opperbevel over het Staatse leger werd opgedragen. Er werd bovendien overeengekomen dat verdere onderhandelingen zouden worden gevoerd over een hernieuwde erkenning van Anjou als heer der Nederlanden. Hiertoe wist de prins de Staten-Generaal echter in deze tijd nog niet te bewegen. Ook in andere opzichten leverde de verzoening met de Franse hertog niet de voordelen op die de prins hiervan verwacht had. Een aantal van de door Franse soldaten ontruimde kuststeden werden al in de zomer van 1583 door Spaanse strijdkrachten ingenomen. De prins trachtte dit te voorkomen door Biron opdracht te geven deze steden te hulp te komen, maar het zo sterk anti-Fransgezinde Gent weigerde Biron's soldaten in Vlaanderen toe te laten. Dientengevolge vielen goed versterkte steden zoals Duinkerken, die gemakkelijk lange tijd tegen de vijand hadden kunnen worden verdedigd en in de toekomst onnoemelijke schade aan de Nederlandse koopvaardij en visserij zouden toebrengen, tot grote ergernis van Oranje bijna zonder slag of stoot in Spaanse handen.¹² Zonder iets van belang te hebben uitgericht keerde kort hierop Biron's legermacht, waarvan Oranje in december 1582 zulke hoge verwachtingen had gekoesterd, naar Frankrijk terug.

Niet alleen in Vlaanderen maar ook in Brabant wist Parma al in het voorjaar van 1583 terrein te winnen. Antwerpen werd nog niet direct bedreigd, maar de bevolking van deze stad bleef Oranje zeer vijandig gezind. Velen verdachten hem ervan Antwerpen aan de Fransen te willen overleveren. Toen maarschalk Biron eind mei besprekingen met de prins voerde, trokken vele Antwerpenaren naar het stedelijke kasteel, er vast van overtuigd zijnde dat hier een grote Franse troepenmacht bijeen werd gebracht om een overval op hun stad te plegen. De menigte eiste dat Oranje zich binnen in Antwerpen vestigde en kon slechts met de grootste moeite ertoe bewogen worden het kasteel te ontruimen.¹³ Ook Oranjes huwelijk met Louise de Coligny, dat op 12 april in grote eenvoud in Antwerpen werd voltrokken, werd als een aanwijzing gezien dat hij zich weer met de verfoeide Fransen wilde inlaten; al was Oranjes vierde echtgenote een dochter van de grote Franse voorvechter van het protestantse geloof, het feit dat zij een Française was, was voldoende om dit huwelijk impopulair te maken.¹⁴

Louise was de weduwe van een hugenootse edelman die enkele maanden nadat hij met haar getrouwd was, een van de voornaamste slachtoffers van de Parijse bloedbruiloft was geworden. Haar tweede huwelijk was bijna even kortstondig als haar eerste en eindigde op dezelfde tragische wijze. Toch heeft zij de loop van de Nederlandse geschiedenis beïnvloed doordat zij op 29 januari 1584 het leven schonk aan een zoon die koning Frederik van Denemarken en koning Hendrik van Navarra als peetvaders kreeg en daarom Frederik Hendrik werd genoemd. Deze zou in zijn vaders voetstappen treden door zich in te zetten voor een nauw verbond met Frankrijk en een grotere mate van godsdienstige verdraagzaamheid. Bovendien is hij, en niet een van zijn twee oudere halfbroers, een der voorouders van alle leden van het huis Oranje die na hem tot heden ten dage als stadhouder of staatshoofd zo'n eminente positie in het Nederlandse staatsbestel hebben vervuld.

Terugkeer naar Holland

Op 22 juli vertrok Oranje vanuit Antwerpen naar het Noorden. Wat hem hiertoe bewoog was niet alleen de scherpe kritiek die door de bevolking van deze stad op hem werd uitgeoefend maar ook het feit dat zijn aanwezigheid in Holland en Zeeland dringend vereist was. Ook in deze gewesten had hij ten gevolge van Anjous coup veel aan aanzien verloren.¹⁵ In Holland was in februari een samenzwering ontdekt waarin vele personen waren betrokken. De leidende figuur was een zekere Cornelis de Hooghe, een kaartenmaker die beweerde een natuurlijke zoon van Karel V te zijn en van zijn 'halfbroer' Filips II de toezegging van tweehonderdduizend daalders te hebben verkregen voor de uitvoering van zijn plan

het opstandige regime ten val te brengen.¹⁶ In Zeeland, waar de prins de eerste twee maanden volgende op zijn vertrek uit Antwerpen doorbracht, was de stemming nog bedenkelijker. In Vlissingen werd Oranje door samengeschoolde matrozen voor een grote schelm uitgemaakt en de Middelburgse magistraat verbood de edellieden van het prinselijk gevolg in de stad een onderkomen te zoeken; ook werden Biron's troepen die per schip naar Frankrijk terugkeerden, verhinderd op een van de Zeeuwse eilanden een voet aan wal te zetten.¹⁷ Een afgezant van Hendrik van Navarra die in deze tijd Zeeland bezocht, rapporteerde dat bijna iedereen in deze provincie het zinloos beschouwde de strijd voort te zetten en dat indien Parma's troepen een poging zouden wagen Zeeland binnen te vallen, de bevolking geen vin zou verroeren.¹⁸

In de vergadering van de Staten-Generaal die in de zomer van 1583 te Middelburg werd gehouden, slaagde de prins er niet in aan de heersende regeringsloosheid een einde te maken. Wel verzochten de Staten hem als hoofd van de regering te blijven optreden. Als zodanig werd hem echter zo weinig macht toebedeeld dat hij weigerde deze positie te blijven vervullen. In plaats hiervan werd besloten een nieuwe Raad van State op te richten waarin Oranje als voorzitter zou fungeren, maar daar de gewestelijke besturen geen leden tot deze raad benoemden, kwam er van Oranjes streven een gezaghebbend regeringscollege in het leven te roepen niets terecht.¹⁹

Even weinig bereikte Oranje met zijn pogingen Anjou wederom als landsheer te laten erkennen. Niet alleen Vlaanderen maar ook alle noordelijke gewesten wilden hiervan niets weten. Opmerkelijk is vooral dat Holland zich ditmaal bij de oppositie voegde. Op 2 september lieten de Staten van dit gewest de prins een nota toekomen waarin hem sterk werd afgeraden opnieuw met de Franse hertog in onderhandeling te treden.²⁰ Hierin werd vermeld dat de vroedschappen van alle Hollandse steden zich over deze kwestie hadden beraden en dat deze bijna unaniem van oordeel waren geweest dat indien Oranjes Fransgezinde politiek werd voortgezet, het fel anti-Frans gezinde volk in opstand zou komen; in deze remonstrantie werd er ook op gewezen dat velen van oordeel waren dat een verbond met een katholieke vorst in strijd was met Gods heilige woord en daarom de toorn van de Almachtige zou kunnen opwekken. Nooit tevoren hadden de Staten van Holland zich vermeten hem een geschrift ter hand te stellen waarin de door hem voorgestane politiek zo scherp werd bekritiseerd. In voorafgaande jaren had de prins de Hollandse bewindslieden herhaaldelijk zelfzuchtigheid verweten en hun voorgehouden dat hij de bevolking op zijn hand had. Het was een teken des tijds dat de rollen nu omgekeerd waren.

Boven het treffen van een nieuwe overeenkomst met Anjou verkozen de

Staten-Generaal het sluiten van een verdrag met de paltsgraaf Johan Casimir, die zich in deze tijd sterk maakte om met de hulp van Johan van Nassau en enkele andere Duitse graven de tot het protestantse geloof bekeerde aartsbisschop van Keulen, Gerhardt Truchsess, in zijn aartsbisdom tegen zijn katholieke tegenstanders te handhaven. Johan Casimir beloofde aan de Staten-Generaal dat indien zij bereid waren hem in dit plan te ondersteunen, zij op al zijn hulp konden rekenen in de strijd tegen Spanje zodra het conflict in Keulen in het voordeel van Truchsess was beslecht. De grootste voorstanders van zo'n overeenkomst waren de militante Gentse calvinisten, die reeds in 1578 in Johan Casimir hun held hadden gezien. Maar ook elders in het land verwachtte men veel van de hulp die Johan Casimir aan de strijd tegen de Spaanse overheersing zou kunnen verlenen en velen zouden liever hem dan Anjou of Oranje tot hoofd van de regering hebben willen verkiezen. De prins was daarentegen van mening dat de paltsgraaf nooit als redder in de nood zou kunnen optreden en dat het zinneloos was een overeenkomst met hem te sluiten. De Nederlanden zouden immers geld en troepen naar Duitsland moeten zenden in een tijd dat hun hulpmiddelen ontoereikend waren om zichzelf tegen de vijand te verdedigen. De legermacht waarover Gent beschikte was zelfs niet sterk genoeg om het in het najaar van 1583 belegerde Ieper te ontzetten. Bovendien was Oranje van oordeel dat Johan Casimir over onvoldoende steun van Duitse vorsten beschikte om Truchsess de overwinning te bezorgen en daarom zijn belofte de Nederlandse opstandelingen te hulp te komen, nooit zou kunnen inlossen. Spoedig zou blijken dat de prins de toezeggingen van Johan Casimir op hun juiste waarde had geschat. In begin 1584 werden de troepen van Truchsess vernietigend verslagen en moest de voormalige aartsbisschop in Holland zijn toevlucht zoeken.²¹

Midden september 1583, na te Middelburg geheel vruchteloze besprekingen met de Staten-Generaal te hebben gevoerd, vertrok Oranje naar Holland. Eerst verbleef hij twee maanden in Dordrecht en daarna enkele weken in Den Haag om zich in januari 1584 ten slotte weer in het Delftse Prinsenhof te vestigen. Het is begrijpelijk dat de prins in deze tijd in Holland zijn hoofdkwartier opsloeg, want dit gewest was nu weer voor het eerst sinds 1577 de machtigste en rijkste van alle nog opstandige provincies en in staat meer tot de bestrijding van de oorlogskosten bij te dragen dan Vlaanderen of Brabant.

Gedurende het laatste halve jaar van zijn leven had Oranje, evenals tien jaar tevoren, kunnen verzuchten dat er absoluut niemand was die hem in zijn zware taak kon bijstaan. Bijna alle leden van de hoge adel hadden zich met de koning verzoend. De twee uitzonderingen waren de Gelderse graaf van Culemborch, een zonderling die met iedereen overhoop lag, en de prins van Epinoy, die in juni 1583

in het gevolg van Anjou naar Frankrijk was vertrokken. Van zijn al in juni 1580 naar Duitsland teruggekeerde broer Jan had de prins niets meer te verwachten. Deze gaf geen gehoor aan het door Oranje in maart 1584 aan hem gerichte verzoek naar Holland over te komen zodat Jan hem van advies kon dienen omtrent de te voeren politiek. De tussen de broers gevoerde briefwisseling betrof nu voornamelijk de terugbetaling van de geldsommen die Jan eens aan Oranje had geleend en hun tegengestelde opvattingen over de vraag of Anjou al dan niet weer als landsheer diende te worden erkend.²²

Van Oranjes Franse raadsheren was Languet overleden, terwijl Mornay zo ontsteld was geweest over het grote vertrouwen dat de prins in Anjou stelde dat hij in de zomer van 1582 naar zijn vaderland was teruggekeerd. Ook Marnix had zijn dienst opgezegd. Meer dan iemand anders had deze de lof van Anjou gezongen en na de Franse furie had hij zich diep terneergeslagen op zijn Walcherse landgoed teruggetrokken; slechts met grote moeite wist de prins hem er in de zomer van 1583 toe te bewegen het voornaamste Antwerpse burgermeestersambt op zich te nemen. Meer dan ooit was Oranje nu op de raad van Villiers aangewezen, die echter zo'n slechte reputatie genoot dat wel gezegd werd dat zolang de prins op diens oordeel vertrouwde, er nooit een verbetering in de toestand zou intreden.²³

Zijn trouwste volgelingen vond de prins in deze tijd nog in Holland. Hier kon hij bijvoorbeeld op de steun rekenen van de landsadvocaat Paulus Buys, de Dordtse patriciër Adriaan van der Myle en de pensionaris van Rotterdam Johan van Oldenbarnevelt, die in 1584 al een rol van betekenis in de door de Staten van Holland gevoerde politiek begon te spelen. Maar ook in dit gewest stonden vele vooraanstaande persoonlijkheden niet meer onvoorwaardelijk achter Oranjes onverzoenlijke anti-Spaanse koers. Toen Marnix in juni 1584 in Delft verbleef ter gelegenheid van het doopfeest van Frederik Hendrik, deelde de prins hem mee dat Parma van plan was om na Antwerpen te hebben ingenomen aan Holland en Zeeland zeer gunstige vredesvoorwaarden, zelfs vrijheid van protestantse godsdienst, aan te bieden en dat hij (Oranje) vreesde dat in dit geval de Staten van deze provincies niet 'ter wille van één man' de oorlog zouden willen voortzetten.²⁴ Dit toont wel heel duidelijk aan hoe eenzaam de prins zich in deze tijd voelde.

Verdere vijandelijke terreinwinst

Nadat Oranje eind juli 1583 uit Antwerpen was vertrokken, werd de toestand in het Zuiden steeds kritieker. In het hieropvolgende jaar maakte Parma zich van een groot deel van Vlaanderen meester. Dit was ten dele te wijten aan de prins

van Chimay, die in deze tijd een dubbelhartige rol speelde. Deze zoon van de hertog van Aerschot, die lange tijd tevergeefs naar de hand van Oranjes dochter Maria had gedongen, had zich in 1582 als een overtuigd protestant en trouwe aanhanger van de prins voorgedaan. Als zodanig bleef hij zich gedragen nadat hij in de zomer van 1583 tot stadhouder van Vlaanderen was verkozen, hoewel hij toen reeds in verstandhouding met Parma stond. Nog op 23 december 1583 schreef hij aan de prins dat niets ter wereld hem ertoe zou kunnen bewegen om niet altijd 'uw onderdanige en gehoorzame zoon te blijven'.²⁵ Twee maanden later brak hij echter openlijk met de zaak van de Opstand en het was vooral aan hem te wijten dat Brugge zich in mei 1584 aan Parma overgaf. Omstreeks dezelfde tijd werd een overeenkomstig dubbelhartige rol gespeeld door Hembyze, de Gentse volksleider, die zich in 1579 gedwongen had gezien naar de Palts uit te wijken maar in de zomer van 1583 weer tot eerste schepen van zijn vaderstad was verkozen. Deze vurige calvinist, die van Gent 'een tweede Genève' had willen maken, trad in begin 1584 in geheime onderhandelingen met Parma. In mei werd hij echter ten val gebracht door Gentenaren die de strijd tot het bittere einde wensten voort te zetten. Hembyze werd nu als landsverrader ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.²⁶ Het was pas in september, twee maanden na Oranjes dood, dat Gent in Spaanse handen viel.

Gedurende de laatste maanden van Oranjes leven werd het ook duidelijk dat Parma binnenkort Antwerpen zou gaan belegeren. Aan het behoud van deze stad was de prins veel gelegen. Tijdens Marnix' verblijf in Delft in juni 1584 gaf de prins hem te verstaan dat alles in het werk diende te worden gesteld om te voorkomen dat Antwerpen in Spaanse handen viel. Met name drong hij aan op het doorsteken van de Blauwgarendijk, waardoor het platteland ten noorden van de stad onder water zou worden gezet en Parma niet zou kunnen verhinderen dat Hollanders en Zeeuwen de bevolking van voedsel bleven voorzien.²⁷ Tegen dit voorstel werden, net zoals in 1574 gebeurd was, toen de prins het platteland ten zuiden van Leiden onder water had willen zetten, grote bezwaren gemaakt door burgers die hun koeien in de weide wilden blijven sturen. Maar terijl Oranje in de tijd van Leidens hoogste nood erin slaagde dit verzet te breken, wisten de Antwerpse slaggers, de belangrijkste koeboeren van hun stad, in 1584 hun zin door te drijven. Marnix kreeg ook van de prins te horen dat deze binnen twee maanden de stad zou komen ontzetten. Of deze toegezegde hulp zou komen opdagen, was echter nog maar de vraag. De noordelijke gewesten bekommerden zich maar bitter weinig om het lot dat Antwerpen dreigde te treffen. De geringe troepenmacht die in hun dienst stond, wilden zij bij voorkeur gebruiken voor de verdediging van hun deel van het land, dat ook steeds meer door Spaanse strijdkrachten werd bedreigd. Steenwijk was al in het najaar van 1582 door Parma's troepen ingenomen

en in september 1583 maakten deze zich van Zutphen meester. Vooral de toestand in Gelderland baarde Oranje grote zorgen. Alom loerde daar verraad. Het was bijvoorbeeld ontdekt dat vooraanstaande burgers van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel plannen smeedden om hun stad aan de vijand over te leveren.²⁸

Verder wist de prins dat zijn zwager de graaf Van den Bergh, die in 1581 Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland was opgevolgd, politiek uiterst onbetrouwbaar was. In november 1583 kon onomstotelijk worden bewezen dat deze reeds enige jaren in verstandhouding met Parma stond en beloofd had op een door hem gunstig ogenblik openlijk partij voor de koning te kiezen. Gelukkig wist de bekwame kanselier van Gelderland, Elbertus Leoninus, Van den Bergh gevangen te zetten voordat deze kans had gezien zijn verraderlijke plannen ten uitvoer te brengen. Wegens zijn familierelatie met Oranje werd de graaf zeer genadig behandeld. Na enkele maanden arrest in Holland kreeg hij, op voorwaarde niet in Spaanse dienst te zullen treden, vergunning het land te verlaten. Enkele maanden later liep hij echter samen met zijn drie zonen naar de vijand over.²⁹

De verheffing tot graaf van Holland

Gedurende de jaren dat Oranje doorgaans in Brabant of Vlaanderen vertoefde, hadden de Staten van Holland, zoals reeds in voorafgaande hoofdstukken is opgemerkt, zich weinig aan zijn gezag gestoord. In die tijd waren zij er vooral op uit geweest de belangen van hun gewest te behartigen en hadden zij zich genegen betoond veel tot de verdediging van de zuidelijke gewesten bij te dragen. Zelfs hadden zij Parma een grote dienst bewezen door toe te staan dat Hollandse kooplieden, in strijd met het door Oranje in Holland uitgevaardigde verbod van handel op de vijand, het Spaanse leger van levensmiddelen en oorlogsmateriaal bleven voorzien.³⁰ Nadat de prins in 1577 naar het Zuiden was vertrokken, bleef de regeringsvorm van Holland een dualistisch karakter dragen, maar in tegenstelling tot wat in de periode 1572-1577 het geval was geweest, berustte de macht nu niet zo zeer bij de prins als bij de Staten. In deze toestand vond geen noemenswaardige verandering plaats nadat Oranje zich eind 1583 weer in Holland had gevestigd. Hoewel in deze tijd Vlaanderen en Brabant geheel in Spaanse handen dreigden te vallen, weigerden de Staten van Holland, tot verontwaardiging van Ieper, Brugge, Gent, Brussel en Antwerpen, nog steeds hun goedkeuring aan het door de prins voorgestane verbod van handel op de vijand te hechten.³¹ Wie in Holland het meeste te zeggen had, blijkt ook duidelijk uit de afloop van een geschil betreffende de heerlijkheid Vianen. Dit gebied, dat door Brederode in diens testament van 1564 aan Oranje was toegezegd, was in 1577 door prinselijke troepen

bezet. Hiertegen was echter protest aangetekend door een nicht van Brederode, wier aanspraak op Vianen was gebaseerd op een door haar oom kort voor diens overlijden in 1568 gemaakt testament. Deze kwestie kwam voor het Hof van Holland dat in oktober 1582 ten gunste van Brederodes niet besliste. De prins hield echter vol dat Vianen een onafhankelijke heerlijkheid was, waarover het Hof geen enkele jurisdictie bezat. De Staten van Holland waren echter een andere mening toegedaan en lieten in december 1583 Oranje weten dat indien hij de uitspraak van het Hof niet eerbiedigde, zijn aanzien in het gewest zeer zou dalen. Hierop gaf de prins zich gewonnen. Op 30 juni 1584 gelastte hij zijn in Vianen gelegerde troepen de stad te ontruimen.³²

De grotere macht die de Staten zich sinds 1577 hadden toegeëigend, betekende echter niet dat zij van oordeel waren het zonder Oranje te kunnen stellen. Nagenoeg alle leden van de Staten van Holland achtten het noodzakelijk dat de prins een leidende rol in de regering speelde. Volgens hen behoefden zij hem als 'eminent hoofd' om de talrijke geschillen tussen de steden en kwartieren van het gewest te beslechten; bovendien zag het er in 1583 naar uit dat Parma's strijdkrachten in de nabije toekomst Holland wederom vanuit het Oosten zouden aanvallen, en waren de Staten van Holland ervan overtuigd dat zij in ieder geval Oranjes leiding zouden behoeven om hun gewest tegen de vijand te verdedigen. Om te verzekeren dat de prins deze rol op bevredigende wijze kon vervullen, stemden bijna alle Hollandse steden er in deze tijd mee in hem tot graaf van hun provincie te verheffen.³³

Zoals reeds vermeld, hadden zowel Zeeuwse als de Hollandse Staten de prins al in 1580 de gravelijke waardigheid aangeboden teneinde te voorkomen dat de hertog van Anjou in hun gewesten enig gezag zou uitoefenen. Dit aanbod sproot daarom niet uit grote Oranjegezindheid voort. De prins die natuurlijk heel goed de motieven van de Hollandse en Zeeuwse bewindslieden beseftte, weigerde aanvankelijk op hun aanbod in te gaan. Maar deze bleven sterke aandrang op hem uitoefenen, vooral nadat Anjou in februari 1582 in de Nederlanden was aangekomen. Op 14 augustus 1582 verklaarde Oranje zich eindelijk bereid de gravelijke waardigheid aan te nemen en tegen het einde van dat jaar liet hij de Staten van Holland weten zich in februari 1583 naar het Noorden te zullen begeven om zich daar als graaf van hun gewesten te laten inhuldigen.³⁴

Wegens de uiterst kritische toestand waarin Vlaanderen en Brabant na Anjous verraderlijk optreden in januari 1583 verkeerden, zag Oranje zich gedwongen zijn aankondigde bezoek aan het Noorden tot de zomer van dat jaar uit te stellen. Een nog belangrijker gevolg van de Franse furie was dat de ijver waarmee Holland

en Zeeland zich in de voorafgaande jaren voor zijn verheffing tot graaf hadden ingezet, aanzienlijk bekoeld was. Nu Anjou alle macht en prestige verloren had, was de belangrijkste reden waarom deze provincies de prins tot graaf hadden willen verkiezen verdwenen. Dit was vooral het geval in Zeeland waar drie van de zes stemhebbende steden - Middelburg, Goes en Zierikzee - hiertegen allerlei bezwaren maakten.³⁵ In Holland sprak slechts een kleine minderheid van de steden zich tegen Oranjes verheffing tot graaf uit maar hiertoe behoorde Amsterdam en het was wegens de tegenstand van deze verreweg rijkste Hollandse stad dat de zaak traineerde en ten slotte niet werd beklonken. Amsterdams tegenwerking sproot vooral voort uit de vrees dat Oranjes verheffing tot graaf zeer nadelige invloed op de handel van de stad zou uitoefenen. Volgens de woordvoerder van de Amsterdamse oppositie, de oud-burgemeester P.C. Hooft, viel het te verwachten dat ingeval de prins tot graaf van Holland werd verkozen, Filips II de zo profijtelijke handel van Amsterdamse kooplieden op Spanje en Portugal zou verbieden en dat Zeeland, dat er niet meer serieus aan dacht Oranje de grafelijke waardigheid op te dragen, van dit verbod de vruchten zou plukken. Hij beweerde ook dat de Hollandse bevolking in de voorafgaande jaren nooit zoveel steun aan Oranje zou hebben gegeven indien zij geweten had dat het in zijn bedoeling lag zich tot landsheer van de provincie op te werpen. Hieraan voegde hij nog toe dat het volk van Amsterdam niets voor de verheffing van de prins tot graaf voelde en het de stedelijke bewindslieden uiterst kwalijk zou nemen indien zij in strijd met de wensen van de gemeente hun instemming met de inhuldiging van de prins betuigden.³⁶

Terwijl de verheffing van Oranje tot graaf van Holland en Zeeland na de Franse furie in deze provincies op een min of meer sterke oppositie stootte, begon de prins nu voor het eerst hier sterk op aan te dringen. Volgens hem vijandig gezinde historici is dit een bewijs dat de prins tot op het einde van zijn leven vooral door mateloze heerszucht werd gedreven. Dit was echter zeker niet het geval, daar hij wist dat hem als graaf heel weinig bevoegdheden zouden worden toegekend. Wat wél een factor geweest zal zijn, is dat zijn reputatie op het spel stond. Zijn aanzien was reeds zeer gedaald en indien zijn verheffing tot graaf, waaraan in 1583 en 1584 grote ruchtbaarheid was gegeven, geen doorgang vond, zou hij nog meer aan prestige verloren hebben. Een andere beweegreden was waarschijnlijk zijn toegenomen bezorgdheid voor de belangen van zijn geslacht.

Voor na de aanslag door Jaureguy in maart 1582 en door de verschillende in 1583 en 1584 bekend geworden plannen hem te vermoorden, beseftte hij dat zijn leven spoedig een gewelddadig einde zou kunnen nemen en hij in dit geval zijn kinderen niet veel meer dan hoge schulden zou nalaten. Indien hem de erfelijke positie van

graaf werd opgedragen, zou althans een van zijn zonen gerechtigd zijn tot de hoge waardigheid van graaf van Holland, zo niet die van graaf van Zeeland en heer van Utrecht. Dat hij zich over deze kwestie zorgen begon te maken blijkt ook uit het feit dat hij in het voorjaar van 1584 - naar het schijnt voor het eerst sinds 1558 - een nieuw testament liet opmaken, dat echter ten tijde van zijn dood nog niet door hem was ondertekend.³⁷

Op 7 december 1583 bezocht een delegatie van de Staten van Holland Oranje in diens slaapkamer - het was merkwaardigerwijs in bed dat de prins dikwijls belangrijke staatszaken afhandelde³⁸ - en overhandigde zij hem een door de leden van de Hollandse Ridderschap en de overgrote meerderheid van de Hollandse steden ondertekend ontwerpverdrag behelzende de voorwaarden waarop zij bereid waren hem als graaf van hun gewest te erkennen.³⁹ Als zodanig zou hem heel weinig macht worden gegeven. In bijna alle 49 artikelen werd zijn invloed op het regeringsbeleid sterk aan banden gelegd, veel meer dan dit het geval was geweest in 1576 toen hem de Hoge Overheid was opgedragen. Ditmaal werd hem bijvoorbeeld niet het recht gegeven garnizoenen in steden te leggen zonder de instemming van de desbetreffende magistraat en werd niet met zoveel woorden gezegd dat hij alleen het oorlogsbeleid mocht bepalen. Bovendien behielden de Staten zich nu het recht voor om, ingeval de prins zijn bevoegdheden overschreed, iemand anders tot landsheer te verkiezen. Toen er twintig jaren later sprake van was zijn zoon Maurits op dezelfde zeer beperkende voorwaarden de positie van graaf van Holland aan te bieden, zou deze verklaard hebben eerder van het torentje van het stadhoudelijke kwartier in Den Haag te zullen springen dan met zulke geringe macht genoeg te nemen.⁴⁰

Willem van Oranje maakte echter geen ernstige bezwaren tegen de grote beperking van zijn bevoegdheden. Met een aantal wijzigingen van ondergeschikt belang werd op 30 december de overeenkomst door Oranje en de Staten van Holland ondertekend en hierna ook door alle Hollandse steden met uitzondering van Amsterdam en Gouda goedgekeurd.⁴¹ De prins drong sterk op zijn inhuuldiging aan maar de Staten van Holland besloten hiertoe pas over te gaan nadat een laatste poging in het werk was gesteld om de twee weerspannige steden van mening te doen veranderen.⁴² De door de Staten in juni 1584 naar Amsterdam en Gouda gezonden missies wisten echter niets te bereiken. Hierop zouden zij volgens de meeste historici de prins tot graaf hebben verheven indien hij niet op 10 juli was vermoord; sommige geschiedschrijvers weten zelfs 12 juli als de voor de inhuuldiging vastgestelde datum te noemen zonder echter voor deze bewering enige bron op te geven.⁴³ Of dit inderdaad het geval zou zijn geweest, valt te betwijfelen. Want reeds voordat Oranje werd vermoord, was er iets gebeurd dat een spaak in

het wiel dreigde te steken; op 10 juni overleed Anjou. Toen 23 juni het nieuws van de dood van de Franse hertog in Holland bekend werd, besloten de Staten-Generaal op aandrang van de prins onmiddellijk gezanten naar de koning van Frankrijk te sturen om hem te verzoeken het soevereine gezag over de Nederlanden te aanvaarden.⁴⁴

Oranje zal ongetwijfeld beseft hebben dat de koning er niet aan zou denken dit verzoek in te willigen tenzij hem ook in Holland, het in deze tijd verreweg belangrijkste van alle nog opstandige gewesten, het opperste gezag werd opgedragen. Is het niet zeer aannemelijk dat de prins, die meer dan ooit zijn hoop op Franse hulp had gesteld, onder deze nieuwe omstandigheden tot de conclusie is gekomen dat zijn inhuldiging als graaf van Holland geen doorgang diende te vinden?

Oranjes politieke testament

In het laatste halfjaar van zijn leven boekte Oranje nog één opmerkelijk succes, dat echter niet de door hem gewenste gevolgen zou hebben: hij wist de Staten-Generaal ervan te overtuigen dat de algemeen gewantrouwde hertog van Anjou weer als landsheer diende te worden erkend. Ditmaal was het verzet tegen zijn Franse politiek niet zo sterk als dit in 1580 het geval was geweest. Nu was bijna iedereen het erover eens dat het land zich op eigen krachten niet veel langer tegen de vijand kon verdedigen. Het waren vooral de twee belangrijkste gewesten van het land, Vlaanderen en Brabant, die geheel in Spaanse handen dreigden te vallen en dringend hulp behoefden om zich tegen Parma's leger te verweren. Alom werd nu beseft dat de toestand zo kritiek was geworden dat alleen militaire en financiële steun vanuit het buitenland uitkomst kon brengen en dat deze steun slechts vanuit Frankrijk kon komen. In begin 1584 was het alle leden van de Staten-Generaal duidelijk geworden dat de hulp die Johan Casimir in de zomer van 1583 in het vooruitzicht had gesteld, niet zou worden gegeven. Evenmin scheen er iets te verwachten van koningin Elizabeth, die in deze tijd Oranje weer aanried zich met Filips II te verzoenen en van hem eiste dat de geldsommen die zijn in 1577 en 1578 aan de Staten-Generaal had geleend, haar werden terugbetaald.⁴⁵ Anjou beloofde daarentegen nog steeds gouden bergen. Alleen Frankrijk, zo liet zijn afgezant de heer des Pruneaux, aan de Staten-Generaal weten kan u redding in uw nood brengen en om de hulp van mijn meester te verkrijgen moet u zich door uw verstand en niet door uw gevoelens laten leiden.⁴⁶

Al was Oranje ervan overtuigd dat zonder Franse hulp de strijd spoedig zou moeten worden opgegeven en er daarom bij de Staten-Generaal sterk op aandrang een nieuwe overeenkomst met Anjou te sluiten, was hij er geenszins zeker van dat hierdoor de benodigde militaire en financiële hulp vanuit Frankrijk zou worden verkregen.⁴⁷ In het bijzonder zal hij in het voorjaar van 1584 wel tot de conclusie zijn gekomen dat Anjou niet meer in staat was een rol van betekenis in de strijd tegen de Spaanse overheersing te spelen. Na diens mislukte aanslag op Antwerpen, waarin zo vele Franse edellieden de dood hadden gevonden, kon deze in eigen land op bijna niemands aanhang meer rekenen. Verder was zijn schatkist uitgeput en waren koningin Elizabeth en Catharina de Medici niet langer bereid hem financieel te ondersteunen. Nog ernstiger was dat in het najaar van 1583 tuberculose zijn gezondheid begon te ondermijnen. Gedurende de in het volgende voorjaar aan zijn hof gevoerde onderhandelingen met de afgezanten van de Staten-Generaal werd zijn toestand uiterst kritiek. In april kwamen zijn geneesheren tot de conclusie dat hij ten dode was opgeschreven en al in de volgende maand ging in Holland het gerucht dat hij niet meer tot de levenden behoorde.⁴⁸ De hoop van Oranje en de Staten-Generaal was echter in deze tijd nog meer dan in de voorafgaande jaren niet zozeer op de hulp van Anjou als op die van zijn broer, Hendrik III, gesteld. Om diens steun te verkrijgen waren in de nieuwe overeenkomst met Anjou enkele voor de Franse regering zeer gunstige bepalingen opgenomen: indien de hertog kwam te overlijden zonder een zoon na te laten, zouden de Nederlanden ten eeuwige dage een annex van het Franse koninkrijk worden; bovendien moesten al tijdens zijn leven de rechten van de Franse kroon op Vlaanderen worden erkend en dit gewest onder de jurisdictie van het Parlement van Parijs vallen.⁴⁹ Het viel weliswaar nog zeer te bezien of, zoals Des Pruneaux de Staten-Generaal verzekerde,⁵⁰ deze concessies de koning ertoe zouden bewegen zijn broer met al zijn middelen bij te staan. Hiervan was ook Oranje verre van zeker, en in feite zou Hendrik III noch Anjou enige hulp aan de Nederlandse opstandelingen verlenen. Toch had de Franse politiek van de prins ditmaal waarschijnlijk eerder een gunstig dan een ongunstig effect op het verloop van de Opstand, wegens de in het vooruitzicht gestelde Franse steun begonnen een aantal invloedrijke personen de toekomst met wat meer vertrouwen tegemoet te zien en hierdoor werd wellicht voorkomen dat het wijdverspreide *defaitisme* de overhand kreeg.

Op 16 juni 1584 namen de Staten-Generaal het definitieve besluit Anjou weer als landsheer te erkennen. Deze beslissing was verre van unaniem. Van de acht in deze tijd in de Staten-Generaal vertegenwoordigde gewesten stemden slechts Brabant, Holland, Mechelen en Zeeland voor, terwijl de gedeputeerden van de vier andere gewesten (Friesland, Gelderland, Utrecht en Vlaanderen) verklaarden

niet door hun opdrachtgevers tot zo'n besluit gemachtigd te zijn.⁵¹ Doorslaggevend was dat Holland, dat in de voorafgaande zomer de prins nog zo sterk tegen een nieuwe overeenkomst met Anjou had gewaarschuwd, nu tot de voorstemmers behoorde. Na zijn aankomst in deze provincie was Oranje er kennelijk in geslaagd de meeste Hollandse bewindslieden van mening te doen veranderen. Door hun instemming met Oranjes Franse politiek te betuigen trachtten de Staten van Holland het wellicht goed te maken dat hun provincie aan Brabant en Vlaanderen geen steun van betekenis verleende.

Een week nadat de Staten-Generaal hun goedkeuring aan een nieuw verdrag met Anjou hadden gehecht, werd in Holland bekend dat deze reeds dertien dagen eerder was overleden.⁵² Hierop besloten de Staten twee afgevaardigden naar de Franse koning te sturen om hem te verzoeken de plaats van zijn broer als landsheer te willen innemen. Merkwaardigerwijs bleven de Staten-Generaal ook na de dood van de prins op 10 juli nog lange tijd pogingen in het werk stellen om Hendrik III ertoe te bewegen de Nederlanden als deel van zijn koninkrijk te beschouwen, zelfs toen de koning hun duidelijk te kennen had gegeven hiertoe niet genegen te zijn tenzij zij hem veel meer macht verleenden dan zij bereid waren geweest aan Anjou toe te kennen.⁵³ De in januari 1585 naar Frankrijk gezonden gezanten werd vrijwel *carte blanche* gegeven om alle wensen van Hendrik III in te willigen.⁵⁴ Desniettemin verkregen deze niets meer dan een koninklijke audiëntie om daarna direct met lege handen naar huis te worden gestuurd. Dat de Staten-Generaal na Oranjes dood diens impopulaire Franse politiek voortzetten en zelfs bereid waren het land geheel onder Franse heerschappij te stellen, toont wel duidelijk aan hoe buitengewoon slecht de Opstand er in deze tijd voor scheen te staan.

Hoe mistroostig de prins aan het einde van zijn leven gestemd was maar ook hoe vastbesloten hij nog steeds was de strijd tot het uiterste voort te zetten, komt goed tot uitdrukking in zijn laatste aan Jan van Nassau gerichte brieven, die men zijn politiek testament kan noemen.⁵⁵ Zijn broer had onomwonden zijn scherpe afkeuring van Oranjes Franse politiek te kennen gegeven; volgens hem was het sluiten van een verdrag met een afgodendienaar zoals de hertog van Anjou in strijd met de voorschriften van de Heilige Schrift en voor deze grote zonde zou Oranje en zijn aanhangers de goddelijke straf niet ontgaan.

Deze mening zo verklaarde Jan van Nassau, werd door alle vooraanstaande Duitse protestanten gedeeld en om zijn broer met hun standpunt bekend te maken had hij hem een theologisch traktaat toegezonden waarin alle redenen werden opgegeven waarom het volstrekt ongeoorloofd zou zijn met katholieken een verbond aan te gaan.⁵⁶

Ter weerlegging van deze opvatting betoogt de prins dat het door hem voorge-

stane verdrag met het katholieke Frankrijk in geen enkel opzicht in strijd met Gods woord is. Volgens hem zou het juist op Gods zegen kunnen rekenen, daar op geen enkele andere wijze de ondergang van het ware geloof in de Nederlanden kan worden voorkomen. Dat de Staten-Generaal aan zijn Franse politiek hun goedkeuring hebben gehecht, beschouwt hij niet minder dan ‘une déclaration de la volonté de Dieu’.⁵⁷ Hun enige alternatief was zich weer aan de Spaanse dwingelandij te onderwerpen, waardoor aan Gods kerk veel grotere schade zou worden berokkend dan ooit onder Franse heerschappij mogelijk zou zijn. Ter staving van deze opvattingen verwijst hij naar vele voorvallen uit de joodse en christelijke geschiedenis waarin godvrezende leiders zich met afgodendienaars hebben verbonden. Verder herinnert de prins zijn broer eraan dat Duitse protestantse vorsten veel te danken hebben aan het door hun voorgangers in 1551 gesloten verdrag met de Franse koning Hendrik II, want hierdoor werd de politiek van keizer Karel het protestantisme in het Duitse rijk uit te roeien, tot mislukking gedoemd.⁵⁸ De prins liet ook niet na de heersende Duitse vorsten van zelfzuchtigheid en hypocrisie te beschuldigen; zij weigerden enige hulp aan hun geloofsgenoten in het Duitse rijk en elders in Europa te verlenen en hebben in 1583 de zaak van de Nederlandse opstand zelfs grote schade toegebracht door aan de protestanten in Vlaanderen, Gelderland en andere provincies voor te spiegelen dat Duitse strijdkrachten hen spoedig uit hun ellende zouden komen verlossen. En deze lieden, zo merkt hij op, durven hem te verwijten tegen Gods woord te handelen, hoewel waarschijnlijk niemand anders zo veel als hij heeft gedaan, geleden en verloren om Gods kerken op te richten en in stand te houden.⁵⁹

Om Jan van Nassau te verstaan te geven dat buitenlandse hulp dringend noodzakelijk is, benadrukt de prins dat bijna iedereen in het land oorlogsmoe is: het overgrote deel van de bevolking is nog koningsgezind en de oude godsdienst toegedaan zodat Filips II geen enkele Spaanse soldaat behoeft te gebruiken om aan elk verzet een einde te maken.⁶⁰ Zelfs onder de aanhangers van de nieuwe religie, zo vermeldt hij, is defaitisme een vrij algemeen verschijnsel; in Nieuwpoort bijvoorbeeld, een stad die goed van garnizoen en voedsel was voorzien en waar 3000 inwoners tot de hervormde gemeente behoorden, konden in juli 1583 slechts drie personen gevonden worden die zich tegen overgave aan de vijand verzetten, terwijl het feit dat andere Vlaamse steden in Spaanse handen zijn gevallen, voornamelijk aan de intriges van Spaansgezinde calvinistische predikanten te wijten is.⁶¹ ‘Om u de waarheid te zeggen,’ verklaart de prins aan zijn broer, ‘ik houd het land voor verloren tenzij spoedig in deze wanhopige toestand wordt voorzien.’⁶²

De minst bevredigende passages in Oranjes repliek aan Jan van Nassau betreffen het lot dat het land beschoren zou zijn als het zich aan de vijand overgaf. Hierin valt hij terug op zijn oude anti-Spaanse clichés: Filips is een bij uitstek wraakzuchtige vorst, die zelfs de Indianen, die hem geen enkele gehoorzaamheid verschuldigd waren, op de wreedste wijze heeft behandeld. Daarom zal hij zijn Nederlandse onderdanen die zich vermeten hebben hem van zijn rechten als landsheer vervallen te verklaren, ongetwijfeld zo zwaar willen straffen dat in vergelijking hiermee Alva's tirannie optreden slechts kinderspel was.⁶³ Het valt te betwijfelen of de prins dit werkelijk gelooft heeft, want hij wist uiteraard heel goed dat Parma allen die zich met de koning wilden verzoenen, zeer gunstige voorwaarden aanbood. Wellicht vloeide de karakterisering van Filips II als een bij uitstek haatdragende koning uit de pen van Oranjes zo fel anti-Spaanse raadsheer Villiers en dacht de prins toen hij de brief ondertekende: laten we dit maar staan, mijn broer zal hiermee wel instemmen.

In een van de zo somber gestemde brieven waarin Oranje kort voor zijn dood zijn broers argumenten tegen zijn Franse politiek trachtte te ontzenuwen, formuleert hij nog eens kort en krachtig wat sinds 1568 steeds zijn politieke doelstellingen zijn geweest: Ik ben vastbesloten, als 't God belieft, tot het einde mijner dagen een zo goede en gerechte zaak te verdedigen en nimmer met de Spanjaarden in een vergelijk te treden, wetende dat dit laatste niet alleen de vernietiging van Gods kerken in dit land en een voor alle onderdanen ondraaglijke tirannie zou betekenen maar ook de ondergang van ons stamhuis, waarvan de hoede door onze voorouders aan ons is toevertrouwd.⁶⁴

De vermoording

Gedurende de laatste anderhalf jaar van Oranjes leven werden minstens drie niet ten uitvoer gelegde moordaanslagen op hem beraamd. Begin maart 1583 werd in Antwerpen een Spaans soldaat, Pedro Ordoño genaamd, gearresteerd, die zowel door Filips II als door Parma was aangemoedigd zijn voornemen de prins met een dolkstoot te vermoorden, te verwezenlijken.⁶⁵ Verder stelden in september van dit jaar vier Spaanse officieren die in het Spaanse leger dienst hadden genomen en hiervoor vergiffenis van de koning wensten te verwerven, aan Parma voor om zowel Oranje als Marnix, die zich in die tijd beiden op Walcheren bevonden, uit de weg te ruimen en om bovendien tegelijkertijd de belangrijke havenstad Vlissingen te overmeesteren. De Spaanse landvoogd voelde veel voor dit ambitieuze plan en beloofde op het moment dat de moordaanslag op Oranje en Marnix zou worden ondernomen, een legermacht van 1000 man onder bevel van een der bekwaamste Spaanse aanvoerders, Mondragon, op Walcheren te laten ontsche-

pen.⁶⁶ Niets van dien aard vond echter plaats, wellicht omdat op de tijd dat de aanslag moest worden uitgevoerd, Oranje reeds vanuit Zeeland naar Holland was vertrokken. Minder betrouwbare gegevens zijn bekend over de moordplannen van de zeekapitein Hans Hanssen. Op 13 april 1584 werd deze door de Vlissingse vierschaar ter dood veroordeeld omdat hij uit wrok wegens een volgens hem onrechtvaardige eerdere veroordeling door deze rechtbank zich voorgenomen had 'ongoddelijke en gruwelijke aanslagen op de stad, het gemene vaderland, de prins van Oranje en de ware religie te plegen'.⁶⁷ Hanssen schijnt verschillende moordplannen overwogen te hebben, die geen van alle gemakkelijk realiseerbaar waren: in Vlissingen zou in een kelder van een van de gebouwen waarin de prins gedurende zijn verblijf in de stad geacht kon worden te vertoeven (het stadhuis of de kerk) op het juiste moment grote hoeveelheden buskruit tot ontploffing worden gebracht; indien Oranje om een of andere reden niet in Vlissingen om het leven kon worden gebracht, zou dit in Middelburg moeten gebeuren door het gebouw tegenover de kerk waar de prins de dienst placht bij te wonen door niet minder dan 250 musketiers te laten betrekken die op alle kerkgangers het vuur moesten openen op het moment dat deze zich naar buiten begaven.⁶⁸

Balthasar Gérard, die er wel in slaagde de prins te vermoorden, ging veel meer beraden te werk. Wat ook het succesvol uitvoeren van zijn voornemen begunstigde was dat hij in tegenstelling tot de personen die eerder Oranje om het leven hadden willen brengen, niet door zelfzucht werd gedreven. Hij was er vast van overtuigd dat hij met de vermoording van de prins een aan de koning en God welgevallige daad zou verrichten en was bereid hiervoor zijn leven in de waagschaal te stellen. In 1557 in de Franche-Comté geboren als een zoon van welgestelde katholieke ouders was hij reeds op twaalfjarige leeftijd van mening dat Oranje de grootste kwaaddoener in de wereld was. Acht jaren later, in de tijd dat door toedoen van de prins Don Juan door de Staten-Generaal een landverrader werd verklaard, was hij hierover zo verontwaardigd dat hij volgens zijn in 1584 afgelegde bekentenis een dolk met al zijn kracht in een deur stootte, hierbij zeggende dat hij graag op deze wijze het hart van Oranje getroffen zou hebben.⁶⁹

Om verschillende redenen was Balthasar Gérard pas in het voorjaar van 1584 in de gelegenheid zijn moorddadige lusten bot te vieren. Na met Parma en diens raadsheer Assonleville, de vermoedelijke auteur van het banedict tegen de prins, de door hem voorgenomen aanslag op Oranjes leven te hebben besproken en door hen te zijn aangespoord deze ten uitvoer te brengen, biechtte hij zijn plannen aan twee priesters op. Hierop, in begin mei, begaf hij zich naar Delft, waar hij zich uitgaf voor een hugenoot wiens vader de marteldood op de brandstapel was gestorven. Oranjes voornaamste raadsheer Villiers noch de prinselijke lijfwacht koesterde de minste achterdocht tegen deze schijnbaar vurige calvinist, die men

steeds in psalmboeken en andere stichtelijke boeken zag lezen; bijgevolg werd hem vrij toegang tot het Prinsenhof verleend en kon hij daar nauwkeurig nagaan hoe hij het beste aan het leven van de prins een einde kon maken.⁷⁰

Toen Gérard begin juli werd opgedragen naar Frankrijk te reizen om de Staatse afgezanten aldaar belangrijke dépêches te overhandigen, achtte hij het moment gekomen zijn plannen ten uitvoer te brengen. Voor deze reis, zo beweerde hij, behoefde hij zich schoenen en kleding aan te schaffen en met de hem door Villiers uitbetaalde twaalf daalders kocht hij drie pistolen met bijbehorende kogels. Hiermee gewapend begaf hij zich op 10 juli naar het Prinsenhof, zogenaamd om het door hem aangevraagde paspoort in ontvangst te nemen. Daar verschool hij zich achter een pilaar dicht bij de zaal waar Oranje het middagmaal gebruikte samen met Louise de Coligny, zijn zuster Catherina van Schwarzburg, drie dochters (de twee oudste, Maria en Anna, en de tweejarige Emilia Antwerpiana) en ook, als enige gast, de Leeuwardense burgemeester Rombout Uylenburg, met wie de prins over allerlei politieke zaken uitvoerig van gedachten wisselde.⁷¹ Toen Oranje na het einde van de maaltijd de eetzaal verliet, liep Gérard op hem toe en loste hij zijn dodelijke schoten. In de verschillende brieven die door de Staten-Generaal en de Staten van Holland op de dag van de moord aan vooraanstaande persoonlijkheden in het binnen- en buitenland werden geschreven, wordt vermeld dat voordat Oranje de geest gaf, hij nog gezegd zou hebben ‘ayez pitié, mon Dieu, de moi et ayez pitié de ce pauvre peuple’. Het is wel verondersteld dat Oranjes vertrouwelingen hem deze woorden hebben toegedicht om zijn levenseinde in een godsdienstig daglicht te plaatsen. Het is echter geenszins onaannemelijk dat de prins in deze zin heeft gesproken. Want ook in andere tijden dat het er voor hem en de zaak waarvoor hij zich had ingezet zeer slecht voorstond - bijvoorbeeld in 1569 en in het voorjaar van 1576 - liet hij zich op een overeenkomstig stichtelijke wijze uit.

Zoals te verwachten viel, werd op zeer uiteenlopende wijze door de verschillende groepen van de bevolking op Oranjes vermoordding gereageerd. Vele katholieken verheerlijkten de daad van Balthasar Gérard en bewonderden de standvastige houding die deze gedurende zijn onmenselijke foltering en terechtstelling betoonde; sommige van hen zagen in hem een martelaar voor hun geloof en drongen bij de paus op zijn zaligverklaring aan. Veel talrijker waren waarschijnlijk diegenen die nu pas Oranjes grote gaven als leider van de Opstand erkenden. De meeste leden van de Staten-Generaal en andere regeringscolleges ervoeren Oranjes dood als een grote ramp, die nog meer dan alle andere tegenslagen die de zaak van de Opstand in de afgelopen zes jaren hadden getroffen, het zeer twijfelachtig maakte of de strijd die de prins ontketend had, met enig succes kon worden bekroond.

In hun verslagenheid over het grote verlies dat hen getroffen had betrachtten zij tijdelijk grotere eendracht en besluitvaardigheid dan zij tijdens Oranjes leven ooit aan den dag hadden gelegd. Ook besloten zij dat de prins met praal begraven zou worden. Het was echter een teken des tijds dat behalve Oranjes naaste familieleden geen enkel lid van de hoge adel, maar alleen lagere edellieden en burgers op 3 augustus 1584 aan Oranje de laatste eer bewezen. Opvallend is ook dat zijn enig overgebleven broer, Johan van Nassau, verstek liet gaan en koningin Elizabeth noch Hendrik III bij de begrafenis vertegenwoordigd was.⁷²

Kort na de begrafenis werd besloten in het koor van de Delftse Nieuwe Kerk, waar Oranjes lichaam was bijgezet, een grafteken op te richten dat door een Engelse bezoeker in 1592 werd gekenschetst 'als het armzaligste dat ik ooit voor een persoon van zijn formaat heb gezien, slechts bestaande uit ruwe stenen en metselwerk met houten, zwartgekleurde pilaren die zich niet ver boven de grond verheffen'.⁷³ In 1613, toen de nieuwe republiek zich niet meer in haar voortbestaan bedreigd voelde en de welvarendste staat in Europa was geworden, besloten de Staten-Generaal dit sobere grafteken door een praalgraf te vervangen dat volledig recht zou doen wedervaren aan de enorme diensten die de prins aan het vaderland had bewezen. Het grotendeels in marmer en brons uitgevoerde grafmonument werd ontworpen door de befaamde Amsterdamse beeldhouwer en architect Hendrick de Keyser. Het beeldt de prins zowel in zittende als in liggende houding uit (respectievelijk als krijgsman met een commandostaf in zijn hand en op zijn doodsbed rustende met een hond aan zijn voeteneinde). Bovendien personifieert dit in 1623 voltooide monument Oranjes grote deugden zoals standvastigheid, vroomheid en liefde voor vrijheid en rechtvaardigheid en illustreert het enkele van diens deviezen, zoals 'Je maintiendray' en 'Saevis tranquillus in undis'. Op het door Constantijn Huyghens opgesteld grafschrift wordt onder andere vermeld dat het praalgraf is opgericht 'ter eeuwige nagedachtenis van Willem van Nassau, de hoogste prins der Oranjes, vader des vaderlands die zijn persoonlijke belangen achtergesteld heeft bij die van de Nederlanden'.⁷⁴

Oranjes dood had geen duidelijk aantoonbare ongunstige invloed op het verloop van de strijd tegen de vijand. Zijn vermoording had niet, zoals Filips en Granvelle hadden gehoopt, het gevolg dat de opstandelingen het hoofd in de schoot legden. Evenmin was het feit dat de leiding van de oorlogsvoering niet langer bij de prins berustte, de reden waarom Parma erin slaagde de laatste grote steden in Vlaanderen en Brabant te overheersen. Niet geheel ten onrechte heeft Pirenne de daad van Balthasar Gérard als 'un crime inutile' gekenschetst.⁷⁵ Aan het einde van zijn leven genoot Oranje heel weinig gezag meer en ook hij zou niet hebben kunnen voorkomen dat Gent, Brussel, Mechelen en Antwerpen in het op zijn vermoording volgende jaar in Spaanse handen vielen. Er is echter veel te zeggen voor de

door Marnix in november 1585 gemaakte opmerking dat indien Oranje in die tijd nog tot de levenden had behoord, de val van deze steden, net zoals van Maastricht in 1579, door het volk wél aan de prins zou zijn geweten, en dat het daarom maar goed was dat hij deze grote tegenslagen niet meer had hoeven mee te maken.⁷⁶

In één opzicht kwam zijn vermoording de zaak van de Opstand zelfs ten goede. Zijn dood droeg ongetwijfeld bij tot het door koningin Elizabeth in augustus 1585 genomen besluit om de Nederlandse opstandelingen met een aanzienlijke legermacht onder bevel van de graaf van Leicester bij te staan. Dit betekende echter nog niet een definitief keerpunt in de strijd in de Nederlanden. In 1586 en 1587 bleef Parma terrein winnen en toen Leicester in november 1587 diep terneergeslagen naar Engeland terugkeerde, bevond de Spaanse landvoogd zich in een sterkere positie dan ooit tevoren. Het was pas in de hierop volgende zeven jaren dat ten gevolge van een radicale verandering in de internationale verhoudingen in West-Europa de Spaanse druk op de nog opstandige gewesten aanzienlijk verlicht werd. Nadat Filips II in 1588 een vergeefse poging had gewaagd om door middel van het zenden van een grote zeemacht koningin Elizabeth ten val te brengen, raakte Engeland in oorlog met Spanje gewikkeld. Wat de zaak van de Nederlandse opstandelingen nog meer ten goede kwam, was dat nadat Hendrik III in het hieropvolgende jaar was vermoord, de Spaanse koning ertoe overging grootschalige militaire en financiële steun te verlenen aan de Franse katholieke partij in haar strijd tegen de protestantse troonopvolger Hendrik van Navarra. Wat Oranje steeds had hopen te bereiken, werd nu werkelijkheid: Frankrijk en Engeland werden bondgenoten van de Nederlandse vrijheidsstrijders. In de jaren negentig was het Staatse leger voor het eerst in staat een succesvol offensief tegen de vijand te openen, waardoor het gevaar dat ook het noorden van de Lage Landen weer onder Spaanse overheersing zou vallen, voorgoed werd afgewend.

Eindnoten:

- 1 CSPF, jan. 1583-juni 1583, 265-266 (nr. 244); *Ibid.*, juli 1583-juli 1584, 150 (nr. 176).
- 2 *Een Christelijcke waerachtighe waerschouwinghe ende wederlegghinghe aller die segghen dat de Christenen moghen verbondt maecken metten ongheloovighen* (1583) (K 657); een ander door protestanten in deze tijd geschreven pamflet waarin op verzoening met Filips II wordt aangedrongen is: *Spraecke ghehouden tusschen twee vrienden den eenen vande ghereformeerde ende den anderen vande Martinisten religie* (1583) (W 548-1).
- 3 Kervyn, *Documents inédits*, 252-254.
- 4 *Philippe*, 2e partie, II, 362-364.
- 5 Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, III, 118.
- 6 Granvelle, X, 484; Kervyn, *Huguenots*, VI, 460-461; *Advis d'ung bon bourgeois de la ville de Gand*, (Gent, 1583) (W 549); J. Decavele, 'Willem van Oranje, de "vader" van een verscheurd "vaderland"', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 38 (1984) 82-83.
- 7 *Taciturne*, V, p. xxxiii-xxxiv.
- 8 Kervyn, *Huguenots*, VI, 437-438; *Esclercissement de l'advis publié au nom du prince d'Orange avec un corolaire* (1583) (K 663); Bor, XVII, 46; *Taciturne*, V, 95-96.
- 9 CSPF, jan. 1583-juni 1583, 69 (nr. 59); Willems, *Mengelingen*, 183-190.

- 10 A.A. van Schelven, Briefwisseling van Thomas Tilius, *BMHG*, 55 (1935) 119-175, 167.
- 11 *Advis ende goetduncken vanden Prince van Orangien op t'faict gheschiet t'Antwerpen* (1583) (P 346); Bor, XVII, 42-46; *Taciturne*, V, p. xxviii-xxix, 95-115, 133-141, 302-315.
- 12 *Documents Anjou*, V, 246-252, 279, 299-300; Van der Essen, *op.cit.*, III, 215-216, Bor, XVIII, 12.
- 13 Bor, XVIII, 9-10; Willems, *Mengelingen*, 198-208; *CSPF*, jan.-juni 1583. 70 (nr. 59).
- 14 Théodore Juste, *Guillaume le Taciturne*, (Brussel, 1873) 313-317; *CSPF*, jan.-juni 1583, 183 (nr.165); Joseph de La Pise, *Tableau*, 537-538.
- 15 Kervyn, *Huguenots*, VI, 437-438; Bor, XVII, 46.
- 16 J. Smit, 'De aanslag van Cornelis de Hooghe op de veiligheid van den staat 1583', *BVGO*, 7e reeks, 10 (1939) 73-106; Willems, *Mengelingen*, 192-193.
- 17 *CSPF*, juli 1583-juli 1584, 20-21 (nr. 26); Willems, *Mengelingen*, 204.
- 18 *Ibid.*, 170.
- 19 *Taciturne*, V 173-174; P.L. Muller, *Geschiedenis der regeering in de nader geunieerde provinciën* (Leiden, 1867) 243-245; ARA, SG 11090 f. 21-27v; H.W.F. Tydeman, 'Drie brieven van prins Willem I', *BVGO*, 7 (1872) 45-64, 47-50.
- 20 *Res. Holland*, 25-8-1583, 320; Bor, XVIII, 30-31; *Documents Anjou*, V, 326-328; Van Dorp, *Brieven*, II, 354.
- 21 *Archives*, VIII, 159-161, 247-248, 274-283, 313-320; ARA, SG 11090 f.9v-13; Glawischnig, *op.cit.*, 204-229.
- 22 *Archives*, VII, 453-461, 569-582; VIII, 26-37, 150-157, 202-214, 303-305, 339-363; Kluiver, *Correspondentie*, 112-129; KHA-11 VI-17 en 18 (hier een aantal brieven die niet in Kluivers uitgave van de correspondentie vermeld zijn).
- 23 *CSPF*, juli 1583-juli 1584, 403-404 (nr. 482).
- 24 Bor, ii, XIX, 466.
- 25 P. de Caraman-Chimay, *Recueil des lettres escriptes à monseigneur le prince de Chimay* (Brussel, 1913) 75-76.
- 26 T. Wittman, *Les gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577-1584)*, (Boedapest, 1969), 378-381.
- 27 Bor, ii, XIX, 466.
- 28 RA Arnhem, Hof, briefwisseling 1584, nr. 4802, 4803, 4804a.
- 29 Trosée, *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf Willem van den Bergh*; J.S. van Veen, 'De afval van graaf Willem van den Berg in 1583', *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, IV (1901) 229-259; Bor, XVIII, 33-34.
- 30 Kernkamp, *Handel op den vijand*, I, 120-155; H.G. Grol, *Het beheer van het Zeeuwsche zeezezen 1577-87* (Vlissingen, 1936) 117; Kervyn, *Documents inédits*, 368-369.
- 31 Kernkamp, *op.cit.*, 140-141; Decavele, 'Willem van Oranje, de "vader" van een verscheurd "vaderland"', 84-86.
- 32 H. de la Fontaine Verwey, 'Le rôle d'Henri de Brederode et la situation juridique de Vianen pendant l'insurrection des Pays-Bas', *Revue du Nord*, 1958, 297-302; ARA, Hof van Holland, 382, f. 303-306; *Taciturne*, V, 72-77; Kervyn, *Huguenots*, VI, 312-313; P. Horden, 'Willem van Oranje en Vianen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 65 (1952) 213.
- 33 De Beaufort, *Het leven van Willem de I*, 3 delen, (Leiden/Middelburg, 1732), III, 588-618
- 34 Kluit, *Historie der Hollandsche staatsregeering*, I, 448-451.
- 35 *Notulen van de Staten van Zeeland*, V, 84-86; *CSPF*, juli 1583-juli 1584, 32-34 (nr. 40); Bor, *Byvoegsel van authentyke stukken*, (Amsterdam, 1679), II, 51, 53.
- 36 Bor, *Ibid.*, II, 43-57; Van Dorp, *Brieven*, II, 354.
- 37 Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*, 15-21; KHA, A II-V-I (hier ook een onvoltooid, eigenhandig geschreven ontwerp voor een testament dat Oranje eind 1569 of in 1570 van plan was te laten opmaken).
- 38 R.C. Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen*, (Amsterdam, 1853), 46.
- 39 *Res. Holland*, 7 dec. 1583.
- 40 Horst Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584*, (Bonn, 1958), 169 (noot, 102).
- 41 Bor, XV, 203-205.
- 42 Het zich in het Koninklijk huisarchief bevindende ongedateerde ontwerp van een schrijven van Oranje aan de Staten van Holland waarin hij sterk op de inhuuldiging aandringt (*Archives*, VIII, 428-433) werd door Groen geacht in begin juli 1584 geschreven te zijn; waarschijnlijk werd

- het echter in begin juni opgesteld, voordat de dood van Anjou in Holland bekend werd. Het is verder zeer de vraag of het stuk ooit verzonden werd.
- 43 Dit werd naar het schijnt voor het eerst beweerd door Kluit, *Historie der Hollandsche staatsregeering*, I, 361.
 - 44 *Documents Anjou*, V, 778-779; *Taciturne*, V, 237.
 - 45 CSPF, juli 1583-juli 1584 189-190, 203, 233; MacCaffrey, *Queen Elizabeth and the making of policy 1572-1588*, 305.
 - 46 *Archives*, VIII, 255; *Documents Anjou*, V, 418.
 - 47 *Archives*, VIII, 341, 343.
 - 48 Holt, *The duke of Anjou*, 201-205.
 - 49 *Documents Anjou*, V, 698-699.
 - 50 *Ibid.*, 572-575.
 - 51 *Ibid.*, 726-735, 758-763.
 - 52 *Ibid.*, 769-771.
 - 53 *Ibid.*, 778-779; Kervyn, *Huguenots*, VI, 534-535.
 - 54 *Ibid.*, Bor, XIX, 54-60.
 - 55 *Archives*, VIII, 313-320, 339-363.
 - 56 *Ibid.*, 303-305.
 - 57 *Ibid.*, 346.
 - 58 *Ibid.*, 344.
 - 59 *Ibid.*, 314, 316, 341, 347.
 - 60 *Ibid.*, 358-359.
 - 61 *Ibid.*, 344, 348.
 - 62 *Ibid.*, 319.
 - 63 *Ibid.*, 359-361.
 - 64 *Ibid.*, 348
 - 65 CSPF, jan.-juni 1583, 113 (nr. 100), 115 (nr. 101), 146 (nr. 132); *Taciturne*, VI, pp. lxxviii-lxxx.
 - 66 *Taciturne*, VI, p. lxxxix-xxxvii.
 - 67 J.J. Brahé, *Vlissings eeuw-vreugde* (Vlissingen, 1773) 193-198.
 - 68 Bor, XVIII, 48; *Archives*, VIII, 338.
 - 69 *Taciturne*, VI, 159, 164-169.
 - 70 *Ibid.*, xcv-cvi, 131-134.
 - 71 J.J. Frederiks, *Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op Willem van Oranje* ('s-Gravenhage, 1884); R. Fruin, 'De oude verhalen van den moord op prins Willem I', *Verspreide geschriften*, III, 65-117; C. Vergeer, 'De laatste woorden van prins Willem', *Maatstaf*, 28, nr. 12 (dec. 1981) 67-100; J.A.L. Lancée, 'Oranjes beeld in later ogen', *Maatstaf*, 29, nr. 8/9 (1981), 38-51, 50-51; L.J. van der Klooster, 'Drie gelijktijdige berichten over de moord op prins Willem van Oranje', *Jaarboek vereniging Oranje-Nassau museum*, 1984, 37-83.
 - 72 Henricus Goltzius, *Orde apparatusque funebris Guilelmi illust. Pr. Aulicae comitis Nassaviae* (s.l., s.d.); Bor, XVIII, 56-57.
 - 73 G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen, 1977) 251.
 - 74 E.I. Jimkes-Verkade, 'De ikonologie van het grafmonument van Willem I, prins van Oranje', *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667* (Delft, s.d.) I, 214-227; II afb. 277-297.
 - 75 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV, 189.
 - 76 Philips van Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, J.J. van Toorenebergen red., III ('s-Gravenhage, 1891) 204.

Afkortingen

<i>Apologie</i>	<i>Apologie de Guillaume de Nassau,...</i> <i>Justification du Taciturne de 1568,</i> <i>correspondances, etc.</i> ed. A. Lacroix (Brussel, 1858)
ARA	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
ARA B	Algemeen Rijksarchief, Brussel
<i>Archives</i>	<i>Archives ou correspondance de la maison</i> <i>d'Orange-Nassau</i> , 1e serie, acht delen en supplement, ed. G. Groen van Prinsterer (Leiden, 1835-1847)
BL	British Library, Londen, manuscript division
Blok	P.J. Blok, <i>Willem de Eerste, prins van</i> <i>Oranje</i> , twee delen (Amsterdam, 1919-1920)
<i>BMGN</i>	<i>Bijdragen en mededelingen betreffende</i> <i>de geschiedenis der Nederlanden</i>
<i>BMHG</i>	<i>Bijdragen en mededelingen van het</i> <i>Historisch genootschap</i>
Bor	P.C. Bor, <i>Nederlantsche oorloghen,</i> <i>beroerten ende borgerlijcke</i> <i>oneenicheyden 1555-1600</i> , zes delen verdeeld in 37 boeken (Leiden, 1621-1634)
<i>BVGO</i>	<i>Bijdragen voor vaderlandsche</i> <i>geschiedenis en oudheidkunde</i>
<i>CSPF</i>	<i>Calendar of State papers, Foreign</i> 1533-1584 (Londen, 1861-1914)
<i>CSPS</i>	<i>Calendar of State papers, Spanish</i> 1568-1586 (Londen, 1896)
<i>Documents Anjou</i>	<i>Documents concernant les relations entre</i> <i>le duc d'Anjou et les Pays-Bas</i> ed. P.L. Muller en A. Diegerick, vijf delen (Utrecht, 1889-1899)
FB 1572-1574	Formulaerboek 1572-1574 (KHA A 11, XIV-i-12)
FB 1575	Formulaerboek 1575 (KHA A 11, XIV-i-11)

Fruin

R. Fruin, *Verspreide geschriften*, tien delen, ('s-Gravenhage, 1900-1905)

- Gachard, *Actes* *Actes des Etats Généraux 1576-1585* ed. L.P. Gachard, twee delen: 1576-1580 (Brussel, 1861-1866)
- GA Gemeentearchief
- Granvelle* *Correspondance de Granvelle 1565-1586* ed. C. Piot en E. Pouillet, twaalf delen (Brussel, 1878-1897)
- Justification* Zie *Apologie*
- K W.P.C. Knuttel, *catalogus van de pamflettenverzameling in de Koninklijke bibliotheek* ('s-Gravenhage, 1889-1920)
- Kervyn, *Documents inédits* *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle* ed. J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove (Brussel, 1883)
- Kervyn, *Huguenots* J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les gueux*, zes delen (Brugge, 1883-1885)
- Kervyn, *Relations* *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philipps II* ed. J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove en L. Gilliodts-van Severen, elf delen (Brussel, 1882-1900)
- KHA Koninklijk huisarchief
- Lodewijk van Nassau* *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeven documenten* ed. P.J. Blok (Utrecht, 1887)
- OA Oudarchief
- Oranje* *Correspondentie van Willem den Eersten, prins van Oranje* red. N. Japikse, deel 1: 1551-1561 ('s-Gravenhage, 1934)
- PBN Bibliothèque nationale, Parijs, section des manuscrits
- P L.D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling van de bibliotheek van Joannes Thyysius* ('s-Gravenhage, 1882-1884)
- Philippe* *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* red. L.P. Gachard, zeven delen: 1559-1577, en ed. J.

	Lefèvre, 2e partie, twee delen: 1577-1584 (Brussel, 1848-1953)
PRO SP	Public Record Office, Londen, State Papers
RA	Rijksarchief
Rachfahl	F. Rachfahl, <i>Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand</i> , drie delen (’s-Gravenhage, 1906-1924)
<i>Res. Holland</i>	<i>Resolutiën van de Staten van Holland en West-Vriesland 1524-1795</i> (c. 1750-1798)
<i>Res.St.G</i>	<i>Resolutiën der Staten-Generaal</i> dl. I-IV: 1576-1584, ed. N. Japikse (’s-Gravenhage, 1915-1919)
SA	Stadsarchief

- Taciturne* *Correspondance de Guillaume de Taciturne* ed. L.P. Gachard, zes delen (Brussel, 1847-1866)
- Van Schelven A.A. van Schelven, *Willem van Oranje* (Amsterdam, 1943)
- W J.K. van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland aanwezig in de bibliotheek van Is. Meulman* (Amsterdam, 1866-1868)

Archieven

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL

Audiëntie

Handschriftenverzameling

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF 'S-GRAVENHAGE

Staten-Generaal

Hof van Holland

Collectie v.d Dussen, aanwinsten 1911, XIII, 2

Collectie v.d. Spiegel

Archief Buys, derde afdeling

Familiearchief Cousebant

Archief Oldenbarnevelt

Raad van State

RIJKSARCHIEF GENT

Resolutiën van de Staten van Vlaanderen

RIJKSARCHIEF UTRECHT

Staten van Utrecht

RIJKSARCHIEF ARNHEM

Hof, briefwisseling 1584

KONINKLIJK HUISARCHIEF

Archief Willem van Oranje

Archief Johan van Nassau

Formulaerboek 1572-1574 (A 11 XIV-i-12)

Formulaerboek 1575 (A 11 XIV-i-11)

GEMEENTEARCHIEF GOUDA
Oud-archief Gouda

GEMEENTEARCHIEF ROTTERDAM
Oud-archief stad Rotterdam

GEMEENTEARCHIEF LEIDEN
Stadsarchief Leiden 1574-1816

GEMEENTEARCHIEF DELFT
Stad Delft, eerste afdeling

GEMEENTEARCHIEF ZIERIKZEE
Oud-archief

STADSARCHIEF ANTWERPEN
Privilegekamer

STADSARCHIEF GENT
Serie 93

PUBLIC RECORD OFFICE, LONDEN
State papers

BRITISH LIBRARY, LONDEN
Galba
Egerton

BIBLIOTHEQUE NATIONALE, PARIJS
Manuscrits Espagnols
Manuscrits Français

Pamfletten

Advertisment et conseil au peuple des Pays Bas (Roucelle, 1579) (P 285)
Avis d'un affectionne au bien publique à la bourgeoisie d'Anvers (1580) (P 311)
Avis ende goetduncken vanden Prince van Orangien op t'faict gheschiet t'Antwerpen (1583) (P 346)

Aen de heeren ende goede mannen van den Breeden Raedt der stadt van Antwerpen (1579) (P 299)
Apologie chrestienne contre aucunes propositions pernicieuses mises en avant en la ville d'Anvers par quelques factieux pertubateurs de la vraye religion (1582) (W 541)
Apologie contre les calomnies et maledicences escrites et proferées par le prince d'Orenes... alencontre du Roy... par... un natif d'Artois (1579) (KB 1705 C44)

Brefrecueil de l'assasinat commis en la personne du... Prince... d'Orange... par Jean Jauregui (Antwerpen, 1582) (K 593)

Christelijcke waerachtighe waerschouwinghe ende wederlegghinghe aller die segghen dat de Christenen moghen verbondt maecken metten ongheloovighen (1583) (K 657)
Cort verhael op eenighe vande feyten der Generale Staten vanden Neder-landen (1579) (K 405)
Corte openinghe der causen waerome het niet raedsam zy dat de Prince van Oraignen nu ter tijt comen soude binnen der stede van Ghendt (Gent, 1579)
Corte verclaringe... by borgemeesteren... van Antwerpen nopende den aenslach teghen de selve stadt (Antwerpen, 1583) (K 636)
Corte Vermaeninghe aende naerdere gheunierde provincien (Gent, 1580) (K 526)

Declaratie van die triumphante incompst vanden... prince van Oraingnien binnen Brussele, J.B. Houwaert, (Antwerpen 1579) (K 320)

Discours très veritable du passage de Messeigneurs les ducs de Montpensier et mareschal de Biron et de leur armée dans le País Bas (Parijs, 1583)

Discours sur la blessure du monseigneur le prince d'Orange (1582)

Edict et commandement de Monseigneur le Duc par lequel il defend toutes... queeles et combatz entre les courtisans (Antwerpen, 1582)

Esclaircissement de l'advis du prince d'Orange (1583) *Een claer vertooch* (Gent, 1583) (K 662)

Esclercissement de l'advis publié au nom du prince d'Orange avec un corolaire (1583) (K 663)

Loyeuse et magnifique entrée de Monseigneur François fils de France... en sa tres-renommée ville d'Anvers (Antwerpen, 1582)

Lettre contenant l'éclaircissement des actions... de Monsieur filz et frère de Roy Duc d'Anjou (Rouan, 1578) (K 360)

Lettre intercepté du prince d'Orrange au duc d'Alencon (Bergen, 1580) (K 538)

Lettre d'un gentilhomme vray patriot a Messieurs les Estatz Generaulx (1579) (K 467)

Remonstrance en forme de comlaincte... à Messieurs les deputez des Estats Generaux (1579) (K 474)

Retour de la concorde aux Pays Bas par le retour de Madame (Bergen, 1580) (K 543)

Sekere brieven waer inne den aenghevanghen vrede-handel deses jaers 1574 van het Nederlandtsche oorloghe vervaetet is, Johan Junius, (1574) (K 224)

Sendbrief in forme van supplicatie aen die Conincklicke Maiesteyt van Spaengien (Dordrecht, 1573) (K 213)

Sommere verclaringhe vande zwaricheden die... dese Nederlanden te verwachten soude hebben... vande artikelen... vande Pacificatie tot Coelen... ende verbodt by de magistraet der stadt Utrecht (Utrecht, 1579) (K 489)

Spraecke ghehouden tusschen twee vrienden den eenen vande ghereformeerde ende den anderen vande Martinisten religie (1583) (W 548-1)

Vriendelick vertooch... tot onderhout van de religie, liberteyt ende privilegien (1583)

Vriendelicke vermanninghe aen de... Staten van Brabandt, Vlaenderen etc. (Delft, 1574) (K 220)

Uitgegeven bronnen en literatuur tot 1800

Actes des Etats Généraux 1576-1585 ed. L.P. Gachard, twee delen: 1576-1580 (Brussel, 1861-1866)

Allard, Claude *Le miroir des âmes religieuses ou la vie de... madame Charlotte-Flandrine de Nassau* (Poitiers, 1653)

Apologie de Guillaume de Nassau, ... Justification du Taciturne de 1568, correspondances, etc. ed. A. Lacroix (Brussel, 1858)

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau ed. J.F. van Someren (Utrecht, 1896)

Archives ou correspondance de la maison d'Orange-Nassau, 1e serie, acht delen en supplement, ed. G. Groen van Prinsterer (Leiden, 1835-1847)

Beschryvinghe van het ghene dat vertoocht wierdt ter incomste van d'Excellentie des princen van Oraengien binnen Gendt, red. P. Blommaert (Gent, 1852)

Bor, P.C. *Byvoegsel van authentyke stukken*, (Amsterdam, 1679), dl. II

Bor, P.C. *Nederlantsche oorloghen, beroerten ende borgerlicke oneenicheyden 1555-1600*, zes delen in 37 boeken (Leiden, 1621-1634)

Brahé, J.J. *Vlissings eeuw-vreugde* (Vlissingen, 1773)

Brandt, G. *Historie der Reformatie*, dl. I (Amsterdam, 1671)

'Brief aan Mr. Willem Bardesius' *Kronijk van het historisch gezelschap te Utrecht* (vervolgd als het 'Historisch Genootschap') 5 (1849) 297-298

Brief van Prins Willem I over het 'maken van toebereidselen tot afwering der Spaansche vloot, welke verwacht werd' *Kronijk van het historisch gezelschap te Utrecht* (vervolgd als het 'Historisch Genootschap') 5 (1849) 296-297

Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir red. Friedrich von Bezold (München, 1882-1903)

Brieven en andere onuitgegeven stukken van jonkheer Arent van Dorp ed. J.B.J.N. ridder, te van der Schueren (Utrecht, 1887-1888)

- Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven* ed. J.J. van Toorenenbergen en H.Q. Janssen, Werken der Marnix Vereeniging, reeks III, dl. II (Utrecht, 1878)
- Brieven uit onderscheidene kerkelijke archieven* Werken der Marnix Vereeniging, ed. J.J. van Toorenenbergen, reeks III, dl. V (Utrecht, 1885)
- Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* red. P.C. Molhuysen ('s-Gravenhage, 1913)
- Brugmans, H. 'Utrechtse kroniek over 1566-1576', *BMHG*, 25 (1904) 1-258
- Bundel van onuitgegeeven stukken* ed. L.P. van de Spiegel (Goes, 1780-1783)
- Busbec, Ogier de *Lettres du baron de Busbec*, ed. De Foy, 3 delen, (Parijs, 1748)
- Calendar of State papers, Spanish 1568-1586* (Londen, 1896)
- Calendar of State Papers Domestic 1547-1580* (Londen, 1856)
- Calendar of State papers, Foreign 1533-1584* (Londen, 1861-1914)
- Cicero, *Orationes Phillippicae*
- Claes, Cornelis, 'Verhaal van het beleg voor Zierikzee', ed. J. Pot, *BMHG*, 50 (1929) 107-140
- Coomhert, D. 'Vanden aangheheven dwangh inder consciencien binnen Hollandt' *Wercken* (Amsterdam, 1630)
- Correspondance de Guillaume de Taciturne* red. L.P. Gachard, zes delen (Brussel, 1847-1866)
- Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* red. L.P. Gachard, zeven delen: 1559-1577, en ed. J. Lefèvre, 2e partie, twee delen: 1577-1584 (Brussel, 1848-1953)
- Correspondance secrète de Jean Sarrazin* ed. C. Hirschauer (Atrecht, 1912)
- Correspondance de Granvelle 1565-1586* ed. C. Piot en E. Pouillet, twaalf delen (Brussel, 1878-1897)
- Correspondentie van Robert Dudley, graaf van Leycester* ed. H. Brugmans (Utrecht, 1931)
- Correspondentie van Willem den Eersten, prins van Oranje* ed. N. Japikse, deel 1: 1551-1561 ('s-Gravenhage, 1934)
- Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeeven documenten* red. P.J. Blok (Utrecht, 1887)
- Dagboek van broeder Wouter Jacobsz.* twee delen, ed. I.H. van Eeghen (Groningen, 1959-1960)
- De onuitgegeeven briefwisseling van Marnix van Sint-Aldegonde* ed. A. Gerlo (Brussel, 1985)
- De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584* ed. J.H. Kluiver (Amsterdam, 1984)
- Dinothus, Richard *De bello civili Belgico libri VI* (Bazel, 1586)

‘Documents relatifs à l’élection du duc d’Anjou et d’Alençon à la souveraineté des Pays-Bas’ *Compte-rendu des séances de la Commission royale d’histoire*, 4e serie, 17 (1890) 329-364

Documents concernant les relations entre le duc d’Anjou et les Pays-Bas ed. P.L. Muller en A. Diegerick, vijf delen (Utrecht, 1889-1899)

Documents historiques inédits concernant les troubles des Pays-Bas ed. Ph. Kervyn de Volkaersbeke en J. Diegerick (Gent, 1848-1857)

Documents inédits relatifs à l’histoire du XVIe siècle ed. J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove (Brussel, 1883)

Ecclesiae Londino-Batavae archivum ed. Hessels, J.H. (Cambridge, 1887-1889)
Ermerins, Jacobus *Eenige Zeeuwsche oudheden*, dl. Vere II (Middelburg, 1791)

Fruytiers, J. *Corte beschryvinghe van de... verlossinghe der stad Leyden* (Leiden, 1575)

Gachard, L.P. ‘Documents sur la Pacification de Gand’, *Compte-rendu des séances de la Commission royale d’histoire*, 4e reeks, 3, (1876) 111-116

Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt ed. M.L. van Deventer ('s-Gravenhage, 1860-1865)

‘Geloofsbrief voor Dirck van den Dal’ *Kroniek Historisch Genootschap*, 25 (1869) 513-515

Godsdienstige en kerkelijke geschriften, Philips van Marnix van St. Aldegonde, ed. J.J. van Toorenenbergen, dl. III ('s-Gravenhage, 1891)

Goltzius, Henricus *Orde apparatusque funebris Guilelmi illust. Pr. Auricae comitis Nassaviae* (s.l., s.d.)

Hooft, P.C. *Nederlandsche historien* (Amsterdam, 1703)

Huguerye, M. de la *Mémoires inédites* (Parijs, 1887-1880)

Johan van Oldenbarnevelt, bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en familie red. S.P. Haak, I ('s-Gravenhage, 1934)

Jonghe, B. de *Ghendtsche geschiedenissen... sedert 't jaer 1566 tot het jaer 1585* (Gent, 1752)

Kempener, Ph. de *Vlaemsche Kronijk*, ed. Ph. Blommaert (Gent, 1839)

Knuttel, W.P.C. *Catalogus van de pamflettenverzameling in de Koninklijke bibliotheek* ('s-Gravenhage, 1889-1920)

Kroniek eener kloosterzuster ed. H. van Alfen ('s-Hertogenbosch, 1931)

Liques, de *Histoire de la vie de messire Philippes de Mornay* (Leiden, 1647)

Médicis, Cathérine de *Lettres* (Parijs, 1880-1909)

Mees-Verwey, M. *Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Orangien*, met inleiding van Albert Verwey (Santpoort, 1942)

Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas ed. J.B. Blaes, 5 delen (Brussel, 1859-1866)

Meteren, E. van *Historie der Neder-landscher... oorlogen* ('s-Gravenhage, 1614)

Mornay, Mme de *Mémoires*, (Parijs, 1868-1869)

Notulen van de Staten van Zeeland 1574-1586 ('s-Gravenhage 1915-1919)

Nuntiaturberichte aus Deutschland, ed. J. Hansen, dl. II (Berlijn, 1894)

Oeuvres de Ph. de Sainte Aldegonde. Correspondance et Mélanges ed. A. Lacroix (Brussel. 1860)

Ovidius, *Tristia*, I, 9, 5

Payen, Pontus *Mémoires* A. Henne red. (Brussel/'s-Gravenhage, 1861) dl. II

Petit, L.D. *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling van de bibliotheek van Joannes Thysius* ('s-Gravenhage, 1882-1884)

Phebens, E.E. *Kronijk van Eggerik Egges Phebens van 1565-1594*, ed. H.O.

Feith (*Werken Historisch Genootschap*, N.S. 7) (Utrecht, 1867)

Pise, J. de la, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange*, ('s-Gravenhage, 1638)

Plessis-Mornay, Ph. du *Mémoires et correspondance* (Parijs, 1824-1825)

Recueil des lettres escriptes à monseigneur le prince de Chimay ed. P. de Caraman-Chimay (Brussel, 1913)

Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584 ed. A.C. de Schrevel (Brugge, 1921-1928)

Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philipps II ed. J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove en L. Gilliodts-van Severen, elf delen (Brussel, 1882-1900)

Resolutiën der Staten-Generaal dl. I-IV: 1576-1584, ed. N. Japikse ('s-Gravenhage, 1915-1919)

Resolutiën van de Staten van Holland en West-Vriesland 1524-1795 (c. 1750-1798)

Résolutions des Etats-Généraux red. J.C. De Jonge ('s-Gravenhage, 1827-1831)

Reyd, Everhard van *Historie der Nederlandtscher oorlogen* Leeuwarden, 1650)

Strada, Famianus *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge* (Amsterdam, 1666)

Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616 ed. R. Fruin ('s-Gravenhage, 1893)

Velde, J. van den *Tweehonderdjarig jubelfeest* (Zierikzee, 1777)

Velius, D *Chronyck van Hoorn*, (Hoorn, 1740)

‘Verloving van Anjou en Elisabeth’ *Kronijk van het Historisch genootschap*, 17 (1861) 192-195

Verwer, W.J. *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572 tot 1581* red. J.J. Temminck (Haarlem, 1973)

Verzameling van onuitgegeevene stukken ed. P. Bondam (Utrecht, 1779-1781)

Wagenaar, Jan *Vaderlandsche historie* (Amsterdam, 1790-1796) VII, (bijvoegsels van H. van Wijn en anderen)

Williams, Roger *The actions of the Low Countries* ed. D.W. Davies (Ithaca, 1964)

Wulp, J.K. van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland aanwezig in de bibliotheek van Is. Meulman* (Amsterdam, 1866-1868)

Literatuur na 1800

- Adams, S. 'The Spanish Armada', *History today*, 38 (May 1988)
Antwerpsch Archievenblad, XV, 221-223, 319-326; XVIII, 444-447
- Bakhuizen van den Brink, R.C. *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxon*, (Amsterdam, 1853)
- Bakhuizen van den Brink, R.C. *Cartons voor de geschiedenis van de Nederlandsche vrijheidsoorlog*, II ('s-Gravenhage, 1898)
- Bakhuizen van den Brink, J.N. 'Prins Willem van Oranje en de Leidse universiteit', *Informatie- en opinieblad van de Leidse universiteit*, 24 april 1975, p. 6
- Beaufort, L.F. de, *Het leven van Willem de I* (Leiden/Middelburg, 1732), dl. III
- Beeck Calkoen, J.F. van, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de reformatie* (Amsterdam, 1910)
- Blok, P.J. 'Brief van den Utrechtsen burgemeester Aernt Dircxsz van Leijden over zijne zending naar den prins van Oranje' *BMHG*, 41 (1920) 232-246
- Blok, P.J. 'Prins Willem's Apologie', *BVGGO*, 5e reeks, IV, (1917), 259-286
- Blok, P.J. *Willem de Eerste, prins van Oranje*, twee delen (Amsterdam, 1919-1920)
- Bonger, H. *Leven en werk van Dirk Volckertsz. Coornhert* (Amsterdam, 1978)
- Bonger, H. *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volkertszoon Coornhert* (Arnhem, 1954)
- Boogman, J.C. 'De overgang van Gouda, Dordrecht en Delft in de zomer van 1572', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 57 (1942) 81-112
- Borgnet, A. *De Nederlanden onder koning Filips II* (Amsterdam, 1852)
- Boucher, Jacqueline *Société et mentalités autour de Henri III* (Lyon, 1977)
- Bremmer, R.H. 'De nationale betekenis van de synode van Dordrecht (1578)', *De nationale synode van Dordrecht 1578* (Amsterdam, 1978) 68-117
- Briels, J. *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630* (Sint-Niklaas, 1985)
- Bussemaker, C.H.T. *De afscheiding der Waalsche gewesten* (Haarlem, 1895-1896)

- Cazaux, Y. *Guillaume de Taciturne* (Parijs, 1970)
- Cellarius, H. 'Ansätze einer oranischen Orientpolitik mit levantinischen Juden', *Nassauische Annalen*, 92 (1981) 59-60
- Charrière, E. *Négociations de la France dans le Levant* 4 delen (Parijs, 1848-1860)
- Cloulas, Ivan *Catherine de Médicis*, (Parijs, 1979)
- Cosquino de Bussy, Arthur le, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht* (Amsterdam, 1910)
- Coster, H.P. 'De Prins in zijn verhouding tot Groningen en Friesland', *Prins Willem van Oranje 1533-1933* (Haarlem, 1933) 125-164
- Dale, J.H. van, 'Vergadering van de Staten van Vlaanderen 17 en 18 juli 1578', *Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis inzonderheit van Zeeuwsch-Vlaanderen*, dl. I (Middelburg, 1856)
- Decavele, J. 'Gent, calvinistisch en republikeins strijdcentrum in de Nederlandse opstand', *Herdenking Willem van Oranje 1584-1984* (Brussel, 1985) 65-86
- Decavele, J. 'Willem van Oranje, de "vader" van een verscheurd "vaderland" (1577-1584)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 38 (1984), 69-86
- Decavele, J. 'De mislukking van Oranjes "democratische" politiek in Vlaanderen', *BMGN*, 99 (1984), 626-650
- Decavele, J. 'Gent, het Genève van Vlaanderen' in het door hem geredigeerde *Het eind van een rebelse droom* (Gent, 1984) 32-62
- Decavele, J. red., *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent* (Gent, 1984)
- Delaborde, Jules *Charlotte de Bourbon, princesse d'Orange* (Parijs, 1888)
- Delfos, Leo *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587* (Berlijn, 1941)
- Despretz, A. 'De instauratie der Gentse calvinistische republiek', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 17 (1963) 119-229
- Deursen, A.Th. van, en Schepper, H. de, *Willem van Oranje, een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp, 1984)
- Dijk, J.H. van, 'Rekeningen betreffende het finantiële aandeel van Delft aan de vrijheidsoorlog', *BMHG*, 54 (1933), 43-124
- Dijk, J.H. van 'Bedreigd Delft', *BVGO*, 6e reeks, dl. 6 (1928) 177-198
- Dijk, J.H. van 'De geldelijke druk op de Delftsche burgerij in de jaren 1572-1576', *BVGO*, 7e reeks, dl. 5 (1935), 169-186
- Dotd van Flensburg, J.J. en Royaards, H.J. *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen... van Utrecht* (Utrecht, 1839-1848) dl. I, 263-265
- Duke, A.C. en Jones, R.L. 'Toward a Reformed polity in Holland, 1572-78', A.C. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen, 1990) 199-226.

Duke, A.C. 'From king and country to king and country? Loyalty and treason in the Revolt of the Netherlands', *Reformation and revolt in the Low Countries 175-179* (Londen, 1990)

Durme, M. van, *Antoon Perrenot*, (Brussel, 1953)

Elkan, Albert 'Über die Entstehung des niederländischen Religionsfriedens von 1578 und Mornays Wirksamkeit in den Niederlanden', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 27 (1906) 460-480

Enno van Gelder, H. *De Nederlandse munten*, (Utrecht, 1965)

Enno van Gelder, H.A. 'De strijd in Holland en Zeeland', *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. V (Utrecht, 1952) 59-67

Essen, L. van der, *Alexandre Farnèse, prince de Parme gouverneur général des Pays-Bas 1545-1592* 5 delen (Brussel, 1933-1937)

Eyck, P.N. van, 'Het Wilhelmus', *Wilhelmus van Nassouwe* P. Geyl red., (Middelburg, 1933) 225-270

Fontaine Verwey, H. de la, 'Le rôle d'Henri de Brederode et la situation juridique de Vianen pendant l'insurrection des Pays-Bas', *Revue du Nord*, 40 (1958) 297-302

Fraser, Antonia *Cromwell, the Lord Protector* (New York, 1973)

Frederiks, J.J. *Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op Willem van Oranje* ('s-Gravenhage, 1884)

Fruin, R. *Opstellen over Willem van Oranje*, met inleiding van J.W. Smit (Utrecht/Antwerpen, 1960)

Fruin, R. *Verspreide geschriften*, tien delen ('s-Gravenhage, 1900-1905)

Gachard, L.P. *Analectes belgiques* (Brussel, 1830)

Geurts, P.A.M. *De Nederlandse opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen/Utrecht, 1956)

Glawischnig, R. *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau unter Graf Johann VI.* (Marburg, 1973)

Gordon, Alexander *De potestate Guilielmi I, Hollandiae sub Philippo II gubernatoris, cum ordinaria tum extraordinaria* (Leiden, 1835)

Griffiths, G. *Representative government in Western Europe in the sixteenth century* (Oxford, 1968)

Grol, H.G. *Het beheer van het Zeeuwsche zeewezen 1577-87* (Vlissingen, 1936)

Hamilton, Alastair *Family of Love* (Cambridge, 1981)

Heeringa, K. 'De instructiën voor de gewestelijke regering van Zeeland 1574-1586', *Archief uitgegeven door het Zeeuwsche Genootschap van wetenschappen*, (1912) 27-115

- Heeringa, K. 'Stukken betreffende de inkomsten van Zeeland in 1572 en volgende jaren', *BMHG*, 64 (1943) 1-44
- Herwerden, P.J. van, *Verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk*, (Assen, 1932)
- Hibben, C. *Gouda in revolt* (Utrecht, 1983)
- Holt, Mack P. *The Duke of Anjou and the politique struggle during the wars of religion* (Cambridge, 1986)
- Horden, P. 'Willem van Oranje en Vianen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 65 (1952) 213
- Huizinga, J. 'Uitzichten: 1533, 1584', *Verzamelde werken*, (Haarlem 1948-1951) dl. II, 35-49
- Huybers, H.F.M. *Don Juan van Oostenrijk* (Utrecht/Amsterdam, 1913-1914)
- Jacobs, E. *Juliana von Stolberg, Ahnfrau des Hauses Nassau-Oranien*, (Wernigerode, 1889)
- Janssen, A.E.M. 'Het verdeelde huis', in *De Unie van Utrecht*, red. S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg ('s-Gravenhage, 1979) 101-135
- Janssen, H.Q. *Petrus Dathenus* (Delft, 1872)
- Japikse, N. 'Kleine mededeling: Prins Willem's eerste avondmaal', *BVGO*, 7e reeks, dl. 4 (1934), 110-111
- Jimkes-Verkade, E.I. 'De ikonologie van het grafmonument van Willem I, prins van Oranje', *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667* dl. I, 214-227; dl. II afb. 277-297 (Delft, s.d.)
- Jong, J.A.B.M. de, *Het oud-archief der gemeente Nijmegen* dl. IV (Nijmegen, 1960)
- Jonge, J.C. de, 'De nieuwe of nadere Unie van Brussel des jaars 1577', *Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, dl. II ('s-Gravenhage/Amsterdam, 1827) 161-204
- Jonge van Ellemeet, B.M. de *Geschiedkundig onderzoek naar den rechtstoestand der Zeeuwsche geestelijke goederen van 1572 tot in het begin der 17e eeuw* (Zierikzee, 1906)
- Jonge, J.C. de, *De Unie van Brussel des Jaers 1577* ('s-Gravenhage, 1825)
- Juste, Théodore *Guillaume le Taciturne*, (Brussel, 1873)
- Kaplan, B.J. 'Hubert Duifhuis and the nature of Dutch libertinism', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 105 (1992) 1-29
- Kernkamp, J.H. *Handel op de vijand 1572-1609* (Utrecht, 1931-1934)
- Kervyn de Lettenhove, J.M.B.C. *Les Huguenots et les gueux*, zes delen (Brugge, 1883-1885)
- Klooster, L.J. van der, 'Drie gelijktijdige berichten over de moord op prins Willem van Oranje', *Jaarboek vereniging Oranje-Nassau museum*, (1984), 37-83
- Kluit, A. *Historie der Hollandsche staatsregering* (Amsterdam, 1802-1805)

- Knappert, L. 'Legende over den doop van Frederik Hendrik' *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 14 (1918), 246-252
- Koenigsberger, H.G. 'Why did the States-General of the Netherlands become revolutionary in the sixteenth century?', *Parliaments, Estates and representation*, dl. II, 2 (1982) 103-111. Herduk in *Politicians and virtuos* (Londen 1986), 63-76
- Kruse, Hans *Wilhelm von Oranien und Anna von Sachsen, Eine fürstliche Ehetragödie des 16. Jahrhunderts*, Overdruk uit *Nassauische Annalen. Jahrbuch des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 54 (1934) 122-125
- Lademacher, Horst *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584*, (Bonn, 1958)
- Lancée, J.A.L. 'Oranjes beeld in later ogen' *Maatstaf*, 29, nr. 8/9 (1981), 38-51
- Lenep, Maximiliaan Frederik van, *Gaspar van der Heyden* (Amsterdam, 1884)
- Lenting, L.E. red., 'Verslag van de zending van Frans Halewijn, heer van Sweveghem en Adolf van Meetkercke, pensionaris van het Vrije van Brugge, den 22 Februarii 1577 naar den prins van Oranje', *BVGO*, 2e reeks, 1 (1859) 280-287
- Lovett, A.W. 'Some Spanish attitudes to the Netherlands', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 85 (1972) 17-30
- Maccaffrey, Wallace T. 'The Anjou match and the making of Elizabethan foreign policy', *Essays presented to professor Joel Hurtsfield* (Leicester, 1979) 59-75
- MacCaffrey, Wallace T. *Queen Elizabeth and the making of policy 1572-1588* (Princeton, 1981)
- Malengreau, Guy *L'esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle, 1578-1584*, (Leuven, 1936)
- Meerbergen, J. en Vermaseren, B.A. 'De martelaren van Roermond in 1572', *Historische opstellen over Roermond en omgeving* (Roermond, 1951) 257-287
- Meester, Bernard de, *Le Saint-siège et les troubles des Pays-Bas 1566-1579* (Leuven, 1934)
- Molhuysen, P.C. 'De aanslag van Jaureguy op Willem I', *BVGO*, 1e reeks, 6 (1848) 46-53
- Motley, J.L. *The Rise of the Dutch Republic* (Londen, 1929)
- Muller, P.L. 'Prins Willem I en Frankrijk', *Verspreide geschriften*, (Leiden, 1906) 256-281
- Muller, P.L. 'De verkiezing van Anjou', *BVGO*, serie III, 8 (1894) 339-420
- Muller, P.L. *Geschiedenis der regeering in de nader geunieerde provinciën* (Leiden, 1867)
- Muller, P.L. *Geschiedenis der regeering in de Nader geunieerde provinciën tot aan de komst van Leicester 1579-1585* (Leiden, 1867)

- Nijhoff, I.A. 'Eerste handelingen van Jan, graaf van Nassau-Katzenellenbogen', *BVGO*, 1e reeks, 1 (1837) 104-144
- Nuyens, W.J.F. *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de 16e eeuw* (Amsterdam, 1865-1870)
- Parker, G. *The Dutch Revolt* (Londen, 1977)
- Parker, G. *The army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Londen, 1975)
- Pater, J.C.H. de, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)* ('s-Gravenhage, 1917)
- Pater, J.C.H. de, 'De Landraad bewesten Maze tot de komst van Anjou', *BVGO*, 5e reeks, 8 (1921), 177-215
- Pater, J.C.H. de, 'De Landraad bewesten Maze tot de komst van Anjou (vervolg)', *BVGO*, 5e reeks, 9 (1922) 27-53
- Pirenne, H. *Histoire de Belgique*, vier delen (Brussel, 1909-1919)
- Platzhoff, Walter 'Die Gesandtschaftsberichte Hubert Languets als historische Quelle und als Spiegel seiner Persönlichkeit', *Historische Zeitschrift*, 113 (1914) 505-539
- Poel, J. van der, 'Het particularisme van Zeeland en de convoyen en licenten', *Archief Zeeuwsch genootschap der wetenschappen*, (1929) 1-113
- Pollitt, Ronald 'The wounding and treatment of William of Orange in 1582', *Journal of the history of medicine and allied sciences*, 37 (1982) 135-158
- Poncelet, E. 'Guillaume de la Marck, seigneur de Lummen, chef des gueux de mer, 1542-1578', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 100 (1936) 5-91
- Pot, J. *Het beleg van Zierikzee* (Leiden, 1925)
- Prims, F. *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. XIX, (Antwerpen, 1941)
- Prims, F. 'De betekenis van den Breeden Raad', *Antwerpiensia*, 4 (1941) 43-64
- Prims, F. 'De Antwerpsche Breede Raad en zijn archief' *Antwerpiensia*, 7 (1933) 160
- Prims, F. *Antwerpiensia*, 7 (1933/1934) 128-142
- Prims, F. 'Beelden uit den cultuurstrijd', *Antwerpiensia*, 15 (1942) 420-430
- Prims, F. *De grote cultuurstrijd* (Antwerpen, 1942-1943)
- Rachfahl, F. *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*, drie delen ('s-Gravenhage, 1906-1924)
- Read, Conyers *Mr. Secretary Walsingham and the policy of queen Elizabeth* 3 delen, dl. I (Oxford, 1925)
- Reiffenberg, Baron de, red. 'Gaspar Schetz, heer van Grobbendonck, mémoires et recueil', *Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire*, 1e reeks, 10, (1845) 172-223
- Ritter, Moriz *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation* (Stuttgart, 1889-1908)

- Rogghé, P. 'De orangistische putsch van 28 oktober 1577 te Gent', *Appeltjes van Meetjesland*, 18 (1967) 5-43
- Roosbroeck, R. van, *Willem de Zwijger, graaf van Nassau, prins van Oranje* ('s-Gravenhage/Antwerpen, 1974)
- Schelven, A.A. van, 'Prins Willem's eerste avondmaal', *BVGO*, 7e reeks, dl. 4 (1934), 232-236
- Schelven, A.A. van, 'De staatsvorm van het Zwitserse eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen', *Miscellanea historica in honorem Leonis Van der Essen* (Brussel, 1947) 747-756
- Schelven, A.A. van *Willem van Oranje* (Amsterdam, 1943)
- Schelven, A.A. van, *Uit den strijd der geesten* (Amsterdam, 1944)
- Schelven, A.A. van, 'Een moordplan van den Vader des Vaderlands', *BVGO*, 6e serie, 5 (1927) 1-10
- Schelven, A.A. van, 'Briefwisseling van Thomas Tilius', *BMHG*, 55 (1935) 119-175
- Schelven, A.A. van *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht, 1939)
- Schelven, A.A. van, 'Beschuldigingen van Christopher van Holstein omtrent een betrokken zijn van Oranje in een moordaanslag op Erich van Brunswijk', *BMHG*, 49 (1928) 1-44
- Scherft, P. *Het sterfhuys van Willem van Oranje* (Leiden, 1966)
- Schrevel, A.C. de, 'Remi de Drieux, évêque de Bruges, et les troubles des Pays-Bas', *Revue d'histoire ecclésiastique*, 4 (1903), 645-678
- Schrevel, A.C. de, *Le traité d'alliance conclu en 1339 entre la Flandre et le Brabant, renouvelé en 1578* (Brugge, 1922)
- Schueren, J.B., ridder de van der, *Louis Boisot* (Leiden, 1894)
- Smit, J. *Den Haag in den geuzentijd* ('s-Gravenhage, 1922)
- Smit, J. 'De aanslag van Cornelis de Hooghe op de veiligheid van den staat 1583', *BVGO*, 7e reeks, 10 (1939) 73-106
- Smit, J. 'De omzetting van het Hof van Holland in 1572', *BVGO*, 6e reeks, 2 (1975) 179-223
- Stoppelaar, J.H. de, *Inventaris van het oudarchief van de stad Middelburg* (Middelburg, 1883)
- Tazelaar, C. 'De figuur van prins Willem in de literatuur van zijn tijd', *Stemmen des tijds*, 22 (1933), 314-360
- Tex, Jan den, *Oldenbarnevelt* (Groningen, 1960-1972)
- Theiner, A. *Annales ecclesiastici* (Rome, 1856)
- Timmer, E.M.A. 'Een verweerschrift tegen Prins Willem's Apologie en drie andere Spaanschgezinde pamfletten', *BVGO*, VIe reeks, 6 (1928) 61-94

- Toorenenbergen, A. van, 'De overgang van Prins Willem van Oranje tot de Hervormde kerk', *Voor 300-jaren* (Harderwijk, 1874-1876) 5, nr. 5, 1-28
- Törne, P.O. de, *Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre* 2 delen (Helsingfors, 1915-1928)
- Trosée, J.A.G. *Historische studiën* ('s-Gravenhage, 1924)
- Trosée, J.A.G.C. *Het eerste tijdvak van het verraad van graaf van Willem van den Bergh* (Arnhem, 1929)
- Tydeman, H.W.F. 'Drie brieven van prins Willem I', *BVGO*, 7 (1872) 45-64
- Veen, J.S. van, 'De afval van graaf Willem van den Berg in 1583', *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, IV (1901) 229-259
- Vergeer, C. 'De laatste woorden van prins Willem', *Maatstaf*, 28, nr. 12 (dec. 1981) 67-100
- Vloten, J. van, *Leidens belegering en ontzet in 1573 en 1574* (Leiden, 1853-1867)
- Vloten, J. van, *Nederlands opstand tegen Spanje 1575-1577* (Haarlem, 1860)
- Vloten, J. van, 'De beeldstorm te Delft in april 1573', in W. Mollen en J.G. de Hoop Scheffer, red., *Studiën en bijdragen op het gebied der historische theologie*, dl. III (1876) 185-189
- Vrankrijker, A.C.J. de, *De motivering van onzen Opstand* (Utrecht, 1979)
- Waterbolk, E.H. 'Met Willem Lodewijk aan tafel', *Verspreide opstellen* (Amsterdam, 1981) 298-299
- Waterbolk, E.H. 'Everard van Reyd', in P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, red., *Geschiedschrijving in Nederland*, I ('s-Gravenhage, 1981) 41-62
- Waterschoot, Werner 'Vorstelijke intochten 1577-1584' in *Het eind van een rebelse droom*, J. Decavele red. (Gent, 1984) 115-124
- Willems, J.F. *Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud* (Antwerpen, 1827-1830)
- Wittman, T. *Les gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577-1584)* (Boedapest, 1969)
- Woltjer, J.J. 'De wisselende gestalten van de Unie', in *De unie van Utrecht*, red. S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg ('s-Gravenhage, 1979) 88-100

Personenregister

- Aarschot, hertog van, zie Filips van Croy
 Alençon, hertog van, zie Frans
 Alva, hertog van, zie Fernando Alvarez de Toledo
 Alvarez de Toledo, Fernando, hertog van Alva 40-42, 44, 50, 52, 56, 57, 59, 60, 65, 67, 68, 72, 73, 76, 79, 88, 89, 100, 101, 110, 118, 120, 130, 138, 147, 155, 162, 164, 184, 189, 191, 192, 195, 197, 202, 219, 233, 251
 Anjou, hertog van, zie Frans
 Anna, gravin van Egmont en Buren 83-86
 Anna van Saksen 83-86
 Anastro e Isunza, Gaspar 223
 Aragon, Carlos van, hertog van Terranova 178-183
 Assonleville, Christophe van, baron van Bouchoute 252
 Atrecht, bisschop van, zie Matthieu Moullart
 August, keurvorst van Saksen 85, 86
- Balfour, Hendrik (Sir Henry) 40
 Batenburg, heer van, zie Willem van Bronkhorst
 Beaulieu, Charles de 103
 Bergh, Willem, graaf van den 63, 185, 243
 Berlaymont, Gilles van, heer van Hierges, stadhouder Gelderland 93, 109
 Bernhardi, Bernhard 46
 Beutterich, Dr. Peter 166, 171
 Biron, baron van, zie Armand van Gontaut
 Boisot, Charles de, heer van Huysingen 51, 55, 76, 94, 102
 Boisot, Louis de, heer van Ruart 55, 72, 96, 102
 Bonte, Hugo 74
 Bor, Pieter Christiaensz. 82, 105, 128
 Bourbon-Montpensier, hertog van, zie Lodewijk II
 Brederode, Geertruid van, erfdochter van Brederode 244
 Brederode, Hendrik van, heer van Vianen 243
 Bronkhorst, Willem van, heer van Batenburg 70
 Bruyninck, Nicolaas 180, 181
 Buren, Anna van, zie Anna
 Buys, Paulus, heer van Vliet en Capelle, landsadvocaat 39, 68, 102, 104, 241
- Caesar, Julius 129
 Calvaert, Levin 112
 Carlos, Don, van Spanje 191
 Catharina de Medici, koningin van Frankrijk 78, 80, 102, 217, 228, 248
 Champagney, heer van, zie Frederik Perrenot
 Champagney, Thomas de 88-90
 Charlotte de Bourbon 39, 40, 59, 80, 83-87, 130, 132, 148, 176, 191, 198, 223, 224
 Chimay, prins van, zie Karel van Croy
 Churchill, Winston 37

Cicero, Marcus Tullius 164
Claes, Cornelis, burgemeester van Zierikzee 64
Coligny, graaf van, zie Gaspard de Châtillon
Coligny, Louise de 238, 253
Condé, prins van, zie Hendrik
Coornhert, Dirk Volkertsz. 52, 116
Cromwell, Oliver 195
Croy, Anna van, dochter van Filips van Croy 142

- Croy, Filips van, hertog van Aarschot 109, 113, 121, 124-126, 128, 130, 135-144, 242
 Croy, Karel van, prins van Chimay 142-144, 242
 Croy, Karel Filips van, markies van Havré 134, 142, 143, 144
 Culemborg, graaf van, zie Floris van Pallandt
- Dathenus, Petrus 45, 84, 158, 171, 173, 184, 211
 David, koning van Israël 128, 130
 Davison, William 129, 130
 Demosthenes 194
 Denemarken, koning van, zie Frederik
 Dorp, Adriaan van, gouverneur van Zierikzee 95
 Dorp, Arend van 40, 151
 Drake, Francis 217
 Drumez, Nicolas de 112
 Dudley, Robert, graaf van Leicester 76, 108, 132-134, 255
 Duifhuis, Hubert 47, 48
 Duitsland, keizer van, zie Maximiliaan II; Rudolf II
 Duivenvoorde, jonkheer Gijsbrecht van 38
- Egmont, gravin van Egmont en Buren, zie Anna
 Egmont, Lamoraal van, graaf van Egmont 120, 126, 130, 170
 Elinx, Eva 83
 Elizabeth I, koningin van Engeland 39, 69, 75-77, 79, 80, 88, 102-104, 108-110, 127, 131-134, 165, 166, 171, 172, 208, 217, 218, 226, 230, 247, 248, 254, 255
 Elizabeth van Valois, echtgenote van Filips II 191
 Engeland, koningin van, zie Elizabeth
 Entens, Barthold 53
 Epinoy, prins van, zie Pieter de Melun
 Escovedo, Juan 133
 Ewoutsz., Bouwen 72
- Farnese, Alessandro, hertog van Parma 165, 169, 172-177, 179, 183, 187-189, 194, 198, 199, 201-203, 207, 209, 210, 218-220, 223, 226-229, 233-235, 237-239, 241-244, 247, 251, 252, 254, 255
 Filips, graaf van Hohenlohe 70
 Filips, koning van Macedonië 194
 Filips II, koning van Spanje 38, 40, 42, 47, 50, 51, 56, 58, 67, 68, 73, 74, 76-78, 87-90, 92, 93, 100-105, 107-111, 113, 114, 116-122, 124-126, 128, 132, 133, 142, 143, 145, 147, 149, 157, 161, 163-165, 169, 170, 176-181, 187-189, 191-194, 196, 198, 199, 201-204, 209-211, 214, 216, 217, 219, 222, 224, 233-238, 240, 245, 247, 250-252, 254, 255
 Filips Willem, graaf van Nassau 111, 114, 125, 131, 142, 143, 180
 Forest, Pieter van 83
 François de Bourbon, prins dauphin van Auvergne 228
 Frankrijk, koning van, zie Hendrik II; Hendrik III; Karel IX
 Frankrijk, koningin van, zie Catharina de Medici

Frans, hertog van Alençon en Anjou 48, 79, 80, 102, 104, 105, 108-110, 121, 131-133, 143, 153, 163, 165-170, 172, 184, 185, 194, 198, 199, 202, 207-231, 233-241, 244, 245, 247-249

Frederik, koning van Denemarken 238

Frederik III, keurvorst van de Palts 43, 75, 80, 84, 85, 105

Frederik Hendrik, graaf van Nassau, prins van Oranje 150, 238, 241

Fregoso, Gian Galeazzo 77

Fruin, Robert 47

Fruytiers, Johan 39

Gaspard de Châtillon, graaf van Coligny, admiraal van Gérard, Balthasar 71, 130, 198, 252-254

Gislain de Fiennes, heer van Lumbres 55, 102, 103

Goltzius, Hubert 151

Gontaut, Armand van, baron van Biron 228-230, 237, 238, 239

Granvelle, Antoine Perrenot de, kardinaal 40, 81, 88, 142, 183, 187-189, 199, 201, 203, 217, 223, 254

Gregorius XIII, paus 59, 108, 253

Groen van Prinsterer, G. 198

Guise, de, geslacht 228

Guise, hertog de, zie Hendrik, hertog van Guise

Habsburg, geslacht van 56, 63, 203, 205

Hackius, Petrus 150

Hanssen, Hans 252

- Havré, markies van, zie Karel Filips van Croy
 Hembyze, Jan van 138, 140, 154, 155, 158, 170-173, 183, 184, 211, 242
 Hembyze sr. 138
 Hendrik, hertog van Guise 133
 Hendrik, koning van Navarra 214, 238, 239, 255
 Hendrik, prins van Condé 70, 102, 103, 143
 Hendrik II, koning van Frankrijk 250
 Hendrik III, koning van Frankrijk 77, 85, 101-103, 105, 131-133, 208-210, 212-214, 216-219, 226, 228, 247-249, 254, 255
 Herle, William 76, 100, 150, 224
 Hessen, landgraaf van, zie Willem IV
 Heyden, Gaspar van der Heyden 84
 Heyman, Antoon 235
 Hèze, heer van, zie Willem van Hoorn
 Hierges, heer van, zie Gilles van Berlaymont
 Hohenlohe, graaf van, zie Filips
 Hooft, Cornelis Pietersz. 245
 Hooft, Pieter Cornelisz. 145
 Hooghe, Cornelis de 238
 Hoorn, Willem van, heer van Hèze 65, 111, 121, 128, 137
 Hoorne, graaf van, zie Filips van Montmorency-Nivelle
 Horne, graaf van, zie Filips van Montmorency-Nivelle
 Horsey, Edward 133
 Huguerie, Michel de la 75
 Huyghens, Constantijn 254
- Isabella, dochter van Filips II 133
- Jacobus VI, koning van Schotland 143
 Jan V, graaf van Nassau 45, 46, 48, 79-81, 83, 86, 87, 105, 130, 131, 135, 142-144, 148, 150, 151, 153, 155, 160, 161, 184-186, 198, 220, 223, 240, 241, 243, 249-251, 254
 Jaureguy, Jean de 199, 222, 224, 227, 245
 Job 150
 Johan Casimir, graaf van de Palts 85, 105, 165-169, 171, 172, 184, 211, 240, 247
 Jouarre, abdis van, zie Louise de Long-Vic
 Jozef 130
 Juan, Don, van Oostenrijk 107, 108, 110-113, 117-122, 124-129, 131, 133-135, 140, 142, 143, 155, 163-168, 174, 176, 191, 202, 217, 219, 252
 Judas 193
 Junius, Johan 55, 102
 Kaïn 193
 Karel V, keizer van Duitsland 58, 104, 117, 118, 120, 124-126, 130, 138, 179, 191, 208, 227, 238, 250
 Karel IX, koning van Frankrijk 77-79, 227, 247
 Kethulle, François van, heer van Ryhove 138-140, 171

Keulen, aartsbisschop van, zie Gebhardt Truchsess
Keyser, Hendrik de 254

Lalaing, Emanuel Philibert van, baron van Montigny 153, 159, 169, 170, 171, 173, 175

Lalaing, George van, graaf van Rennenberg 121, 128, 153, 166, 167, 169, 170, 177

Languet, Hubert 148, 149, 190, 198, 215, 241

Leicester, graaf van, zie Robert Dudley

Leoninus, Elbertus 88-90, 243

Linden, Jan vander, abt van Sint Geertrui 112, 121, 182, 183

Lodewijk, graaf van de Palts 166

Lodewijk, graaf van Nassau 46, 67, 70, 71, 75, 77-81, 85, 219

Lodewijk II, hertog van Bourbon-Montpensier 80, 85, 224

Long-Vic, Louise de, abdis van Jouarre 80, 85, 224

Lotharingen, Anna van, echtgenote van René van Chalon 141

Lumbres, heer van, zie Gislain de Fiennes

Lumey, heer van, zie Willem van der Mark

Maelson, Jacob 104

Margaretha van Parma, landvoogdes 50, 109

Maria Stuart, koningin van Schotland 118, 133

Mark, Willem van der, heer van Lumey 38, 42, 43, 50-54, 56, 63, 65, 70, 82, 154

Marnix van Sint-Aldegonde, Filips van 38, 39, 46-48, 51, 54, 55, 62, 68, 75, 80, 88, 89, 98, 101, 104, 110, 111, 116, 122, 123, 126, 129, 139, 141, 149, 158, 170, 176, 210, 212, 215, 216, 222, 223, 226, 230, 241, 242, 251, 255

Marnix, Jan van, heer van Thoulouse 176

Matthias, aartshertog van Oostenrijk 108, 135-138, 140, 141, 148, 150, 152, 178, 194, 203, 210

Maurits, graaf van Nassau 148, 246

Maximiliaan II, keizer van Duitsland 88, 105

Melun, Pieter van, prins van Epinoy 240

Menendez, Pedro de, Spaans admiraal 73

- Meyere, Charles de 42
 Moded, Herman 171
 Mondragón, Cristóbal 94, 95, 251
 Montigny, baron van, zie Emanuel Philibert van Lalaing
 Montigny, George de, heer van Noyelles 53, 62
 Montmorency-Nivelle, Filips van, graaf van Horne 111, 120, 126, 130, 170
 Morvilliers, Jean de 78
 Motley, John Lotrop 215
 Moullart, Matthieu, bisschop van Atrecht 153
 Mozes 130, 185
 Musius, Cornelius 53
 Myle, Adriaan vander 43, 241
- Nassau, Anna van, gravin van Nassau 148, 253
 Nassau, Catharina Belgica van, gravin van Nassau en Hanau 148
 Nassau, Charlotte Brabantina van, gravin van Nassau 148
 Nassau, Charlotte Flandrina van, gravin van Nassau 87, 148
 Nassau, Elizabeth van 132, 148
 Nassau, Emilia Antwerpiana van 148, 253
 Nassau, Filips van, zoon van Jan van Nassau 148
 Nassau, geslacht van 141
 Nassau, graaf van, zie Jan V; Lodewijk
 Nassau, Hendrik van 71, 81
 Nassau, Johan van, zie Jan V
 Nassau, Justinus van 83, 148
 Nassau, Lodewijk van 46, 67, 70, 71, 75, 77, 79, 81, 85, 219
 Nassau, Louise Juliana van 148
 Nassau, Maria van 82, 142-144, 148, 223, 242, 253
 Navarra, koning van, zie Hendrik
 Niclaes, Hendrik 47
 Noircarmes, heer van, zie Filips van Sint-Aldegonde
 Noue, François de la 70, 149
 Noyelles, heer van, zie George de Montigny
- Oldenbarnevelt, Johan van 241
 Oom, Willem, heer van Papendrecht 93, 96
 Oostenrijk, aartshertog van, zie Matthias
 Oranje, prins van, zie René van Chalon
 Ordoño, Pedro 251
 Otto Heinrich, graaf van Schwartzenberg 180, 181
 Ovidius, Publius Ovidius Naso 183
 Oyseleur, Pierre I', heer van Villiers 149, 150, 157, 190, 215, 230, 241, 251-253
- Pallandt, Floris van, graaf van Culemborg 240
 Palts, graaf van de, zie Johan Casimir; Lodewijk
 Palts, keurvorst van de, zie Frederik III
 Papendrecht, heer van, zie Willem Oom

Pardieu de la Motte, Valentin 173
Parma, hertog van, zie Alessandro Farnese
Paus, zie Gregorius XIII
Perrenot, Frederik, heer van Champagney 140, 235
Plessis Mornay, Philippe du 148, 190, 215, 220, 230, 241
Pruneaux, heer van, zie Roches de Sorbies

Quiroga, Gaspar de, aartsbisschop van Toledo 179

Regius, Jacob 155
René van Chalon, prins van Oranje 23, 142, 191
Rennenberg, graaf van, zie George van Lalaing
Renon de France 199
Requesens y Zúñiga, Louis de, landvoogd 40, 72-74, 88, 90-93, 104, 109, 111, 117, 118, 138, 142, 187, 202, 219, 233
Reyd, Everard van 82, 231
Ripperda, Wigbolt, gouverneur van Haarlem 62
Roches de Sorbies, heer van Pruneaux 229, 247, 248
Roda, Jerónimo de 121
Rogers, Daniel 166
Romero, Julian 88
Rudolf II, keizer van Duitsland 108, 135, 163, 177
Ruychaver, Nicolaas 94
Ryhove, heer van, zie François van Kethulle

Saksen, keurvorst van, zie August
Salcedo, Nicolas 228
Salomo, koning van Israël 126
Sarrasin, Jean, abt van Sint Vaast 153
Schonberg, Gaspar de 78
Schotland, koning van, zie Jacobus VI
Schotland, koningin van, zie Maria Stuart
Schwartzenberg, graaf van, zie Otto Heinrich

- Schwarzburg, Albert van, graaf van Schwarzburg 114
 Schwarzburg, graaf van, zie Albert Schwarzburg
 Schwarzburg, Günther van 148, 204
 Schwarzburg-Arnstadt, Catherina van 253
 Sidney, Philip 133
 Sint-Aldegonde, Filips van, heer van Noircarnes 88
 Sint-Geertrui, abt van, zie Jan vander Linden
 Sint-Vaast, abt van, zie Jean Sarrasin
 Sonoy, Diederik 42, 48, 51, 62, 63, 65, 67
 Spanje, koning van, zie Filips II
 Stubbs, John 218
- Taffin, Jacques 160, 161
 Taffin, Jean 47, 160
 Terranova, hertog van, zie Carlos van Aragon
 Thin, Floris 161
 Thoulouse, heer van, zie Jan van Marnix
 Toledo, aartsbisschop van, zie Gaspar de Quiroga
 Truchsess, Gebhardt, aartsbisschop van Keulen 180, 240
 Tseraerts, Jérôme, gouverneur van Geertruidenberg 62
- Uylenburg, Rombout 253
- Villiers, heer van, zie Pierre l'Oyseleur
 Vosbergen, Caspar van, baljuw van Zierikzee 95
- Walsingham, Francis 77, 104, 128, 133, 134, 163, 234
 Werff, Pieter Adriaensz. van der, burgemeester van Leiden 66
 Willem IV, landgraaf van Hessen 85, 198
 Wilson, Thomas 108
 Worst, Ewout Pietersz. 72

Geografisch register

- Aalst 225, 231
 Afflighem (abdijk) 225
 Aken 112
 Alkmaar 61, 67, 79, 111
 Amerika 74, 202, 203
 Amsterdam 41, 53, 65, 71, 114, 115, 126, 145, 163, 199, 245, 246, 254
 Anjou (hertogdom) 48, 79, 105, 108-110, 121, 131-133, 143, 153, 163, 165-170, 172, 184, 185, 194, 198, 199, 207-231, 233-237, 239-241, 244, 245, 247-249
 Antwerpen 41, 47, 71, 72, 87, 113, 120, 121, 129, 130, 138-140, 147-151, 155, 156, 158, 160, 163, 170-176, 182, 183, 202, 206, 207, 212-214, 216, 221, 222, 227-231, 236, 238, 239, 241-243, 248, 251, 254
 Arnemuiden 65
 Arnhem 161
 Artesië 166, 169
 Athene 194
 Atrecht 153, 170, 172, 173, 205
 Augsburg 155
 Azoren 203, 217
- Bayonne 75, 133
 Bergen (Henegouwen) 167
 Bergen-op-Zoom 225
 Bizerra 75
 Blauwgarendijk (bij Antwerpen) 242
 Bordeaux 214, 225-227
 Bourgondië 56, 63, 127, 205
 Brabant 69, 72, 73, 76, 87, 107, 109-113, 125, 130, 136-138, 140-142, 147, 151, 152, 156, 163, 164, 167, 169, 175, 178, 180, 192, 204, 202, 206, 208, 216, 221, 224, 229, 230, 233, 235, 237, 238, 240, 243, 244, 247-249, 254
 Breda 46, 49, 55, 81, 90-93, 101, 113, 114, 147, 150, 151, 179, 180, 202
 Den Briel 40, 51-53, 60, 76, 84, 86
 Brouwershaven 64
 Brugge 139, 140, 152-155, 158, 222, 229, 231, 242, 243
 Brussel 38, 50, 51, 54, 56, 73, 81, 87, 92, 100, 107, 109, 111-113, 117, 120-122, 124, 128-132, 134, 135, 137-142, 144, 147, 151, 154, 163, 182, 183, 206, 210, 222, 243, 254
 Buren 61, 91, 93
- Calais 103
 Capelle aan den IJssel 68
 Constantinopel 75
- Delft 43-45, 49, 53, 61, 64, 66, 81-83, 97, 99, 150, 158, 160, 207, 236, 240-242, 252, 254
 Dendermonde 138, 140, 153, 158, 170, 171, 173

Deventer 163
Dillenburg 42, 77, 87, 148, 186
Doornik 202, 207, 227
Dordrecht 38, 50, 51, 93, 96, 98, 157, 158, 240, 241
Douai 170
Drenthe 177
Duinkerken 229, 231, 237
Duitsland 45, 46, 48, 52, 54, 55, 60, 67, 70, 75, 77, 79, 81, 83-85, 88, 102, 105,
112, 126, 130, 131, 143, 147, 155, 156, 166, 173, 180, 181, 185-

187, 193, 198, 211, 220, 240, 241, 249, 250
 Duiveland 94, 101

Engeland 40, 45, 55, 58, 70, 74-77, 79, 80, 94, 100, 102-104, 108, 118, 122,
 124, 128-130, 132-135, 150, 163, 165, 166, 190, 195, 197, 198, 217, 218, 224,
 227, 234, 254, 255
 Enkhuizen 65, 76, 128

Franche-Comté 191, 252

Frankfort 77, 155

Frankrijk 37, 55, 60, 70, 75-80, 84, 85, 87, 88, 92, 94, 101-105, 108, 110, 121,
 131-133, 148, 149, 166-168, 170, 176, 184-186, 190, 191, 197-199, 202, 203,
 206, 207-222, 224, 226-231, 233-239, 241, 244, 245, 247-251, 253, 255
 Friesland 161, 177, 212, 248

Geertruidenberg 62, 125

Gelderland 67, 91, 93, 161, 167, 185, 186, 197, 201, 206, 207, 216, 240, 243,
 248, 250

Gembloers 163

Genève 154, 242

Gent 55, 111, 113-121, 125, 126, 129, 132, 138-140, 144, 149, 152-159, 161,
 164, 165, 167, 169-173, 178, 182-185, 211, 235, 237, 240, 242, 243, 254

Genua 77

Goes 114, 245

Gorkum 43, 60, 61, 160, 161

Gouda 53, 59, 61, 63-65, 93, 94, 97, 101, 158, 198, 246

Groningen 156, 161, 177

Den Haag 199, 223, 240, 246

Haarlem 40, 43, 44, 48, 53, 54, 61-64, 67, 68, 70, 71, 97, 115, 116, 158, 174,
 175

Hanzesteden 77

Heidelberg 39, 80

Henegouwen 153, 157, 166-168, 170

's-Hertogenbosch 71, 177

Hollandse IJssel 67, 68

Honingen 53

Ieper 139, 140, 152, 158, 240, 243

Italië 127, 134, 145, 201

Jouarre (abdij) 80, 85, 224

Kampen 163

Kennemerland 52

Keulen 157, 173, 176, 177, 179-182, 193, 205, 208-210, 240

Kleef 62

Kortrijk 202

Krimpen aan de Lek 93, 94

Leeuwarden 253

Leiden 45, 53, 56, 57, 59-63, 66-68, 72, 74, 75, 90, 94, 97, 98, 101, 150, 158, 175, 220, 242

Leipzig 86

Lepanto 118

Leuven 88, 111, 119

Londen 104, 134, 218

Luik 52, 54

Luxemburg 118, 129

Maas 67, 206, 207

Maastricht 174-176, 182, 184, 201, 227, 254

Macedonië 194

Mechelen 116, 163, 177, 202, 225, 248, 254

Menen 159

Middelburg 47, 58, 65, 66, 71, 72, 95, 122, 239, 240, 245, 252

Middellandse zee 75

Mookerhei 71, 80, 81

Naarden 41, 67

Namen 50, 52, 55, 70, 94, 102, 103, 111, 117, 129, 135, 137, 139, 140, 142, 143, 148, 162, 174, 190, 195, 198, 248

Nassau (graafschap) 46, 48, 67, 71, 75, 77, 79, 81, 83, 85-87, 101, 105, 130, 131, 141, 143, 144, 150, 153, 155, 160, 161, 184-186, 191, 198, 219, 220, 223, 240, 243, 249, 250, 254

Nieuwpoort 71, 208, 250

Nijmegen 71, 243

Nonsuch 76

Noord-Afrika 120

Noorderkwartier 48, 60, 62-64, 67, 99

Oostende 229, 231

Oranje (prinsdom) 59

Oudenaarde 202, 227

Oudewater 93, 101, 109, 115

Overijssel 67, 161, 177, 207

Palts 80, 84, 166, 242
 Parijs 75, 76, 130, 217, 228, 233, 238, 248
 Plessis-les-Tours 213
 Polen 75, 78, 79, 156
 Portugal 202, 203, 217, 218, 245

Rammekens 54
 Reimerswaal 72
 Roermond 39, 43
 Rotterdam 53, 54, 59, 76, 82, 97, 102, 241

Santander 93
 Schelde 72
 Schoonhoven 93, 101
 Schotland 40, 60, 70, 94, 96, 133, 134, 143
 Schouwen 94, 96, 101
 Sint-Michielsabdij 222
 Sint-Philipsland 94
 Sint-Vaast 153
 Steenwijk 227, 242

Tholen 114
 Tiel 71, 243
 Tunis 75
 Turken 42, 75, 118, 202, 203

Utrecht 51, 67, 90, 93, 96, 116, 117, 120, 126-128, 147, 157, 159, 161, 162,
 170, 172, 175, 177, 179, 196, 205-207, 209, 210, 214, 246, 248
 Veere 65
 Vianen 243, 244
 Vilvoorde 231
 Vlaanderen 107, 110, 113, 125, 136-140, 149, 151-155, 157-159, 163-165,
 169-171, 173, 175, 178, 180, 204, 206, 208, 211, 212, 216, 221, 226-229,
 233-235, 237-244, 247-250, 254
 Vlissingen 65, 72, 76, 103, 221, 239, 251, 252

Waals-Vlaanderen 139, 149, 170
 Walcheren 54, 71, 95, 96, 122, 241, 251
 Walen 53, 60, 70, 83, 134, 140, 153, 157-159, 165, 167, 169, 170, 172-176,
 183, 184, 194, 199, 201, 202, 209
 Woerden 60, 61, 93, 94, 101
 Worms 155

Zaltbommel 60, 61, 63, 91, 243
 Zierikzee 40, 61, 62, 64, 94-96, 98, 99, 105, 107, 109, 115, 175, 245
 Zijpe 94
 Zuiderzee 65, 67

Zutphen 41, 243
Zwitserland 123, 228, 237

Verantwoording van de illustraties

PORTRET VAN K.W. SWART (p. 10)

Uit het persoonlijk archief van mr. P.J. Swart te Den Haag.

WILLEM VAN ORANJE

Portret van Willem van Oranje in het carton (de ontwerptekening) voor Glas 25, in de St.-Janskerk te Gouda, voorstellende 'Het Ontzet van Leiden'.

Tekenaar: de Leidse burgemeester Isaac Swanenburch (1603).

Archief Hervormde Gemeente Gouda.

Foto: Wim Scholten.

DE VIER BROERS VAN WILLEM VAN ORANJE

Schilderij van Wybrand de Geest.

Rijksmuseum Amsterdam, inventarisnr. A566.

DE MOORD OP WILLEM VAN ORANJE

Afbeelding met toestemming van de uitgever overgenomen uit:

P.C. Hooft: *Alle de gedrukte wercken*, 1972.

APA-Uitgevers Associatie, Postbus 122, 3600 AC Maarssen.